

მ ე მ უ ა რ ე ბ ი

(1885-1915)

წ ი ნ ა ს ი ტ ყ ვ ა ო ბ ა

ამ მოგონებათა პირველი თორმეტი თავი უკვე დაიბეჭდა «სახალხო ფურცელში» 1913 წელს, როცა მე მეორედ ვიყავ გაბეჭელებული საქართველოდან და ხარკოვში ვცხოვრობდი. მაშინ, შესავალში, სხვათა შორის, ვწერდი:

«შიძლება ზოგმა სთქვას, რა მნიშვნელობა აქვს ჩემსა და, საზოგადოდ კერძო ადამიანის თავგადასავალს, რა ინტერესი აქვს ამის საქვეყნოდ გამოტანას, მით უმეტეს ჩვენს პატარა ქვეყანაში, სადაც ყველანი ერთმანეთს ვიცნობთ, სადაც განსაზღვრულ დროის ერთი ინტელიგენტის ცხოვრება თითქმის არ განსხვავდება მეორის ცხოვრებისაგან. ეს შენიშვნა, შიძლება, ერთის მხრით მართალიც იყოს, მაგრამ მე მაინც განზრახვას არ ვტოვებ, რადგან ჯერ ერთი, ჩემი თავგადასავალი განსაზღვრულ ხნის ქართველ ინტელიგენტის თაობისაა, იმის დროის აღწერაა, იმის ძიება _ მუშაობის, ლხინისა და ჭირის, ფიქრისა და განზრახვის, შეცდომისა და გამარჯვების აღნუსხვაა. ეს კი ერთგვარი საზოგადოებრივი დოკუმენტია, რომელსაც საზოგადოებრივი მნიშვნელობა მაინც ექნება და ინტერესს მოკლებული მასალა არ იქნება ჩვენი საზოგადოებრივობის მომავალ ისტორიკოსისათვის.»

ამავე მოსაზრებით მე ამ ჟამად განვაგრძე ჩემი მოგონებანი. უნდა ვთქვა, რომ იმ თავითვე მნიშვნელოვან საქმედ მიმაჩნდა მემუარები, ამიტომ მქონდა შენახული სხვა და სხვა ამონაწერები, თარიღები, შეხვედრები, საუბრები; მაგრამ, სამწუხაროდ, თვითმპყრობელობის შავბნელ დროში დაუსრულებელ ჩხრეკისა და დაპატიმრებათა დროს ყველა ეს მასალა წამართვეს და დამეკარგა. ახლა ვწერ თითქმის ზეპირად და ამიტომ, შესაძლებელია, ბევრი რამ გამომრჩეს, დამავიწყდეს.

მოგონებანი შეიცავს ოც და ათ წელიწადს. განზრახვა მაქვს მოკლე ხანში განვაგრძო ჩემი მოგონებანი და ავწერო უკანასკნელი ეტაპი ჩემი საზოგადოებრივი მუშაობისა 1915 წლიდან 1920 წლამდე _ ეს დიდი საერთაშორისო ომისა და დიდი რევოლუციების შესანიშნავი ხანა.

გიორგი ლასხიშვილი

1928 წ. აპრილი.

I

**ქუთაისის გიმნაზიაში. _ ორგვარი გავლენა:
რევოლუციონური მოძრაობისა და ეროვნული**

გიმნაზიის კურსი დავასრულე ქუთაისში 1885 წელს და იმავე წელს შემოდგომაზე გავემგზავრე ოდესაში, უნივერსიტეტში შესასვლელად.

ცნობილი კომპოზიტორი გრიგი სწერს ერთ-ერთ თავის ავტობიოგრაფიულ ნაწყვეტში: როცა მშობლებმა ლეიპციგს გამგზავნეს სასწავლებლად, ოცნებებით გატენილ ტომარას წარმოვადგენდიო. უნივერსიტეტში მიმავალ ბევრ ახალგაზრდასაც შეუძლია იგივე სთქვას თავის თავზე. რა და რა ოცნება არ მიცხვებდა მაშინ თავს და არ მალელებდა?! ხან პროფესო-

რად წარმოვიდგენდი ჩემს თავს, ხან სამშობლოს და რუსეთის ვანთავისუფლებდი, ან კიდევ ცნობილ მწერლის სახელის მოხვეჭაზე ვფიქრობდი.

ასეთი სხვადასხვაობა ოცნებათა, უკვე ამტკიცებდა, რომ გარკვეული რამ ჩემს მომავალზე არაფერი მქონდა და მხოლოდ მკრთალ და ბუნდოვან ფიქრებით ვლელავდი. ის კი უნდა ვსთქვა, რომ უმთავრესად პოლიტიკურ მოღვაწეობაზე ვოცნებობდი, თუმცა დაახლოებითაც არ მქონდა წარმოდგენილი, თუ სახელდობრ როგორი უნდა ყოფილიყო ეს მოღვაწეობა, რასაკვირველია, როგორც საკუთარ სამშობლოსი, ისე მთელის რუსეთის საკეთილდღეოდ.

იმ დროს, როცა უფროს კლასებში ვიყავ, ქუთაისსა და ქუთაისის ინტელიგენციის ცხოვრებაში ახალმა სიომ დაჰბერა. ქართველ ქალთა ჟურნალ «ვრებული»-ს შემდეგ ქუთაისში პირველად გაჩნდა გაზეთი «შრომა». ტფილისის მუდმივ დრამატიულმა დასმა პირველად გააჩაღა სისტემატიური გასტროლები ქუთაისში და დ. ე რ ი ს თ ა ვ ი ს «სამშობლო» თავბრუს გვახვევდა; აქა-იქ გაჩნდა წრეები ქართულ ისტორიის და ლიტერატურის შესასწავლად. ეს სიო ჩვენც მოგვხდა გიმნაზიაში და აგვადელვა. დავიწყეთ ხელნაწერ ჟურნალების გამოცემა, ქართულ გაზეთებისა და წიგნების კითხვა. პატრიოტული ლექსები ა კ ა კ ი ს ა, ი ლ ი ა ს ი, რ. ე რ ი ს თ ა ვ ი ს ა და სხვათა, ზეპირად ვიცოდით და აღტაცებით ვმღეროდით ხშირად, ჩვენ მიერ მოგონილ მოტივებზე...

ჩვენ ჟურნალებიდან დავასახელებ ჩემ მიერ დაარსებულ «სტვირს». მე თვითონ ვპუბლიცისტობდი: ტყავს ვაძრობდი ლ. ტოლსტოის (მაშინდელ ძლევამოსილ მინისტრს), კატკოვსა და ბისმარკს; ჩემი დაუვიწყარი ამხანაგი, ფრიად ნიჭიერი მიმა ხ ე ლ თ უ ფ ლ ი შ ვ ი ლ ი, რომელიც უდროოდ გამოასალმა წუთისოფელს უწყალო სენმა (ქლექმა), შინაურ გიმნაზიურ ცხოვრების სიდუხჭირეს უწევდა ანგარიშს. ჟურნალს საკუთარი პოეტებიც ჰყავდა: განსვენებული გ რ. ა ბ ა შ ი ძ ე, მაშინ მეხუთე კლასის შეგირდი, აგრეთვე გარდაცვალებული ნიჭიერი ახალგაზრდა ჭ ა ნ ტ უ რ ი ა და სხვანი. ეხლა ცნობილმა აკადემიკოსმა ნ ი კ ო მ ა რ მ ა, მაშინ მეშვიდე კლასის შეგირდმაც მოათავსა «სტვირში» რამოდენიმე ლექსი. სხვათა შორის, მან სთარგმნა რუსული ლექსი «Хелиодимо наше море». ეს ლექსი რუსულად მუსიკაზეა გადაღებული (მშვენიერი ტრიო); მარმა ისე გადმოთარგმნა, რომ მარცვლების თანასწორობა დაიცვა რუსულ ლექსთან, ასე რომ ამ ლექსის სიმღერა ქართულადაც შეიძლებოდა და ამ ხნიდან სულ მარის ქართულ თარგმანს ვმღეროდით. ახლაც მახსოვს რამდენიმე ტაეპი იმ თარგმანისა:

«უდაბურია ჩვენი ზღვა,
ლელავს ყვირის დღე და ღამ,
ბევრი მსხვერპლი გულს ჩაისვა,
მის სახიფათო ტალღამ! —————
მარჯვედ ძმებო! მე დავმართე
აფრა, ქარი მას ჰბერავს,
წინ ზვირთნი საუკუღმართე
იწვევენ ჩვენ გამფრენ ნავს.

შორს, იქით გავაგდოთ გემი,
ბუქი იცვლება დარად:
გამოგვიჩნდება ედემი,
წყნარი ლურჯი ცა მარად.

მარჯვედ ძმებო! ეს აფრები
შუქს არ შეუშინდება!
იქ მისვლას ის ეღირსება,

ვისაც რწმენა ექნება!

რასაკვირველია, «ედემი, წყნარი, ლურჯი ცა მარად» ჩვენთვის მომავალი აყვავებული სამშობლო იყო: «იქ მისვლისათვის» რწმენა იყო საჭირო და ზვირთებთან ბრძოლა. რწმენაც დიდი გვექონდა მაშინ, ყოველგვარ ბრძოლისათვისაც მზად ვიყავით...

ერთი სიტყვით, პატრიოტული გატაცება და აღფრთოვანება ჩვენს შორის დიდი იყო. ეს ტფილისიდან და ქუთაისიდან მოდიოდა. მეორე მხრით, თუმცა სუსტად, მაგრამ მაინც გვიბერავდა სხვა სიოც. ეს უკვე რუსეთიდან მოდიოდა.

მაშინ რუსეთში უკვე იწყებოდა შავბნელი რეაქცია იმპერატორი ალექსანდრე მეხამის, მაგრამ ახლად დასრულებულ სამინელო ბრძოლის უკანასკნელი გრგვინვა კიდევ ისმოდა, თავგანწირული ბრძოლა რუსეთის ახალგაზრდობისა ფანტასტიურ სიდიადეს ღებულობდა ჩვენს ოცნებებში და გვხიზავდა. სადღაც ვმოულობდით «ნაროდნაია ვოლიასაც», იმდროინდელ არალეგალურ ბროშურებსაც. «პოლიტიკური» პატარა წრეც კი არსებობდა, რომელიც გულმოდგინედ კითხულობდა მაშინდელ სარევოლუციო ლიტერატურას და მხურვალედ კამათობდა შესაფერ თემებზე. ამ წრის დამაარსებელი და ხელმძღვანელი იყო შემდეგში გამოჩენილი ნაროდოვოლაცი მ ა ნ უ ჯ ა რ ო ვ ი, რომელიც, ვგონებ, ტფილისიდან გადმოვიდა და ჩვენი გიმნაზიის მერვე კლასში შემოვიდა. მე მაშინ მეექვსე კლასში ვიყავი და მანუჩაროვს და მის წრეს არ ვიცნობდი, მაგრამ მისი ტრადიციები დარჩა გიმნაზიაში და შემდეგში ჩვენზედაც იქონია გავლენა...

სწორედ იმ ხანებში იწყებოდა ჩვენშიაც ის რეაქცია, რომელსაც რუსეთი ჰყავდა შებორკილი თითქმის ოცი წლის განმავლობაში. მაშინ, მე-80 წლების პირველ ნახევარში, ჩვენს ქვეყანას პირველი შავი ტალღები მოაწვა. მეფის ნაცვლის დიდი მთავრის მ ი ხ ე ი ლ ნ ი კ ო - ლ ო ზ ი ს ძ ი ს გადაყვანა და დ ო ნ დ უ კ ო ვ - კ ო რ ს ა კ ო ვ ი ს დანიშვნა მთავარმართებლად დასაწყისი იყო რუსეთის ბიუროკრატის ახალ პოლიტიკისა _ გამარჯვებულ პოლიტიკის გაძლიერების ჩვენში. ტფილისიდან ჩვენს ყურამდე მოაღწია ამბებმა ქართველობის დევნის შესახებ. სხვათა შორის, დ ი მ. ყ ი ფ ი ა ნ ი ს გადასახლების ისტორიამ დიდად აგვადლევა. ამავე დროს ჩვენ უფრო ახლოც ვიგრძენით რაღაც ახალი სუსხი. ეს გვაგრძობინა შემდეგმა, პირველის შეხედვით მცირე, მაგრამ სიმპტომატურმა ამბავმა; ქუთაისში დ ო ნ დ უ კ ო ვ - კ ო რ ს ა კ ო ვ ი პირველად გვესტუმრა 1884 წელს, როცა მე მერვე კლასში ვიყავი, ლათინური გაკვეთილი გვექონდა; გაიღო კარი და შემოვიდა მრავალი გენერლობა ჩვენი დირექტორის ა. ი. ს ტ ო ი ა ნ ო ვ ი ს თანხლებით. ფეხზე წამოვდექით.

ყველაზე წინ მდგომმა გენერალმა დონდუკოვ-კორსაკოვმა თავი დაგვიკრა. შემდეგ მიუბრუნდა დირექტორს და ჰკითხა: «რუსი რამდენია მერვე კლასში?»

დირექტორი დაიბნა, არ იცოდა. და თავის მხრით ლათინურ ენის მასწავლებელს ნ. ნ. პ ა პ ო ვ ს მიმართა ამ კითხვით. არც მან იცოდა. არც ჩვენ ვიცოდით ზეპირად და ამიტომ აქვე შევუდექით თვლას. 30 შეგირდში აღმოჩნდა, სულ 5_6 რუსი.

_ Мало, очень мало! _ უკმაყოფილოდ სთქვა დ ო ნ დ უ კ ო ვ - კ ო რ ს ა კ ო ვ მ ა და კლასიდან გავიდა.

ამის მეტი არა უთქვამს რა, მაგრამ ჩვენზე ამანაც შთაბეჭდილება მოახდინა. არასოდეს იმ დრომდე ყურადღება არ მიგვიქცევია, თუ რამდენია ჩვენს შორის რუსი. ალბად სრულებით ბუნებრივად გვეჩვენებოდა ის გარემოება, რომ ქუთაისში, საქართველოს ქალაქის გიმნაზიაში ქართველები ბევრნი ვიყავით, რუსები კი ცოტანი. ეგვე, ალბად, სრულებით ბუნებრივად მიაჩნდათ რუსებსაც, რომელნიც იმ დრომდე არ დაინტერესებულან საკითხით _ ბევრნი არიან თუ ცოტანი ქუთაისის გიმნაზიაში. ალბად არც სტროიანოვს მიაჩნდა ეს საკითხი მაინცა და მაინც თვალსაჩინოდ, თორემ წინდაწინ მზად ექნებოდა პასუხი და არ დაიბნეოდა... გიმნაზიაში

ხმა გავარდა: ნახევარი პანსიონი, სადაც იმ დრომდე იზრდებოდა იმერეთის ღარიბ-ღატაკი თავად-აზნაურობის მრავალი შვილი, რუს მოხელეთა ოფიცრებისა და სალდათების შვილებს უნდა დაუთმონო. იმ დროიდან ჩვენსა და რუსებს შორის თითქო რაღაც უხერხულობა ჩამოვარდა, რაც წინად არასოდეს არ გვიგრძენია...

ყველა ამაზე _ გიმნაზიაში ცხოვრებაზე _ გაკვრით ვლაპარაკობ, მხოლოდ იმიტომ, რომ აღმენიშნა ის გავლენანი და ზოგი მომენტები, რომელთაც ხელი შეუწყვეს ჩვენი თაობისა და ჩემის, ერთის მხრით, პატრიოტულს და მეორე მხრით, პოლიტიკურ რადიკალურ მიდრეკილება-განწყობილებას.

II

ოდესის უნივერსიტეტში, _ 1884 წლის წესდება.

მაშინდელი პროფესორები. _ სტუდენტთა არეულობა. _ კარცერი

უნივერსიტეტში იურიდიული ფაკულტეტი ავირჩიე. რატომ? ამის გამო მაგონდება ერთი შეხვედრა. გიმნაზია რომ დავასრულე, შემთხვევა მომეცა ტფილისში ჩავსულიყავ. აქ ერთ ჩემ ნათესავთან ვ ა ლ . გ უ ნ ი ა გავიცანი (არ ვიცი, არტისტი იყო მაშინ, თუ არა; ეს კი მახსოვს არტისტულად იყო გამოწყობილი). როცა გაიგო რომ იურიდიულ ფაკულტეტს ვირჩევდი, დაცინვის კილოთი მითხრა:

_ მოხელეს კარიერისათვის ემზადებით, ყმაწვილო?

მკითხველი ადვილად წარმოიდგენს, როგორი შეურაცყოფა ვიგრძენი: მე რუსეთის გადატრიალებას და სამშობლოს განთავისუფლებაზე ვოცნებობდი, ის კი მოხელეს კარიერისათვის ზრუნვას მწამებდა! მაგრამ ახალ ნაცნობებთან საშინელი მორცხვი ვიყავი და იმიტომ პასუხად წავბუტბუტე რაღაც საზოგადო განათლებაზე. და მართლაც, იურიდიული ფაკულტეტი მაშინ მიმაჩნდა მეცნიერების იმ ტაძრად, სადაც შეიძლებოდა ზოგადი განათლების მიღება. პოლიტიკური ეკონომია, სტატისტიკა, საფინანსო სამართალი, საერთაშორისო და სახელმწიფო სამართალი უსაჭიროეს მეცნიერებად მიმაჩნდა იმ მომავალ მოღვაწეობისათვის, რომელსაც ჩემს გუნებაში ვწირავდი თავს...

საუბედუროდ, უნივერსიტეტმა და უმეტესად იურიდიულმა ფაკულტეტმა ჩემი მოლოდინი ვერ გაამართლეს, ბევრი ილუზია მალე დამემსხვრა...

რას წარმოადგენდა მაშინ უნივერსიტეტი? ის იყო ახალი წესდება შემოღოთ (1884 წ.) უნივერსიტეტში დაგვხვდა სრული პოლიციური ორგანიზაცია: ინსპექტორი თანამეძვეებით, პედელები; ამ ორგანიზაციას, რასაკვირველია, არავითარი კავშირი არა ჰქონდა მეცნიერებასთან, მისი მოვალეობა იყო ახალგაზრდობის ყოფა-ქცევისათვის ყურისგდება. ჩაგვაცვეს ფორმა, დაგვირიგეს მატრიკულები, შემოიღეს მრავალი ფორმალისტური შევიწროება; ყოველგვარი კავშირი, ზნეობრივი ურთიერთობა პროფესორსა და სტუდენტებს შორის მოსპობილიყო. კორპორაციული, ამხანაგური ურთიერთობა თვით სტუდენტთა შორისაც თანდათან დამხობილ იქმნა. მეცნიერების ტაძარში გამეფდა უსულო ბიუროკრატიული ფორმალიზმი. ბევრი კარგი პროფესორი ვერ შერიგებოდა ახალ რეჟიმს და უნივერსიტეტებს სრულებით შორდებოდა. ოდესის უნივერსიტეტში მაშინ მხოლოდ ერთი მუჟა კარგი პროფესორი დარჩა. ბუნებისმეტყველების ფაკულტეტზე _ რ ე ი ნ გ ა რ დ ტ ი, რ ე პ ი ა ხ ო ვ ი, პ ე ტ რ ი ა შ ვ ი ლ ი და მ ე ლ ი ქ ი შ ვ ი ლ ი; სამათემატიკოზე _ კ ლ ა ს ო ვ ს კ ი, უ მ ო ვ ი და ი ა რ ო შ ე ნ კ ო; ისტ. ფილოლოგიურზე _ კ ი რ პ ი ჩ ნ ი კ ო ვ ი, უ ს პ ე ნ ს კ ი, კ ი პ ე რ ტ ი, ტ რ ა ჩ ე ვ ს კ ი; ხოლო იურიდიულზე ერთადერთი მოხუცი ლ ე ო ნ ტ ო ვ ი ჩ ი თუ არის მოსახსენებელი, როგორც ცნობილი მეცნიერი (რუსეთის სამართლის ისტორიისა), დანარჩენები კი არც ლექტორებად

ვარგოლენ. საეჭვო ხარისხის მეცნიერნიც იყვნენ. პოლიტიკურ ეკონომიას გვიკითხავდა დამბლად დაცემული უხელფეხო ფ ე დ ო რ ო ვ ი ჩ ი, რომელსაც არც ენა ემორჩილებოდა, რის გამო იმისი ლექციის სმენა ტანჯვა იყო. ეს მეცნიერი მრავალს წელს კითხულობდა უცვლელად ერთსა და იმავე კურსს თავის ოთხ რვეულს; ახალი არაფერი სწამდა; მაგალითად, კარლ მარქსზე მეოთხე რვეულის ბოლო ფურცლებზე სწერდა: იმის შრომას მხოლოდ სააგიტაციო ხასიათი ჰქონდაო და მეცნიერებისათვის არავითარი ფასი აქვსო. სამაგლობა ის იყო, რომ მას ნამდვილად სხვა აზრი ჰქონდა ამ მეცნიერზე და საზოგადოდ პოლიტიკურ ეკონომიის ახალ მიმართულებაზე, რასაც ამტკიცებს მისი შრომა – ღირებულების თეორიაზე და გამოკვლევა პეტერბურგის მუშათა ბინების შესახებ; ხოლო თუ ჩვენ დამახინჯებულ კურსს გვიკითხავდა, ეს აიხსნება იმდროინდელ ოფიციალურ პროგრამის მოთხოვნითა და რეაქციონური მიმართულებით, რომელსაც მსგავსი «მეცნიერები» ადვილად ემორჩილებოდნენ...

ადვილად წარმოსადგენია, როგორ დაგვაკმაყოფილებდა ასეთი პროფესორი საოცნებო საგნისა, როგორც იყო ჩვენთვის პოლიტიკური ეკონომია!

მეორე პროფესორი ჩიუოვი (სამართლის ენციკლოპედია და ფილოსოფია) ხომ საარაკო ვინმე იყო. მან მხოლოდ ერთი სამეცნიერო გამოკვლევის დაწერა მოახერხა და ფაკულტეტს წარუდგინა შემდეგის სამეცნიერო ხარისხის მოსაპოვებლად. ეს «შრომა» ხელში ჩაუვარდა ოდესაში ცნობილ ნაფიც ვეჟილს გ უ ს ა კ ო ვ ს. მან მაშინდელ ცნობილ «იურიდ. ვესტ.»-ის (მურომცევის რედაქციით გამოდიოდა მოსკოვში) ფურცლებზე გაარჩია ეს შრომა და აღმოჩნდა, რომ ჩიუოვს რაღაც უმნიშვნელო გერმანული წიგნი გადაეთარგმნა და მიეთვისებინა. ჟურნალში პარალელურად იყო მოყვანილი ტექსტები. სკანდალი გამოვიდა თვალსაჩინო და ფაკულტეტმა უკანვე დაუბრუნა ჩიუოვს მისი სადისერტაციო შრომა. ჩვენც მზად ვიყავით და დისერტაცია რომ დაეცვა, საშინელ სკანდალს ავუტეხავდით «მეცნიერს». ამ პროფესორის გამო მაინც მოხდა შემდეგ ერთი «სტუდენტური ისტორია», რომლის მსხვერპლი მე გავხდი და კინაღამ სრულუბითაც მოვშორდი უნივერსიტეტს.

საქმე ასე იყო: მაშინდელი ახალი წესების ძალით, სახელმწიფო გამოცდები იყო შემოღებული, ხოლო კურსებზე დაწესებული იყო ეგრეთწოდებული რეპეტიციები – ზერელა გამოცდა, რომლის დაჭერის შემდეგ «ჩაგეთვლებოდათ» საგანი, ე. ი. პროფესორი აღნიშნავდა, რომ სტუდენტმა საგანი მოისმინა და ღირსია ფაკულტეტის გათავების შემდეგ სახელმწიფო გამოცდებზე დაშვებისა.

ასეთ რეპეტიციებს დიდი მნიშვნელობა არ ჰქონია და სხვა პროფესორები ნაკლებ ყურადღებას აქცევდნენ. ჩიუოვმა კი ტანჯვად გადააქცია რეპეტიციები. საქმე ისაა, რომ ზეპირად, სიტყვა-სიტყვით უნდა გვეპასუხნა მისი კურსი; რადგან ზოგი ადგილი იმის ულაზათო ფრაზებისა, გაუგებარი იყო, ბევრი ემზადებოდა უფრო კარგ სახელმძღვანელოთი (პროფ. რენენკამფისა). ზოგი თავის სიტყვებით უამბობდა მისსავე კურსს. მაგრამ ჩიუოვი ამით არ კმაყოფილდებოდა: უეჭველად სიტყვა-სიტყვით თხოულობდა პასუხს. პირველ დღესვე 40-მდე სტუდენტი დაითხოვა – მეორედ მობრძანდითო. მთელი კურსი (1-ლ კურსზე 200-მდე ვიყავით, თუ არ დამავიწყდა) აღელდა. მეორე დღეს «კურილკაში» შევიკრიბენით და გადავწყვიტეთ ჩიუოვის რეპეტიციებზე არ წავიდეთ, თუ დეკანი არ დაგვესწრება თქო. დეკანმა (მალინინი) უარი სთქვა: არცა მცალია, არც ნება მაქვს პროფესორის საკურსო გამოცდას დავესწროო.

ჩვენ აუდიტორიაში არ შევსულვართ. შემობრძანდა მარტო ჩიუოვი და როცა ცარიელი აუდიტორია დახვდა, ინსპექციას მიმართა. «კურილკაში» მაშინვე გაჩნდნენ ინსპექტორის თანამეძვეები და პედელები; დაგვიწყეს თხოვნა – წადით აუდიტორიაშიო. როცა თხოვნამ არ გასჭრა, მუქარით დაგვიწყეს ლაპარაკი. ჩვენ ავტებეთ ხმაურობა, სტვენა, ყიჟინი: «Вон полиция, вон шпионы» და სხვა.

ხმაურობამ სხვა კურსებისა და ფაკულტეტის სტუდენტებიც მოიზიდა «კურილკაში» და პატარა შემთხვევა «სკანდალად» გადაიქცა. მოვიდა თვით ინსპექტორი ბ ა ლ დ ი ნ ი. იმის და-
ნახვაზე ახალგაზრდობა უარესად აღელდა და ასტეხა საშინელი ყვირილი, რამაც სამ საათამ-
დე გასტანა. შემდეგ დავიძალეთ: გამოცდა აღარ შესდგა. მეორე დღეს გავიგეთ, რომ მთელი
კურსი უნდა წარმდგარიყო საუნივერსიტეტო სასამართლოს წინაშე... მოვიდა გასამართლების
დღეც. როცა ჩემი რიგი დადგა, შევედი სასამართლო ოთახში. მაშინ ბევრს არ ვიცნობდი პრო-
ფესორთაგანს და ამიტომ ვიცანი მოსულთა შორის მხოლოდ ჩვენი დეკანი მ ა ლ ი ნ ი ნ ი და
რექტორი ი ა რ ო შ ე ნ კ ო. ინსპექტორი ბალდინიც იქ ბრძანდებოდა. რექტორი მეკითხება:

– თქვენ მიიღეთ მონაწილეობა არეულობაში?

– მივიღე.

– ესე იგი არ დაემორჩილეთ ინსპექციის კანონიერ მოთხოვნას, უყვიროდით და ბოლოს ძა-
ლით განდევნეთ ინსპექციის აგენტები დარბაზიდან?!

– ინსპექციის მოთხოვნა კანონიერი არ იყო, _ ვუპასუხე მე. _ ჩვენსა და პროფ. ჩიჟოვს შორის
უთანხმოება მოხდა. ჩვენ მასთან მოვრიგდებოდით, მაგრამ ინსპექცია ჩამოგვევრია და თავის
უტაქტობით უბრალო საქმე სკანდალად აქცია.

– დასწერეთ ეგ თქვენი ჩვენება, _ მითხრა რექტორმა და ერთი ფურცელი ქაღალდი მომა-
წოდა.

უნდა აღვნიშნო აქ, რომ იმ დროს სერიოზულ რუსულ ჟურნალებში ბლომად დაიბეჭდა
წერილები ახალ საუნივერსიტეტო წესდების წინააღმდეგ. ერთხმად იწუნებდნენ, სხვათა შო-
რის, ინსპექციის ინსტიტუტს და წინასწარმეტყველებდნენ, ინსპექცია სულ არეც-დარეც სააკა-
დემიო ცხოვრებასაო. ეს წერილები წაკითხული მქონდა და ზემოხსენებულ ჩვენებას კიდევ
დავურთე სხვადასხვა მოტივები ინსპექციის გასამტყუნებლად...

რასაკვირველია, ამ გულუბრყვილო აღსარებით დიდი საბუთი მივეცი ხელში სასამარ-
თლოს ჩემს წინააღმდეგ. მერე გავიგე, ჩემი დათხოვნაც კი უნდოდათ თურმე მაშინ უნივერსი-
ტეტიდან და მხოლოდ ჩვენი ძვირფასი მფარველის, დაუვიწყარ ვ. მ. პ ე ტ რ ი ა შ ვ ი ლ ი ს მარ-
ჯვე მეცადინეობის წყალობით გადავრჩი. საერთოდ «საქმე» მსუბუქად გათავდა; ასამდე სტუ-
დენტს სასტიკი საყვედური გამოუცხადეს, ექვს კაცს კი ორი დღით კარცერში დაპატიმრება და
გაფრთხილება, რომ კიდევ ერთი ამისთანა ისტორია და უნივერსიტეტს თავი უნდა დაუკრა-
თო. ამ ექვს სტუდენტთა შორის მეც ვიყავი. ამრიგად, მე მხვდა ბედნიერება «მეკურთხებიანა» ეს
ახალი დაწესებულება რუსეთის უნივერსიტეტისა.

«კარცერი» წარმოადგენდა მშვენიერ, სუფთა, ნათელ ოთახებს რკინის კრაოტებით და წმინ-
და ლოგინებით და სხვა საჭირო ავეჯითაც. დილას და საღამოს ჩაის გვასმევდნენ და მცირე სა-
უზმეს გვაძლევდნენ, შემდეგ ორი თავი სადილი, ამისთანა ოთახი, მოვლა, საჭმელი, გარეთაც
არა ჰქონია სტუდენტების უმრავლესობას...

ერთი შემთხვევაც, რომ მოვრჩე ამ «ისტორიას». თითო ოთახში ორ-ორი უნდა მოვთავსებუ-
ლიყავით, რადგან «კარცერისათვის» სამი ოთახი იყო მხოლოდ, კანცელარიაში მომვარდა ერ-
თი სტუდენტი (დასჯილთაგანი) და მკითხა, _ გიორგი თქვენა გქვიათო; როცა დასტურით ვუ-
პასუხე, დამედრიჯა: გთხოვთ მე და თქვენ ერთად ჩავსხდეთო. ჩემს პასუხს არც კი დაუცადა,
მივარდა ინსპექტორს და სთხოვა: ჩვენ (თითი ჩემკენ მოიშვირა) ერთად დაგვამწყვდიეთო.
როცა დაგვამწყვდიეს, სტუდენტმა ამოიოხრა და «Счастья Боря» დასძახა. ბოლოს ასე ამისნა თა-
ვისი საკვირველი საქციელი:

– როცა კარცერში დასაპატიმრებლად სტუდენტთა სია წავიკითხე, გული გამისკდა. ჩემს
მეტი ყველა ურია იყო! არაფრისთვის არ ჩავჯდებოდი ურიებთან.. უნივერსიტეტიდან დათ-
ხოვნას ვირჩევდი... როცა სია ხელმეორედ გადავიკითხე, თქვენმა სახელმა «გიორგიმ» მიიქცია

ჩემი ყურადღება და მაშინ გვარზედაც ვიფიქრე _ ეს კავკასიელი უნდა იყოს მეთქი და ცოტათი გული დავიმშვიდე.

ეს პირველი იუდოფობი იყო, მე რომ გავიცანი; მანამდე ამ ჯურის ხალხს არ შევხვედრირვარ. ორი დღის განმავლობაში სული შემიწუნა «ყიდ»-ების გინებითა და წყევლით. მისი გვარი გოფმანი იყო და შემდეგ ხანებში, უეჭველია, «ქემმარიტ რუსთა კავშირის» წევრი იქნება, თუმცა შთამომავლობით გერმანელი იყო...

ჩიუოვისა და ფედოროვიჩის შემდეგ მაგონდება სახელმწიფო სამართლის პროფ. სოკოლოვსკი. სახელმწიფო სამართალი მაშინ აკრძალული მეცნიერება იყო. ცნობილია, რომ იურიდიული ფაკულტეტის პროგრამის საფუძველი 1884 წლის წესდების მიხედვით შედგენილი იყო კატკოვის მიერ. ამ პროგრამის ძალით, სახელმწიფო სამართალი საკონსტიტუციო ქვეყნების გამორიცხული უნდა ყოფილიყო კურსიდან; რჩებოდა მხოლოდ სახელმწიფო სამართალი რუსეთის სახელმწიფოსი. მთელი ყურადღება იმაზე უნდა ყოფილიყო მიქცეული, რომ «მეცნიერებას» დაემტკიცებინა აბსოლუტიზმის აუცილებლობა რუსეთისათვის და ამასთანავე ჩაენერგა მსმენელთათვის დესპოტიზმის და აბსოლუტიზმის არსებითი სხვადასხვაობა. პროფ. გრადოვსკის ცნობილი კურსი «სახელმწიფო სამართალი ევროპის უმთავრეს ქვეყნებისა» იმ დროს თითქმის აკრძალული წიგნი იყო...

პროფ. სოკოლოვსკი გულმოდგინე ამსრულებელი იყო ამ დირექტივებისა და ისეთ დამახინჯებულ რასმე გვიკითხავდა, რომ ფალსიფიკაცია ჩვენთვისაც ცხადი იყო... საფინანსო და საპოლიტიკო სამართალს გვიკითხავდენ ჯერ სულ ახალგაზრდა და გამოუცდელი პრივატდოცენტები: ილოვაისკი და შეიმიინი. პროფ. აზარევიჩი ცნობილი იყო, როგორც კარგი რომანისტი და ლექტორიც არ იყო ურიგო, მაგრამ მალე ვარშავაში გადაიყვანეს, უფროს კურსებზედაც იყვნენ უკეთესი პროფესორები, გარდა ბოროვიკოვსკისა, ცნობილი მცოდნენი სამოქალაქო პროცესისა და სამართლისა...

ასეთი პროფესორები, რასაკვირველია ვერ წაგვახალისებდენ, ვერ გაგვიტაცებდენ. პირიქით მეცნიერებისადმი იმ ხალისსაც გვიკარგავდენ, გიმნაზიიდან რომ ჩამოგყვა...

საზოგადოდ, რუსეთის უნივერსიტეტში იურიდიულ ფაკულტეტზე იმ დროში სუფევდა უსულო დოგმა ცხოველყოფელ მეცნიერების მაგიერ; ოდესაში კი განსაკუთრებით... ამრიგად მეც მალე ამიცრუვდა გული ამ მეცნიერებაზე და ჩემი საოცნებო საგნები, პოლიტიკური ეკონომია, სტატისტიკა, ფინანსები, სახელმწიფო სამართალი და სხვ... ოფიციალურ განმარტებაში სიყალბედ მომეჩვენა. აუდიტორიიდან გავრბოდი და ხშირად ლექციებზე მორიგეობით ათათი კაცი ოჯდა ხოლმე ფორმისათვის, რათა ცარიელი არ დახვედროდათ პროფესორებს დარბაზი და ლექცია შემდგარიყო. მე პირადად ხშირად დავიარებოდი ისტორიულ-ფილოლოგიურ ფაკულტეტის ზოგიერთ ლექციაზე (უსპენსკი, ტრაჩევსკი, კირპიჩნიკოვი და სხვა). ხოლო იურიდიულ მეცნიერებისადმი ცნობისმოყვარეობას ვაკმაყოფილებდით, ვისაც გვსურდა, უნივერსიტეტის გარეშე. ჩვენი პროფესორების «კურსებს» ძალაუნებურად გავიხსენებდით ხოლმე მხოლოდ რეპეტიცია-გამოცდების წინ და რაც ძალი და ღონე გვქონდა, ვიზეპირებდით.

III

**ქართველი სტუდენტობა. _ ქართველ და კავკასიელ
სტუდენტთა წრეები. _ ჩვენი იერიშები მათი
გადახალისებისათვის. _ ძველ და ახალ თაობის ბრძოლა**

სამაგიეროდ პირველ წლებში მაინც _ ცხოვრება სტუდენტთა წრეებში სდულდა.

ახლად ჩამოსულებმა პირველად, რასაკვირველია, ქართველ სტუდენტობას მივაქციეთ ყურადღება. ჩემთან ერთად ქუთაისიდან ჩამოვიდნენ: იოსებ ლორთქიფანიძე (იოს. ბუჟ.-ძე, ამჟამად გადასახადთა ინსპექტორი ტფილისში), კოტე მესხი (კონსტ. დაგ.-ძე, ერთ დროს დამზღვევე საზ. ინსპექტ. კავკასიაში), გ. მაჭავაძე-რიანი და გრ. ბარათაშვილი (ნაფიცი ვექილნი), იაგორ ლორთქიფანიძე (იყო ჭიათურის შავი ქვის ბანკის გამგეობის თავმ.-რე). ვახვლედიანი (აქციონის მოხელე) და სხვანი. ოდესაში დაგვხვდნენ ჩვენზე ერთი წლით უფრო ადრე ჩასულნი ვასილ წერეთელი (ექიმი), ვანიჩ. ელიაშვილი (ივ. სპ. ძე ექიმი) და ი. სალაყაიანი-ჭიერი და მეტად სიმპატიური ყმაწვილი, რომელიც ჭლექმა მოგვტაცა სტუდენტობაშივე. უფროს კურსებზე ქუთაისელებიდან დაგვხვდნენ გრ. ანჯაფარიძე, ვალოდია აბულაძე, სერ-გო ბახტაძე, პ. მოსიძე და სხვანი. ერთი წლის შემდეგ მოგვემატნენ: დიმიტრი (დუტუ მეგრელი), კიზირია (ამჟამად ნოტარიუსი ტფილისში), მ. სანაძე, რომელიც აგრეთვე ჭლექმა იმსხვერპლა და სხვა, სულ ქართველ სტუდენტთა რიცხვი, თუ არ ვცდები სამოცამდე იყო _ იმ ხანში საკმაოდ დიდი რაოდენობა ქუთათელები ვიყავით, ქართლ-კახელნი ძალიან ცოტა იყო, უკანასკნელთ დიდი სიამოვნებით გავეცანიით და ინტერესით ვაკვირდებოდით. ესენი იყვნენ ს ა შ ა ჭ ა ვ ჭ ა ვ ა ძ ე (ალ. ნიკ.-ძე, შემდეგში სასამართლოს წევრი ტფილისში), ივ. გ. ბარათაშვილი, ივ. დ. აბხაზი, ჩაჩიკაშვილი და კიდევ ორიოდე. იქამდე ქართლ-კახელ ახალგაზრდობიდან მხოლოდ ერთს ვიცნობდით, ვანო რატიშვილს (ივ. გიორგ.-ძე, შემდეგში პედაგოგი). ის ტფილისიდან ქუთაისში გადმოვიდა და გიმნაზია იქ გაათავა. მან ჩვენზე უფრო კარგად იცოდა ქართული ლიტერატურა და ისტორია. მხურვალე პატრიოტი იყო და დიდი შთაბეჭდილება მოახდინა ჩვენზე...

აქ ერთი სასაცილო ამბავი მომაგონდა. უფროს კლასების რამდენიმე უფრო დაახლოვებულმა ამხანაგმა გადავწყვიტეთ ახალწლის ერთად შეხვედრა. შევედით იმერლის ერთ ჩვენებურ რესტორანში და გავაჩაღეთ ქართული ქეიფი აღტაცებული სიტყვებით და სიმღერით. ქეიფის დროს ჩვენს კაბინეტში შემოვიდა რესტორანის პატრონი. რატიშვილმა იმის სადღეგრძელოც დალია და მხურვალე პატრიოტული სიტყვით მიმართა. ბოლოს ღვინო მიაწოდა და უთხრა, _ დაგვლოცე სამშობლოს მომავალ სამსახურისთვისო. რესტორატორმაც ჭიქა ჩამოართვა და დაგვლოცა:

_ ღმერთსა ვსთხოვ თქვენს აფიცრობას მალე მომასწროს!..

_ წადი შენც და შენი აფიცრობაცაო _ მიაძახა გაბრაზებულმა ვანომ, ამ სიტყვებით ძალზე გაკვირვებულ რესტორატორს...

ივ. რატიშვილის მიხედვით ჩვენს ახალ ნაცნობებშიაც ვეძებდით «ჩვენი მიმართულების» ადამიანთ, მით უმეტეს, რომ ორი მათგანი ატარებდა ჩვენთვის დიდად მიძიბილ ვეარებს _ ჭავჭავაძისას და ბარათაშვილისას; მაგრამ მოლოდინი გაგვიცრუდა: აღმოსავლეთ საქართველოს შვილნი აღმოჩნდნენ ფრიად სიმპატიური ამხანაგები, ხოლო ჩვენი გატაცებისა არა ეცხოთრა; ზოგმა მათგანმა ქართული ლაპარაკიც არ იცოდა. დასავლეთელებშიაც, რასაკვირველია ყველა ერთნაირი არ ყოფილა. უმრავლესობა, როგორც ყოველთვის, პასიურ ელემენტს წარმოადგენდა იდეურის თვალსაზრისით, მაგრამ ბანქოსა და ქეიფის თაყვანისმცემელი სრულებით არ იყო, მეცადინეობდა და საკმაო ინტერესს იჩენდა საზოგადოებრივ ცხოვრებისადმი. უმცირესობა, როგორც აღვნიშნე, მეტად აღფრთოვანებული იყო და სამსხვერპლოდაც გამზადებულიყო. ამშიაც ასე ვსთქვათ, სხვადასხვა ტემპერამენტის ხალხი იყო. მაგალითად მოგიყვანთ იოსებ ლორთქიფანიძეს; სკეპტიციზმით იყო აღსავსე; მე და ვასილ წერეთელს ხშირად გადაგვასხამდა ხოლმე ცივ წყალს გახურებულ თავზე...

ვასილ წერეთელი ხომ განსაკუთრებით არ იყო «მა ქვეყნისა». როცა ჩვედი ოდესაში, ის ბუნებისმეტყველების ფაკულტეტის მეორე კურსზე იყო, მაგრამ რადგანაც მომავალ «პო-

ლიტიკურ მოღვაწეობისათვის» საზოგადო განათლებას საჭირო, დაჰკრა ფეხი და იურიდიულ ფაკულტეტის პირველ კურსზე გადმოვიდა. ერთი წლის შემდეგ, როცა ჩვენი «მეცნიერების» ხასიათი გაიცნო და შეადარა თავის საყვარელ ბუნებისმეტყველებას, ისევ დაუბრუნდა ძველ ფაკულტეტს. ასე ექსპანსიური იყო ყველაფერში, რაც ასე თუ ისე იდეურ სფეროს ეკუთვნოდა.

ვასილი იშხანად დიდი პროპაგანდისტი იყო და სულ პროზოელიტებს ეძებდა, დაიჭერდა რომელსამე სტუდენტს და საშველს არ მისცემდა, სანამ არ მოარჯულებდა. ხშირად ვხედავდით ამნაირ სურათს: «კურილკას» (ვებერთელა დარბაზის) ერთ თავში ვასილი დაიჭერდა ვისმეს, წაავლებდა ტუჩურკის ფოლაქში ხელს და ცხარედ უქადაგებდა, თან სულ წინ მიიწევდა: სტუდენტი უკან უკან იწევდა და ბოლოს ორივენი დარბაზის მეორე კედელს მიაწვებოდნენ; გასაქანი არსად იყო და სტუდენტიც ნებდებოდა, ოღონდ თავი დაეღწია ულმობელი პროპაგანდისტისაგან. ხანდახან საქმე სხვარიგადაც თავდებოდა.

ერთხელ ვასილმა ხელში ჩაიგდო ერთი მათემატიკოსი ქართველი, რომელიც ძალიან და ძალიან შორს იდგა ყოველგვარ პოლიტიკისაგან. მათემატიკოსი დარბაზის შუამდე დაჰყვა ვასილს, აქ კი შეჩერდა, გაწითლდა, გაჯავრდა და ხმა ძალიან შესძახა: «პასლუმი, ჩტო ტი ხოჩიშ! ნე ხოჩუ რესპუბლიკიო.

ვასილმა ჩვენთან მოირბინა და შემოგვფიცა, _ ღმერთი _ რჯული, რესპუბლიკა არც კი მიხსენებიაო.

ქართველ სტუდენტებს საკუთარი «წრე» გვქონდა (ეხლანდებურად სათვისტომო) დამხმარე კასითა და პატარა ბიბლიოთეკით. პირველ ხანებში, სანამ კიდევ შეიძლებოდა თავისუფლად თავის მოყრა, ხშირად ვიკრიბებოდით, ვკითხულობდით რეფერატებს, ვკამათობდით და სხვა. წრეში ძალიან პატარა ჯგუფი შესდგა, რომელმაც განიზრახა რეფორმა და წრის ხასიათის შეცვლა. ამ ჯგუფის წევრთ ვერ გვაკმაყოფილებდა წრის კულტურულ ქველმოქმედებითი ხასიათი და გადავწყვიტეთ პოლიტიკურ წრედ გადაგვექცია. რაში უნდა გამოხატულიყო ეს მისი «პოლიტიკურობა», დანამდვილებით ვერ გეტყოდით, მაგრამ ჩვენი მაშინდელი გრძნობით და ფიქრით დიადი ბრძოლის დღე მოახლოებული იყო და ჩვენც მზად უნდა ვყოფილიყავით... ახალი წესდებაც შევადგინეთ, გეგმაც, მზადებისა და მოქმედებისათვის და მივიტანეთ იერიში წრეზე. აქ ძველ სტუდენტებში მაგარი ოპოზიცია დაგვხდა. ოპოზიციას ბელადობდა გ რ . ა ნ ჯ ა ფ ა რ ი ძ ე, კარგად მოლაპარაკე და საკმაოდ განვითარებული სტუდენტი. ის გვიმტკიცებდა: ხალხს ვერ იცნობთ; არც რუსეთსა და არც საქართველოში ჯერ ნიადაგი არაა აქტიურ პოლიტიკურ ბრძოლისთვის, თქვენ გინდოდათ ისტორიის კანონები გადაგელახათო და სხვა. ჩვენც არ ვუთმობდით და გაცხარებით ვუპასუხებდით მოწინააღმდეგეთ, რომ მთელ რუსეთში მუშა-ხალხი მძიმე უღელქვემ დრტვინავს, მოთმინება დაუკარგავს, მზადაა გმირებს გაჰყვეს თავისუფლების მოპოებისათვის და ჩვენი მოვალეობაა ეს გმირები დავუშვალოთ ქვეყანას.

ჩვენ-ჩვენი პოზიციების დასაცავად ორივე მხარე რეფერატებსაც ვწერდით სხვადასხვა პოლიტიკურ და ეკონომიურ თემებზე. მაგალითად, მე წარვადგინე მოხსენება ირლანდიელთა ბრძოლაზე ჰომრულისათვის, სადაც ის აზრი გამყავდა, რომ ირლანდიელების ბრძოლა მაშინ გაცხოველდა, როცა პოლიტიკურ ეროვნულ ბრძოლას საფუძვლად ხალხის ეკონომიური ინტერესების დაცვა დაედო, სახელდობრ, როცა წამოყენებულ იქნა აგრარული მოთხოვნა და ჩვენც ამის მაგალითს უნდა მივყვეთ მეთქი...

ჩვენმა ბრძოლამ რამდენსამე თვეს გასტანა. ბოლოს ახალგაზრდებმა ვსძლიეთ და წრე დავიყოლიეთ. მაგრამ, სანამ «საქმეს» შევუდგებოდით, გადავწყვიტეთ «კავკასიელთა წრის» გადაკეთებაც.

ასეთი წრეც იყო მაშინ ოდესაში და აერთებდა ქართველ, სომეხ და მაჰმადიან სტუდენტობას (მაჰმადიანი იმ დროს ერთი იყო მხოლოდ, გვარი აღარ მახსოვს). ეს წრე უფრო ქალაქებზე

არსებობდა და სიცოცხლის ნიშანწყალი არ ეტყობოდა, ჩვენს წინადადებას იქაც ძლიერის ოპოზიციით დაუხვდა უმრავლესობა. იქ ჩვენს მოწინააღმდეგეთა ლიდერად გამოვიდა მე-4 კურსის სტუდენტი მელიქადაძე (შემდგომ ნაფიცი ვექილი ტვილისში), ხოლო მხურვალე თანამგრძობლად ახალგაზრდა სტუდენტი იურისტი მნაცვანოვი (შემდგომ ნაფიცი ვექილი ერევანში). მელიქადაძე მრისხანე ორატორი გამოდგა და ულმობელის დაცინვით ამსხვრევდა «უაზრო ილუზიებს». კავკასიელთა წრეში საქმე უფრო გაგვიძნეულდა, რადგან სომხების უმრავლესობა აღმაფრენის ხასიათს ეგრერივად ვერ იჩენდა... ჩვენი პირველი იერიშები უკუგდებულ იქნა. მაშინ დავიწყეთ უმრავლესობის პატარ-პატარა ჯგუფების მორჯულება: ვმართავდით «კერძო კამათს», ვეწეოდით პროპაგანდას და ვმუშაობდით კომისიაშიც, რომელსაც დასაბუთებული მოხსენება უნდა წარედგინა წრისთვის.

ერთხელ ამ კომისიაში ასეთი ამბავი მოხდა: თვითმართველობის საჭიროების ბაასის დროს ლაპარაკი ჩამოვარდა ეროვნულ ტერიტორიაზე. ბორჩალო, ახალციხისა და ახალქალაქის მახრები, რასაკვირველია, ჩვენ ქართველებმა, შემოვიფარგლეთ. საკითხს მშვიდობიანად მოვრჩით, როცა უეცრად ერთმა ჩვენი ჯგუფიდან, კარგად არ მახსოვს ვინ, ვგონებ კი ვასილ წერეთელმა, განჯის გუბერნიის ერთ ნაწილზე, თუ თვით ქალაქ განჯაზე გამოაცხადა პრეტენზია. მნაცვანოვი აენტო, გაჯავრდა და გამოაცხადა, მოლაპარაკებას შევწყვეტ, თუ ეგეთი მოთხოვნა უკან არ იქნა წაღებული. ისეთნაირად გაჯავრდა, თითქო ჩვენ ის იყო _ ჯარს ვგზავნიდით განჯის ანექსიისათვის...

ცხარე კამათის შემდეგ, საქმე კენჭზე მივაგდეთ და ხმის უმრავლესობით დიპლომატიური მოლაპარაკება-ურთიერება განსაცდელისაგან ვიხსენით...

დადგა კავკასიელთა წრის საზოგადო კრების დღეც; ჩვენი მოხსენების შემდეგ წამოდგა მელიქადაძე და ჩვეულებრივის დაცინვის კილოთი ნაწილ-ნაწილ დაიწყო ჩვენი დასაბუთებულ მოხსენებისა და პროგრამის დამსხვრევა. მე საშინლად გამაჯავრა იმისმა კილომ, ვერ მოვითმინე, სიტყვა შევაწყვეტინე და განვაცხადე: «მელიქადაძეს აქ სასამართლო ჰგონია და თავის თავი ბრალდებული. ვინც მჭევრმეტყველობაში სავარჯიშოდ მოსულა ამ წმინდა ადგილს, ის უნდა გავაძეოთ!».

«მე თვითონ წავალ გიჟების კრებიდანო» _ მომიჭრა სიტყვა მელიქადაძემ და გავიდა. მას ბევრი სხვაც გაჰყვა. შეიქნა აურ-ზაური, აირია მონასტერი და კრება ჩაიშალა. ბრძოლამ კიდევ დიდხანს გასტანა, მეორე წელიწადშიაც გადავედით და «საქმე» კიდევ დაუსრულებელი დარჩა.

ახლა, როცა ეს ბრძოლა, მთელი ეს ამბავი და მრავალი წვრილმანი მაგონდება, მეცინება. თუ მკითხველი მყავს, ალბად, ისიც იცინის, მაგრამ... მაგრამ მაინც დაილოცოს ის ბედნიერი დრო სასაცილო გატაცებისა, ის ბედნიერი წუთები ღრმა რწმენისა და საოცნებო აღფრთოვანებისა. მთელის ჩემი არსებითა ვგრძნობ და მწამს, რომ ვისაც ახალგაზრდობაში ასეთი «სასაცილო» წამები არ განუცდია, არ იცის, რა არის ახალგაზრდობა, არ უგრძენია ნეტარება...

IV

დაახლოვება ქართველ და რუს მოღვაწეებთან: რომანოზ ფანცხავა, ვასილ პეტრი- აშვილი, ექიმი ბარდახი. პროფ. უსპენსკი და სხვანი. _ ბარდახის მოგზაურობა საქართველოში

თანდათან, რაც უფრო წინ მიდიოდა ჩემი გონებრივი განვითარება, იზრდებოდა ჩემი უკმაყოფილება ქართულ და კავკასიელთა წრეებისადმი. მე ვიგრძენი, რომ პრაქტიკული შედე-

გი ჩვენს ბრძოლას ვერ მოჰყვებოდა, უმრავლესობა არ გამოგვეყვებოდა, თუნდაც სამოქმედო ასპარეზი მოგვეძებნა. ამასთანავე მალე თვით წრეების ცხოვრებაშიაც კრიზისი დადგა...

ქართულ წრის ერთ კრებაზე ორს ამხანაგს პირადი შეტაკება მოუვიდათ. წრე ჩაერთა ამ საქმეში და უთანხმოება იმდენად გაიზარდა, რომ ბოლოს ქართველი სტუდენტობა ორ ბანაკად გაიყო; ამას კი შედეგად ის მოჰყვა, რომ წრის ცხოვრება კარგა ხნით გაიყინა.

რაკი ქართული წრე დროებით დაიშალა, რაღა თქმა უნდა, კავკასიელთა წრესაც ვეღარ შეეძლო ცხოველმყოფელი ძალა გამოეჩინა.

ეს იყო ჩემი სტუდენტობის მეორე წლის ბოლოს. ამ ხანშივე მოხდა ჩვენი ჯგუფის დაახლოება რუს სტუდენტ-რადიკალებთან და ამერიიდან იწყება მეორე ხანა სტუდენტური ცხოვრებისა... ზემოთ უკვე აღვნიშნე, რომ ჯერ გიმნაზიაშივე მოგვხდა სიო რუსის ახალგაზრდობის მაშინდელ მოძრაობისა. თუმცა ზოგი არალეგალური წიგნაკიც გვექონდა წაკითხული, მაგრამ ოდესამი რომ ჩამოვედით, ამ მოძრაობის ნამდვილი წარმოდგენა არ გვექონია და არც ვიყავით, ასე ვსთქვათ პოლიტიკურად საკმაო განვითარებულნი. რადიკალური ტრადიციების გამგრობად პირველ ხანებში, სანამ რუს სტუდენტობას დაუახლოვდებოდით, მოგვევლინა რ ო მ ა ნ ო ზ ფ ა ნ ც ხ ა ვ ა (ქართულ ლიტერატურაში ხ ო მ ლ ე ლ ი ს ფსევდონიმით ცნობილი). ოდესამი ჯორჯაძის ღვინის ფირმის განყოფილების მმართველად იყო; ჩვენთან ერთად ჩამოვიდა და სტუდენტებთან ცხოვრობდა.

რომანოზი ტფილისის სემინარიელად ნამყოფი და ტფილისის მაშინდელ ახალგაზრდობის წრეებში მომუშავე, ბევრად უფრო ნაკითხი და განვითარებული იყო, ვიდრე ჩვენ. ცოცხალი, ნიჭიერი და განვითარებული ახალგაზრდა, თანაც წლოვანებით ჩვენზე უფროსი, რასაკვირველია, გავლენას მოიპოვებდა ჩვენზე და მართლაც პირველ წელს დიდი სამსახური გაუწია ჩვენი განვითარების საქმეს. 60-იან და 70-იან წლების რუსეთის მწერლებს ჩვენ მაშინ თითქმის სულ არ ვიცნობდით, უფრო სახელები გვექონდა გაგონილი... რომანოზმა გაგვაცნო და შეგვაყვარა რუსეთის რადიკალიზმის მამამთავარნი _ დობროლიუბოვი, პისარევი, ჩერნიშევსკი; შემდეგ ერთად ვკითხულობდით მიხაილოვსკისაც; ვბაასობდით, ვვამათობდით ისტორიაზე, სოციოლოგიაზე, პოლიტიკურ მოძრაობაზე. უნდა აღვნიშნო, რომ ამასთანავე რომანოზ ქართველი პატრიოტიც იყო. იცოდა ჩვენი ლიტერატურა, ჩვენი წარსული და ჩვენთან ერთად ოცნებობდა სამშობლოს უკეთეს მომავალზე.

სანამ ჩვენი რადიკალების ამბავს განვაგრძობდე, აქ აღვნიშნავ, რომ ამავე დროს მოხდა ჩვენი, ასე ვთქვათ, «საზოგადოებაში გამოსვლა». ამ მხრით დაუფასებელი იყო ჩვენი ამხანაგი, მეტად ცოცხალი და სიმპატიური ახალგაზრდა ვ ა ნ ი ჩ კ ა ე ლ ი ა შ ვ ი ლ ი. როგორ და როდის ახერხებდა ამდენი ხალხის გაცნობას, ჩვენთვის გაუგებარი იყო. იცნობდა პროფესორებს, ექიმებს, ადგილობრივ მწერლებს და ინტელიგენციის სხვა წარმომადგენლებსაც, მამაკაცებს და ქალებს. გაცნობისთანავე ისე დაუახლოვდებოდა ყველა ამ სიმპატიურ ადამიანს, თითქოს ბავშობიდანვე მათი მეგობარი ყოფილიყო. მისი შემწეობით ჩვენც გავიცანით ოდესის ინტელიგენციის ზოგი კარგი წარმომადგენელი, რაც დიდად სასარგებლო იყო ჩვენისთანა «ბურსაკებისათვის», რომელთაც საზოგადოება, განათლებული და ინტელიგენტის ოჯახი არც კი გვენახა.

ამ და სხვა მრავალ მხრითაც დაუფასებელი იყო ჩვენთვის მარად სახსოვარ პროფ. ვ ა ს ი ლ კ ე ტ რ ი ა შ ვ ი ლ ი ს და მის ღირსეულ მეუღლის ევატერინე ყარამანის ასულის გაცნობა და მათთან კეთილი ურთიერთობა. მათ ოჯახში, მათთან ტკბილ საუბარში გაგვიტარებია ბევრი, სამუდამოდ დასამახსოვრებელი წუთები. ვასილ პეტრიაშვილი იმჟიათი ადამიანი იყო. საკვირველი თავმდაბალი, მეტად პატიოსანი, განუზომელი სიყვარულით გამსჭვალული ახალგაზრდობისადმი, მეცნიერებისა და თავის სამშობლოსადმი. დიდად უყვარდა ყველა სტუდენტს განურჩევლად ეროვნებისა. ამასთანავე დამოუკიდებელი ხასიათის პატრონი იყო და მას დიდის მოწიწებით ეპყრობოდა ყველა პროფესორი.

მაგონდება შემდეგი: ახალ საუნივერსიტეტო წესდების ძალით, რაღაც შევიწროება იყო შემოღებული საბუნებისმეტყველო ფაკულტეტზე; მეონი, ვინც წინდაწინ არ ჩაეწერებოდა და ხვედრ ფულს არ გადაიხდიდა, იმ სტუდენტებს ლაბორატორიაში სამუშაოდ არ უშვებდენ. პედლები მუდამ დაძრწოდენ ლაბორატორიებში სიებით ხელში და «ვათაკმეველთ» ერეკებოდენ. პეტრიაშვილი არ დაემორჩილა ამ ახალ წესებს და ერთი პედელი არ გააჭაჭანა თავის ლაბორატორიაში. ინსპექცია გაბრაზებული იყო, მაგრამ ვერაფერი გაუბედა ყველასაგან პატივცემულ და დამსახურებულ პროფესორს. საზოგადო ამხანაგს და მეგობარს სტუდენტთა, პეტრიაშვილს მეტად დამოუკიდებლად ეჭირა თავი სააკადემიო მთავრობის წინაშე, რისთვისაც მთელ სტუდენტობას უყვარდა; ეს კი იმ დროს იშვიათი მოვლენა იყო. ამას ისიც დაუმატეთ, რომ პეტრიაშვილი კარგი სპეციალისტი პროფესორი იყო და კარგი ხელმძღვანელი მასწავლებელიც.

მეორე ჩვენი თანამემამულე პროფ. მელიქიშვილიც კარგი სპეციალისტი, მეცნიერი და კარგივე ხელმძღვანელი მასწავლებელი იყო, მაგრამ ისეთი სიყვარული და პატივისცემა არა ჰქონია დამსახურებული, როგორც პეტრიაშვილს. მელიქიშვილი სხვა ხასიათის კაცი იყო: განდევილივით ცხოვრობდა, სტუდენტებთან ურთიერთობას ერიდებოდა. სამი წლის განმავლობაში მხოლოდ ერთხელ ვნახეთ ჩვენთან: ერთად შევხვდით ახალ წელიწადს, მთელი ქართველი სტუდენტობა, მელიქიშვილი, პეტრიაშვილი და ორიოდ გარეშე სტუმარი _ რუსი.

ჩვენ ნაცნობ ოდესელ ინტელიგენტ საზოგადოებიდან დავასახელებ გამოჩენილ ბაქტერიოლოგს და ექიმს ბ ა რ და ა ხ ს. ბარდახი იმ დროს დიდად პოპულარული მოღვაწე იყო ოდესაში. თავგანწირული ექიმი მუშებისა და ღარიბ ხალხისა, დილიდან საღამომდე დადიოდა განაპირა უღარიბეს უბნებში და მუქთად სწამლობდა ხალხს. ფულიანი პრაქტიკა ცოტა ჰქონდა, მაგრამ არას ნაღვლობდა. ამასთანავე დროს შოულობდა და ოდესის პასტერის ინსტიტუტში ეხმარებოდა გამოჩენილ მეცნიერს მ ე ჩ ნ ი კ ო ვ ს. შემდეგში, როცა მეჩნიკოვი პარიზში გაიწვიეს, ოდესის ინსტიტუტის გამგედ ბარდახი დანიშნეს.

ბარდახი ძალიან დაგვიმეგობრდა ქართველ სტუდენტებს. დადიოდა ჩვენთან, გვიწვევდა თავის ოჯახში. ერთხელ გამოგვიცხადა, კავკასია მინდა ვნახო და ზაფხულში თქვენთან ერთად წამოვალო. მართლაც შემდეგ გაზაფხულს ერთად წამოვედით. _ ჩვენმა ამხანაგმა, ზაქ. მაჭავარიანმა ბარდახი დაჰპატიჟა თავის სოფ. ილემში (ზემო იმერეთში). ზოგი ჩვენგანიც (ჩემს გარდა იყვნენ, თუ არა ვსცდები, ი. ლორთქიფანიძე და ივ. ელიაშვილი) გაჰყვა მათ. ზესტაფონიდან ცხენებით უნდა წავსულიყავით. ბარდახს ეს გარემოება ბავშვივით ახარებდა, რადგან ცხენზე არასოდეს მჯდარიყო. ჩავედით თუ არა ზესტაფონში, მოგვევარეს ცხენები. ბარდახი მივარდა მისთვის არჩეულ საუკეთესო ცხენს, შედეგა უზანგში ფეხი, შეახტა მარდად და ცხენს კუდისკენ მოექცა. ჩვენ სიცილი აგვიტყდა, ახლო მდგომ ქუჩის ხალხმა ყიჟინა ასტეხა. ბარდახი გაკვირვებული იყო და გვეუბნებოდა. არ მესმის, როგორ მოხდა ესაო: თანაც _ დამსწრეთა სიცილ-ყიჟინამ ძალიან გაამხიარულა. რა ექსპანსიურია სამხრეთის ხალხიო...

სოფელში ჩავედით, საღამო ახლოვდებოდა. მასპინძელი, ზემო იმერეთში იმ დროს განთქმული ტოლუმბაში კონსტანტინე მაჭავარიანი, თავის მეზობლებით უკვე გვიცდიდა ეზოში გაშლილ სუფრასთან. დაიწყო ჩვენებური ქეიფი სიმღერით, სიტყვებით, ღვინის დაძალებით. პატარა ხანს ბარდახი ცნობისმოყვარეობით ადევნებდა თვალყურს უნახავ სურათს. მაგრამ მალე წამოხტა, მასპინძელს მადლობა უთხრა და სთხოვა ცხენი მომგვარონ, სეირნობა მიჩვენოთ.

_ თქვენ ნუ მომიკვდებით, უზრდელები ყოფილან თქვენი მეცნიერებო, ჩუმად შემოგვჩივლა ერთმა სტუმარმა აზნაურთაგანმა. შემდეგ ბარდახი ქუთაისში ჩავიყვანეთ, ვაჩვენეთ გელათი და მოწამეთა-მონასტერი. აქედან ტფილისს წავიდა. ტფილისიდან კი საქართველოს

სამხედრო გზით ოდესისაკენ უნდა გამგზავრებულიყო. მესამე დღეს, გავიხედეთ, ბარდახი ისევ ქუთაისში ჩამოცუნცულდა.

_ რა ამბავია, რა მოგივიდათ? _ შევძახეთ ჩვენ.

_ რა ამბავი და, _ გვიპასუხა ბარდახმა, _ შევდგი თუ არა ფეხი საეთნოგრაფიო მუზეუმში, მაშინვე ყაჩაღებმა გამმარცვეს.

_ როგორ თუ საეთნოგრაფიო მუზეუმში... ყაჩაღებმა?!..

_ ტფილისის რკინის გზის სადგური ნამდვილი საეთნოგრაფიო მუზეუმი, _ განაგრძო მან. _ მთელი აღმოსავლეთის ხალხი იქ ირევა... მე არასოდეს არ მინახავს ასეთი ევზოტიური სანახაობა. გამტერებული ვიდექ... მოვარდა ვილაცა და სერთუკის ჯიბიდან, რაც ფული მქონდა ამომაცალა... ტფილისამდე გზაში კიდევ, თითქმის ამპარტავენობით დაუმატა ბარდახმა, ყაჩაღები თავს დაეცნენ მატარებლის ერთ ვაგონს, ვილაც ქალს რამდენიმე ათასი მანეთი წაართვეს, გაქანებულ მატარებლიდან გადახტნენ და ტყეს შეაფარეს თავიო.

ვუმოვეთ ფული და გავისტუმრეთ ჩვენი სტუმარი, აღტაცებული ჩვენი ქვეყნის ბუნებით და ყველაფრით, რაც ენახა. ორი თვის შემდეგ თავისი შთაბეჭდილებანი მოათავსა «ოდესსკი ლისტოკში». მისი აღტაცება ყოველ სტრიქონში იხატებოდა, მაგრამ როგორღაც ხაზგასმული იყო, კავკასია ავანაკების ბუდეაო. გაზვიადებულად იყო აწერილი ორიოდ შემთხვევა. ეს ცუდი განზრახვით არ მოსვლია ბარდახს, არც ეგონა, თუ ცუდად მივიღებდით; პირიქით «ევზოტიზმი» და «ავანაკური რომანტიზმი» სასახელოდ მიაჩნდა კავკასიისათვის. ჩვენ მაინც გვეწყინა და ზაქ. მაჭავარიანმა პირველად და მგონი უკანასკნელადაც აიღო ხელში კალამი და საპასუხო ფელეტონი გამოჰიმა იმავ «ოდესსკი ლისტოკში».

ოდესის სხვა ჩვენ ნაცნობებში დავასახელებ პროფ. უსპენსკის (შემდეგში კონსტანტინეპოლის საარქეოლოგიო ინსტიტუტის დირექტორს), ჟურნალისტ ჰერცო-ვინოგრადსკის (ბარონ იკს), ნაფიც ვექილს გუსაკოვს და სხვათა. ყველა ეს ჩვენი ნაცნობნი, განათლებული და ინტელიგენტი ხალხი იყო, ვისთან ურთიერთობაც სასარგებლო იყო ჩვენთვის.

V

დაახლოება რუს სტუდენტებთან. _ რადიკალთა წრეები. მაშინდელი სარევოლუციო იდეოლოგია. _ ჩემი შესვლა სტუდენტთა სარევოლუციო კომიტეტში. _ ფილიპოპოლის გადატრიალება _ ნადსონის სიკვდილი.

იმავ ხანებში, როგორც ზემოთ აღვნიშნე, დაიწყო ჩემი დაახლოება რუს სტუდენტ-რადიკალებთან. მაშინდელი რუსის სტუდენტობის დიდი უმრავლესობა იდეის მხრით არავითარ ინტერესს არ წარმოადგენდა; ესენი მხოლოდ მეცადინეობდნენ და მეცადინეობდნენ იმდენად, რამდენადაც საჭირო იყო მომავალ კარიერისათვის; სულ ცოტა მეცადინეობდა უფრო სერიოზულად და სამეცნიერო მოღვაწეობაზე ფიქრობდა. ხოლო ასამდე სტუდენტი, რადიკალთა ჯგუფებად იყო დაყოფილი და პოლიტიკურ მოღვაწეობაზე ოცნებობდა. სურათის სისრულისათვის უნდა აღვნიშნო, რომ «ჭემმარტი რუსები» მაშინაც იყვნენ: არსებობდა პატარა ჯგუფი იუდოფობ სტუდენტებისა. ამ ჯგუფის ბელადზე, მეოთხე კურსის სტუდენტ პეტრიკოვეცზე, მახსოვს «ნაროდნაია ვოლიას» ერთ-ერთ ¹-ში დაბეჭდილი იყო ცნობა, ჯამშუშიაო და იმის დაბეჭდებით ესა და ეს სტუდენტები იყვნენ დაპატიმრებულნიო. როგორც ხედავთ, მაშინდელი «ჭემმარტი რუსებიც» არ თაკილობდნენ «ოხრანკის» თანამშრომლობას...

სტუდენტების «რადიკალობა» და მთელი მათი «რევოლუციონერობა» გამოიხატებოდა თეორიულ მეცადინეობასა და სტუდენტთა შორის პროპაგანდის გაწევაში, იშვიათად თუ გაცილდებოდა ამ ფარგალს და უნივერსიტეტის გარეთ წარმოებულ ბრძოლაში მიიღებდა აქტიურ მონაწილეობას. თეორიული ჯგუფობრივი მეცადინეობა ერთხელვე დაწესებულ გეგმით

სწარმოებდა. კითხულობდენ და არჩევდენ ლავროვის ცნობილ თხზულებას: «ისტორიჩესკია პისმა», ტკაჩოვისა და ტიხომიროვის საპროგრამო-სარეგოლუციო წიგნებს, სწავლობდენ მილის პოლიტიკურ ეკონომიას, ჩერნიშევსკის შენიშვნებით, შემდეგ მარქსის პირველ ტომს, ლასალის სასამართლოში წარმოთქმულ და სააგიტაციო სიტყვებს და მრავალ არალეგალურ ბროშურას ნაროდნიკების, «ჩერნო-პერედელცების», «ნაროდოვოლცების» სარეგოლუციო ბიბლიოთეკისას. მაშინდელი სარეგოლუციო მოძრაობა ნაროდოვოლცების იყო და იდეოლოგიაც ჯერ მათი ბატონობდა, თუმცა უკანასკნელ წუთებს განიცდიდა...

ზოგი რამ საკვირველი იყო სარეგოლუციო «სიბრძნეში». პირველად ყოვლისა აღსანიშნავია ის ერთობ გაპრიმიტივებული ისტორიული კონცეპცია, რომელზედაც აშენებდენ თავის მოძღვრებას იმ იდეოლოგიის საფუძველის დამდებელნი _ ტკაჩოვი და უმთავრესად ტიხომიროვი. მათი სწავლით, რუსეთში არსებობდა მხოლოდ ორი აქტიური საზოგადოებრივი ელემენტი: მთავრობა და ინტელიგენცია. თავად-აზნაურობა მხოლოდ სამსახურის წოდება იყო (служилое сословие), რომელიც მთავრობის ყმა იყო და არისო; გლეხობა შეუფენებელი, უძრავი, პასიური მასაა, რომელიც პოლიტიკურ ბრძოლაში ანგარიშგასაწევი არ არისო; ბურჟუაზიული კლასი და მასთან მუშათა კლასი მხოლოდ ეხლა იჩეკებაო და ჯერ ანგარიშში ჩასაგდება არ არისო. ამნაირად რჩება მთავრობა და რეგოლუციონური ინტელიგენცია, რომელთაგან უკანასკნელი აღჭურვილია ზნეობრივის ძალით (ცოდნით, ფანატიკური მისწრაფებით თავისუფლებისადმი და ხალხის, თუმცა პასიურის, მაგრამ მაინც არა უმნიშვნელო თანაგრძნობითაო). ამ პირობებში ინტელიგენციის გამარჯვება აუცილებელია. სახელმწიფოებრივ უფლებას ძალით ხელში ჩავიგდებთო და რუსეთის წესწყობილებას გარდავცმნითო.

ასე მარტივად და ადვილად სწყდებოდა საქმე ამ თავისებურ ბლანკისტების აზრით... ეს პოლიტიკური რეგოლუცია იყო. რაც შეეხება რუსეთის სოციალისტურ გარდაქმნას, იგიც ადვილად, მგონი უფრო ადვილადაც სწყდებოდა. «რა უნდა გავაკეთოთ რეგოლუციის მეორე დღესაო» კითხულობდა ტიხომიროვი და უპასუხებდა: რუსეთის მთავარ ეკონომიურ ძარღვს გლეხობა შეადგენს; კაპიტალიზმი არ არსებობს; გლეხობის მიწათმფლობელობის წესი სათემოა; რუსის ხალხი არტელის, თემის ხალხია. მაშასადამე ახალ რეგოლუციონურ მთავრობას დეკრეტებით შეეძლება სოციალისტური წესწყობილების დამყარებაო; ჩვენი პრიმიტიული კომუნიზმის (თემის და არტელის) ხალხი ადვილად შეიძლებს გადავიდეს იმავე ტიპის, მაგრამ უფრო მაღალის ხარისხის სოციალურ წესწყობილებაზეო.

აღსანიშნავია, რომ ასეთი რწმენა რუსის ხალხის პოტენციალურ სოციალისტობისა მარტო ნაროდოვოლცების მოძღვრებას როდი ახასიათებდა. ძველი სლავიანოფილები და «ზაპადნიკები», ლიბერალები, ნაროდნიკები, ყველანი ხაზგასმით ღაღადებდენ რუსის ხალხის იმ განსაკუთრებულ თვისებებზე, რომელთა წყალობით იგი უფრო ადვილად განაახლებს სოციალურ წესწყობილებას, ვიდრე დასავლეთ ევროპის ერებო... სხვათა შორის მახსოვს, როგორ გამაკვირვა მარქსის შენიშვნამ: გერცენი სლავიანოფილიაო. გერცენის თხზულებათა შოვნა მაშინ არ შეიძლებოდა, მაგრამ ვიცოდი, რომ გერცენი მედგარი რეგოლუციონერი, სოციალისტი და ინტერნაციონალისტი იყო; ამიტომ მარქსის შენიშვნა მისთვის ჩვეულებრივ საპოლემიკო რიხიანობას მივაწერე. მხოლოდ ეხლა, რეგოლუციის შემდეგ, როცა გერცენის თხზულებანი გადავიკითხე, დავრწმუნდი, რომ მარქსი მართალი იყო: საუკეთესო პუბლიცისტური ნაწარმოებები გერცენისა, როგორც მაგალითად წერილები «С того берега», სლავიანოფილურ ტენდენციითა გაუქდნთილი. გერცენს აღარ სწამს ევროპის დემოკრატიის ძალა სოციალურ ბრძოლაში და დარწმუნებულია, რომ რუსის ხალხის განსაკუთრებული ეკონომიური ინსტიტუტი (თემი) და რუსის ხალხის სხვაგვარი სულიერი განწყობილება (ანტი-ინდივიდუალიზმი) სასწაულს მოახდენენ.

ეკონომიური ნაწილი ნაროდოვოლცების მოძღვრებისა, როგორც მახსოვს, ბევრს ვერ აკმაყოფილებდა მაშინაც. სხვადასხვა გზით მიდიოდენ სოციალიზმის სამეფოში: ზოგი ძველ ნაროდნიკების, ან ტიხომიროვის გზით, ზოგი ლავროვის და მიხაილოვსკის თეორიებით («ისტორიული წერილები», «პროგრესის ფორმულა», «ბრძოლა ინდივიდუალობისთვის» და სხვა), უკვე იყვნენ ისეთებიც, რომელნიც მარქსის კონცენტრაცია-პროლეტარიზაციით და ბოლოს ცუზამენბრუხით მიემგზავრებოდენ, მაგრამ პოლიტიკური მხარე ნაროდოვოლცების პროგრამისა იდეურ ახალგაზრდობის დიდ უმრავლესობას ბეჯითად სწამდა.

სტუდენტთა რადიკალური ჯგუფები, როგორც ვთქვი, გულმოდგინედ მეცადინეობდენ: კითხულობდენ ერთად, მართავდენ კრებებს სხვადასხვა საკითხებზე და სხვა.

სხვათა შორის, მე ხშირად ჩამოვადგებდი ხოლმე ბაასს განაპირა ქვეყნების სვე-ბედზე. რასაკვირველია, არავის წარმოდგენა არა ჰქონდა საქართველოსი: კავკასია კი მათთვის იყო პირველყოფილ ადამიანთა რაღაც უცნაური ბუდე... მიუხედავად ამისა, ისინი ყველასათვის სრულ «თვითგამორკვევის» უფლებას აღიარებდენ. გულმოდგინედ ვარკვევდით საკითხს, თუ როგორ უნდა მოეწყოს თავისუფალი რუსეთი თავის განაპირა ქვეყნებით...

რა სანეტარო იყო ხშირად ეს კრებები! რა იმედი იყო მომავლისა, რა აღფრთოვანება!

მე სავსებით შევტოპე ამ წრეებში და ხარზად დავეწაფე ჩემთვის ახალ ლიტერატურას. სხვა ქართველი ამხანაგები მალე ჩამომშორდენ. მეცადინეობის მეტს, როგორც აღვნიშნე, რადიკალური ჯგუფები და მათი «ცენტრალური კომიტეტები» არაფერს აკეთებდენ; ის იყო კიდევ, რომ თეორიულ პროპაგანდას ეწეოდენ სტუდენტებშივე. ხანდახან ფულს აგროვებდენ პოლიტიკურ პატიმართა დასახმარებლად და არალეგალური ლიტერატურის გამოსაწერად. მაგრამ ასეთი მოღვაწეობაც საკმარისი იყო მაშინდელ მთავრობისათვის და იგი უმოწყალოდ სდევნიდა ახალგაზრდობას. იმ წლებში მაგალითად, რაც რადიკალური სტუდენტობა იყო ოდესაში, ყველა დაისაჯა დაპატიმრებითა და გადასახლებით. მათ შორის მეც მხვდა წილად დატუსაღება და მთელი ხუთი წლით ციმბირში გადასახლება, მაგრამ ამაზე ქვემოთ...

ჩვენ კრებებზე ხანდახან გარეშენიც (არა სტუდენტებიც) დადიოდენ და იღებდენ მონაწილეობას კამათსა და ან ისე, უბრალო დროს გატარებაში. ამათში სხვათა შორის ვასახელებ რუსის ორ მწერალს, რომელნიც იმხანად ოდესაში სცხოვრობდენ; გრ. მაჩტეტს და ივ. სვედენცოვს (ივანოვიჩს). გამოჩენილი ბელეტრისტი მაჩტეტი მშვენიერი მობასე იყო და ხშირად გვიამბობდა ხოლმე ცნობილ ლიტერატორთა და მწერალთა ამბებს, პოლიტიკურ ანეკდოტებს, ისტორიებს 70-იანი და 80-იანი წლების რეოლუციონერებისას. ჩვენს ჯგუფებში, რასაკვირველია, ქალებიც იყვნენ. მაჩტეტს, კარგად მახსოვს, უფრო მათ საზოგადოებაში უყვარდა ყოფნა. როცა ჩვენ რამე კამათს დავიწყებდით, ქალები განცალკევდებოდენ, შემოუსხდებოდენ ირგვლივ მაჩტეტს და ისიც აღფრთოვანებით უამბობდა თავის დაუსრულებელ საინტერესო ისტორიებს, მოგონებებს...

სვედენცოვი სხვა ხასიათისა იყო. სვედით და მწუხარებით მოცული, იშვიათად ლაპარაკობდა და უფრო სერიოზულ კამათს ეტანებოდა. მებრძოლი ხასიათის კაცი იყო, პირდაპირი, მტერი ყოველგვარი კომპრომისისა, იგი მტკიცედ იდგა ერთხელვე არჩეულ ეკლიანს გზაზე და ამიტომ ბევრი ტანჯვა-ვაება იყენა. ახალგაზრდობას ძალიან უყვარდა, როგორც რევოლუციონური მოღვაწე, როგორც ბელეტრისტი. სვედენცოვი – ბელეტრისტი თუმცა არ იყო მბრწყინავი ხელოვანი, მაგრამ ტენდენცია და მიმართულება მისი მოთხრობებისა ხიბლავდა მაშინდელ იდეურ ახალგაზრდობას. მოვიხსენიებ აქვე, რომ სიცოცხლის ბოლო წლები სვედენცოვმა ტფილისში გაატარა. სადაც ჩემთან ერთად მუშაობდა თ უ მ ა ნ ი შ ვ ი ლ ე ბ ი ს «ნოვობოზ-ში».

მეცადინეობის და პროპაგანდის გარდა, უნდა შევნიშნო კიდევ, რადიკალურ ჯგუფების საქმე იყო «საზოგადო სტუდენტურ ისტორიების» ხელმძღვანელობა, თუ რამ შეტაკება მოხდებოდა.

ბოდა უნივერსიტეტის, ან საზოგადოდ ადმინისტრაციასთან თუ სხვა ამგვარი შემთხვევა იქნებოდა, რადიკალი ჯგუფი თავის მოვალეობად სთვლიდა ჩარეულიყო და «სასურველი მსვლელობა» ე. ი. დემონსტრაციის სახე მიეცა საქმისათვის. იმ წლებში ასეთი შემთხვევა ბევრი არ ყოფილა. რაც იყო, ისიც უმნიშვნელო. მაგალითისათვის გავიხსენებ უფრო საინტერესო ისტორიას.

1886 წელს მოხდა ეგრეთწოდებული «ფილიპოპოლის რევოლუცია»; ბულგარეთის პატრიოტებმა ფილიპოპოლში დაატუსაღეს ოსმალეთის გენერალ-გუბერნატორი აღმოსავლეთ რუმელიისა და ტირნოვში მყოფ სტამბულოვს დეპუტატი გაუზავნეს: აღსრულდა აღმოსავლეთი, რუმელია შეუერთდა ბულგარეთსაო. ამ შეერთებას, ბულგარეთის პატრიოტ-რევოლუციონერები დიდი ხანი ამზადებდნენ და მთავრობაც ხელს უწყობდა ჩუმად. ეს ყველა სახელმწიფომ იცოდა, მაგრამ როცა ფაქტი მოხდა, ერთი აურზაური ასტყდა. ოსმალეთი მრისხანე მუქარას უთვლიდა ბულგარეთს. სერბიამ კი მაშინვე ომი გამოუცხადა. ბულგარეთის მაშინდელი მთავარი ალექსანდრე ბატენბერგელი არ შეუშინდა ამ აურზაურს, გაუძღვა თავის ჯარს და ერთ თვეში სრულებით დაამსხვრია სერბიის მხედრობა. ახლა ბულგარეთის რუსეთის მთავრობა გადაეკიდა: მთავარი ალექსანდრე ბულგარეთიდან გააძევა და ბულგარეთის დამოუკიდებლობა საშინ კრიზისში ჩააყენა.

რუსეთის მთავრობის ასეთმა ძალმომრეობამ ძალიან ააღელვა რუსის მოწინავე საზოგადოება, სტუდენტობა ხომ, რაღა თქმა უნდა, ოდესის რადიკალ-სტუდენტებმა მაშინვე მოიწვიეს სტუდენტთა საზოგადო კრება, რომელზედაც გადასწყდა ალექსანდრე ბატენბერგელისთვის ადრესის გაგზავნა. პერგამენტზე დაწერილი და რამდენიმე ას სტუდენტის ხელმოწერილი ადრესი შეიცავდა პროტესტს რუსის მთავრობის წინააღმდეგ და თანაგრძნობას ბულგარეთის თავისუფლებისათვის მებრძოლთა მიმართ...

ადმინისტრაციამ როგორღაც გვიან გაიგო ეს ამბავი: ადრესი უკვე გაგზავნილი იყო და დამნაშავე არსად სჩანდა; რამდენიმე «მენიშული» სტუდენტი დაატუსაღეს, მაგრამ ისევ გაათავისუფლეს და ეს ისტორია მშვიდობიანად გათავდა.

მეორე «ამბავი» ნადსონის სიკვდილმა გამოიწვია. ნადსონი გარდაიცვალა იალტაში 1887 წელს, იანვარში. მოვიდა დეპუტით ცნობა, ამა და ამ დღეს ნადსონის ცხედარს ოდესაში მოასვენებენ და იქიდან პეტროგრადში წაასვენებენო.

ნადსონი მაშინ ახალგაზრდობის სათაყვანებელი პოეტი იყო. გარდა ამისა ყველანი დიდათ აღელვებულნი ვიყავით იმ უსვინდისო და შემადრწუნებელი დევნით, რომლითაც «ნოვ. ვრემ», და მისმა კრიტიკოსმა ბურენინმა უკანასკნელი დღეები მოუწამლეს ერთობ მგრძნობიარე და ავადმყოფ პოეტს. მაშინვე შესდგა სტუდენტთა კრება, რომელმაც გადასწყვიტა: გვირგვინით კუბოს შემოკობა, ნავთსადგურიდან სადგურამდე ცხედრის საერთოდ გაცილება და გამოსათხოვარი სიტყვის წარმოთქმა. დანიშნულ დღეს დილა ადრინად დიდძალმა სტუდენტობამ მოვიყარეთ თავი ნავთსადგურზე. რამდენად დამინებული იყო იმ ხანებში რუსის ლიბერალური საზოგადოება, იქიდანაც სჩანს, რომ სტუდენტებს გარდა, ნავთსადგურზე ათიოდე გარეშე თუ დაესწრო.

მოვიდა გემი; სტუდენტები ავიდნენ ზედ, ჩამოასვენეს დიდი კუბო (პოეტის გვამი ორ კუბოში იყო ჩასვენებული) და მოათავსეს ჩვენს მიერვე დაბარებულ სამგლოვიარო ეტლზე. ზედა კუბოს ორსავე მხარეს დააწერეს დიდი ასოებით ნადსონი და პროცესია გაემართა სადგურისკენ, ეტლს ჯერ მისდევდნენ მიცვალებულის მახლობელნი, მწერლის ნადსონის მეუღლე და ორიოდ მეგობარი (ესენი იალტიდან მოჰყოლოდნენ). შემდეგ ჩვენ – მრავალი სტუდენტობა რიგ-რიგად, ოთხ-ოთხი კაცი; გვერდზე და უკან პოლიციის ძლიერი რაზმები. მთელი ეს პროცესია სრული სიჩუმით მისდევდა სამგლოვიარო ეტლს. ქუჩებში პანელეებზე დიდძალი ხალხი იდგა, ქუდმოხდილნი და ისიც

სდუმდა. ბევრს უნდოდა შემოერთებოდა პროცესიას, მაგრამ პოლიცია არ უშვებდა. _ ამნაირად მივედით რკინის გზის სადგურზე. აქ ორმა სტუდენტმა სიტყვები წარმოსთქვეს: ბრძოლაზე, მსხვერპლზე და იმაზე, რომ «დადგება დრო და გმირთა ძვლებიდან აღსდგება მრისხანე შურისმძიებელი, რომელიც ჩვენზე უფრო ძლიერი იქნება და შემუსრავს მტერს, ხალხის შემავიწროებელს და ჩვენს მდევნელს». სიტყვების შემდეგ ერთმა სტუდენტთანაგანმა პოეტის კუბო შეამკო ჩვენი გვირგვინით და დაიჩოქა. მაშინვე ყველამ მუხლი მოვიყარეთ.

იმავე ღამეს ორივე ორატორი სტუდენტი დააპატიმრეს და შემდეგ სადღაც გაგზავნეს. სხვა მსხვერპლი ამ ისტორიას არ მოჰყოლია... სამაგიეროდ, ამავე წლის დამლევს მოხდა დიდი ისტორია, რომელმაც უკვე სამოცამდე კაცი იმსხვერპლა.

მთელი რადიკალთა წრე, _ და მეც სამუდამოდ გამომათხოვეს უნივერსიტეტს.

მაგრამ სანამ ამ «ისტორიაზე» გადავიდოდე, უნდა აღვნიშნო რომ სწორედ ამ დროსვე, 1887 წლის დასასრულს, მე ერთი ნაბიჯი გადავდგი წინ ჩემ სარევოლუციო მოღვაწეობაში.

იმხანად, როგორც ვთქვი, ნაროდოვოლცების მოძრაობა იყო. ალექსანდრე მეორის მოკვლის შემდეგ თითქმის მთელი პარტია განადგურებული იქნა, იმ დროს აღმასრულებელი კომიტეტის მოღვაწე არავინ დარჩა და პარტიის მოქმედება შესწყდა. მხოლოდ 1885-6 წლებიდან განახლდა მუშაობა. აღორძინდა ეგრეთწოდებული «ახალგაზრდა ნაროდნაია ვოლია», რომელიც ორ დიდ ჯგუფად იყოფოდა _ ჩრდილოეთისა და სამხრეთის; ჩრდილოეთის ჯგუფს სხვებთან ერთად ვ. ი. ლ ე ნ ი ნ ის მ მ ა უ ლ ი ა ნ ო ვ ი ხელმძღვანელობდა, სამხრეთისას _ კ ო გ ა ნ ბ ე რ შ ტ ე ი ნ ი. ამ სამხრეთის ჯგუფს ეკუთვნოდა ოდესის კომიტეტი. 1887 წლის განმავლობაში «ოხრანკამ» ზედიზედ გაანადგურა ოდესის ორი კომიტეტი, ასე, რომ კომიტეტის შესადგენად ბოლოს მოგვმართეს ჩვენ, სტუდენტების ცენტრალურ კომიტეტს და ეს ცენტ. კომიტეტი სტუდენტ-ნაროდოვოლცებისა გადაიქცა ოდესის კომიტეტად, რომელსაც ხელმძღვანელობა უნდა გაეწია სარევოლ. მუშაობისათვის როგორც ქალაქში, ისე მთელ მაზრაში. კომიტეტში შევედით გრ. მ ა რ მ ა რ შ ტ ე ი ნ ი, დ რ ო ზ დ ო ვ ი, პ ი ლ ე ვ ი, გ ი ნ ზ ბ უ რ გ ი, კ ო ბ ე რ მ ა ნ ი, კ ო ტ ე მ ე ს ხ ი და მ ე. ნოემბერში დავიწყეთ მუშაობა: პროპაგანდა მუშებისა და ახალგაზრდებს შორის, არალეგალური ლიტერატურის გავრცელება, პროკლამაციების ბეჭდვა და სხვა, მაგრამ ჩვენი კომიტეტის არსებობაც ხანმოკლე შეიქნა: მოგვისწრო დიდმა საუნივერსიტეტო ისტორიამ, რომელმაც, როგორც ზემოთა ვსთქვი, სრულიად სხვანაირად დაატრიალა ჩემი ცხოვრების ჩარხი.

VI

1887 წლის სტუდენტთა დიდი არეულობა.

_ ჩემი პირველი დაპატიმრება

1884 წლის საუნივერსიტეტო წესდება იმდენად რეაქციონური იყო და იმდენად ამახინჯებდა სააკადემიო ცხოვრებას, რომ თვით ძველმა სახელმწიფო საბჭომაც კი დაიწუნა. საბჭოს უმრავლესობამ უარჰყო წესდება, მაგრამ კატკოვ-ლეონტიევის ქმნილება სასარგებლოდ მიაჩნდა მთავრობას და იმპერატორმა ა ლ ე ქ ს ა ნ დ რ ე მ ე ს ა მ ე მ საბჭოს უმცირესობის აზრი დაამტკიცა: წესდება 3 წლით იქმნა «საცდელად» შემოღებული. სწორედ 1887 წ. თავდებოდა ეს «საცდელი» ვადა და ამიტომ სტუდენტების წრეებში დაიწყეს ლაპარაკი, საჭიროა დემონსტრაციის

მოხდენაო; საჭიროა მთავრობას გავაგებინოთ, რომ ჩვენ წინააღმდეგნი ვართ წესდებისაო... ეს იყო ნოემბრის დამლევს. მე უკვე მეოთხე კურსზე ვიყავი.

ლაპარაკი-ლაპარაკად რჩებოდა, რადგან ჯერ-ერთი, იმედი არავისა ჰქონდა, რომ ადგილობრივ სტუდენტობაში მღელვარების გამოწვევა შეიძლებოდა, მეორეც ის, რომ სხვა უნივერსიტეტებიდან არაფერი ისმოდა... მაგრამ ამ დროს მოსკოვიდან რამდენიმე წერილი მოვიდა, რომლებიდან გავიგეთ, მოსკოვში უკვე ერთი კვირაა, რაც სტუდენტების არეულობა დაიწყო, უნივერსიტეტი დაიხურა, ქუჩებში შეტაკებაც მოუხდათ პოლიციასთან და ჯართანაო.

მეორე თუ მესამე დღეს ამგვარივე ცნობები მოვიდა პეტერბურგის და ხარკოვის უნივერსიტეტიდან. ეს ამბავი უცბად გავრცელდა სტუდენტებში და დაიწყო ცხარე ლაპარაკი. რევოლუციონერები რასაკვირველია, მაშინვე ჩაერიენ და გააჩაღეს პროპაგანდა. ორი დღის შემდეგ ნიადაგი უკვე მზად იყო; სტუდენტები ღელავდნენ; დაინიშნა კრება, რომელსაც დიდძალი სტუდენტობა დაესწრო. ინსპექცია დაფაცურდა, უნდოდა კრების ჩაშლა, მაგრამ სტუდენტებმა ღონე იღონეს და «კურილკა_ში» ინსპექციის მოხელე შემოუშვეს. კრებაზე წაკითხულ იქნა მოსული წერილები, რომელთაგან ყოველი თავდებოდა მხურვალე მოწოდებით ამხანაგთადმი – მხარი დაგვიჭირეთო. ერთმა-ორმა სიტყვაც წარმოთქვა, გამოუძახეს დემონსტრაციის მოხდენის მოწინააღმდეგეთ. მაგრამ ასეთი არავინ აღმოჩენილა. ამიტომ გადაწყდა მეორე დღეს ლექციების შეწყვეტა და მოთხოვნის წარდგენა. უმრავლესობა იმ აზრისა იყო, რომ არეულობა მიმართული უნდა ყოფილიყო მხოლოდ წესდების წინააღმდეგ და სხვა რამ პოლიტიკური ხასიათი დემონსტრაციას არ მიეღო.

მეორე დღეს დილა ადრინად მივედი უნივერსიტეტში. უნივერსიტეტის წინ ქუჩასა და ეზოში უკვე ჯარი და პოლიცია იდგა, მაგრამ უნივერსიტეტში სტუდენტებს თავისუფლად უშვებდნენ. 10 საათისათვის უკვე მრავალი სტუდენტობა შეგროვილიყო. ზოგჯერ ლექციები დაეწყოთ კიდევ. სტუდენტებმა ჯგუფ-ჯგუფად ჩამოუარეს აუდიტორიებს, გამორეკეს სტუდენტები, დაითხოვეს პროფესორები; შემდეგ წაართვეს მსახურთ გასაღებები და ყველა აუდიტორია დაჰკეტეს. გამოცხადდა, კრება სააქტო დარბაზში მოხდებოდა და მოთხოვნა იქ წარედგინება რექტორსაო. მივაწყდით სააქტო დარბაზს, კარები დაკეტილი დაგვხვდა; პატარა ხანს უკან კარები ძალით შეამტვრიეს წინმდგომმა სტუდენტებმა და პირველი რიგი უკვე დარბაზში შევარდა. მივიხედ-მოვიხედეთ, სტუდენტები ცოტანი აღმოჩნდნენ დარბაზში; უმეტესობა გარეთ კიბეებსა და დერეფნებში იდგა და როგორღაც ყოყმანობდა. მაგრამ ერთი-ორი ცხარე სიტყვა და დარბაზი მაშინვე გაიჭედა ახალგაზრდობით; მოვიწვიეთ რექტორი; ინსპექტორი, რომელიც ჯერ წინააღმდეგი იყო და უარს გვეუბნებოდა, მალე დარწმუნდა, რომ ურექტოროდ ვერას გახდებოდა, და იგი მოიწვია. დარბაზში შემოვიდა და კათედრაზე ავიდა რექტორი იაროშენკო. იმას მეტ სახელად იანუსს ვეძახდით; დიდი დიპლომატი იყო; მთავრობასთანაც კარგი დამოკიდებულება ჰქონდა, სტუდენტობაშიაც ახერხებდა კარგი სახელის მოხვეჭას. გადასცეს ჩვენი მოთხოვნა 1884 წლის წესდების გაუქმებისა და ისევ 1863 წლის წესდების შემოღების შესახებ. გვერდში მდგომმა ამხანაგმა მითხრა:

– ვერა ჰხედავ, თორემ დარწმუნდებოდი, რომ ნამდვილი ორსახიანი იანუსია: ცალი პირი, რომელიც კარებიდან სჩანს (კარებში ინსპექტორი იდგა თავის ამალით) მრისხანედ მოღუშულია; მეორე პირი კი, ჩვენკენ, იღიმება.

რექტორმა გამოართვა თუ არა სტუდენტს ჩვენი მოთხოვნა, _ მაშინვე დახია და ცალი ყბით მრისხანედ სთქვა:

_ მე არც ნება მაქვს, არც მინდა თქვენი მოთხოვნა მივიღო...

მეორე მხრით თანაგრძნობის კილოთი გვითხრა:

_ ვიცი, რაც სწერია თქვენს მოთხოვნაში და პირადად გადავცემ სამოსწავლო ოლქის მზრუნველს; თანაც ვთხოვ, თქვენი აზრი ახალ წესდებაზე, საერთო განათლების მინისტრს შეატყობინოს... ახლა კი გთხოვთ დამშვიდდეთ და სწავლა განაგრძოთ...

ჩვენ მივამახეთ, სწავლას არ დავიწყებთ, სანამ ჩვენი მოთხოვნა არ იქნება დაკმაყოფილებული-თქო. თან მოვითხოვეთ, რომ ოლქის მზრუნველი მოეწვიათ. შეიქნა ყვირილი: _ ოლქის მზრუნველი დაიბარეთ ახლავე, ოლქის მზრუნველი, ყვიროდენ დარბაზში, ყვიროდენ კიბეებზე, დერეფნებში. რექტორი გაიქცა. ერთი საათის განმავლობაში არ შეწყვეტილა საშინელი აურ-ზაური. ბოლოს, როგორც იქნა დავაწყნარეთ სტუდენტობა და წინადადება მივეცით მზრუნველთან დეპუტაციის გაგზავნისა. სტუდენტებმა იყვირეს: ყველანი წავიდეთ ერთად მზრუნველთანაო! მაგრამ ეს უეჭველად გამოიწვევდა ქუჩაში მდგომ პოლიციასთან და ჯართან შეტაკებას: ატყდა ისევ საშინელი ყვირილი. მღელვარება თანდათან მატულობდა. ვინ იცის, რით გათავდებოდა ეს ამბავი, რომ უეცრად ინსპექტორის თანაშემწე არ გამოჩენილიყო, რომელმაც შემდეგი განცხადება მოიტანა: მზრუნველის განკარგულებით უნივერსიტეტიც დახურულიაო.

ურაა! გაისმა ყვირილი, ჩვენც ეს გვინდოდა!, სანამ წესდებას არ გამოსცვლით, ამ უნივერსიტეტის კარებს არ გაგაღებინებთ...

იქვე გადავწყვიტეთ; რაკი ჩვენს მიზანს მივალწიეთ და უნივერსიტეტი დავაკეტიხეთ (sic!), პოლიციას ნულარ მივცემთ ჩვენის დარბევის საბაბს და მშვიდობიანად, პატარ-პატარა ჯგუფად დავიშალოთ-თქო. ეს გონიერი გადაწყვეტილება სისრულეში მოვიყვანეთ და გადავრჩით ცემა-ტყეპასა და იქნება უარესსაც, რასაც იმ დღეებში ადგილი ჰქონდა მოსკოვსა და პეტერბურგს.

იმავე საღამოს ბევრი სტუდენტი დაატუსაღეს. მე ჩემს ბინაზე გვიან მივედი, თითქმის შუალამისას. შესავალ კარებთან დამხვდენ «შპიკები» და პოლიციელები. თავაზიანად გზა მომცეს და კარი გამიღეს. დერეფანში გაფითრებული დიასახლისი შემხვდა და ჩამიჩურჩულა _ პოლიცია გიცდისო. მართლაც ჩემს ოთახში პოლიციას უკვე დაეწყო ჩხრეკა. დაკეტილი ჩემოდანი გამაღებინეს, დაათვალიერეს, მეც გამჩხრიკეს და შემდეგ ეტლით წამიყვანეს ციხეში... ეს იყო პირველი ჩემი დაპატიმრება 1887 წელს დეკემბრის დამდეგს.

ოდესის პოლიტიკურთა ციხე განთქმული იყო თავის მიზანშესაფერის მოწყობითა და სასტიკი რეჟიმით. სავსებით შეიძლებოდა სრული იზოლაცია პატიმრისა გარეშე ქვეყნისაგან. თვითეული კამერა ნამდვილი კუბო იყო, სადაც არავითარი ხმა არსაიდან არ მოდიოდა და საიდანაც ვერავის დაინახავდი, გარდა ზედამხედველი-ჟანდარმისა. კამერა საკმაოდ დიდი იყო და სუფთა; პატარა ფანჯარა ზემოთ ჰქონდა და პატიმრისათვის სრულიად მიუწდომი იყო. კარში პატარა რგვალი ფანჯარა, გარედან (დერეფნიდან) იკეტებოდა ხის ფიცრითა, დერეფანში ქექა იყო დაფენილი. ასე რომ იქ მოსიარულე ჟანდარმების ფეხის ხმა არ ისმოდა; უცებ ასწევდა ფიცარს და მოგაშტერებდა ერთ თვალს. კამერაში რკინის კრაოტი იდგა, რომელიც დილიდან საღამომდე კედლებზე იყო მიჯაჭული და მხოლოდ ღამით ჩამოუშვებდენ. გარდა ამისა, იდგა რკინისავე მაგიდა და სკამი,

რომელიც აგრეთვე მიჭედელი იყო იატაკზე, იქვე კუთხეში აუცილებელი «პარაშა», რომელიც გერმეტიულად იხურებოდა და რომელსაც დღეში ერთხელ გამოსცვლიდა მსახური... ორ კვირას ვიჯექე ამ ციხეში; არც სეირნობა, არც წიგნი მქონია, არსაიდან ხმა, არსად ადამიანის სახე, გარდა ზედამხედველ მუდამ დამუნჯებულის ჟანდარმისა. ასეთ პირობებში დამწყვდევა დიდი ხნით ადამიანს გააგიჟებდა და მართლაც, ოდესის ამ ციხიდან ჩემს ხსოვნაში არავინ გასულა ისე, რომ ნერვები ძალზე არ ჰქონოდა მოშლილი... საჭმელი წარმოუდგენელი იყო; სალდათის შავი პური, რომლის მარტო ზედა ქერქის ჭამა შევძელი და რაღაც უგემური ბრინჯის ფაფა, რომელშიაც გირვანქის მეოთხედი ხორცი იყო ჩაჭრილი...

ერთი კვირა გავიდა და უეცრად ჩემი კამერის კარი გაიღო. შემოვიდა ციხის უფროსის თანაშემწე და კანცელარიაში გამიწვია. პირველი გამოსვლა იყო ჩემი გარეთ და სიხარულით გავედი ეზოში, _ ვინმეს ვნახავ მეთქი, ვფიქრობდი; მაგრამ მთელი ეზო ისე გავიარე, არავინ შემხვედრია. აი, როგორ მზეთუნახავებივით უფრთხილდებოდენ იმ დროს პოლიტიკურ ტუსაღებს!

კანცელარიაში ციხის უფროსი გადაჭარბებულის თავაზიანობით მომეგება და რაღაც სადარბაზო ბარათი გადმომცა. დავხედე, რუსულად დაბეჭდილი იყო «თავადი გურიელი» და ზედ ვებერთელა სათავადო გვირგვინი. ციხის ზედამხედველმა განმარტება მომცა:

_ თავადი თქვენს სანახავად მობრძანდა, მაგრამ ნება არ გვაქვს და ვერ განახვეთ. მოკითხვა გადმოგცათ და ფული დაგიტოვათ... თქვენ მგონი, ჩვენ საჭმელს ვერ შეეგუეთ. შეგიძლიათ თეთრი პური მოითხოვოთ და სადილიც გაიუმჯობესოთ.

შემდეგში ამხანაგ-სტუდენტებმა გადმომცეს დაწვრილებით ეს შემთხვევა. იმ ხანებში ტელემაკ გურიელი ოდესაში ცხოვრობდა და სტუდენტებს მისთვის ეთხოვათ ციხეში მოსულიყო ჩვენთან (ჩემთან ერთად დაპატიმრებული იყო კიდევ ორი ქართველი): ტელემაკი «კარეტაში», კოზლაზე ახოვანის მსახურით რომ მოსულიყო ციხის ალაყაფის კარებთან და თავისი სადარბაზო ბარათი გადმოეცა, ციხის მთელი ადმინისტრაცია ფეხზე დამდგარიყო. მაშინვე კარები გაეღოთ და თავადი დიდის ამბით მიეღოთ...

ტელემაკის ამ ვიზიტმა, ცოტა არ იყოს, შეგვიმსუბუქა ციხეში ჯდომის პირობები, მაგრამ სეირნობის ნება და წიგნი, რაც ყველაზე უფრო საჭირო იყო ჩვენთვის, არ მოგვცეს... საბედნიეროდ დიდხანს არ გაგრძელებულა ჩემი პატიმრობა. ერთ საღამოს შემოვიდა ჟანდარმი და მითხრა:

_ შეაგროვეთ თქვენი ბარგი, ჩაიცვით და გამომყევით...

_ სად უნდა წამიყვანოთ? _ შევეკითხე მე.

_ ეს ჩემი საქმე არ არის! _ ცივად მომიგო ჟანდარმმა და თან მომამახა: ჩქარა, ჩქარაო.

მე იმავე წუთს ვიყავ ჩაცმული და «ბარგით» ხელში სიამოვნებით გავყევ ჟანდარმს, რადგან ეს «ბარგი» რაღაც ცვლილებას მოასწავებდა...

კანცელარიაში, ციხის უფროსის სავარძელში ჟანდარმის ოფიცერი იჯდა, რომელმაც გამომიცხადა: ოდესის გენ.-გუბერნატორის განკარგულებით თქვენ სამშობლოში იგზავნებით პოლიციის ზედამხედველობის ქვეშაო... ჟანდარმმა ისევ წამიყვანა და გრძელი და ბნელი დერეფნით მიმიყვანა ერთ დიდ ოთახში, სადაც უკვე ირეოდა 30-მდე სტუდენტი, კამერის საშინელ სიჩუმის შემდეგ ძალიან მეუცხოვა ყვირილი და სიცილი, რომელიც აქ დამხვდა, მაგრამ ამხანაგთა პირველ

მისაღმებისთანავე, მეც ძალიან მხიარულად ვიგრძენი თავი. სხვა ამხანაგთა შორის აქვე აღმოჩნდნენ ვასილ წერეთელი და კოტე მესხი. გავიგე ამბებიც: სამოცამდე სტუდენტი ყოფილიყო დატუსაღებული; ყველანი უნივერსიტეტიდან გამოერიცხათ; ორმოცამდე კაცი თავ-თავიანთ სამშობლოში იგზავნება, ხოლო ოცამდე ციხეში რჩება, და მათ შესახებ გამომიება სწარმოებს...

პატარა ხანს შემდეგ თითო-თითო გამოგვიყვანეს და ეტლით, ჟანდარმების თანხლებით მიგვიყვანეს სადგურზე, სადაც ეტაპის უფროს ოფიცერს ჩავვაბარეს: რამდენსამე სადგურს შემდეგ სტუდენტების უმეტესობამ ჩრდილოეთისაკენ განაგრძო გზა. ჩვენ ოთხი კი – მე, ვასილ წერეთელი, კოტე მესხი და ებრაელი კოგანი, რომელსაც კავკასია ამოერჩია საცხოვრებლად – მეორე ეტაპს გადაგვცეს და პოლტავისაკენ გავემართეთ.

VII

ეტაპით მოგზაურობა საქართველოსაკენ. – ციხეები. – ყაზარდოელთან საინტერესო შეხვედრა

ეტაპით მოგზაურობა ამ 40 წლის წინად ნამდვილი ჯოჯოხეთი იყო. ოდესიდან დეკემბრის შუა რიცხვებში გამოგვისტუმრეს და ქუთაისში მხოლოდ იანვრის ოც რიცხვებში ჩავედით, ისიც ასე «მალე» იმიტომ, რომ გზის უკანასკნელი ნაწილი ჩვენის ხარჯით წამოვედით, ეტაპისაგან უკვე თავისუფალნი. ზამთარი მეტად სუსხიანი იყო. ჩვენ, სტუდენტის თხელ პალტოს მეტი არა გვქონდა რა; საპატიმრო ვაგონს არ ათბობდნენ და სიცივისაგან ვკანკალებდით. ფული რაც გვქონდა, ოდესიდან ქუთაისში გაგზავნეს – იქ პოლიციაში გადმოგცემნო; გზაში კი «სახელმწიფო ხარჯზე» ვიყავით: თითოს გვეძლეოდა დღეში სამი შაური, მაგრამ ეს ფული «უნტერის» განკარგულებაში იყო და ხარჯავდა, როგორც მოისურვებდა, ასე, რომ მთელი გზა პურზე და ჩაიზე ვიყავით... მაგრამ, სიცივესა და შიმშილს, რასაკვირველია არაფრად ჩავაგდებდით ახალგაზრდები – ჯოჯოხეთი იყო ჩვენი ზნეობრივი წვალემა. სალდათების ხელში ვიყავით, რომლებიც ცემა-ტყეპას ვერ გვიბედავდნენ, თორემ ისე – გინებით, ყვირილით და მუქარით სიცოცხლეს გვიმწარებდნენ, თუმცა საბუთს არ ვაძლევდით სერიოზულს.

ნამეტანი ცუდი იყო საეტაპო კომანდების შეცვლა გზაში; ძველები პატარას შეგვეჩვეოდნენ თუ არა, მათი გამოცვლის რიგიც მოვიდოდა. ახლები ჯერ ჩხრეკას შეუდგებოდნენ, თითქმის გაგვაშიშვლებდნენ, ისე ბეჯითად ასრულებდნენ ამ მოვალეობას; მერე თავის წესებს ამყარებდნენ გინებითა და ვაი-ვაგლახით. წარმოდგენელია, როგორი ბარბაროსობით ეპყრობოდნენ უბრალო ტუსაღებს. ამის ცქერა ხანდახან პირდაპირ შეუძლებელი იყო; ეტაპში სხვათა შორის ერთი მოხუცებული გლეხი იყო: საცოდავს წვივზე ღრმა იარა ჰქონდა, რაღაც მალამო ედო ზედ და შეხვეული ჰქონდა. ჩხრეკის დროს ნელ-ნელა დაუწყებდა შეხვეულ ჭრილობას გახსნას: სალდათი აღარ აცლიდა, მივარდებოდა და ააგლეჯდა ჩვრებს. საცოდავი გლეხი გამწარებული საშინელის ტკივილით ყვიროდა, მაგრამ შემბრალებელი სად იყო; პირიქით, მივარდებოდნენ და უწყალოდ სცემდნენ, სანამ გული არ წაუვიდოდა...

პოლტავის გუბერნიის ერთ-ერთ სადგურზე მეორე მატარებელში უნდა გადავსულიყავით, რომელიც ხუთი-ექვსი საათის შემდეგ მოვიდოდა. ეს საათები,

საეტაპო წესების ძალით ჩვენ სადმე ახლო ციხეში უნდა გაგვეტარებინა. ახლო ციხე იყო რაღაც დაღუპულ «ქალაქ» ბალტაში, სადგურიდან ოთხი-ხუთი ვერსის მანძილზე და ჩვენც იქ წაგვიყვანეს. ტუსალები ორ-ორი ერთმანეთს გადააბეს ხელის ბორკილებით, ჩვენ კი მარხილზე დაგვსვეს და «პარტია» ჩქარის ნაბიჯით გაუდგა გზას.

დიდი თოვლი იყო უკვე: ძალზე ციოდა: ქარბუქი იდგა. საცოდავი ტუსალები თოვლში იფლოზოდნენ, ხოლო ვინც ჩამორჩებოდა, ვაი იმის ბრალი: მიიჭრებოდა სალდათი და თოფის კონდახის ცემით გაიგდებდა წინ. პატარა ხნის შემდეგ ჩვენ ძალიან შეგვცივდა, უძრავად მარხილზე ჯდომის გამო. ისევ ფეხით სიარული სჯობდა და ვთხოვეთ სალდათებს მარხილიდან ჩამოსვლის ნება მოეცათ. შენც არ მომიკვდე: თქვენ აზნაურები ხართ და კანონი ნებას არ გვაძლევს ფეხით გატაროთო! გვიპასუხა «უნტერმა».

ესეც თავისებური რუსული «Noblesse oblige»-ი. გამოდგა და ჩვენც უნდა დავმორჩილებოდით... სიცივისაგან გამწარებულზე შთაგონებასავით რაღაცამ მომიარა, წამოვდექე მარხილზე, ხელები გავიშვირე, ცხვირ-პირში ქარ-ბუქი მცემს და ტრალიკულის ხმით შევძახე: «მირბის, მიმაფრენს, უგზო-უკლოდ ჩემი მერანი, უკან მომჩხავის თვალბედითი შავი ყორანი. გასწი, მერანო, შენს ჭენებას არ აქვს საზღვარი და ნიავს მიეც ფიქრი ჩემი, შავად მღელვარი».

მომცვივდნენ სალდათები «чего решь, дьявол», მკრეს ხელი და ჩამაგდეს მარხილში. ამხანაგებმა მიაშხეს შემდეგ, რომ ჩემმა მგრძნობიერმა დეკლამაციამ და ტრალიკულმა გამომეტყველებამ მართლა შთაბეჭდილება მოახდინა მათზე. კოგანმა მითხრა: «თუმცა ერთი სიტყვა არ გამიგია, მაგრამ კინაღამ ტირილი დავიწყეო, ისეთი ტრალიკული იყო თქვენი დეკლამაცია ამ ჯოჯოხეთურს სცენაზეო»... ტრახახობად არ ჩამომართვათ: ჩემ სიცოცხლეში ეს იყო ჩემი პირველი და უკანასკნელი «ნიჭიერი ტრალიკული გამოსვლა».

ორი დღის შემდეგ ხარკოვს მივედი. იქ ერთი კვირა მოგვაცდევინეს ციხეში. ახალწელიწადს როსტოვის ციხისკენ გაგვამგზავრეს და წესისამებრ ფეხით (აზნაურობას ქალაქში ძალა აღარ ჰქონდა) წაგვიყვანეს რკინის გზის სადგურიდან. ქუჩაში ხალხი დაგვედევნა და უნივერსიტეტში მომხდარ ამბების გამოკითხვა დაგვიწყეს; მაგრამ სალდათებმა და პოლიციამ მალე გაჰფანტეს ცნობისმოყვარეები...

აქ ერთი გარემოება მაგონდება. ვასილ წერეთელი იმ დროს პოლიტიკური ეკონომიით იყო გატაცებული, ხოლო ამისთანა გატაცება მას ყოველთვის როგორღაც აშორებდა ამა ქვეყანას, ახლაც მთელ საეტაპო მოგზაურობის დროს ის თითქმის არავითარ ყურადღებას არ აქცევდა, რაც მის გარშემო ხდებოდა და ფილოსოფოსივით ჩაფიქრებული იყო ხოლმე ხანდახან თეორიულ მუსაიფსაც დაგვიწყებდა. როსტოვში იმ დღეს ძალიან ციოდა. სალდათებს გაჩქარებულნი მიყვავდით და წამდაუწამ «ჩქარა» «ჩქარას» გვეძახოდნენ. უცბად ვასილი მოგვიახლოვდა მე და კოტე მესხს და დაგვიწყო.

– ძალიან საინტერესოა ადამ სმიტის გამოკვლევა საშუალო საუკუნეებში ქალაქების ზრდის შესახებ...

– თუ ღმერთი გწამს, თავი დაგვანებე, ვასილ, – შეევედრა კოტე მესხი, – რა მებადამსმიტება, სული კბილით ძლივს გვიჭირავს.

როსტოვს რომ გამოვცილდით, ერთ-ერთ სადგურზე კავკავიდან მომავალი მატარებელი დაგვხდა. უეცრად საპატიმრო ვაგონის კარი გაიღო და შემოვიდა

ვილაც ოფიცერი, მოვიდა ჩემთან და თანაგრძნობით ამბავი და ვინაობა გამომკითხა. აღმოჩნდა, რომ კავკასიდან მოსულმა მატარებლით, კავკასიის მთავარმართებელი თავ. დონდუკოვი მიდიოდა პეტერბურგს და ეს ოფიცერი მისი ადიუტანტი იყო. ჩვენ მაშინვე გამოვუცხადეთ ოფიცერს, რაც იმ დროს ძალიან გვაფიქრებდა და გვაშინებდა, სახელდობრ, საქართველოს სამხედრო გზის ეტაპით გავლა. მაშინ კავკასიდან – ბაქოზე რკინის გზა არ იყო და ტუსალები ფეხით დაჰყავდათ საქართველოს სამხედრო გზაზე. ამ ორასი ვერსის გავლას სამაგელ საეტაპო საპატიმროებში ღამისთევით და დასვენებით, ათ დღეს უნდებოდენ; გაგონილიც გვქონდა, რომ ამ გზით ეტაპით მოგზაურობა ნამეტურ ზამთარში, აუტანელია. ამიტომ ვთხოვეთ ადიუტანტს, ეშუამდგომლა მთავარმართებლის წინაშე, რომ ჩვენთვის ნება მიეცათ საქართველოს სამხედრო გზა ჩვენის ხარჯით გაგვევლო და არა ეტაპით. ადიუტანტი წავიდა და მალე შემდეგი პასუხი მოგვიტანა:

– მე არ შემიძლია, – ეთქვა დონდუკოვ-კორსაკოვს, – ოდესის გენერალ-გუბერნატორის განკარგულება გავაუქმო. სტუდენტებმა თვითონ სთხოვეს კავკასიდან დეპეშით რ ო ო პ ს (ოდესის მაშინდელ გენ-გუბერნატორი) და ჩემი მხრით მეც ვთხოვ დეპეშითაო.

ასეთმა პასუხმა ძალიან დაგვაიმედა და ნაკლებ შეწუხებულებმა გავწიეთ წინ, მით უმეტეს, რომ აქედან სალდათებიც სხვანაირად გვექცეოდენ, რაკი ნახეს, თუ როგორ თავაზიანად და თანაგრძნობით მოგვეპყრა პოლკოვნიკი და მთავარმართებლის ადიუტანტი...

ორიოდე სადგურის შემდეგ საპატიმრო ვაგონში შემოიყვანეს კიდევ ორი ტუსალი, ერთმა მათგანმა მაშინვე მიიქცია ჩვენი ყურადღება: მაღალი მშვენიერი ტანადი, ჩვენებურად გამოწყობილი მოხუცი, იმერულ თავადად მივიღეთ, სალდათებმა იგი ჩვენთან დასვეს. აღმოჩნდა, რომ ახოვანი მოხუცი ყაზარდოელი იყო. მე პირველად ვხედავდი ჩრდილოკავკასიელს და ცნობისმოყვარეობით გამოვესაუბრე. რუსულად მშვენივრად ლაპარაკობდა, თითქმის უაქცენტოდ, და არც თუ მაინც და მაინც უსწავლელი იყო... მე გადაკვრით დავუწყე ლაპარაკი კავკასიის მდგომარეობაზე...

როგორღაც უხალისოდ მაძღვედა პასუხს და მეც თავი დავანებე. მერე ჩვენ გამოგვკითხა ვინაობა. როცა გაიგო, ქართველები ვიყავით, სიამოვნება გამოაცხადა. კარგა ხნის სიჩუმის შემდეგ ღრმად ამოიოხრა და სთქვა:

– როცა კავკასიის მზე ჩაესვენა, მთელი ჩვენი ქვეყანა მაშინ დაიღუპა.

მე ვიფიქრე – შამილს გულისხმობს მეთქი და ამიტომ რაღაც იმის შესახებ ვკითხე.

– არა, ყმაწვილო; – მიპასუხა მოხუცმა, მე შამილზე როდი მითქვამს. კავკასიის მზე – საქართველო იყო. საქართველომ თავი დაიღუპა და კავკასიაც თან გაიყოლია...

მასთან საუბრის საღერღელი აგვეშალა, მაგრამ მეტი ხმა აღარ გაუცია ჩვენთვის.

კავკასის ციხეში მისვლისთანავე დეპეშა გავუგზავნეთ ოდესის გენ. – გუბერნატორს და, ჩვენდა საბედნიეროდ ორი თუ სამი დღის შემდეგ, დეპეშითვე განკარგულება გამოგზავნა ჩვენი განთავისუფლების შესახებ ეტაპისგან. ჩვენის ხარჯით, ორი პოლიციელის თანხლებით (ესენიც ჩვენს ხარჯზე) უნდა წავსულიყავით ტფილისს. ახლა ფული გავციხდა სადარდელი. კოტე მესხმა ერთერთ ნათესავს დეპეშა გაუგზავნა ქუთაისს და რამდენსამე დღის შემდეგ დეპეშითვე მივიღეთ ფული, ორი დღის შემდეგ ტფილისში ვიყავით და გუბერნატორს თავ. შარვაშიძეს გამოვეცხადეთ. ამან მეტად თავაზიანად მიგვიღო, და სრულებით უყოყმანოდ გააუქმა ოდესის გენ.-გუბერნატორის განკარგულება. პოლიციელები მოგვამორა და გვითხრა – ხვალ ქუთაისს გაემგზავრეთო.

VIII

ქუთაისში ჩასვლა. _ გიორგი ზდანოვიჩის ოჯახში. _ ჩემი გაჩხრეკა და მეორედ დაპატიმრება. _ გამოძიება და სტუდენტ გინცბურგის გამცემლობის ამბავი.

ამრიგად, 1888 წლის იანვრის ოც რიცხვში ისევ ქუთაისს მომიხდა ჩასვლა. პირველი ჩემი განზრახვა იყო _ მაშინვე გამეგზავნა თხოვნა კიევის, ან ხარკოვის უნივერსიტეტში. საქმე ისაა, რომ ოდესის უნივერსიტეტის მართველობამ ყველა გამორიცხულთ ერთნაირი მოწმობა არ მოგვცა. ზოგს მოწმობაში აღნიშნული ჰქონდა _ გამორიცხულია და ნება აღარ აქვს სხვა უმაღლეს სასწავლებელში შესვლისათ. მე ეს არ მეწერა ჩემს მოწმობაში და ამიტომ სრული იმედი მქონდა, რომ სხვა უნივერსიტეტში უთუოდ მიმიღებდნენ, მაგრამ მალე ამ განზრახვის ასრულება დროებით გადავდე: ერთის მხრით სანამ მე თხოვნას გავგზავნიდი და პასუხს მივიღებდი, სამოსწავლო წელიწადიც გათავდებოდა; მეორე მხრით, არც საშუალება მქონდა. ამიტომ გადავწყვიტე ვაკვეთილები, ან რამე ადგილი მეძებნა, ცოტა ფული შემეგროვებინა და უნივერსიტეტისაკენ მომავალ შემოდგომაზე გავმგზავრებულიყავი. მაგრამ ამ დროს მოხდა ჩემთვის სრულიად მოულოდნელი ამბავი, რომელმაც ყველა განზრახვა-პლანი სრულებით დამიწეწა და სულ სხვარიგად დაატრიალა ჩემი ცხოვრების ჩარხი.

ქუთაისში მე დავბინავდი ჩემი ნათესავის _ მარიამ ქორქაშვილის ქვრივის სახლში. იმერეთში რასაკვირველია დღესაც ბევრს ახსოვს აწ განსვენებული მარიამი ანუ, როგორც ყველანი ეძახდნენ, მაია მიქელაძის ქალი-ქორქაშვილისა. ის თავის დროზე განთქმული იყო სილამაზით, დარბაისლობით და ჭკუით. მიუხედავად იმისა, რომ ევროპიული განათლება არ ჰქონდა მიღებული, შედარებით განვითარებული ადამიანი იყო და ესმოდა ახალი დროის მისწრაფება-მოთხოვნანი. ამ მხრით მასზე დიდი გავლენა მოახდინა უსაყვარლეს შვილის _ გიორგი ზდანოვიჩის (მაიას პირველი ქმარი სამხედრო ექიმი ზდანოვიჩი იყო) დატუსაღებამ, გასამართლებამ და ბოლოს კატორღაში გაგზავნამ. გიორგი 17 წლის არც კი იყო, ქუთაისის გიმნაზია რომ გაათავა და პეტერბურგს გაემგზავრა, სადაც ტექნოლოგიურ ინსტიტუტში შევიდა. მალე ის ჩაერია მაშინდელ რევოლუციურ მოძრაობაში და თვალსაჩინო ადგილი დაიჭირა მოწინავე მებრძოლ ახალგაზრდობაში, როგორც დიდი ენერჯის, ნიჭის, ღრმა რწმენის და მეტად კეთილშობილურ გულის ადამიანმა.

1876 წ. იგი დაატუსაღეს, რამდენისამე წლის შემდეგ გაასამართლეს (ეგრეთწოდებული ორმოცდაათის პროცესი) და 6 წლის კატორღა მიუსაჯეს. ბევრი ტანჯვა-ვაება გამოიარა ახალგაზრდამ, დატუსაღებიდან დაწყებული ვიდრე სამშობლოში დაბრუნებამდე (1889 წელს). ადვილად წარმოსადგენია, როგორ იტანჯებოდა დედამისი, რომლისთვის გიორგი ჯერ კიდევ ბავშვი იყო და რომელსაც სიზმარშიაც კი არ მოეღანდებოდა, თუ მის საყვარელ ბავშვს ასეთი მწარე ბედი ხვდებოდა!.

მოხუცებული ქალი ორჯერ წავიდა ქუთაისიდან რუსეთს _ ერთხელ პეტერბურგს, მეორედ ხარკოვს, თავისი შვილის საშველად და სანახავად. შვილს რაღას უშველიდა, ხოლო ნახვა კი მოახერხა. ზდანოვიჩი იმ დროს ბელგოროდის ცენტრალურ სატუსაღოში იჯდა, საიდანაც ციმბირს (კატორღაში) უნდა გაეგზავნათ. ხარკოვის გენ-გუბერნატორად მაშინ იყო მ. ტ. ლორის-მელიქოვი, რომელიც პირადად იცნობდა მარიამ მათეს ასულს და ნება მისცა შვილის ნახვის მხოლოდ ორჯერ თუ სამჯერ.

ახალგაზრდა შვილის პირველმა ნახვამ პატიმარის მაზრაში და ბორკილებში საზარელი შთაბეჭდილება მოახდინა მოხუცზე, რომელსაც ღრმად ჩაებეჭდა გულში ყველაფერი და აღივსო მძულვარებით მტარვალეებისადმი. რამდენჯერ

უამბნია ჩემთვის ტირილითა და ოხვრით ეს შეხვედრა და მთლად გიორგის თავგადასავალი. შემდეგში, როცა მე უკვე გიმნაზიაში უფროს კლასებში ვიყავი, რასაკვირველია ჩემზე ეს ამბები დიდ შთაბეჭდილებას ახდენდა...

აღვნიშნავ აქვე, რომ უბედურ დედას უკვე ღრმად მოხუცებულს და სიკვდილის პირას მდგომს, ბედმა გაუღიმა: 15 წლის განმავლობაში დაკარგულ შვილის დაბრუნებას მოესწრო და მხოლოდ შემდეგ გარდაიცვალა.

აი, ამ მოხუცებულ მანდილოსანს, რომელიც დედასავით მიყვარდა, ვებასებოდი 1888 წლის 2 თებერვალს, როცა ზემოაღნიშნული ამბავი მოხდა, რომელმაც სრულებით სხვა მსვლელობა მისცა ჩემს ცხოვრებას. ის იყო ჩამოვიდა სოფლიდან და პირველ მისალმების შემდეგ ტკბილად, დედისამებრ მისაყვედურა: შვილო, რად ილუპავ თავს, შენც გიორგის მწარე გზაზე დგები?!..

მე ვუპასუხე, რომ საიმისო არა მომხდარა რა, სტუდენტების უბრალო არეულობა იყო, დროებით გამომრიცხეს და ისევ შევალ უნივერსიტეტში, ასე რომ საციმბირო და საშიში არა არის რა-მეთქი.

ჯერ გათავებული არ მქონდა ეს საპასუხო ფრაზა, როცა ოთახში აჩქარებით შემოვიდა მოხუცებული მსახური და აკანკალებულის ხმით გვაუწყა: ეზოში აუარებელი პოლიცია შემოვიდა და აქეთკენ მოდიანო. გადავიხედეთ ფანჯარაში, მართლაც პოლიციელები და ჟანდარმები ალყას არტყამდნენ სახლს, ბევრი კი მაღლა მოდიოდა, მეორე სართულში.

მე კარებში მივეგებე. აღმოჩნდა რომ ჩემთან მოდიოდნენ: ჟანდარმის ოფიცერმა გამომიციხადა, ოდესის ჟანდარმთა მართველობის განკარგულებით უნდა გაგხრიკოთ და დაგაპატიმროთო. შევიყვანე ჩემს ოთახში. იქაურობა აიკლეს-ააქოთეს, მაგრამ ვერაფერი იპოვნეს. სხვათა შორის ამ გაჩხრეკიდან ერთი ეპიზოდი დამახსოვდა, რომელიც კარგად ახასიათებს, თუ სადამდე მიდიოდა «მათი» უაზრო ექვიანობა. ჩხრეკის დროს ჟანდარმის უფროსი ოფიცერი მომიბრუნდა და მკითხა:

– ხშირად დადიხართ ხოლმე სოფელში? – სრულებით ვერ გავიგე, რას მეკითხება, როდინდელ ამბავს და პასუხი არ გავეცი.

– მე თქვენ გკითხავთ, სოფლებში ხშირად მოგზაურობთ? – მეორედ დამეკითხა ჟანდარმი. – მე ვუპასუხე, რომ ათი დღეა, რაც ჩამოვედი ოდესიდან და ჯერ ქუთაისიდან ფეხი არ გამიდგამს მეთქი.

– მაშ ეს რა არის, რათ გინდათ? მიმითითა მან უნაგირზე, რომელიც დერეფანში, ჩემ ოთახის კარებთან იდგა. ეს უნაგირი ჩემი არ არის, ჩემი სახლის პატრონების არის მეთქი, ვუპასუხე. გამოჰკითხეს მსახურს და ძლივს დამშვიდდნენ. ჟანდარმებმა იფიქრეს, ალბათ სოფლად ხშირად დაიარება და პროპაგანდას ეწევაო.

გათავდა ჩხრეკა; ნება მომცეს შინაურებს გამოვთხოვებოდი და მეც შევედი ჟანდარმების თანხლებით ჩემი ძვირფასი ნათესავის ოთახში. მოხუცებული ქალი თვალცრემლიანი მომეგება და დამლოცა. გამოთხოვებისას მითხრა: ღმერთმა გიხსნას, შვილო, მაგ მტარვალთა ხელიდანაო!..

ჩამსვეს ეტლში; გვერდით მომიჯდა ჟანდარმის ოფიცერი, წინა სკამზე ორი ჟანდარმი. ორივე მხარეს ეტლს მისდევდა ორი ცხენოსანი კაზაკი, უკან მეორე ეტლი პოლიციელებით და ასე გავემართეთ ჟანდარმთა მართველობისაკენ, რომელიც მაშინ სამოქალაქო, ბადის («ბულვარის» როგორც ქუთაისში ეძახიან) გვერდით იმყოფებოდა.

შუადალე იყო. თბილი დღე და ქუჩებში ბევრი ხალხი მიდი-მოდიოდა. ქუთაისში ასეთი უცნაური კორტეჟი არა – ჩვეულებრივი რამ იყო და ხალხში დიდი სენსაცია

გამოიწვია «სტუდენტი, (სტუდენტის სერთუქი მეცვა) სტუდენტი დაუჭერიათო!» მესმოდა თანაგრძნობის ხმა სხვადასხვა ადგილას შეჯგუფულ დამსწრეთაგან... მივედიტ ჟანდარმთა მართველობაში, სადაც მალე წარვდეგ «სამსჯავროს» წინაშე. პატარა ოთახში დიდ მაგიდას ერთ მხრიდან შემოსხდომია სამი კაცი: პროკურორის ამხანაგი ნეპოკოინიციკი, ჟანდარმთა სამართველოს უფროსი პოლკოვნიკი ნესტერევი და მისი ადიუტანტი ფედოროვი. ჩვეულებრივ ფორმალურ კითხვების შემდეგ ნესტერევი დიდის რიხით შემეკითხა:

– აღიარებთ თუ არა, რომ თქვენ ეკუთვნით ბოროტმოქმედთა კავშირს, რომელიც თავის თავს «ნაროდნაია ვოლიას» პარტიას უწოდებს?! მე რასაკვირველია უარი ვუთხარი.

შემდეგ დამიწყეს გამოკითხვა: იცნობ ამას თუ იმას, იყავით ამა თუ იმ კრებაზე, იყავით თუ არა სტუდენტთა ცენტრალურ სარეგოლუციო ორგანიზაციაშიო და სხვა. საკითხები ოდესიდან იყო გამოგზავნილი და ზოგიერთი ისე მენიშნა, რომ ძალიან გავკვირდი და შევშფოთდი. საქმე ისაა, რომ ორიოდე სხდომა მეტად საიდუმლო გვექონდა გამართული. შვიდი კაცის მეტი არ დასწრებია და სხვა ამხანაგებმა ამ სხდომისა არაფერი იცოდენ. წარმოიდგინეთ ჩემი განცვიფრება, როცა ამ ორ სხდომის და იქ ნალაპარაკევის გამოც შემეკითხნენ ჟანდარმები.

ცხადი იყო, ვიდაცას ამ შვიდ კაცისაგან გაუცივართ, ყველა გაუცივართ, ყველა და ყველაფერი, მაგრამ ვის?! სული შემეხუთა, თმა ყალყზე დამიდა, როცა შვიდივე ამხანაგის სახემ სათითაოდ გაიელვა თავში; არა, არც ერთზე შეჩერება არ შემიძლია. მაშ როგორ ავხსნა ეს ჯადოსნური გამჭრიახოზა ჟანდარმებისა?!..

დაკითხვა გათავდა, ციხეში წამიყვანეს და ისევ თავბრუდასხმულივით ვიყავი: ისეთი საზარელი შთაბეჭდილება მოახდინა ჩემზე ამ გარემოებამ, რომ ამხანაგებზე ექვი უნდა შემეტანა. ამაზედ ფიქრმა დამტანჯა, სანამ ციხეში ვიჯექ; მინდოდა გამეგო რამე, მაგრამ საიდან! მხოლოდ ციხიდან განთავისუფლების შემდეგ, ზაფხულში ოდესიდან ჩამოსულ ამხანაგებისგან გავიგე ცოტათი საიდუმლო, თუმცა ბევრი რამ დღესაც გამოურკვეველია ჩემთვის.

აი თურმე რა მოხდა. როგორც ზემოთ ვსწერდი, ზოგი დაპატიმრებული სტუდენტი ოდესის ციხეში დასტოვეს და მათ შესახებ გამოძიება სწარმოებდა. მათ შორის იყო ერთი ებრაელი გვარად გინცბურგი. მეტად ენერგიული და ნიჭიერი ახალგაზრდა, რომელიც მეტად საიმედო ამხანაგად მიგვაჩნდა ყველას. ოთხი თუ ხუთი თვის შემდეგ გინცბურგი ციხიდან გადაეყვანათ ფსიქიატრიულ სამკურნალოში, როგორც ძალზე ნერვებაშლილი და ცოტა ჭკუაზე შერყეული. მის სანახავად მისულ სტუდენტებისთვის გინცბურგს მთელი ისტორია უამბია: საშინლად მაწვალეს ციხეში, ბევრჯერ მცემეს, თითქმის სულ კარცერში ვეგდეო, ბოლოს ჰიპნოტიზმს მიმართეს და რაც ვიცოდი სტუდენტების წრეზე, ყველაფერი მათქმევიენეს ჰიპნოზური ძილის დროსო...

ამ ისტორიაში ბევრი რამ არის გაუგებარი. ოდესის პოლიტიკურ ციხეში მეტად სასტიკი რეჟიმი სუფევდა, მაგრამ ცემა-ტყეპაზე არაფერი არ გაგვიგონია. მერე, ეს ჰიპნოტიზმი რადაა! მეორე მხრივ ესეც საკვირველია: გინცბურგი ფიზიკურადაც ძლიერი იყო და სრულიად ჯანსაღი, სულითაც მეტად მაგარი ადამიანი, და ოთხ თვეში რა მოუვიდა, რომ ფიზიკურადაც ინვალიდი გახდა და ფსიქიატრების პაციენტიც შეიქნა?! ასე თუ ისე, იმის წყალობით ბევრი სასტიკად დაისაჯა, თვითონ კი მალე სამკურნალოდანაც გამოვიდა და ოდესაში დარჩა. შემდეგში ეს გინცბურგი სიონიზმის

მხურვალე ადეპტი გახდა, საზღვარგარეთ წავიდა და ავსტრიის ქალაქ ლვოვში რუსულ ენაზე სიონისტურ გაზეთს სცემდა.

IX

ქუთაისის ციხეში. _ ტუსალები. _ განთავისუფლება

ქუთაისის ციხეში პირველხანს სასტიკ რეჟიმში ვიმყოფებოდი. უნდა აღვნიშნო, რომ ჩემამდე იქ, ვგონებ, პოლიტიკური პატიმარი არა ყოფილა, გარდა მიხეილ ყიფიანისა, რომელიც როგორც გამიგონია, ქუთაისში იყო დაპატიმრებული და ცოტახანს იქაურ ციხეში იჯდა, შემდეგ ტფილისში იქნა გადაყვანილი. რასაკვირველია ცალკე კამერაში («სეკრეტში») ჩამსვეს. ციხის უფროსი იმდენად შეშინებული იყო არაჩვეულებრივი ტუსადით, რომ ჩემ კამერასთან განსაკუთრებული დარაჯობა დააწესა: ორი თოფიანი სალდათი გამიჩერეს, რომელთაც ნაბრძანები ჰქონდათ ჩემ ფანჯარასთან არავინ მიემვათ, გარდა ზედამხედველებისა. არც სეირნობა, არც წიგნები, არც საწერი იარაღი. ორი კვირის განმავლობაში ასე ვიყავ მოწყვეტილი ციხესაც. ორი კვირის შემდეგ ციხეში მოვიდა ჟანდარმთა ოფიცერი ფეოდოროვი, რომელსაც ძალიან გაუკვირდა ჩემს კარებთან საგანგებო სადარაჯო პოსტი რომ დაინახა.

_ ეს სრულებით მეტია, ჩემის აზრითაო, უთხრა მან უფროსს და მაშინვე მომაშორეს სალდათები, რომელნიც დღე და ღამ თავზე მადგნენ და თვალს არ მაშორებდნენ. ჟანდარმთა ოფიცერი ფეოდორის ძალიან მაძლიერი ვიყავ: არ იყო ურიგო ადამიანი, დროგამოშვებით მოდიოდა ციხეში და ყოველთვის რაიმე შეღავათს მაძლევდა. თანდათან წიგნებიც მომცეს, წერის ნებაც, სეირნობაც. (მარტოს) ასე, რომ ერთი თვის შემდეგ რეჟიმი სულ შემეცვალა...

ქუთაისის საგუბერნიო ციხე მაშინ საძაგლობა რამ იყო. საშინელი უსუფთაობა, სივიწროე, ზამთარში აუტანელი სიცივე, ზაფხულში გადამეტებული სიცხე. თითო კამერაში («სეკრეტში»), რომელშიაც ორი კაცის ალაგია, ექვსი-რვა კაცი იყო მოთავსებული. საზოგადო კამერები მე არ მინახავს; არც «ნარები», არც კრაოტები არ იყო და ტუსალები იატაკზე ეყარნენ. სიბინძურე სუფევდა აუწერელი და შმორის სუნი დღედაღამ იდგა დერეფნებს და კამერებში. ბაღლინჯოების ამბავს ნულარ იკითხავთ!..

რაც შეეხება იქაურ წესრიგს, პატიმრები მაინცდამაინც შევიწროებაში არ იყვნენ. კამერები თითქმის სულ გაღებული ჰქონდათ, გადიოდნენ დერეფნებში ერთმანეთის შესახვედრად. დღეში ორჯერ ეზოში გაჰყავდათ სასეირნოდ. რეჟიმი იცვლებოდა მხოლოდ საგანგებო რამ შემთხვევის შემდეგ, ისიც დროებით. ერთი ასეთი «საგანგებო შემთხვევა» ჩემსობასაც მოხდა.

ერთ საღამოს «პროვერკის» დროს, დარაჯთა შორის ხმაურობა ასტყდა, აქეთ-იქით სირბილი, ალიაქოთი; უცბად კამერებშიაც პატიმრებმა ასტეხეს ყვირილი: «მუხუზლამ უქუსლა, მუხუზლამ უქუსლა!» თურმე გაქცეულიყო ტუსადი, გვარად მუხუზლა, რასაც მოჰყვა დროებით სისასტიკის გამეფება...

ჩემი დერეფნის ტუსალები მალე გავიცან: კარის სარკმელთან მოვიდოდნენ ხოლმე და მეზასებოდნენ. საინტერესო ტუსადი არავინ იყო, რთული რამ ფსიხოლოგიური მოტივები მათ დანაშაულებამდე არ იყო რა. როგორც ჩვეულება აქვთ ამგვარ ტუსადთ, თავის თავს დამნაშავედ თითქმის არავინ არ აღიარებდა. ერთნი გაუბედურების მიზეზად მეზობლების მტრობას და შურს სახავდნენ, მეორენი «უბედურ შემთხვევას» და მესამენი და უმრავლესნი სულ უარს ამბობდნენ _ არავითარი ავკაცობა არ ჩავვიდენიაო. ერთმა _ ორმა გულახდილად მიაბმო თავისი თავგადასავალი. დამამახსოვდა ერთი მეტად მახინჯი, ნახშირით შავი, დაბალი ტანის რაჭველი გლეხი.

_ ეშმაკმა შემაცდინა ბატონო! _ მითხრა მან, როცა ჩემთან მოვიდა იმის გასაგებად, თუ რა სასჯელი მოელოს...

_ ორმოცი წლის კაცი ვარ აგერ, მუშაობა შემიძლია, არც ისე ღარიბი ვიყავი, რომ ცოლის შენახვა არ შემძლებოდა და ცოლი კი ვერ შევირთე. არავინ გამომყვა, არც ჩვენი სოფლისა, არც შორეული... მთელი სოფელი დამცინოდა... გოგოებიც ამიტყდნენ _ აი, შე ნაგაზო, აი, შე ჯუჯა, ქალს ვინ მოგცემსო! ერთი გოგოს ჯავრი ჩამყვა, მეზობლის გოგოსი; სულ მუხლებს ვუკოცნიდი მის დედ-მამას, მაგრამ გოგო უარზე იყო _ თავს მოვიკლავ და ე მაგ ნაგაზს არ წაფყვებო. გულში დარდი ჩამწვდა და გადავწყვიტე, გოგო ხელში ჩამეგდო... ერთხელ სალამო ხანზე, შორს სოფლიდან წყაროზე ჩავივლე ხელში; მარტოკა იყო; ისევ გამაჯავრა და დამცინა, ვეღარ მოვითმინე, შენი ჭირიმე, სისხლი აქ მომაწვა, ვეცი და ნამუსი ავხადე...

ვიფიქრე ნამუსახდილ გოგოს ჩემს მეტი ვერავინ წაიყვანს მეთქი, ცოლიც მეყოლება და მეზობლების დაცინვასაც გადავურჩები მეთქი. მარა იმ უნამუსოებმა არ დამაცალეს. მომვარდნენ მამამისი და ქალები, კეტებითა და ნაჯახებით. რა მექნა, მე ხანჯლით დავუხვდი, მუცელში ვკარ მეზობელსა. მეც დამჭრეს თავში... იმ ღამესვე მამამისი მოკვდა, მე _ კი შემკრეს და აი ამ უბედურებაში ჩავვარდი...

მახსოვს კიდევ ერთი ტუსაღის, სამურზაყანოელი თუ მეგრელი თავადი ფარნა გომუა, წარმოსადეგი ვაჟკაცი, რომელსაც რამდენიმე მკვლელობა ბრალდებოდა და უკვე კატორღა ჰქონდა გადაწყვეტილი. ამას პოლიტიკაზე უყვარდა ლაპარაკი და ხშირად მკითხავდა ხოლმე: _ მიბრძანეთ გიორგი, სოციალისტები რომ გაიმარჯვებენ, ჩვენ არაფერი გვეშველება მაშინ?

მახლობელ კამერაში იჯდა მაშინ სახელგანთქმული გიორგი მიქელაძე, ეს იმდროინდელი ზელიმ-ხანი დასავლეთ საქართველოში. გიორგი მიქელაძე ახალგაზრდობაში «კონვოიში» იყო პეტერბურგს. ლამაზი, წარმოსადეგი ვაჟკაცი, უდარდელად სცხოვრობდა სატახტო ქალაქში; ქეიფობდა, არმიყობდა და რასაკვირველია, ფუფუნებაში თანდათან ირყვნებოდა. როცა «კონვოი» გააუქმეს, გიორგი სამშობლოში დაბრუნდა. რა კი პეტერბურგული ცხოვრების გასაგრძობად ფული იყო საჭირო, ადვილად მიეკედლა ვიღაც ავაზაკებს, რომელთაც ებრაელები გამარცხეს. გიორგი «ყაჩაღად გადავარდა» და მრისხანე სახელი მოიხვეჭა. მთელი ჯარი, პოლიცია ფეხზე დააყენეს მის დასაჭერად, მაგრამ ამაოდ: სასწაულებრივ უქრებოდა ხელიდან მდივანელთ. რამდენჯერმე ციხიდანაც გაიქცა. ქუთაისის ციხეში ჩემი ყოფნის დროს იგი უკვე მოხუცებული და დავრდომილი იყო. ავადმყოფობის გამო კატორღაშიაც არ გზავნიდნენ, რომელიც კარგა ხანია გადაწყვეტილი ჰქონდა მას. ყველა ტუსაღები დიდ პატივსა სცემდნენ ამ ოდესღაც ლეგენდარულ ვაჟკაცს და აღტაცებით მომიითხრობდნენ იმის ამბებს.

თითქმის ექვსი თვე ვიჯექე ქუთაისის ციხეში. ზამთარში, როცა პატარა დღე იყო, დრო ძაღვს მიბრბოდა, ვკითხულობდი, ფრანგულს ვსწავლობდი, ტუსაღებს თხოვნებს ვუწერდი და სხვა. აპრილიდან დაწყებული _ კი ძალიან გამიჭირდა კარჩაკეტილში ჯდომა. ჩემ ფანჯრიდან ვხედავდი, რომ ბუნება აყვავდა, მზე დიდებულად ანათებდა, ხალხიც ახმაურდა. კვირადღეობით ვხედავდი, რომ დიდძალი ხალხი სადღესასწაულოდ ფერად-ფერადად გამოწყობილი, მხიარულად მიემურებოდა ახლადამწვანებულ მინდვრებში სასეირნოდ. გული მწუხარებით მიცემდა. მინდოდა მეც ბუნების დღესასწაულს დავწაფებოდი, მწყუროდა თავისუფლება. ამის მაგიერ მესმოდა ბორკილების ჩხარუნნი, დარაჯთა გინება და ციხის სხვა ხმები _ რაღაც სასოწარკვეთილების და ტანჯვის ხმები...

ივლისის დამღვეს მესტუმრა ჟანდარმთა ოფიცერი ფეოდოროვი და მახარა: თქვენი საქმის გამოძიება (რომელიც ოდესაში სწარმოებდა), გათავდაო და მომავალ კვირას თქვენი დის ნახვის ნებას მოგცემთო...

ვინც ციხეში არ მჯდარა, ის ვერ გაიგებს, რა დიდი სიხარულია დამწყვდეულისათვის ახლობელის ნახვა, ისიც ხუთი-ექვსი თვის შემდეგ. ის ერთი კვირა გიჟივით ვიყავ, არ მეძინა,

არ ვჭამდი და არ ვსვამდი, ვშფოთავდი და ვლეღავდი. დროც ისე ნელა მიდიოდა, რომ ერთი კვირა წელიწადად მეჩვენა! ბოლოს მოვიდა კვირაც და ჩემი ძვირფასი და, რომელიც ოდესაში დავტოვე, ვინახულე. იმან სასიხარულო ამბები მომიტანა: ლორთქიფანიძე (დავით არჩილის ძე, ნაფიცი ვეკილი, შემდგომ ქალაქის მოურავი) სცდილობს თავდებით გაგანთავისუფლოსო. აქაური ჟანდარმები წინააღმდეგი არ არიან და ახლა ოდესაში შეეკითხნენო...

მაცადინებამ მაინც ერთ თვეზე მეტს გასტანა და როგორც იქნა, ივლისში გამოვედი ციხიდან «საქმის დასრულებამდე», როგორც ამიხსნა პოლ. ნესტერევა.

– როგორ უნდა გათავდეს ჩემი საქმე? – შევეკითხე პოლკოვნიკს.

– არაფერი ვიცი... მგონია კი, რომ სულ უბრალოდ გადარჩებით ამხანად...

ჟანდარმის ამ პასუხმა დიდ შეცდომაში შემიყვანა: სრულიად დავმშვიდდი და დავივიწყე, რომ საქმე გათავებული არ იყო. ხოლო როცა ჩემი ოდესელი ამხანაგები ვნახე საზაფხულოდ ჩამოსულები, არხეინად გავერთე და ყველაფერი დამავიწყდა – ეტაპიც, ციხეც, ისიც კი, პოლიტიკურ დანაშაულობისათვის სენატის განსაკუთრებულ კომისიას რომ უნდა გავესამართლებინე.

X

ალექსანდრე III-ის ჩამოსვლა კავკასიაში და «საექვო პირების» გაგზავნა ფოთში. – პროვოკატორი მერკულოვი.

ერთ თვეს განცხრომაში ვიყავ: დავტრიალობდი სოფლად თუ ქუთაისში; ვისვენებდი ეტაპისა და ციხეების შემდეგ. შემოდგომის დაწყებისას კი შევუდექე სამუშაოს ძებნას, მაგრამ ახლაც თურმე ჩემი ბედი, თუ უბედობა, სხვას მიმზადებდა.

ენკენისთვის ერთ მშვენიერ დილას გამომეცხადა უბნის ზედამხედველი და პოლიციაში მიმიწვია. კარგს არას მოასწავებდა ეს უდროო დროს დაბარება, მაგრამ რაში იყო საქმე, ვერ მივხვდი. დანიშნულ დროს მივედი და ვნახე, რომ ჩემს გარდა კიდევ 20-ზე მეტი ახალგაზრდა, ზოგი ნაცნობი, ზოგიც უცნობი, ყოფილიყო დაბარებული. შევედით პოლიცემისტერის კაბინეტში და იქ გამოგვიცხადეს: უმაღლეს მთავრობის განკარგულებით ხვალვე ფოთში უნდა წახვიდეთ, სადაც ერთ თვეს დაჰყოფთ პოლიციის ზედამხედველობის ქვეშ. მიზეზი – უმაღლეს სტუმართა მობრძანება ა/კავკასიაში, რის გამო ნაბრძანებია, ყველა პოლიტიკურად არასაიმედო ქუთაისის გუბერნიიდან ფოთში იქნეს გადაგზავნილი.

მეორე დღეს დანიშნულ საათზე ყველანი შევიკრიფეთ სადგურზე და პოლიციის ბოქაულის თანხლებით გავემგზავრეთ ფოთისაკენ. ფოთში საღამოს ჩავედით. იქ უკვე გაეგოთ ჩვენი ჩასვლის ამბავი და სადგური გაჭედილი იყო ცნობისმოყვარე საზოგადოებით. წინ მოგვეგება პოლიცემისტერი ობიექსკი, რომელსაც ბოქაულმა ჩააბარა ჩვენი თავი და სათანადო ქალაქები. ობიექსკიმ გამოგვიცხადა, აკრძალული გაქვთ ქალაქიდან გასვლა, ხოლო ქალაქში შეგიძლიათ ცხოვრება; ბინა «სახაზინო» გექნებათ საერთოდ და საჭმელ-სასმელისთვის დღეში თითო მანეთი მოგეცემათო... წავედით «სახაზინო ბინაზე». ეს იყო რაღაც ძველი შენობა, რომელშიაც წინად კლუბი ყოფილიყო მოთავსებული. იქ უკვე დაგვხვდა ოცამდე ამხანაგი, ბათომიდან და რკინის გზის სხვადასხვა სადგურიდან გამოგზავნილი. უმეტესობა რუსები იყვნენ, ახალგაზრდობა თუ «ნაციმბირალი» ძველი რადიკალები, რომელნიც უმთავრესად რკინის გზაზე მსახურობდნენ.

სახაზინო ბინა კარგა მოზრდილი აღმოჩნდა და შესდგებოდა ერთის დარბაზისა და რამოდენიმე ოთახისაგან. უმეტესობა აქ მოვთავსდით, ზოგს კერძო ბინაზე ცხოვრების ნება მისცეს. გვემსახურებოდენ პოლიციელები; თითო მანეთი დღეში, იმ ხანებში, კარგად გვეყოფნიდა... პირველ საღამოსვე საინტერესო ინცინდენტი მოხდა. დარბაზში დიდ მაგიდას მოვუსხედით და ჩაის შევექეცით; ერთმანეთს ვეცნობოდით, ვებაახებოდით. უცბად კარი გაიღო და გამოჩნდა პოლიციელი ჩემოდნით ხელში.

– იი, კიდევ ერთი ამხანაგი მოგემატათ! – სთქვა მან, ჩემოდანი კუთხეში დადგა და გავიდა. დარბაზში შემოვიდა მაღალი ტანის, ძალიან გამხდარი შავვრემანი, შუახნის კაცი. თავი დაგვიკრა საერთოდ და გამოგვიცხადა თავისი ვინაობა.

– ალექსანდროვ!...

ამის შემდეგ მაგიდაზე თავისუფალი სკამი დაიჭირა.

სხვებს შორის ბათომიდან იყო გამოგზავნილი ვინმე გურსკი (იმ დროს სტამბის პატრონი), ოდესღაც რადიკალი და დასჯილი (შემდეგში კი, თუ არა ვცდები, ის ცნობილ შავრაზმელის პალმის ამხანაგი და მეგობარი გახდა) აი, ეს გურსკი უცბად ადგილიდან წამოხტა, მიუახლოვდა ახლადმოსულს, ჩააჩერდა და მოულოდნელად შესძახა:

– თქვენ მერკულოვი ხართ და არა ალექსანდროვი!

მერკულოვის ხსენებაზე ყველას ჟრუანტელმა დაგვიარა ტანში: ყველამ კარგად ვიცოდით, რომ ოდესღაც გამოჩენილი რევოლუციონერი მერკულოვი შემდეგ არა ნაკლებ გამოჩენილი პროვოკატორი შეიქნა. მან გასცა ვერა ფიგნერი და მთელი მისი წრე... ყველა ფეხზე წამოდგა. ადგა ახლადმოსულიც და რაღაც წაიბუტბუტა.

– გაეთრიეთ აქედან, თქვენ მერკულოვი ხართ! – ყვიროდა გურსკი... ვითომ ალექსანდროვმა ჩაღუნა თავი და მოჰკურცხლა.

პატარა ხანს შემდეგ შემოვიდა იგივე პოლიციელი და მისი ჩემოდანი წაიღო.... ამ საღამოს შემდეგ მერკულოვ-ალექსანდროვი აღარ გვინახავს ფოთში და ჩვენთვის საიდუმლო დარჩა, განგებ იყო გამოგზავნილი თვალყურის სადევნებლად, თუ მართველობამ ისიც საეჭვოდ მიიჩნია, მიუხედავად დამსახურებისა და ჩვენთან გამოგზავნა, როგორც არაკეთილსაიმედო...

საზოგადოდ უნდა აღვნიშნო, რომ ის ერთი თვე ფოთში სრულიად თავისუფლად ვიყავით, თვალყურსაც არ გვადევნებდენ მაინცდამაინც, ასე, რომ ვინმეს სდომებოდა, ადვილად გაიპარებოდა. რასაკვირველია, მთელი ეს გამოგზავნა უბრალო ფორმა იყო, ჩვეულებრივი უაზრობა «ოხრანკისა», რომელსაც ნამდვილი დაცვა ვერასოდეს ვერ აუსრულებია რიგიანად და ტყუილუბრალო აწიოკება კი ჩვეულებად ჰქონდა გადაქცეული.

ერთი რამ უნდა აღვნიშნო კიდევ ფოთის ამ, ეპიზოდიდან. ადგილობრივმა საზოგადოებამ ვერ გამოიჩინა მაინცდამაინც მოქალაქეობრივი გამბედაობა. ისე ეშინოდათ ჩვენი, რომ ახლოს არავინ გვეკარებოდა. ზოგს ძველი ნაცნობები ჰყავდა, ისინიც შორიდან გვერდს გვივლიდენ.

XI

ქუთაისის საადგილმამულო ბანკში. _ ჩემი არჩევა

**დამფასებლად და მოულოდნელი «ოპოზიცია». – მამია გურიელი. – კოტე მესხი.
ისევ დაპატიმრება და ციხეში გამგზავრება.**

დავბრუნდი თუ არა ქუთაისში დავით ლორთქიფანიძემ მირჩია: სათავადაზნაურო ბანკში დამფასებლის ადგილი იცლება და თხოვნა შეიტანე ზედამხედველ კომიტეტშიო (ქუთაისის ბანკში დამფასებლებს საზოგადო კრება კი არ ირჩევდა, არამედ შერთებული სხდომა გამგეობისა და ზედამხედველ კომიტეტისა). პატარა ხნის ყოყმანის შემდეგ წინადადება მივიღე, თხოვნა წარვადგინე და მალე არჩეულ ვიქმენ კიდევ დამფასებელ კომისიის წევრად. საზოგადოებაში ამ ჩემს «პირველს გამოსვლას», ჩემდა სამწუხაროდ სრულიად მოულოდნელი, წარმოუდგენელი აურ-ზაური და მახინჯი ისტორია მოჰყვა. ჩემ წინამოადგილედ იყო ერთი მეგრელი თავადიშვილი ფაღავა, რომლის არჩევა ზედამხედველ კომიტეტმა აღარ მოისურვა; მოხუცებულია, მუშაობა აღარ შეუძლიაო. ნათესავებმა და ახლობლებმა იწყინეს მისი გადაყენება და... ასტეხეს აურ-ზაური: როგორ თუ ძველი, დამსახურებული დამფასებელი გააშავეს და ვიღაც «ბავშვი» აირჩიესო!.. ამას «კუთხური შოვინიზმიც» მოაყოლეს: ერთი მეგრელი იყო კომისიაში, იმერლებმა ისიც გამოაძევესო!

მალე აღმოაჩინეს, რომ არც მე, არც მამაჩემი ბანკის დამფუძნებელთა სიაში არ ვეწერეთ. შეაგროვეს ხმები და ზედამხედველ კომიტეტს მოსთხოვეს საგანგებო კრების მოწვევა «უკანონო არჩევნების» გასაბათილებლად. ადვილად წარმოიდგენთ, როგორ მომიწამვლავდა გულსა და სულს ეს განგაში მე, გუშინდელ სტუდენტს, რომელიც შორს და ძალიან შორს იდგა ცხოვრების ყოველ ამგვარ დუხჭირ პროზისაგან! მაშინვე გადავწყვიტე უარის თქმა ადგილზე, მაგრამ ზედამხედველ კომიტეტის წევრებმა ამის გაგონებაც არ მოისურვეს: საქმე ჩვენ შეგვცხება და არა თქვენაო. როგორ, უაზრო მოთხოვნას დავუთმობთო. ამით თქვენ გარყვნილობის გამეფებას შეუწყობთ ხელს საზოგადო საქმეებშიო და სხვა. მეტი ღონე არ იყო უნდა დავმორჩილებოდი: *Il vin est tire, il faut boire*. განკარგულება მოახდინეს საგუბერნიო სამმართველოს არქივში შეეძინათ საბუთი, რომ მამაჩემს გლეხები ჰყავდა და, რომ ამიტომ ისიც უნდა ყოფილიყო ერთ-ერთი ბანკის დამფუძნებელთაგანო. დიდის ძებნის შემდეგ გამოჩხრიკეს ქალაქი, საიდანაც სჩანდა, რომ მამაჩემს და მის უფროს ძმას ერთი გლეხი ჰყოლიათ!..

დადგა საგანგებო კრების დღე. ბანკის საკმაოდ დიდი დარბაზი გაჭედული იყო ხალხით: წინანდელი დამფასებლის მოსარჩლედ მრავალი მეგრელი თავად-აზნაურობა ჩამოეყვანათ (მამინ ჩვენ ბანკებში წარმომადგენელთა ინსტიტუტი არ იყო ჯერ). რასაკვირველია, გუბერნიის სხვა ადგილებიდან ამისთანა მცირე შემთხვევისათვის არავინ ჩამოვიდოდა და ამიტომ მეგრელების მეტი თითქმის არავინ იყო. აქ სჩანდა მხოლოდ ათიოდ-ოციოდე ქუთაისელი ინტელიგენტი, რომელნიც ზედამხედველ კომიტეტზე მიტანილ უსაბუთო იერიშისაგან დასაცავად მოსულიყვნენ. წაიკითხეს საჩივარი: ზედამხ. კომიტეტის მიერ არჩეული პირი დამფუძნებელთა სიაში არ არის და ამიტომ არჩევნები უკანონოაო.

წამოდგა ცნობილი ენერგიული საზოგადო მოღვაწე განსვენებული ლუკა ნიკ-ძე ა ს ა თ ი ა ნ ი (ქალაქის მოურავი და ზედამხ. კომიტეტის წევრი) და ჩვეულებრივ მჭერმეტყველური და საბუთიანი სიტყვით მიჰმართა კრებას: დამფუძნებელთა სიაში ბევრი ჩვენგანიც არაა შეტანილი, – ან ჩვენი მამებია, ან მათი უფროსი ძმებია, მაგრამ აქამდის ეჭვი არავის გამოუცხადებია ჩვენი ბანკის წევრობაზეო: ლასხიშვილის მამის უფროსი ძმა შეტანილი უნდა იყოს სიაში, რო-

გორც გლეხის მეპატრონე, რადგან ძმები გაუყოფელნი იყვნენ. ამიტომ ყველა მათი მემკვიდრეებიც ბანკის წევრები იყვნენო და სხვა.

წაიკითხეს საგუბერნიო მართველობის ზემოხსენებული საბუთიც ერთი გლეხის შესახებ. ბრწყინვალე კრება სიცილით მიეგება ერთი გლეხის ამბავს, ხოლო ერთმა წარჩინებულმა თავადმა წამოიძახა: ერთი გლეხი ჩემ მზარეულსაც კი ჰყავდაო.

წამოვარდა გაცხარებული დავით არჩ. ლ ო რ თ ქ ი ფ ა ნ ი ძ ე და მწარე და მწარე სიტყვებით უსაყვედურა კრებას უაზრობა და უსაბუთობა მისი მოთხოვნისა, მაგრამ სიტყვები აღარავის ესმოდა: დარბაზში ატყდა ყვირილი: კენჭი, კენჭი, რა საჭიროა აქ ლაპარაკიო.

ჩემზე საზარელი შთაბეჭდილება მოახდინა ამ, პირად მოტივებით გამოწვეულმა ვნებათა ღელვამ. რამდენჯერმე დავაპირე უარის თქმა, დავიწყე კიდევ ლაპარაკი, მაგრამ ხმაურობაში არაფერი ისმოდა. მომვარდა განსვენებული ანტონ ნიკ-ძე ლორთქიფანიძე (ისიც წევრი იყო ზედამხედველ კომიტეტის) წამავლო ხელი და შემატრია გამგეობის თავმჯდომარის კაბინეტში. დარბაზში საშინელი აურ-ზაური იყო: «კენჭი, კენჭი»-ის ყვირილით აიკლეს იქაურობა. _

ლ უ კ ა ა ს ა თ ი ა ნ ი მედგრად ებრძოდა კრებას, მაგრამ ბოლოს იძულებული გახდენ ყუთი დაედგათ და ხმები მოეკრიბათ საკითხისთვის: კანონიერად მოიქცა თუ არა შეერთებული სხდომა გამგეობისა და ზედამხედველ კომიტეტის? სანამ იქ კენჭის ყრა იყო, ანტონ ლორთქიფანიძე, რომელმაც აუარებელი ისტორიები და ანეკდოტები იცოდა, კაბინეტში მოგროვილთ მამაჩემზე ერთი ანეკდოტი უამბო, რომელიც წინადაც მქონდა სხვებისაგან გაგონილი:

_ ხომ გაიგონეთ მზარეული, რომ მოუყვანეს გიორგის მაგალითად? მზარეულობა საზოგადოდ დაებედა ამათ გვარს... მამამისი მიხეილი, ოფიცერი იყო და თან დიდი ლიბერალი. გლეხების განთავისუფლების წინად კრებები იყო ქუთაისში თავად-აზნაურობისა და მიხეილი დიდ მონაწილეობას იღებდა ამ კრებებში, თავგამოდებით ესარჩლებოდა გლეხთა განთავისუფლების საქმეს... ერთ სხდომაზე, რომელსაც დაესწრო იმერეთში ცნობილი მსხვილი მემამულე თავ. ნიკო ჩიჯავაძე _ დიდ ნიკოდ წოდებული, _ მიხეილმა კვლავ წარმოსთქვა მხურვალე სიტყვა. ამ დროს «დიდმა ნიკომ» წამოიძახა: მაგას რა ენაღვლება, გლეხები არა ჰყავს და თვითონაც ჩემ სამზარეულოში არის გამოზრდილიო:

_ თქვენ სამზარეულოში, რომ გამოვიზარდე, სწორედ იმიტომ ვარ გასუქებულიცო, _ მოუჭრა სიტყვა მიხეილმა და მთელი დარბაზი სიცილით დაიხოცა, რადგან მიხეილი იმერელ გლაზა ჩურჩხელასავით ჩამომხმარი იყო...

გათავდა კენჭის ყრა, რასაკვირველია, დიდის ხმის უმეტესობით, უკანონოდ სცნეს ბანკის მართველ ორგანოთა მოქმედება... მეორე დღეს შემატანიეს 25 მანეთი ბანკის სალაროში და მე კანონიერად გავხდი ბანკის დამფუძნებელ წევრად, როგორც ქუთაისის გუბ. აზნაური. დანიშნეს ხელახლა არჩევნები და დამფასებლად ისევ მე ამირჩიეს... აქ უნდა აღვნიშნო რომ ჩემი არჩევის წინააღმდეგნი, გარდა მეგრულ თავად-აზნაურობისა რამდენიმე ქუთათური ინტელიგენტიც იყო, გარიყული დამფასებლის კარგი ნაცნობი და მეგობარი... მათ შორის, ჩემდა სამწუხაროდ, მ ა მ ი ა გ უ რ ი ე ლ ი ც ერია. კრებაზე ისიც ამხედრდა ზედამხ. კომიტ. წინააღმდეგ და დაჟინებით მოითხოვდა კენჭის ყრას. კრება რომ გათავდა, საღამოს მე და განსვენებული გ რ ი შ ა ა ბ ა შ ი ძ ე, რომელმაც სასტუმროს რესტორანში შევედით, იქ დაგვხდა, თუ არა ვცდები, კოტე ბაქრაძე და ცოტა ხნის შემდეგ მამიაც შემოვიდა. მე მამიას პირადად არ ვიცნობდი, მაგრამ ქუთაისის გიმნაზიელებს ის ხშირად გვყავდა, რასაკვირველია, ნანახი და ძალიანაც გვიყვარდა; მისი ზოგი პატრიოტული ლექსი ზეპირად ვიცოდით: განსაკუთრებულად აღტაცებაში მოგყავდით მის სცენიდან დეკლამაციას. ახლაც თვალწინ მიდგას მამია სცენაზე: პენსზე ქვეით ჩამოწეული, მამია ზვიდან გამოიყურება და თავისებურის ხელების ქნევით, მომხიბლავი კილოთი წარმოსთქვამს: «ყმაწვილებო ჯერ ვუსურვოთ ჩვენ სამშობლოს დღეგრძელობა»...

და ბოლოს:

«ასე ვუთხრათ: საქართველო აღსდებ,
გახდი კვლავ თავხედი, არა რა არს
უსაშველო,

ყმაწვილებო ალავერდი!»!

ამ «ყმაწვილებო ალავერდის» ისეთი გრძნობითა და აღტაცებით იტყოდა ხოლმე, რომ მთელი თეატრი ერთხმად და აღტაცებით შესძახოდა: «იანშიოლო».

გრიშამ მამიას სთხოვა ჩვენთან მოსულიყო და ჩემთან ესაუბრა. მამია მოვიდა, გამეცნო და მითხრა: ყმაწვილო, არ გეგონოთ, რომ პირადად თქვენი საწინააღმდეგო მქონდეს რამე. მე მეწყინა, რომ კომიტი. უმიზეზოდ გამორიცხა ძველი, მოხუცებული მსახური. ჩვენი ბანკი, ყმაწვილებო, ამგვარ მოხუცებულებისთვის არის გაჩენილი, ის არის ინვალიდების კომანდა და ახალგაზრდობას რა გინდათ იქ, ვნებას მოგიტანთ იქ ყოფნაო!..

ასეთის არგუმენტაციით გაათავა მამიამ თავისი იმდღევანდელი ოპოზიციის განმარტება და მეტი ხმა აღარ ამოუღია ბანკის საქმეებზე. თუმცა კოტემ და გრიშამ იერიში მიიტანეს მასზე და მხურვალედ უმტკიცებდნენ, ბანკი არც არის და არც უნდა იყოს «ინვალიდების კამანდაო». მალე ყველანი გავერთეთ ასე მამიასთან მეტად ტკბილ საუბარში პოეზიაზე და ჩვენი ქვეყნის ძველსა და ახალზე და ბანკიც, იმ დღის საზარელი კრებაც, სრულებით გადაგვავიწყდა...

ქუთაისის ბანკის გამგეობის თავჯდომარედ იყო დასავლეთ საქართველოს ცნობილი საზოგადო მოღვაწე გაზეთ «შრომის» დამაარსებელი და რედაქტორი თავ. დ ი მ ი ტ რ ი ე ლ ი ზ ბ ა რ ი ს ძ ე დ ა დ ი ა ნ ი განათლებული, შრომისმოყვარე და პატიოსანი კაცი იყო, მაგრამ რამდენადაც მე მაშინ შემიძლო დაკვირვება და როგორც სხვებისაგან გამიგონია, საფინანსო ფართო მხედველობისა და გამჭრიახობის ფხა არ ჰქონდა, რომ ბანკის საქმეები ენერგიულად წაეყვანა განვითარების გზაზე. მისი უახლესი თანამშრომლები, ბანკის დირექტორები თავ. ნესტორ ერისთავი და ი. პ. ჯაიანი მხოლოდ მიმდინარე საქმეებს აწარმოებდნენ, ასე ვსთქვათ ბანკის «სტატეკა» იცოდნენ; ამრიგად ბანკი «დინამიკას» ხელმძღვანელი არ ჰყავდა და ამიტომ ეს დაწესებულება თითქმის არ იზრდებოდა...

ჩემს განყოფილებას _ დამფასებელ კომისიას თავჯდომარეობდა თავ. ს ა მ ს ო ნ წ უ ლ უ კ ი ძ ე, რომელიც გამოცდილ და ფრთხილ დამფასებლად ითვლებოდა ყველასაგან. დამფასებლად იყო მაშინ აგრეთვე ჩვენი გამოჩენილი არტისტი კ ო ტ ე მ ე ს ხ ი ც. იგი უკვე გამოსული იყო სასცენო ასპარეზზე, მაგრამ მონაწილეობას იღებდა უფრო როგორც სცენის მოყვარე და არა როგორც პროფესიონალი-არტისტი. ნიჭიერი არტისტი რომ იყო, ამას ბანკშიაც ყველა მისი ამხანაგი ჰხედავდა.

არ შემიძლია აქ მაგალითისთვის არ გავიხსენო, როგორი ინტერესით ვუცქერდით კოტე მესხს, როცა ის თავის ურიცხვ კრედიტორებს «უსწორდებოდა». მისი კრედიტორები სულ ქუთათური ებრაელები იყვნენ. ყოველ ოც რიცხვს, ჯამაგირების მიღების დღეს, სათითაოდ გამოცხადდებოდნენ ხოლმე ვალის მისაღებად. დამფასებლების ოთახი _ აივანზე გადიოდა ფანჯრებითა და კარით, ისე რომ წინდაწინვე ვხედავდით, ვინც ჩვენკენ მოდიოდა. კოტე, რომელმაც მშვენივრად იცოდა ყოველ თავის კრედიტორის ხასიათი, ბეჯითად ადევნებდა თვალყურს, რომელი მათგანი მოდიოდა და იმის ხასიათის შესაფერ შეხვედრასაც უშზადებდა. ზოგს მრისხანედ დახვდებოდა და მისი თვალები ცეცხლს აფრქვევდნენ. შეშინებული კრედიტორი იმწამსვე გარბოდა; ზოგს მხიარულის სახით უხვდებოდა და ხუმრობით გაისტუმრებდა. ზოგს კი მეტად დაღვრემილი და მოწყენილი დახვდებოდა ხოლმე: ესენი ხშირად თვითონვე აძლეოდნენ ფულს სესხად და თან ანუგეშებდნენ: არა ღირს ასე შეწუხებაო!..

ისე სწრაფად იცვლიდა ხოლმე კოტე სახის გამომეტყველებას, ლაპარაკის კილოს, მანერას, ისე ბუნებრივი იყო ყოველი ეს ცვლილება, რომ პირდაპირ ესთეტიურ სიამოვნებას გრძნობდნენ გარეშე მაყურებლები ამ სასაცილო სცენებისა...

მუშაობა უნდა დამეწყოს, როცა ჩემმა თითქმის მივიწყებულმა «პოლიტიკურმა საქმემ» უმოწყალოდ და სასტიკად გამახსენა თავი და დამატოვებინა არა თუ ბანკი, არამედ მთლად ჩემი სამშობლოც. მე იმედი მქონდა «საქმე» უბრალოდ გათავდებოდა და ისევ უნივერსიტეტს დავეუბრუნდებოდი. ამიტომ ბანკიც, ქუთაისში მაშინდელი ცხოვრებაც დროებით ეტაპად მიმაჩნდა, რომლის შემდეგ ისევ უნდა გამეგრძო ჩემი მზადება სამერმისო მოღვაწეობისათვის. და მართლაც ბანკიც, ქუთაისში მაშინდელი ჩემი ცხოვრებაც, მოკლე ეტაპი აღმოჩნდა, მაგრამ არა უნივერსიტეტის წინა ეტაპი, არამედ სულ სხვა ცხოვრების და სხვა გზისა.

როგორ უკვე მოვიხსენიე ზემოთ, ამ წლის (1889) მაისში ციმბირიდან დაბრუნდა გიორგი ზდანოვიჩი. არ გაუვლია ამის შემდეგ ერთ თვეს, რომ ახლა მე უნდა გავმგზავრებულიყავი იქით. აგვისტოს ერთ დღეს, იმავე ქორქაშვილების სახლის ეზოში გიორგი და მე ვისხედით და ახლად მიღებულ «რუსკ. ვედომ.»-ს კვითხულობდით. ამ დროს ალაყაფის კარები გაიღო და დიდ ეზოს თავში გამოჩნდა ეტლი პოლიციელებით. ეტლიდან ჩამოვიდა ბოქაული და გამომიცხადა, რომ გუბერნატორის განკარგულებით უნდა დამატუსაღოს, რადგან «თქვენი საქმე გათავდა და უმაღლესის ბრძანებით დასავლეთ ციმბირში უნდა გაიგზავნოთ ხუთი წლის ვადითაო. ჩამსვეს ეტლში და წამიყვანეს ჯერ პოლიციაში. იქიდან ისევ ციხეში უნდა გავეგზავნეთ, მაგრამ შუატყობინეს ჩემს თავდებს დ. ა. ლორთქიფანიძეს, რომლის მეცადინეობით მეორე დღეს გამანთავისუფლეს. პირველი, რაც მაფიქრებდა და მაწუხებდა მაშინ, ეს იყო ეტაპით გამგზავრება ციმბირში. რომ გამახსენდებოდა ოდესიდან კავკავამდე გავლილი ეტაპი, ტანში ჟრუნტელი მივიღებ. ხოლო რა იყო ეს ეტაპი იმასთან შედარებით, რომელიც ქუთაისიდან ომსკამდე მომელოდა! შევუდექი შუამდგომლობას ჩემი ხარჯით გამგზავრების ნებართვის შესახებ. დ. ა. ლორთქიფანიძემ 120 სიტყვიანი დეპეშა გაუგზავნა შინაგან მინისტრს. ქუთაისის გუბერნიის მაშინდელმა მმართველმა, ვიცე-გუბერნატორმა ფონდეროვი უცემდა აც შეგვიწყო ხელი და, როგორც იქნა, გადავრჩი ეტაპს: მინისტრმა ნება დამართო და რამოდენიმე დღის შემდეგ უნდა წავსულიყავი ჩემის ხარჯით. მომცეს «გასასვლელი მოწმობა» (проходное свидетельство), რომელშიაც აღნიშნეს მარშრუტიც: ბაქო, ასტრახანი, სამარა, ორენბურგი შემდეგ ფოსტის გზაზე ცხენებით ომსკამდე. ბოლოს, აგვისტოს შუა რიცხვებში, გამოვეთხოვე ჩვენთანებს, მეგობრებს და ამხანაგებს, ჩემ ძვირფას ქუთაისს და შორი გზისაკენ გავემართე. _ იმ გზისაკენ, რომელსაც ათასობით ჩემამდე და ჩემ შემდეგ უნახავს მაშინდელ რუსეთის მთავრობის ბარბაროსობის მსხვერპლი... აქამდე როგორღაც ბურუსში ვიყავ, აჟიტაციაში: მეცადინეობა, სამგზავროდ მზადება, სირბილი აქეთ-იქით მართობდა და დროს არ მაძლევდა დაფიქრებისათვის. ხოლო როცა ვაგონში მარტო დავრჩი და ჩემი მდგომარეობა გავითვალისწინე, თვალები ცრემლით ამევსო, გულმა მწუხარებით ტოკვას უმატა, ასე ადრე და ასე უაზროდ თავდებოდა ჩემი ახალგაზრდობა, ბოლო ეღებოდა ჩემს გეგმებსა და მისწრაფებას, ხუთი წელიწადი საუკეთესო ხანისა უნდა წაერთმიათ ჩემთვის... და მერე რისთვის?..

ტფილისში ერთ დღეს გავჩერდი, მინდოდა მენახა კოტე მესხი, რომელსაც აგრეთვე ხუთი წლით დასავლეთ ციმბირში გადასახლება გადაუწყვიტეს, რადგანაც მასაც მისცეს ნება თავისი ხარჯით წასვლისა, ამიტომ ერთად წასვლა გვიჯობდა; მაგრამ ის ტფილისში აღარ დამხვდა: რამდენისამე დღით თავის სოფელში (იმერეთში) წასულიყო; გავუგზავნე დეპეშა, ორენბურგში მოგიცდი მეთქი, მაგრამ დეპეშაც ასცდენოდა და სხვა მარშრუტით წასულიყო.

ტფილისიდან ორენბურგამდე გზა მეტად საინტერესო იყო: ვნახე დიდი ქალაქები _ ბაქო, ასტრახანი, ცარიცინი, სარატოვი, სამარა; ვნახე რუსეთის დიდებული მდინარე ვოლგა თავის მშვენიერი და მჭიდრო დასახლებულის ნაპირებით; ვნახე დიდი, გაძლიერებული სავაჭრო მოღვაწეობა და მოძრაობა კასპიის ზღვასა და ვოლგაზე. მაგრამ, სამაგიეროდ, ორენბურგიდან დაწყებული ომსკამდე გზა არც არაფერს საინტერესოს წარმოადგენდა და მისი გადაბოჯებაც ნამდვილი წვალება იყო... ადვილი სათქმელია: თითქმის 1500 ვერსი უნდა გამეარნა ცხენებით

სრულიად უვარგის საფოსტო გზებზე, სადაგელ ურესორო ეტლებში (ჩვენში «ტროიკას» რომ უძახიან).

ორი კვირა მოვუნდი ამ გზას ომსკამდე და ძალზე გალახული, დატანჯული მივაღწიე. ორენბურგიდან დაწყებული ქალაქ ომსკამდე და შემდეგ ქალაქ ვერხნეურალსკამდე კიდევ იყო ცოტა მინც საინტერესო გზა: ურალის მთების კალთები, ხეები, მდინარეები და აქა _ იქ მოსახლეობა; მერე კი გზა ნამდვილ უდაბნოს წარმოადგენდა, გახრიოკებულს, გადამწვარს, სადაც თვალის შესაჩერებლად არც ხე, არც გორაკი, არც მდინარე იყო. გაივლი 60-80 ვერსს ისე, რომ ერთი სოფელიც არ გხვდებოდა, მხოლოდ სახაზინო «სადგური» თავის ორიოდე საცოდავ შენობით!

გული შემიწუხა დილიდან საღამომდე ჩემი «ტროიკის» ზარების რაჭუნმა! ეს «ძინ-ძინ-ძინ» დიდხანს მესმოდა ყურებში შემდეგაც, როცა დანიშნულ ადგილას ვცხოვრობდი უკვე... მგზავრიც ბევრი არ მინახავს: ორი კვირის განმავლობაში ათიოდე კაციც არ შემხვედრია; მხოლოდ ფოსტა გამასწრებდა, ან წინ შემეჩრებოდა (მაშინ ციმბირის რკინის გზა არ იყო ჯერ გახსნილი და ფოსტას ცხენებით ზიდავდენ); ასე რომ ცხენები მუდამ იყო სადგურებზე და დიდხანს არ მაგვიანებდენ. მხოლოდ ორჯერ თუ სამჯერ მიპირებდენ კარგა ხნით გაჩერებას: «სტაროსტა» გამომიცხადებდა, რაც ცხენები იყო, ფოსტას მოუნდა, ორი სამი ცხენი დაგვრჩა მხოლოდ და ისინიც ყოველთვის მოხელეებისათვის უნდა გავაჩეროთ, რომელნიც «по казенной надобности» დადიანო. იმ შემთხვევებში დიდ დახმარებას მიწევდა «პროხოდნოე» მოწმობა. ის ასე იწყებოდა: 14 ივნისს 1889 წლის უ მ ა ლ ლ ე ს ი ს ბ რ ძ ა ნ ე ბ ი თ, თანახმად სენატის განსაკუთრებულ კომისიის დადგენილებისა, ქუთაისის გუბერნიის აზნაური, ესა და ეს, 23 წლისა, იგზავნება «სტეპნოი გენ.-გუბერნატორის განკარგულებაში»... და სხვ. «სტაროსტები» ამ «უმაღლეს ბრძანებას», რომ წაიკითხავდენ, ხელები აუკანკალდებოდათ ხოლმე, მოწიწებით გადმომცემდენ ქაღალდს და ცხენები ორ წუთში მზად იყო, არც ერთს არ წაუკითხავს ქაღალდი ბოლომდე და არც გაუგია, რომ მე პოლიტიკური დამნაშავე ვიყავი.

ერთი კურიოზიც: ყოველ სადგურზე მწერალი ჩამომართმევდა წინა სადგურის ქვითარს, გამომართმევდა ცხენების ქირას და სწერდა ახალ ქვითარს, რომელშიც აღნიშნული იყო: წოდება, გვარი და სახელი, მოთხოვნილ ცხენების რაოდენობა და სხვა. ჩემი გვარი უჭირვებდათ საქმეს და ათასნაირად ამახინჯებდენ; მე ჯერ ვუსწორებდი ხოლმე. მაგრამ მალე მომხებრდა და თავი დავანებე. ხანდახან ჩავიხედავდი ქვითარში და ვკითხულობდი: აზნაური, ლასიტვილი, აზნაური, გიორგი ლასვილი, ბოლოს ომსკის წინ ჩავიხედე და ამოვიკითხე _ «მემჩანინ ეგორ ლოსვენ». გიორგი ლასხიშვილიდან, რომ ეგორ ლოსვენად გადამაქციეს, ეს არ არის გასაკვირალი, «დვორიანინიდან» მემჩანინი როგორ გავხდი, ეს ჩემთვის საიდუმლოდ დარჩა.

29 აგვისტოს ღამით ჩავაწიე ომსკს და სასტუმროში გავჩერდი. მეორე დღეს დილა ადრინად გამომეცხადა თვით ადგილობრივი პოლიცემისტერი, გადმომცა ისევ «პროხოდნოე» და მითხრა: ეხლავ უნდა განაგრძოთ გზა სემიპალატინსკშიო (ჩემი მოსვლის შესახებ ცნობაც თურმე აქ უკვე მიეღოთ და მოწმობა დაემზადებინათ კიდევ). გზის გაგრძელება რომ გავიგონე, ტანში ჟრუანტელმა დამიარა და გამოუცხადე პოლიცემისტერს: გენ-გუბერნატორს წარვუდგები და ვსთხოვ, რომ ომსკში ცხოვრების ნება მომცეს მეთქი.

_ არ შეიძლება, _ მიპასუხა მან. _ ტყუილად შეიწუხებთ თავს. არაფრისთვის არ მოგცემთ ნებას აქ დარჩენისა, ომსკში მხოლოდ ერთი პოლიტიკურია _ ზარუნდი, ცნობილი სენატორის შვილი და იმასაც დიდის პროტექციით დართეს ნება. დანარჩენები, ვინც იყო, ახალმა გენ-გუბერნატორმა (ბარონი ტაუბე) სულ აქეთ-იქით დაგზავნა, სჯობია წახვიდეთ ბარემ... სემიპალატინსკში ყოფნა კიდევ სჯობია; იქ ყველაფრით უფრო კმაყოფილი იქნებით, ვიდრე ომსკშიო.

მეტი რა გზა იყო, უნდა წავსულიყავ და ისედაც საშინლად დაქანცული გრძელი გზით, ისევ ჩავჯექი ეტლში და გავუდექ გზას. სემიპალატინსკამდე კიდევ 700 ვერსის გავლა დამჭირ-

და. იმის იმედი მამხნევებდა მხოლოდ, რომ გზა უკანასკნელია და სემიპალატინსკში დავისვენებ მეთქი. მაგრამ მწარედ შევცდი, _ დამავიწყდა, რომ რუსეთის სამფლობელო დაუსრულებელია:

სემიპალატინსკში ისევ ახალი «პროხოდნოე» მომჩიეს და მიბრძანეს, ქალაქ უსტკამენოგორსკში წაბრძანდითო. მე გამოუცხადე, რომ დავიტანჯე და აღარ ძალმძის თრევა; ძლიერძლივობით მომცეს ნება 24 საათის დასვენებისა. სემიპალატინსკში პირველად ვნახე პოლიტიკური გადმოსახლებულები 30 კაცამდე _ სტუდენტები, ოფიცრები (რასაკვირველია ყოფილები), ორი ექიმი, რამდენიმე მუშა და სხვა.

მეორე დღეს პოლიტიკურებმა სადილი გამართეს ჩემდა პატივსაცემელად. სუფრას აშშვენებდა აუარებელი რიცხვი არაყით და ლუდით სავსე ბოთლებისა. პირველად ჩემი სადღერძელო დალიეს _ «მშვენიერ საქართველოს შვილისა». ამ დროსვე ჩემდა განსაცვიფრებლად და თან სასიხარულოთ მძლავრად დასძახეს ქართულად ჩვენი ჩვეულებრივი «მრავალ-ჟამიერ». სემიპალატინსკში «მრავალ-ჟამიერ»! აღმოჩნდა, რომ აქ იყო ათამდე პეტერბურგელი სტუდენტი, რომელთაც ქართველ სტუდენტებისაგან ესწავლათ ეს ხმა და სიტყვები. ქართველ სტუდენტებს შორის, მახსოვს, დამისახელეს ი ლ ი ა ნ ა კ ა შ ი ძ ე. გამოვიდა, რომ ჩვენი ძვირფასი ილიკო, ერთადერთი ქართველი ტოლსტოისტი და დაუძინებელი მტერი სპირტიან სასმელებისა ოდესღაც გამავრცელებელი იყო ქართულ «საქიფო კულტურისა» რუსებს შორის. არ დავიჯერე, რადგან კარგად ვიცოდი, რომ ილია არც სტუდენტობის დროს იყო ღვინისა და ქიფის მოსიყვარული.

სალამოს გამოცხადდა პოლიციის ბოქაული და გამახსენა წასვლის დრო. მთვრალმა კამპანამ სიმღერით მიმაცილა საფოსტო სადგურამდე. გავიარე კიდევ 230 ვერსი და ბოლოს მივედი ქალაქ უსტკამენოგორსკში, სადაც მთელი 5 წელიწადი «უნდა დამესვენა».

XII

უსტკამენოგორსკი. ძველი და ახალი პოლიტიკური გადასახლებულნი. _ გადასახლებულთა ყოფა-ცხოვრება. _ მათი და ჩემი მაშინდელი სარევიოლუციო იდეოლოგია

ვისაც კ ე ნ ა ნ ი ს ცნობილი თხზულება ციმბირის შესახებ წაუკითხავს, მას ახსოვს ალბად ეს ღვთისა და კაცისაგან მივიწყებული გადაყრუებული ჩინეთის ჩრდილო-დასავლეთ საზღვრებისაკენ მიგდებული ქალაქი: ახლაც, როცა ციმბირში რკინის გზა მუშაობს, იგი დამორებულია უახლოეს რკინის გზის სადგურს ომსკიდან თითქმის 1000 (970) ვერსით. მაშინ კი უსტკამენოგორსკი მოწყვეტილი იყო, არა თუ რუსეთს, ციმბირის მთავარ ქალაქებსაც. პეტერბურგის და მოსკოვის ფოსტა 18-19 დღეზე ადრე ვერ მოგვდიოდა: ტფილისიდან გაზეთებს 24 დღის შემდეგ ვღებულობდით! ეს ზაფხულსა და ზამთარში, ხოლო გაზაფხულსა და შემოდგომაზე, როცა გზები ფუჭდება, ხშირად თვეობით ვისხედით უფოსტოდ. ტომსკის გაზეთები კი 8-9 დღეზე ადრე ვერ მოგვდიოდა. თვით ქალაქში, რასაკვირველია, არავითარი ნიშანწყალი საზოგადოებრივ და უბრალო კულტურულ ცხოვრებისა არ იყო. სულ ქალაქში ითვლებოდა მაშინ 6 ათასი მცხოვრები _ ნაკაზაკარი მოქალაქენი, წვრილი ვაჭარ-ხელოსანნი. «ინტელიგენციას» შეადგენდა: ერთი მომრიგებელი მოსამართლე, ორი სამხედრო და ერთი კერძო ექიმი, ერთი ვეტერინარი, ორი-სამი მასწავლებელი ადგილობრივ დაბალ სამეურნეო სკოლისა, ერთი აქციონის მოხელე, ყაზახთა რამდენიმე ოფიცერი და რამდენიმე მღვდელი, სულ ერთად 15-16 კაცი. ამათგან დიდ უმეტესობას ადამიანობის აღარაფერი შერჩენოდა: სამსახურის საქმეების საცოდავად ასრულების შემდეგ, მთელ დროს განუწყვეტილად ლოთობაში ატარებდნენ; არავითარი ინტერესები სულიერ ცხოვრებისადმი ამათ აღარ ჰქონდათ. ყველაფერი ადამიანური და

კულტურული დაეკარგათ ამ მიყრუებულ ადგილას დიდი ხნით ცხოვრებაში. მხოლოდ სამს შერჩენოდა კიდევ ძველებური და ესენი განდგომილ ბერებზეთ ცხოვრობდენ კარჩაკეტილნი. ერთი მათგანი იყო აქციზის მოხელე, მიხაელისი. ეს ის მიხაელისია, რომელსაც სპასოვიჩი იხსენიებს თავის მოგონებებში და რომელზედაც ამბობს: _ ფრიად ნიჭიერი სტუდენტი მიხაელისი იყო შემაერთებელი ხიდი მაშინ (მე-60 წლების დასაწყისში) უნივერსიტეტისა და პეტერბურგის მოწინავე ინტელეგენციას შორისაო; იმის მაჯისცემაზე ვტყობილობდით ჩვენ ახალგაზრდობის სულიერ მისწრაფების მდგომარეობასო. მიხაელისი მაშინ გადაასახლეს ციმბირში, იქ სამსახურში შევიდა და იქვე დარჩა სამუდამოდ. ძველ დროიდან მას შერჩენოდა სამაგალითო სიყვარული მეცნიერებისადმი (ბუნებისმეტყველება); მოსდიოდა უცხოეთური და რუსული სამეცნიერო ჟურნალები, იწერდა ყველა ახალ წიგნებს და დღე და ღამე კითხვაში ატარებდა.

მეორე იყო ექიმი პიტკევიჩი, პოლონელი, რომელიც 1863 წლის აჯანყებაში მონაწილეობის მიღების გამო იყო აქეთ გამოგზავნილი. ესეც სულ კითხულობდა, განვითარებული კაცი იყო, მაგრამ კარჩაკეტილი ცხოვრობდა და როგორღაც ცხოვრების ეძინოდა.

ბოლოს მოვიხსენიებ ყაზახთა ოფიცერს ბარანოვს, რომელსაც კენანიც ასახელებს, როგორც თავის ჩიჩერონეს პოლიტიკურთა კოლონიაში. ეს ოფიცერი ძალიან განვითარებული და მოწინავე იდეების კაცი იყო; სულ პოლიტიკურებთან ცხოვრობდა, რისთვისაც, როგორც შემდეგში გავიგე, დაისაჯა კიდევ: სამსახურიდან დაითხოვეს და შორეულ აღმოსავლეთში გადაასახლეს.

პირველ ხანებში ყველა ამ «გარემებთან» გვექონდა ჩვენ, პოლიტიკურებს ურთიერთობა; მაგრამ შემდეგში ორიოდ-სამიოდეს გარდა ყველას დავშორდით, რადგან საერთო არა გვექონდა რა მათთან.

პოლიტიკურები იმ ხანებში უსტკამენოგორსკს ვიყავით ხუთმეტამდე კაცი: ერთი საშუალო სასწავლებელში მასწავლებლად ნამყოფი, ერთი ფარმაცევტი, ორი მუშა პოლონელი (ცნობილ პროცესის «პროლეტარიატის» მონაწილენი), ერთი რუსი მუშა (მჭედელი ოდესიდან), დანარჩენი სტუდენტები. ამათში უმთავრესად ორმა მიიქცია ჩემი ყურადღება. ერთი იყო პეტერბურგელი სტუდენტი ვატსონი, შვილი 60-ან წლებში ცნობილ რუსის მწერლის «სოვრემენიკის» მთავარ თანამშრომლის ვატსონისა. როგორც შემდეგში გავიგეთ ამ სტუდენტის დიდი იმედი ჰქონდათ პეტერბურგში: ჰფიქრობდენ, რომ გამოჩენილი მეცნიერი და ლიტერატორი დადგებოდა: ბევრს მეცადინეობდა, ბეჯითად ემზადებოდა სამეცნიერო მოღვაწეობისათვის. მართლაც, ძალიან განვითარებული ახალგაზრდა იყო და ამასთან ყველა ევროპული ენები მშვენივრად იცოდა. ის რომ გავიცანი უსტკამენოგორსკში, მაშინ თარგმნიდა ინგლისურიდან ჰენრი ჯორჯის თხზულებას, რაიც პეტერბურგიდან ერთმა გამომცემელმა ფირმამ შეუკვეთა. თან მეტად ცოცხალი და სიმპატიური ადამიანი იყო, მაგრამ, დახეთ, რა ბედი ეწვია უბედურს! მალე ის გადაიყვანეს პოსად ზაიასანსში, ჩინეთის საზღვარზე, სადაც სრულებით მარტო იყო ველურ ყაზახებსა და ყირგიზებში. საშინლად იტანჯებოდა მარტოობაში და მისწრაფოდა რუსეთში. პეტერბურგში ბევრს ეცადენ მის გადაყვანას სადმე რუსეთში, მაგრამ ვერაფერი მოახერხეს. ერთი წლის შემდეგ საცოდავს ჭლექი აღმოაჩნდა და სასოწარკვეთილებისაგან მიჰყო ხელი არყის სმას, რამდენიმე თვის შემდეგ ეს უბედური იპოვეს ქუჩაში გაყინული... ასე უდროოდ და უცბად გამოესალმა წუთისოფელს ახალგაზრდა, რომელიც დიდ იმედებს იძლეოდა. რამდენი ასეთი მსხვერპლი შეიწირა რუსეთის ბედუკუდმართმა ისტორიამ!...

მეორე იყო კიეველი სტუდენტი, უფროს კურსის იურისტი პოლონელი ხრისტიან დომბროვსკი.

პირველი წლები უსტკამენოგორსკში ცხოვრებისა იყო თითქმის გაგრძელება სტუდენტობის დროისა: ვმეცადინეობდით, ხშირად ვიკრიბებოდით, სიმღერა

თითქმის ყველამ ვიცოდით და კარგი გუნდიც შევადგინეთ. ჩვენი ლოტბარი იყო იაროსლავლის იურიდიული ლიცეის ყოფილი სტუდენტი ვასილ ალექსანდრეს ძე გ ე დ ე ო ნ ო ვ ს კ ი. _ შემდეგში ცნობილი სოც.-რევ., ამჟამად პოლიტკატორღელთა საზოგადოების პრეზიდენტის წევრი. ვმღეროდით რევოლუციონურსა და ხალხურ სიმღერებს, რუსულსა და უკრაინულს. ზოგი სიმღერა ისე გვიყვარდა, რომ აუცილებლად ყოველთვის, როცა-კი სიმღერა გვექნებოდა, ვიმეორებდით, ეს იყო პლემჩევის

«Друзья, дадим друг-другу руки
И смело дминемся вперед»

შემდეგ რევოლუციონური სიმღერა «Замучен тяжелой неволей, ты славною смертью погиб». განსაკუთრებით გვიყვარდა ცნობილ ძველ რევოლუციონერი ვ ა ლ ე რ ი ა ნ ო ს ი ნ ს კ ი ს სიკვდილით დასჯაზე გამოთქმული სიმღერა. ოსინსკი ოდესაში საჯაროდ ჩამოახრჩვეს. დიდძალი ხალხი დაესწრო თურმე ამ საშინელებას; სხვათა შორის დედაც მოსულიყო. როცა შვილი დაუნახავს ემაფოტზე, უკვილია: «ვალერიან, ვალერანო», გული გახეთქია და იქვე უსულოდ დაცემულიყო. ეს მეტად სევდიანი ჰანგის სიმღერა ასე თავდებოდა:

«Палач кудри поднял
И топле показал
Ту головушку непокорную...
Вдруг в топле раздалось:
Валерьян, Валерьян!
Голос стонущий, умирающий»...

თითოეულს ჩვენგანს ჰქონდა პატარ-პატარა საკუთარი ბიბლიოთეკა სამეცნიერო წიგნებისა, სახელმძღვანელოებისა. ზოგი იწერდა ახალ წიგნებს, ზოგს ჟურნალები მოსდიოდა. ქალაქში, რასაკვირველია, არც ბიბლიოთეკა და არც წიგნის მაღაზია არ მოიძებნებოდა. ასეთ მიყრუებულ ადგილს და იმ მცირე საშუალებით, რომელიც ჩვენ გვქონდა, სისტემატიურ განათლება-განვითარებაზე ფიქრიც არ შეიძლებოდა, მაგრამ ორ წელიწადს, როგორც ვთქვი, ნაყოფიერად ვმუშაობდით. მე დავეწაფე ისტორიას, პოლიტიკურ ეკონომიას, სოციოლოგიას. ხანდახან რეფერატებსაც ვწერდით და ვკამათობდით.

სხვათა შორის ჩვენამდე მოაღწია პლენხანოვის ცნობილმა წიგნმა «ჩვენი უთანხმოებანი», რომელმაც ჩვენს წრეშიაც დიდი ალიაქოთი მოახდინა. იყო დაუსრულებელი კამათი კაპიტალიზმზე, თემის მნიშვნელობაზე და სხვა. მე პირადად წინადაც არ მწამდა ნაროდოვოლცებისა და ნაროდნიკების მოძღვრება თემის მნიშვნელობაზე და რუსეთის ბურჟუაზიულ ხანის აცილების შესაძლებლობაზე. ამიტომ პლენხანოვის ბროშურის შემდეგ შევუდექე ისევ მარქსის კითხვასა და საზოგადოდ პოლიტიკურ ეკონომიის უფრო ბეჯითად შესწავლას. ჩემთვის ცხადი შეიქნა, რომ რუსეთიც უნდა დამორჩილებულიყო იმ ევოლუციას, რომელსაც განიცდიდა დასავლეთ ევროპა ფეოდალურ წესწყობილების დარღვევის შემდეგ, რომ იმანაც უნდა განვლოს კაპიტალისტური ხანა, სანამ მიაღწევდეს სამართლიან სოციალურ წესწყობილების სანეტარო ჟამს. მაგრამ ამავე დროს, მე ვერ ვურიგდებოდი იმ მოძღვრებას, რომელიც რუსეთის მუდამ მშვიერსა და ღატაკ გლეხობას წვრილბურჟუა-

ზიად აღიარებდა და მათ სათვალავში არ იღებდა როგორც მომქმედ ელემენტს ახალ წესწყობილების მომზადებისა და შექმნის საქმეში. მე ვერ ვურიგდებოდი იმ აზრს, თითქო რუსეთი და სხვა ჩამორჩენილ, ჯერ კიდევ მიწათმომქმედ ქვეყნებისათვის უთუოდ საჭირო ყოფილიყოს გლეხობის ფაბრიკის ქვაბში გამოხარშვა და მხოლოდ ამ მეტად გრძელ და სასტიკ ევოლუციის შემდეგ განხორციელდებოდა სოციალური გარდაქმნა.

ამ ამოცანის ასახსნელად მივმართე ჰენრი ჯორჯის თხზულებებს (ხელთნაწერები გვქონდა _ რუსული თარგმნები ზემოხსენებულ ვატსონისა და მეორე პოლიტიკურ გადმოსახლებულის კონშინისა). მაგრამ ამათ ვერ დამაკმაყოფილეს... ამიტომ, იმ ხანებში მე ჩემთვის შევქმენ ასეთი «კონცეპცია»: ჩამორჩენილი ქვეყნები თავისთავად ვერ მიაღწევენ სოციალურ თანასწორობის ხანას; ისინი მზად უნდა იყვნენ კულტურულად იმ დროისთვის, როცა მომავალი წესწყობილება დასავლეთ ევროპაში დამყარდება, მაშინ ასიმილიაციის გზით ეს ქვეყნები შეითვისებენ ახალს წესწყობილებას. ხოლო კულტურულ მომზადებისა და ბურჟუაზიული ხანის მარჯვედ განვლისათვის საჭიროდ მიმაჩნდა პოლიტიკური თავისუფლება რუსეთისა და ამიტომ პოლიტიკურ პრობლემას უმთავრეს ადგილს ვაკუთვნებდი... ჩემმა ასეთმა მაშინდელმა «მსოფლმხედველობამ» სულიერად დამაშორა უსტკამენოგორსკელ რუს ამხანაგებს, რომელნიც მტკიცედ იდგნენ ნაროდნიკების ეკონომიურს პროგრამაზე და რომელთაც შეურყევლად სწამდათ, რომ თემი და არტელი სასწაულს მოახდენენ და რუსეთს მაშინდელ ხანიდან პირდაპირ სანატრელ სამეფოში გადაასკუპებდენ.

მაგრამ ამ მიზეზის გარდა იყო კიდევ ერთი გარემოება, რომელიც უფრო მაშორებდა რუს ამხანაგებს. ეს იყო ეროვნული საკითხი რუსეთში და მათი გულგრილობა ამ ჩემთვის მწვავე სფეროსადმი... როგორც მოწინავე იდეალების ადამიანთ, მათ, რასაკვირველია, პირზე ეკერათ «თვითგამორკვევის უფლება». როგორღაც მეტად განყენებულად და ბუნდოვანად ესმოდათ, ხორცი არ ჰქონდა შესხმული ამ ცნებას და მკვდარ ფრაზად რჩებოდა. ეს ცნება რაღაც დოგმა იყო, მეტაფიზიკურ ბუნებრივ სამართლისა, ხოლო როცა იმის რეალურ მნიშვნელობისა და შინაარსის გამორკვევას შევუდგებოდი და შევეცდებოდი, ჩემს რუს ამხანაგთ, როგორღაც უეცრად უქრებოდათ ინტერესი საკითხისადმი, ან და ჩემის შეხედულებით დიდ შოვინიზმს იჩენდენ. პოლონელთა და ფინლანდელთა შესახებ კი ისინი კიდევ იჩენდენ მოწყალებას და სრულ პოლიტიკურ თავისუფლების ღირსად სთვლიდენ, მაგრამ სხვა ერების შესახებ დიდი ყოყმანი ეტყობოდათ. საზოგადოდ კავკასიაზე და კერძოდ საქართველოზე რომ ჩამოვუგდებდი ლაპარაკს, უმეტეს შემთხვევაში ცდილობდენ სიტყვა ხუმრობის ბანზე აეგდოთ... დიდი შეტაკება მომდიოდა მათთან ყირგიზების გამო...

როცა მთავრობა ციმბირის რკინის გზის გაყვანას შეუდგა, დაკანონებულ იქმნა, რომ რკინის გზის ლიანდაგის გაყოლებაზე ორივე მხარეს, ასი ვერსის მანძილზე, მიწა უნდა განეთავისუფლებინათ «ინოროდცების» მოსახლეობის მიერ სარგებლობისგან და რუს გლეხობის დასასახლებლად დაემზადებინათ. ამ განკარგულებამ დიდ განსაცდელში ჩააგდო აკმოლინსკის ოლქის ყირგიზები. ამასთანავე იმ ხანებში დიდძალი რუსი გლეხი მიდიოდა შიდა გუბერნიებიდან აკმოლინსკის და სემიპალატინსკის ოლქებში და ყირგიზები იძულებულნი ხდებოდენ საუკეთესო საძოვარი ადგილები დაეტოვებინათ და ხრიოკ მთებისაკენ დაწეულიყვნენ. ასეთი განსაცდელი ყირგიზებისა მე დიდად მაღელვებდა. ჩემი რუსი ამხანაგები-კი სრულე-

ბით გულგრილად იყვნენ, ხოლო ზოგი მათგანი ამართლებდა კიდევაც ამ სასტიკ მოვლენას: სულ ერთია, ციმბირის «ინოროდცები» ისედაც გადაგვარებისა და მოსპობის გზას ადგიანო და სხვა ამგვარი.

ეს და წინანდელი ურთიერთობა საუკეთესო რუს ახალგაზრდობასთან, სხვა დაჩაგრულ ერთა ისტორიის გაცნობა, ის ამბები, რომელიც ყრუდ მომდიოდა სამშობლოდან, თანდათან უფრო და უფრო მაგრძნობინებდნენ იმ გარემოებას, რომ მე გადაჭარბებულ იმედებს ვამყარებდი რუსთა მოძრაობაზე ჩვენი ქვეყნის კეთილდღეობისათვის. ჩემთვის ცხადი ხდებოდა ის, რომ უმთავრესი მნიშვნელობა ერის თვითმოქმედებას აქვს, რომ თვით დაჩაგრულმა ერმა უნდა შექმნას და განავითაროს თავისი შინაური ძალა, რათა უფლება მოიპოვოს, რომ საჭიროა თავისი, საკუთარი ეროვნული პოლიტიკა, რომელმაც ამასთანავე, რასაკვირველია, ბევრი რამ ექნება საერთო რუსეთის საზოგადოებრივ მოძრაობა-ბრძოლასთან. ეს ამჟამად თითქმის ტრუიზმი გახდა, მაგრამ იმ ხანებში საუკეთესო ქართველ ახალგაზრდობისათვის ჯერ კიდევ თავსამტვრევი საკითხი იყო. გაუგებრობის ასაცილებლად უნდა ვთქვა, რომ არც მე და არც საზოგადოდ ჩემი დროის ახალგაზრდობას ეროვნული საკითხი არასოდეს არ უარუყვია. მაგრამ ბევრი ჩვენგანი ამ საკითხს უქვემდებარებდა რუსეთის საერთო პოლიტიკურ საკითხს, რომლის გადაწყვეტაში ვხედავდით ჩვენი ეროვნულ მისწრაფების მიღწევის თითქმის ერთად-ერთ საშუალებას.

ასეთ ყოფაში იყო მაშინ ჩემი სოციალ-პოლიტიკური მსოფლმხედველობის გამორკვევის საქმე.

XIII

**საგაზეთო დებიუტი. _ სამეტერეოლოგიო სადგური. _
ვერნერის ნაამბობი. _ პეტრეპავლოვსკში გადასვლა. _
განთავისუფლება.**

დადგა მესამე ზამთარი ჩემი უსტაკამენოგორსკში ცხოვრებისა და დაიწყო ჩემი ტანჯვაც. გადასახლებულთა მჭიდრო კოლონია დაიქაქა; ყველა როგორღაც თავის ქერქში შეძვრა, ერთმანეთს ვეღარ ვეგუებით. საერთო იდეური ინტერესებით ცხოვრების ადგილი დაიჭირა წვრილმანმა საპირადო ინტერესებმა, გაჩნდა წვრილმანი ინტერესები, შუღლი და ისედაც მწარე ცხოვრება კიდევ უფრო გამწარდა. სწავლის და მეცადინეობის ხალისიც აღარავის ჰქონდა. ყველას გულს მოაწვა სევდა, ყველას ნერვები აეშალა. მიყრუებულ ადგილს გადაკარგული ახალგაზრდობა, დაშორებული ყოველგვარ საზოგადოებრივ მუშაობას, უსაქმო და ხელ-ფეხ შებორკილი, კარგავდა სულიერ თანასწორობას. ზოგმა ლოთობას მიჰყო ხელი, ზოგიც კარტის თამაშობაში ატარებდა დღეს და ღამეს. მე არაყის მოყვარული არას-დროს არ ვყოფილვარ და ვერც ბანქოს თამაშს შევეჩვიე მაინცა და მაინც. ამიტომ ვიყავ კარჩაკეტილი ჩემ ოთახში და ვითვლიდი თვეებსა და დღეებს, როდის დამიდგებოდა ბედნიერი წამი, რომ ჩემს საკუთარ სამშობლოში დავბრუნებულიყავი. ჩემი უბედურება ის იყო კიდევ, რომ იმ ხანებში თვალის ტკივილმა გამიხშირა და მეცადინეობაც უნდა შემემცირებინა. გასართობად განვიზრახე ციმბირის გაზეთებში კორესპონდენციების და წერილების გაგზავნა. პირველი წერილი გავგზავნე ირკუტსკში, სადაც გამოდიოდა პროგრესიული გაზეთი, თუ არა ვცდები «სიბირსკაია გაზეტა». პატარა ხნის შემდეგ მოვიდა გაზეთის ნომერი, რომლის პირველი გვერდი, დიდის, რუსული ეროვნული დროშით იყო შემკობილი, რადგან ეს ნომერი გამოვიდა სწორედ იმ დღეს, რა დღესაც ირკუტსკში ტახტის მემკვიდრე ნიკოლოზი ჩასულიყო. ის მაშინ შორეულ აღმოსავლეთში მოგზაურობდა. ჩემი პირველი წერილიც სწორედ ამ ნომერში იყო მოთავსებული.

ვბეჭდავდი კორესპოდენციებს ომსკის გაზეთშიაც «სტეპნოი კრაი». აქ ჩემმა წერილებმა უსტკამენოგორსკის საქალაქო საქმეებზე დიდი ალიაქოთი გამოიწვია: გუბერნატორმა გამგეობის რევიზია დანიშნა, ხოლო შეურაცყოფილმა გამგეობის მდივანმა დიფამაციისათვის რედაქციას უჩივლა. რედაქტორმა სირომიატნიკოვმა მომთხოვა ბრალდებათა დამამტკიცებელი საბუთები, მაგრამ ასეთი საბუთების მოპოება შეუძლებელი იყო და სასამართლომ რედაქტორი დააჯარიმა.

გარდა ამისა, განვიზრახე მეტერეოლოგიურ სადგურის დაარსება (საქმე ვიცოდი, რადგან გიმნაზიაში რამდენიმე წელს სხვა ამხანაგებთან ერთად და მათემატიკის მასწავლებლის ელჩუკოვის ხელმძღვანელობით, განვაგებდი გიმნაზიაში არსებულ სამეტერეოლოგიო სადგურს). მთელ სემიპალატინსკის ოლქში, რომელიც სივრცით აღემატება პრუსიის ტერიტორიას, ასეთი სადგური არ არსებობდა. გავუგზავნე სათანადო მოხსენება პეტერბურგის მთავარ ფიზიკურ ობსერვატორიას; ამან დახმარება სთხოვა ომსკის გენ-გუბერნატორს. გენ-გუბერნატორი თანაგრძნობით მიეგება საქმეს და გადასდო 500 მანეთი. მალე პეტერბურგიდან მომივიდა მეორე ხარისხის სამეტერეოლოგიო სადგურების ყველა ინსტრუმენტი და იარაღები (1-ლი ხარისხის სადგურები რუსეთის 8-10 დიდ ქალაქებში იყო მხოლოდ). შევუდექე სადგურის გამართვას; ჩემი ბინის ეზოში დაიდგა «ბუდკა», ტერმომეტრები, წვიმისა და თოვლის საზომი და სხვა. აგრეთვე აიშართა დიდი, რამდენიმე საყენიანი ბოძი ფლიუგერისთვის. ამ მზადებამ და აგებამ დიდი სენსაცია გამოიწვია იმ მიყრუებულ კუთხეში. მთელი ქალაქი მიდიოდა საყურებლად. სოფლებიდან საგანგებოდ მიდიოდნენ ცხენოსანი ყირგიზები, მთელი საათობით იდგნენ ღობესთან და შესცქეროდნენ ფლიუგერის მოძრაობას. ზაფხულში უსტკამენოგორსკს მოვიდა საქმეებისათვის გენ-გუბერნატორის განკარგულებაში მყოფი საგანგებო მინდობილებათა მოხელე, შტაბის ოფიცერი ვ ე რ ნ ე რ ი. (ძმა გამოჩენილი საერო სტატისტიკოსის და ცნობილ მწერლისა). სხვათა შორის ამას დავალბული ჰქონდა ჩემი სადგურის დათვალიერება. ერთი კვირა დაჰყო ჩვენს ქალაქში ვერნერმა, ყოველ დღე მოდიოდა ჩემთან და ახლო გავიცანი. ის ერთ დროს თვითონ დაისაჯა პოლიტიკურ რწმენისათვის და ევროპის ჩრდილოეთ რუსეთის ერთ-ერთ გუბერნიაში იყო გაგზავნილი. სხვათა შორის ქართველებს იცნობდა და ზოგიერთი თავისი მოგონება მათ შესახებ გამიზიარა.

მოგიტხრობთ ორიოდეს, რომელიც დამახსოვდა. იცნობდა გ ი ო რ- გ ი ზ დ ა ნ ო ვ ი ჩ ს და ძალიან აქებდა: დიდი ნიჭის და რკინის ენერჯის ახალგაზრდა იყო. იმის დაჭერაზე ვერნერმა შემდეგი ამბავი მიამბო: გიორგი დიდ მონაწილეობას იღებდა სამოცდაათიან წლების რევოლუციონურ მოძრაობაში. პოლიცია დიდი გულმოდგინებით დაეძებდა «რიჟის» (ზდანოვიჩის რევოლუციონური ფსევდონიმი), ბოლოს დაიჭირეს ერთი რევოლუციონერი, რომელზედაც ეჭვი შეიტანეს, ზდანოვიჩი არისო. მაგრამ ის გარემოება აფიქრებდათ ჟანდარმებს, რომ დაჭერილი სრულიად ბრუნეტი იყო და არა ქერა. გიორგის ციხეში საღებავი წამალი აღარ ჰქონდა, თმამ თანდათან ბუნებრივი ფერი მიიღო. ერთხელ კამერაში შემოვიდა ჟანდარმის ოფიცერი და მიესალმა; L გაუმარჯოს ბატონ «რიჟასაო». გიორგი იძულებული გახდა ვინაობა გამოემჟღავნებინაო.

როცა რუს-ოსმალთა ომი დაიწყო, ვერნერი გადასახლებული ყოფილა და სამხედრო მინისტრისათვის უთხოვინა: მომქმედ ჯარში გამაგზავნეთო. სამხედრო მინისტრი დასთანხმებია და ვერნერი კავკასიის სამხედრო ველზე გაუგზავნია ყარსის რაიონში.

_ იქ ჩამრიცხენ, _ განაგრძო ვერნერმა, _ ქართველ თავად ჯანდიერის პოლკში. საოცარი იყო ამ ჯანდიერის გულადობა, სიმამაცე. ბევრჯერ საშინელ გაჭირვებულ მდგომარეობაში მინახავს და ერთხელაც არ დაუკარგავს სულის სიმშვიდე: დინჯად, აუჩქარებლად იქცეოდა, თითქო თავის კაბინეთში ზისო. ეს რაღაც სხვანაირი მამაცობა იყო, აღმოსავლურ ფატალიზმის შედეგი უნდა იყოს ასეთი მამაცობა. ერთხელ მთის ძირში ვიდექით. მთის გადაღმა ოსმალთა

ძლიერი ბანაკი იყო. ჯანდიერმა გამოიწვია მსურველები მტრის ბანაკის დასაზვერავად; მაგრამ იმათი ცნობებით არ დაკმაყოფილდა, შეჯდა ცხენზე და ორიოდ ყაზახის თანხლებით პირდაპირ მთის აღმართს შეუდგა. მთის წვერს რომ მიუახლოვდა, ყაზახები დასტოვა და მარტო ავიდა. ოსმალებმა დაინახეს და საშინელი სროლა ასტეხეს. ჯანდიერი დაშვილებით იდგა და დურბინდით ათვალიერებდა მტრის ბანაკს. რამდენიმე წუთის შემდეგ აუჩქარებლად მობრუნდა და ჩვენსკენ დაემზა.

მახსოვს კიდევ სასაცილო შემთხვევა: ერთ საღამოს ჩვენი პოლკი, პოზიციის გამოცვლის დროს მოულოდნელად შეეხება თავისზე ბევრად უფრო დიდრიცხოვანს ოსმალთა რაზმს. მცირე შებრძოლების შემდეგ ჩვენი ჯარი დაიქსაქსა და უკუგდებულ იქნა. ზოგ ოფიცრების დაზნევისა და სიმხდალის გამო ჩვენი პოლკის უკანდახევა დიდის არე-დარევით და უწყესობით მოხდა. მეორე დღეს ჯანდიერმა ყველა ოფიცრები დაიბარა და თავის კარავთან დაამწკრივა. ერთხელ აუარა ამ ფრონტს, შემდეგ შუა ალაგას გაჩერდა და დაიღრიალა «გრცხვენოდესთ, გრცხვენოდესთო». შემდეგ ენერგიულად გადააფურთხა და ხმის ამოუღებლოვ თავის კარავში შევიდა. ოფიცრობა მეტად გააჯავრა ასეთ ფორმით გამოთქმულმა საყვედურმა, მაგრამ ხმის ამოდება ვერ გაბედეს და დაიშალნენ.

1893 წლის გაზაფხულში ბევრ ამხანაგს ვადა გაუთავდა და რუსეთში წავიდა. დავრჩით ოთხნი, რომელთაგან ორი კიდევ წავიდოდა შემოდგომაზე. ასე რომ მთელი წელიწადი მარტო ორნი უნდა დავრჩენილიყავით უსტაკამენოგორსკში. ცალკე მოსალოდნელმა მარტოობამ, ცალკე იმან, რომ მეტად მომბეზრდა ამ ქალაქში ცხოვრება, მაფიქრებინეს სხვაგან სადმე გადასვლა; ამ ხანაში წარმოუდგენელად მწყუროდა სამშობლოში დაბრუნება. ვინც იძულებით არ მოჰმორებია სამშობლოს, იმან არ იცის, რა არის ეს ფიქრი სამშობლოზე, ეს მწარე სევდა. ქართულად ვინმესთან დალაპარაკება იმ დროს ჩემთვის საოცნებო რამ იყო. ქართულ წიგნებსა და «ივერიას», რომელიც მომდიოდა მაშინ, ისეთის გულმოდგინეობით და სიყვარულით ვკითხულობდი, როგორც არასდროს მქონია წინად; გაზეთში განცხადებასაც კი არ ვტოვებდი წაუკითხავად.

ერთხელ შემთხვევით გავიგე, რომ უსტაკამენოგორსკის ცენტრალურ საკატორლო ციხეში ორი ქართველი ტუსადი ყოფილა. წავიყვანე ნაცნობი ყაზახის ოფიცერი და მივედი კატორლის უფროსთან. ბევრი ვეხვეწე მოეცა ჩემთვის ნება იმათი ნახვისა, მაგრამ არაფერი გამივიდა:

– რომ გამიგონ პოლიტიკური გადმოსახლებული ციხეში შევუშვი, სამსახურიდან გამაგდებენო.

მეორედ ერთმა ამხანაგმა შემოირბინა ჩემთან და მითხრა: დღეს დილით ქალაქში ერთი ახალი პირი გაჩნდა, ჩერქესკაშია გამოწყობილი და ნაზადი ხურავს, თქვენი «ზემლიაკი» უნდა იყოსო; მაშინვე გავეცანე იმის საძებნად. მივედი; გავეცანი; აღმოჩნდა სამსახურისაგან გადამდგარი თერგის ოლქის ყაზახი ოფიცერი. ასეთ სანტიმენტალურ გუნებაზედაც კი მომიყვანა მაშინდელმა გადასახლებამ. ბოლოს განვიზრახე მეხუთე წელიწადი სხვაგან გამეტარებინა და გავვზავე შინ. საქმეთა სამინისტროში თხოვნა აკმოლინსკის ოლქის ქალაქ პეტროპავლოვსკში გადაყვანის შესახებ. პასუხი მხოლოდ შემოდგომაზე მომივიდა; ნება მომცეს და მიუხედავად იმისა, რომ ვადის დასრულებამდე 7_8 თვე მაკლდა, მაინც ვარჩიე წასვლა. გადავეცი სამეტერეოლოგიო სადგური ერთ ადგილობრივ მცხოვრებს და ჩრდილოეთისაკენ გავწიე; პეტროპავლოვსკში პოლიტიკური სამი-ოთხი დამხვდა. ახალ ალაგს და ახალ ამხანაგებში ცოტა არ იყოს გავერთე და 3 თვემ შეუმჩნევლად გაირბინა. ბოლოს დადგა სანატრელი, საოცნებო დღე 1894 წლის 14 ივნისი. სწორედ იმავე დღეს გამოვეთხოვე პეტროპავლოვსკს და მომავლის იმედებით საესე სამშობლოში გამოვემგზავრე.

**ტფილისში ჩამოსვლა და დაბინავება. _ ხანმოკლე
«სახელმწიფო» სამსახური, _ პირველი ვიზიტი ილია ჭავჭავაძესთან და `ივერიის`
რედაქციაში მუშაობის დაწყება.**

ივლისის პირველ რიცხვებში ჩამოვედი ტფილისს და გადავწყვიტე აქ დარჩენა საცხოვრებლად, რადგან ჩემი უექველი განზრახვა იყო ქართულ პრესაში მიმელო მონაწილეობა. იმთავითვე ამ განზრახვის სისრულეში მოყვანა ვერ გავბედე: მინდოდა ჯერ ქართველ საზოგადოებას, მწერლებს და მოღვაწეებს გავცნობოდი, მინდოდა ადგილობრივი ცხოვრება, ჩვენი ჟამთა სიავე, ჩვენი საზოგადოებრივი ინტერესები და საქმეები უკეთ გამეცნო. მინდოდა აგრეთვე წ. კ. საზოგადოების ბიბლიოთეკის შემწეობით შემეცნო ის საკმაოდ დიდი ნაკლი, რომელსაც ვგრძნობდი ქართულ ისტორიისა და ლიტერატურის ცოდნაში ამიტომ დავაპირე რაიმე ადგილის მოძებნა, რომელიც არ დამიშლიდა არც მეცადინეობას, არც შემდეგში მწერლობაში მონაწილეობის მიღებას და თან საჭირო საღსარს მომცემდა ცხოვრებისათვის, მით უფრო, რომ უკვე ოჯახის პატრონი ვიყავი.

ადგილი მალე მოვძებნე რკინის გზის სამმართველოს სამეურნეო განყოფილებაში. ჩემი სამსახური ხანგრძლივი არ ყოფილა. დუბჭირმა ძალამ, რომელმაც ჯერ უნივერსიტეტს დამაშორა და მერე ცხრა მთას იქით გადამისროლა, კიდევ ჩამკრა წიხლი (ვაი, რომ ახლაც არა უკანასკნელად). ერთ დილას მე დამიბარა თვით რკინის გზის უფროსმა (თუარა ვცდები პუმქნიკოვმა). ჩემს განყოფილებაში ყველას გაუკვირდა, რადგან მართლა გაუგებარი იყო, რა საქმე ჰქონდა შედარებით პატარა მოხელესთან რკინის გზების უფროსს. მივედი და მისაღებ ოთახში კოტე მესხი დამხვდა, რომელმაც აგრეთვე რკინის გზის სამმართველოში, საკომერციო განყოფილებაში იშოვა ადგილი. როცა გავიგე, ისიც დაბარებულია, გულმა მიგრძნო, რომ აქ რაღაც «პოლიტიკური მიზეზი» უნდა იყოს მეთქი. პატარა ხნის შემდეგ უფროსმა მიგვიწვია თავის კაბინეთში და კონფიდენციალურად გამოგვიცხადა: პეტერბურგიდან გზათა სამინისტროს განკარგულება მივიღეთ, რომ თქვენ გამორიცხულნი ხართ სამსახურიდანაო. რატომ, რა დავამავეთ? შევეკითხეთ ჩვენ, მაგრამ უფროსმა გვითხრა, არაფერი ვიცო და გადაკვრით გავვაგებინა, რომ აქ რკინის გზა არაფერ შუაშია: სხვა უწყების საქმე იქნებაო...

ცხადი იყო, რომელი უწყება გვისწორდებოდა, მაგრამ გასინჯეთ, დააფასეთ იმ გაბოროტებულ «უწყების» სიმკაცრე, რომელსაც არ ეყო არც უნივერსიტეტიდან ჩვენი გამეცება, არც ციხეში დიდი ხნით დამწყვდევა, არც ციმბირში ხუთი წლით გადაკარგვა და ეს წიხლიც კიდევ მოგვაყოლა. ასეთ დამარცხების შემდეგ მე თავი დავანებე ახალ ცდას სამსახურის ძებნისათვის და საბოლოოდ გადავწყვიტე «სამწერლო ასპარეზისათვის» მიმემართა იმ ვადამდე, რომელიც წინად დავიდე.

ნიკო ნიკოლაძის ოჯახში გაცნობილი მყავდა დავით გურამიშვილი და იმას ვთხოვე ილია ჭავჭავაძესთან წავეყვანე. 1895 წლის იანვრის შუა რიცხვებში, კვირა დღეს წავედით ილიასთან, რომელიც მაშინ იდგა თავის დის სახლში, ავჭალის ქუჩის ბოლოს; იქვე იყო «ივერიის» რედაქცია, სადაც ვაპირებდი მუშაობის დაწყებას. გულის ფანჯრალით მივსდევდი კიბეზე დავით გურამიშვილს. ფიქრი, რომ რამდენიმე წუთის შემდეგ პირისპირ უნდა მენახა ის, ვისაც ცხოვრების რიყრაყზე შორიდან თავყვანს ვსცემდი, მახარებდა და მალეღვებდა საშინლად. მადამ სიუვარი მოგვითხრობს თავის მემუარებში, როგორის გრძნობით მივიდა ფერნეიში ვოლტერის სანახავად. «წმ. ტერუზას ღვთისმშობლისადმი გიჟურს აღფრთოვანებას გადააქარბა ჩემმა გრძნობამ და აღელვებამ, როცა დიდებულ ვოლტერის კაბინეთში შევედიო». გიჟურ აღფრთოვანების რა მოგახსენოთ, აქამდე არ მივსულვარ, და ვერც მოვიდოდი, რადგან ილიას, როგორც პუბლიცისტს, მაშინაც კრიტიკულად ვუცქერდი, მაგრამ დიდად აღელვებული რომ ვიყავი, ეს ცხადია.

პატარა ოთახში, რომელშიაც ჩვენ შევედით, წიგნების მეტი ვერაფერი დავინახე: წიგნები შკაფზე, წიგნები დიდ თაროზე, დიდი მაგიდა, წიგნებით დატვირთული. ილია ხალათში, გამოწყობილი, მაგიდას უჯდა და რაღაცას სწერდა. წამოდგა და მეტად სიმპატიურის ღიმილით მოგვესალმა. დ. ა. გურამიშვილმა წარმადგინა, გადასცა ჩემი განზრახვა და თხოვნა... ილიამ რაღაცები მითხრა, მაგრამ მე იმდენად დავიბენი, რომ არაფერი მესმოდა და გაჩუმებული ვიჯექი. პატარა ხნის შემდეგ ილია მომიბრუნდა და მითხრა:

– ვიცი თქვენი თავგადასავალი და ახლანდელი განზრახვაც: გუშინ უკვე გადმომცა დათიკომ (დავით გურამიშვილს გულისხმობდა), მაგრამ წარმოდგენილი გაქვთ რა ეკლის გზაზე დგებით, ქართული მწერლობა ვერაფერს მოგიტანთ, ტანჯვის მეტს.

მე ვუპასუხე, რომ აქამდე თუ სხვისთვის ვიტანჯებოდი, ამიერიდან უფრო დიდი საქმის გამო მაინც შემხვდება ტანჯვა, რაც სრულებით არ მაშინებს-მეთქი.

– კარგი, – განაგრძო ილიამ, – დაიწყეთ მუშაობა რედაქციაში. სასყიდელს ამთავითვე დიდს ვერ მოგცემთ. მერე ვნახოთ!

ამ დროს კაბინეთში სხვები შემოვიდნენ და ამით გათავდა ჩემი პირველი, იმხანად მოკლე აუდიენცია ილიასთან. მეორე დღეს მე უკვე «ივერიის» რედაქციაში ვიყავი და მუშაობას შევეუდექი.

XV

90-იანი წლების რეაქცია. – Бессмысленные мечтания.

– ორი ბანაკი: «კვალი» და დასელები, «ივერია» და ძველი თაობა. – უპარტიო დემოკრატები ამ ბანაკებს გარეშე.

– ჩემი პოზიცია, – პოზიციის გაურკვეველობის მიზეზები: საცენზურო პირობები და სხვა. – რაფიელ ერისთავი.

ეროვნული და აგრარული პრობლემები. – ურთიერთობა დასელებთან. – კ. ჩხეიძე, ფ. მახარაძე, მიხა ჩოდრიშვილი და სხვები.

ამგვარად, ჩემი გამოსვლა ქართულ სალიტერატურო და საზოგადოებრივ ასპარეზზე მოხდა ოთხმოცდაათიან წლებში.

შავბნელი დრო იყო ის დრო რუსეთში და, მამასადაძე, ჩვენშიაც. ის იყო რუსეთის ტახტზე ავიდა ახალი თვითმპყრობელი ნიკოლოზ მეორე. როცა ეს უკანასკნელი წარმომადგენელი რომანოვების სამეფო გვარისა მემკვიდრედ იყო, რუსთა ლიბერალურ საზოგადოებაში დაჟინებით იმეორებდნენ, არავინ იცის რაზე დამყარებულ ლეგენდას, «ცესარევიჩი ნიკოლოზი» ლიბერალი არისო და პაპამისის ალექსანდრე მეორის ლიბერალურ რეფორმების განგრძობის მომხრეაო.

ტახტზე ასვლისთანავე ახალმა თვითმპყრობელმა უმოწყალოდ დაამსხვრია ეს ლეგენდა. 1895 წელს მას წარუდგინნენ ერობისა და ქალაქების წარმომადგენლები ცნობილ მოღვაწის ს. ტრუბეცკოის მეთაურობით, მიულოცეს ტახტზე ასვლა და გადაკვრით მოახსენეს ის იმედი, რომელიც ლიბერალურ საზოგადოებაში ღვიოდა. ნიკოლოზმა ამის საპასუხოდ წაიკითხა წინადადეგად მიზანდებული მოკლე სიტყვა, რომელშიაც გარკვევით იყო აღნიშნული, რომ ის განაგრძობს მამის, ალექსანდრე მესამის პოლიტიკას და «ყოველგვარი «უაზრო ოცნება» უკუგდებულ უნდა იქნასო. მაშინ დაჟინებით ამბობდნენ: პობედონოსცევის მიერ შედგენილ სიტყვაში ეწერა «безпочвенные мечтания» (უნიადაგო ოცნება), ნიკოლოზმა-კი პობედონოსცევის რეაქციონერობასაც გადააჭარბა და ერის წარმომადგენლებს «бессмысленные мечтания» (უაზრო ოცნება) მიახალაო.

მართლაც ახალი მეფობა გამოდგა უფრო დაბალი ხარისხისა და დამახინჯებული კოპიო ძველის რეაქციონური პოლიტიკისა. ნიკოლოზ მეორე ისე, როგორც მამამისი, ცდილობდა ფეოდალურ პოლიტიკურ რეჟიმის გამაგრებას, სასტიკად სდევნიდა და ანადგურებდა ლიბერალიზმის ყოველგვარ ნასახს. რუსეთის, ლიბერალური საზოგადოება სასოწარკვეთილებას მიეცა და გაჩუმდა. ის ვერ ამჩნევდა, ვერ ხედავდა, რომ ყოველივე ეს ზედაპირი იყო მხოლოდ და რომ იქ, ცხოვრების სიღრმეში, შეუმჩნეველად და მედგრად ვითარდებოდა ახალი ხანა, ცხოვრების ახალი საფუძვლები; ვერ ხედავდა ნათლად, რომ ბატონყმობის გადავარდნის შემდეგ რუსეთი გაევროპიელების გზას დაადგა, რომ ფეოდალურ-პოლიციური წესწყობილება თანდათან ირღვევა და მის ნაცვლად ფებს იკიდებს კაპიტალისტური წყობილება და ბურჟუაზიული ხანა. ამ ახალი ვითარების შეჩერება და ისტორიის ბორბლების უკულმა დატრიალება არ შეეძლო არც ალექსანდრე მესამის და არც ნიკოლოზ მეორის ცდას, რეპრესიებსა და ჯალათობას. თუ ამას ვერ ხედავდა რუსთა ლიბერალური საზოგადოება და სასოწარკვეთილი გაჩუმდა. სამაგიეროდ ამას კარგად ხედავდნენ რუსეთის რევოლუციონური ძალები და ამათ გააცხოველეს თავისი მუშაობა. მათთვის ცხადი იყო, რომ ძველი რეჟიმის აღსასრული მოახლოვებულია და იმ დღიდან ნიკოლოზ მეორე სარევოლიუციო პრესაში მონათლულია «ნიკოლოზ მეორედ და უკანასკნელად». ამის მთავარი თავდები ის იყო, რომ ინტელიგენციის ნაცვლად პოლიტიკურ ბრძოლის ასპარეზზე იმ ხანებში თვით ხალხმა დაიწყო გამოსვლა.

რა თქმა უნდა, როცა რუსეთში გაძლიერდა რეაქცია, ჩვენს ქვეყანას უარესი დღე დაადგა. მართლაც დაახლოებით იმ დროიდან დაიწყო საერთოდ განაპირა ქვეყნებში და კერძოდ საქართველოში გამძაგებული რეაქცია. თუ რუსეთში ამ რეაქციამ მიზანში ინტელიგენცია და მშრომელი ხალხი ამოიღო, ჩვენში დევნა და განადგურება მთელს ერს არგუნეს, მეფის მოადგილეების _ დონდუკოვ-კორსაკოვის, შერემეტიევის, გოლიცინის და სხვათა მიზანი გახდა ძირიან-ფესვიანად აღმოეფხვრათ ეროვნული კულტურა და გაეძლიერებინათ გამარჯვებული პოლიტიკა. სწორედ ამ ხანას ეკუთვნის შიდა-რუსეთიდან ჩვენში გადმოსახლების პოლიტიკის გაძლიერება, ტირიფონის ველისა და მის გარშემო სოფლების გაუქმებისა და იქ სამხედრო პლაცდარმის გაშენების პროექტი, ჩვენი ჯარისკაცების გადაყვანა ჩრდილოეთში, ჩვენი ახალგაზრდობისათვის სახელმწიფო სამსახურის კარების დაკეტვა საქართველოში, ქართული პირველადწყობითი სკოლის გაუქმებაც-კი, ყველა იმ რეფორმების გადადება შორი დროისთვის, რომელიც დღის წესრიგში მაინც იყო წინად (ერობა, ნაფიც მსაჯულთა სასამართლო, უმაღლესი სასწავლებლის დაარსება) და სხვა.

აი ამ მავნებელ დროში მოხდა ჩემი გამოსვლა ქართულ სალიტერატურო და საზოგადოებრივ სარბიელზე. სალიტერატურო ასპარეზზე ჩემ თვალწინ იდგა ორი ბანაკი. ერთის მხრით ძველი, ეროვნული, უმთავრესად თავად-აზნაურული ინტელიგენცია, მეორის მხრით, ახალი დემოკრატიული ნაკადული _ ეგრეთწოდებული «მესამე დასი». პირველი ბანაკის ორგანო იყო ილია ჭავჭავაძის «ივერია», ხოლო მეორის გიორგი წერეთლის «კვალი». ამ ორ ბანაკს შუა იდგა განცალკევებული პატარა ჯგუფი ქართველ ინტელიგენციისა, რომელიც სავსებით ვერ მიემხრებოდა ვერც პირველს და ვერც მეორე ბანაკს. აქ იყვნენ: გიორგი ზდანოვიჩი (მაიაშვილი), ალექსანდრე ნანეიშვილი (ან-ლი, ნა-ლი), სტეფანე ჭრეულაშვილი (სანო), რომანოზ ფანცხავა (ხომლელი), იაკობ ფანცხავა (ფხა), დიმიტრი ხანელი და სხვანი; შემდეგ ამავე ჯგუფს მიემატნენ ვასილ წერეთელი, (ვ.წ.), კიტა აბაშიძე, ილია ნაკაშიძე და სხვანი. ამ ჯგუფიდან ზოგი შეეხიზნა «ივერია-მოამბეს» (მაიაშვილი, ნანეიშვილი, ვასილ წერეთელი, კიტა აბაშიძე), ზოგი «კვალს» (რომანოზ და იაკობ ფანცხავები). როგორც ზემოთ აღვნიშნე, მე «ივერია» ავირჩიე და დროებით იქ შევაფარე თავი.

როგორც ზემოთა ვთქვი, მე სტუდენტობის დროს «ნაროდოვოლეცი» ვიყავი. ჩემი მსოფლმხედველობის საფუძველმდებელნი იყვნენ ლ ა ვ რ ო ვ ი, ტ კ ა ჩ ო ვ-ტ ი ხ ო მ ი რ ო ვ თ ა ნ ერთად და მიხაილოვსკი. შემდეგში, განსაკუთრებით ციმბირში ყოფნის დროს, ეს მსოფლმხედველობა, ჩემი სოციალისტური აზროვნება შეარყია იმ დავამ, რომელიც ატყდა რუსეთში ნაროდნიკებისა და მარქსისტებს შორის. ერთის მხრით მარქსის შესწავლამ და მეორე მხრით სტრუქტურულ და განსაკუთრებით პ ლ ე ხ ა ნ ო ვ ი ს ნაწერებმა, ღრმა შთაბეჭდილება მოახდინეს ჩემზე და მომაშორეს ის წმინდა წყლის რუსული უტოპია, ვითომ თემი და არტელი იხსნიან რუსეთს კაპიტალიზმისგან და შესაძლებლად გახდიან მისთვის პირდაპირ სოციალიზმის დამყარებას. ჩემთვის ცხადი შეიქმნა, რომ რუსეთი სრულ გაევროპიელების გზაზეა, რომ მან აუცილებლად უნდა განვლოს კაპიტალისტური ხანა. რა თქმა უნდა, რუსეთთან ერთად საქართველოც ამ ევოლუციის კანონებს უნდა დამორჩილებოდა, მით უმეტეს, რომ ჩვენი სათემო მიწათმფლობელობის ხსენებაც არ იყო იმ ხანად.

ამის მიხედვით რომ ვიანგარიშობთ, ჩემი სიმპატიები უფრო «კვალისკენ» უნდა ყოფილიყო მიმართული, ვიდრე «ივერიისკენ». მაგრამ იყო ერთი გარემოება, რომელმაც სამუდამოდ დამაშორა ქართველ მარქსისტებს, და, ბოლოს, საკუთარ ნავთსაყუდელში მიმიყვანა, სოციალიზმ-ფედერალიზმის ნავთსაყუდელში. ეს იყო ეროვნული საკითხი. ჩემთვის ეს საკითხი ყოველთვის იყო განსაკუთრებულის ღირებულებისა, ამავე დროს საკუთარი თვითკმარი ღირსებულებისა, რომელსაც ვერ დაფარავდა და ვერც დაჩრდილავდა ვერც ერთი სოციალისტური მსოფლმხედველობა. ჩემი ღრმა რწმენა იყო, რომ თანამედროვე სოციალურ წესწყობილებაშივე უნდა მოხდეს და შეიძლება მოხდეს დამონავებული ერის განთავისუფლება ამა თუ იმ სახით. ეროვნულ პრობლემას, ამგვარად, უპირველეს მნიშვნელობას ვაძლევდი და ამიტომ პოლიტიკურ ბრძოლას პირველ ადგილს ვაკუთვნებდი.

პირველ ჩემ წერილებში, განსაკუთრებით ხაზს ვუსვამდი, პოლიტიკურ ბრძოლას და თვითმპყრობელობის დაშობასთან ერთად, ვგულისხმობდი ეროვნულ საკითხის რეალურად დაყენებას.

ამიტომ ადვილად წარმოსადგენია, რა შთაბეჭდილებას მოახდენდა ჩემზე ის პოზიცია, რომელზედაც იდგა ამ საკითხში მესამე დასი. მათთვის ეროვნული საკითხი სრულებით არ არსებობდა, მუშას სამშობლო არ აქვსო, ერი განთავისუფლდება, როცა სოციალიზმი განხორციელდებაო, მანამდის კი ყოველი ამგვარი ცდა მესამე დასელებმა მონათლეს ფეოდალურ, ან წვრილ-ბურჟუაზიულ მისწრაფებად, თავის კლასიურ ან წოდებრივ ბატონობის გამაგრებისათვის...

რა თქმა უნდა, მე ვერას გზით ვერ შევურიგდებოდი ასეთ თვალსაზრისს.

ახლა რომ გადავავთვლიერე ჩემი იმ დროის ნაწერები ამ საგანზე, მესამე დასელების პოლემიკა, გამაკვირვა ამ პოლემიკის და წერილების სიმკრთალოემ. კარგად მახსოვს, როგორ ვიყავი გატაცებული ეროვნულის იდეით ერთის მხრით და სოციალისტურის მისწრაფებით მეორე მხრით. მაგრამ ჩემს წერილებს არაფერი აცხია ამ გატაცების, კიდევ მეტი – საკითხები არცკვი არის საკმაოდ გაშუქებული. ეს გარემოება ერთის მხრით, რასაკვირველია, აიხსნება ჩემი სამწერლო ნიჭისა და ტალანტის სისუსტით, მეორე მხრით, რაც უფრო მნიშვნელოვანია ჩვენი საზოგადოებრივობის ისტორიისათვის, იმ პირობებით, რომელშიაც მომიხდა მუშაობა. ვგულისხმობ მაშინდელ საცენზურო პირობებს. მაშინ შეუძლებელი იყო ეროვნული საკითხის დაყენება, მისი რეალურ შინაარსის გარკვევა. ვერ იქნა და ვერ მოვახერხე მთელი წლის განმავლობაში, სიტყვა «ადგილობრივი ეროვნული თვითმართველობა» ვერსად გავაპარე. 1895 წელს გარდაიცვალა ციმბირის ცნობილი პატრიოტი ი ა დ რ ი ნ ც ე ვ ი. განვიზრახე ამ გარემოებით მესარგებლა და, რადგან იადრინცევი გადამეტებული ავტონომისტი, თითქმის სეპარატისტი იყო, აღმედრა საკითხი დეცენტრალიზაციის, ფართო ადგილობრივ თვითმართველობის შესა-

ხებ. დავწერე ვებერთელა წერილი, სამი ფელეტონი გამოვიდა. მაგრამ, ცენზორი მიმიხვდა ეშმაკობას, შემომოკლა და შემიტრუსა წერილი იმნაირად, რომ ძლივს ერთი მკრთალი ფელეტონი დაიბეჭდა («ივერია» 1895). იმ დროში «მესამე დასელებს» უფრო თავისუფლად შეეძლოთ წერა, ვიდრე ჩვენ. რუსეთში, რუსულ პრესაში იმხანად უკვე დამკვიდრდა ლეგალური მარქსიზმი, რომელიც ცოტად თუ ბევრად თავისუფლად მსჯელობდა ბევრ საჭირბოროტო და სახიფათო პოლიტიკურ და ეკონომიურ საკითხზე. მარქსისტების მიერ რუსულ ლიტერატურაში დაპყრობილ პოზიციებზე ჩვენს მესამე დასელებსაც გაუადვილდათ დაყრდნობა. ჩვენც მათის წყალობით ვსწერდით კაპიტალიზმზე, კოლექტივიზმზე, «ზედნაშენის» მოსაზრებაზე. მაგრამ ეროვნულ საკითხზე, ცოტა თუ ბევრად ფართოდ და რეალურად ლაპარაკი შეუძლებელი იყო.

ჩვენს ცენზორად იმხანად იყო ქართველთა საყვარელი მგოსანი რ ა ფ ი ე ლ ე რ ი ს თ ა ვ ი. რასაკვირველია, ის ჯალათი არ იყო ჩვენი ლიტერატურისა, პირიქით ჩვენზე უფრო პატრიოტი და მოსურნე ქართულ ლიტერატურის განვითარებისა, მაგრამ, საერთო პირობები და სისტემა ისეთი იყო, რომ რაფიელი ყოველ მხრით შეზღუდული იყო.

საცენზურო საქმეებს ასრულებდა კომიტეტი, რომლის თავმჯდომარედ იყო გ ა კ კ ე ლ ი, მის უფროს თანამემწედ ქ ი შ მ ი შ ე ვ ი, რუსულ ენის ცენზორად _ ნ ო ფ ა ლ ი, სომხურისა, თუ არა ვცდები, კ ა რ ა ხ ა ნ ო ვ ი. ქართველ, სომეხ და რუს ცენზორებს ყოველივე პრინციპიალური და მნიშვნელოვანი წერილი უნდა მოეხსენებიათ კომიტეტისათვის, რომელიც ამგვარად ასრულებდა მთავარ ზედამხედველისა და ჯალათის როლს. ქართველ ცენზორებად შემდეგშია იყვნენ ჩვენი ლიტერატურისათვის ბევრად თუ ცოტად თავგამოდებულნი და კეთილის მსურველი ადამიანები: ცნობილი საზოგადო მოღვაწე გ ი ო რ გ ი ჟ უ რ უ ლ ი, ცნობილი ჟურნალისტი და მოღვაწე პართენ გოთუა და ბოლოს აგრეთვე ცნობილი მთარგმნელი ი ვ. პ ო ლ უ მ ო რ დ ვ ი ნ ო ვ ი. ყველას ამათ იმ ხანებში ჩვენ ვერიდებოდით და ვლანძღავდით, მაგრამ სიმართლისათვის უნდა ითქვას, რომ არც ერთი მათგანი ჯალათი არ ყოფილა. მხოლოდ იმგვარ პირობებში იყვნენ ჩაყენებული, რომ ან უნდა წასულიყვნენ სამსახურიდან, ან უნდა დამორჩილებოდნენ სასტიკ წესდებს. კიდევაც იმიტომ იყო, რომ დიდხანს არც ერთს არ შერჩა ეს უსიამოვნო თანამდებობა.

მე პირადად ბევრჯერ მქონია უსიამოვნო შეტაკება ცენზორებთან, მაგრამ ბოლოს დავწყნარდი და დავემორჩილე სასტიკ რეჟიმს იმდენად, რომ თვით შევიქენი ჩემთვის და სხვა თანამშრომლებისათვის «მრისხანე» ცენზორი. სხვადასხვა პრინციპიალურ წერილების გამო შეტაკებაზე აღარაფერს ვიტყვი, აღვნიშნავ მხოლოდ რამდენსამე დამახასიათებელ წვრილმან კურიოზებს.

ერთხელ ერთ წერილში მქონდა სახარებიდან ამოღებული ციტატა იმის შესახებ, რომ ხშირად ადამიანი სხვის თვალში ხედავს ბეწვს, მაშინ როდესაც თავის თვალში დვირეს ვერ ამჩნევს. ეს ადგილი რაფიელმა სრულიად ამოიღო. ამ გარემოებამ იმდენად გამაკვირვა, რომ არ დავიზარე და გავწიე მგოსანთან სალაპარაკოდ. რაფიელმა ჩვეულებრივის თავაზიანობით მიმიღო და ღიმილით მითხრა:

– კაცო, დაანებე თავი სახარებას, მღვდლებს, ჩვენს სასულიერო წოდებას, სახიფათო ხალხია. ვინ იცის, რა შარი მოგდონ.

მაშინ ამგვარმა ახირებულმა განმარტებამ არ დამაკმაყოფილა, მაგრამ შემდეგში, როცა «ივერია» დახურა მთავრობამ, დავაფასე რაფიელის სიტყვა და გაფრთხილება.

მეორე ცენზორს სახელდობრ ნოფალს _ ძალიან არ უყვარდა სიტყვა «რესპუბლიკა». «საფრანგეთის რესპუბლიკას» აუცილებლად გადააკეთებდა საფრანგეთად, მესამე რესპუბლიკის მთავრობას, საფრანგეთის მთავრობად. როცა შევეკითხე ასეთ უცნაურ საქციელზე და მივუთითე, რომ სიტყვა რესპუბლიკა ოფიციალურად იხმარება რუსეთში. დაღრეჭით მიპასუხა:

— А знаете, лучше избегать таких опасных слов. Я вас прошу.

ყველაზე უდიდესი კუროზი და თანაც სავალალო კუროზი ის იყო, რომ ჩვენ ცენზორებს იმ ხანებში მეტად ემინოდათ სიტყვა «საქართველოსი». იშვიათად თუ გაუშვებდნენ ამ სიტყვას, თორემ უმეტეს შემთხვევაში წაშლიდნენ და ზედ წააწერდნენ «ჩვენი ქვეყანა».

აი ამ პირობებს ჩვენი მაშინდელი ჟურნალისტიკისას ხშირად ივიწყებენ ჩვენი წარსულის მკვლევარნი. ჩემს წინ დევს ს ი მ ო ნ ხ უ ნ დ ა ძ ი ს ახლად გამოსული წიგნი «სოციალიზმის ისტორიისათვის საქართველოში» ტომი II. სხვათა შორის მკვლევარი სწერს... «პოლიტიკურ პროგრამასთან მჭიდროდ არის შეწონილი წვრილბურჟუაზიული ინტელიგენციის ეროვნული პროგრამაც. რა მოგვცა ამ მხრივ ახალი 90-ანი წლების ინტელიგენციამ? თითქმის არაფერი. ისინი მტკიცედ იდგნენ სამოციანი წლების მოღვაწეთა ეროვნულ პროგრამის ნიადაგზე: ქართული ენის დაცვა».. და სხვ. (გვ. 189).

ეს არის ისტორიულ პერსპექტივის სრული მივიწყება. როგორ შეიძლებოდა ახალ პოლიტიკურ ეროვნულ პრობლემების წამოყენება იქ, სადაც სიტყვა საქართველოც-კი აკრძალული იყო. თითქმის ორი წელიწადი «ივერიაში» და სამი წელიწადი «ცნობის ფურცელში» მე და ჩემი უახლოესი მაშინდელი თანამშრომლები უწყალოდ ვცდილობდით ეროვნულ საკითხის გაშუქებას. და სწორედ ამ გარემოებამ გვაფიქრებინა ბრძოლის გადატანა საზღვარგარეთ, მაგრამ ამაზე შემდეგ.

მეორე გარემოება, რომელმაც დამაშორა მესამე დასელებს, იყო საკითხი გლეხის, სოფლის შესახებ. მესამე დასელების რწმენით ჩვენში ამ დროს სწრაფად იზრდებოდა კაპიტალიზმი, რომელიც მალე გააპროლეტარებდა სოფელს და გამოხარშავდა გლეხს ფაბრიკის ქვაბში.

გლეხი წვრილ ბურჟუად ჰყავდათ აღიარებული და სათვალავში არ აგდებდნენ მას, როგორც ელემენტს ახალ ცხოვრების აშენებისათვის. მე ასეთ თვალსაზრისს ვერ ვიზიარებდი. მე არ მწამდა კაპიტალიზმის სწრაფი განვითარების შესაძლებლობა თანამედროვე პირობებში და ამიტომ ვფიქრობდი, რომ საჭიროა გლეხთა ცხოვრების გაუმჯობესება სხვა და სხვა რეფორმებით: მისი მიწათმფლობელობის გაფართოება, დახმარება იაფ-ფასიან წვრილის კრედიტით, კოოპერატივების მოწყობა და სხვა. მოკლედ რომ ვთქვათ და შემდეგი დროის ტერმინოლოგია ვიხმაროთ, მე საჭიროდ მიმაჩნდა აგრარული პროგრამა, მესამე დასელებმა კი ამ პროგრამაზე ძალიან დაგვიანებით დაიწყეს ლაპარაკი.

ჩემმა პირველმა წერილებმა ამ საგნის შესახებ «ივერიაში» ცოტა გაუგებრობა გამოიწვია. როგორც ახლა ვხედავ, ამ გაუგებრობის მიზეზი უმთავრესად მე თვითონ ვიყავი. საქმე ის არის, რომ პოლემიკამ გამიტაცა და აქა-იქ უკიდურესობაში გადამაგდო, წინააღმდეგ ჩემი მაშინდელი რწმენისა. მე სრულიადაც არ უარყოფდი კაპიტალიზმის ხანის დაწყებასა და საჭიროებას. ამ მხრით მე არ ვეთანხმებოდი არც ნ ა ლ ს (ა ლ . ნ ა ნ ე ი შ - ვ ი ლ ს), არც ვ. წ. (ვ. წ ე რ ე თ ე ლ ს), რომელნიც თითქმის უბედურებად სთვლიდნენ ჩვენის ქვეყნისათვის კაპიტალიზმს (ვ. წ.), ან უარყოფდნენ ამ ხანის დაწყებას საქართველოში (ა. ნა-ლი). მაგრამ მიუხედავად ჩემის რწმენისა, ზოგიერთი ადგილი ჩემი ნაწერებიდან, ვიმეორებ, საბუთის აძლევდა მკითხველს ეფიქრა, თითქო მეც ვიზიარებდე ზემოხსენებულ მწერალთა აზრს. მაგალითისათვის დავასახელებ «კვალის» მაშინდელს მთავარ თანამშრომელს ს ი ლ . ჯ ი ბ ლ ა ძ ე ს, რომელიც სწერდა: «ლალის წერილებმა ბურჟუსში გამახვია: ვერ გაგვიგია, უარყოფს თუ არა იგი ნაროდნიკობა-საო». შემდეგ მ ი ხ . ს ა ლ ა რ ა ძ ე თავის წიგნში «ახალი თაობა» პირდაპირ მიკიჟინებს წინააღმდეგობაში ჩავარდნას. ჩემ მიერ უკვე დასახელებულ ს ი მ ო ნ ხ უ ნ დ ა ძ ი ს ახლად გამოსულ წიგნში ავტორი მახვევს თავს ვ. წ.-ის აზრს კაპიტალიზმის მავნებლობის შესახებ.

საგაზეთო პოლემიკის გარდა, მესამე დასელებთან ჩემმა მაშინდელმა პირადმა დამოკიდებულებამ, შეხვედრამ, ურთიერთობამ დამარწმუნეს, რომ ჩვენს შორის ღრმა უფსკრული იყო გათხრილი.

თითქმის პირველ წერილების დაბეჭდვისთანავე ჩემთან მოვიდნენ აწ განსვენებული კარლო ჩხეიძე და პეტრე გელეი-შვილი. დავიწყეთ საუბარი «მწვავე საკითხებზე». კარლოსა და პეტრეს უფრო აინტერესებდათ ჩემი აზრი-შეხედულება იმ პოლემიკაზე, რომელიც მაშინ იყო მარქსისტებსა და ნაროდნიკებს შორის: უნდოდათ გამოერკვიათ, საბოლოოდ დავშორდი თუ არა ნაროდნიკებსა და ნაროდოვოლცებს. მე-კი უფრო მაინტერესებდა მათი აზრი ეროვნულ საკითხის შესახებ, მიხლოდა გამომერკვია _ მართლა ისეთი ნიჰილისტები არიან ამ საკითხში, როგორც სწერენ, თუ არა. საუბარმა ვერც ერთი მხარე ვერ დაგვაკმაყოფილა და ერთმანეთს ცივად დავშორდით. ამის შემდეგ კ. გელეიშვილი და ერთი რუსი მარქსისტი _ ლუზინი ხშირად დადიოდნენ ჩემთან და გვექონდა გაცხარებული დავა კაპიტალიზმზე. ეროვნულ იდეალებზე, სოციალიზმზე. ბოლოს, ჩვენი კარგი განწყობილება ურთიერთობა დაირღვა: შოვინისტად მომნათლეს და დამშორდნენ.

იმავ ხანებში გავიცანი «კვალის» მთავარი თანამშრომელი ახალგაზრდა მესამე დასელი ფილიპე მახარაძე. «წერა-კითხვის საზოგადოების» სასარგებლოდ გამართულ სეირნობაზე შევხვდით ერთმანეთს და გაგვაცნეს. არ მახსოვს _ ვინ და რატომ ჩამოაგდო ლაპარაკი შამილზე. მალე საუბარში ფილიპე ჩაერია და სრულიად საწინააღმდეგო აზრი გამოთქვა. რის ეროვნული გმირი, რას ლაპარაკობთ: შამილი თავის ბატონობას იცავდაო, ემინოდა რუსებს არ შეერყიათ მთიელთა პატრიარქალური ბატონყმური ურთიერთობაო. მე ყმაწვილობიდანვე თავყანს ვსცემდი შამილს, როგორც გმირს და თავის სამშობლოს დამოუკიდებლობისათვის მებრძოლს, ამიტომ ძალიან მეუცხოვა ფილიპე მახარაძის სიტყვები და შევები. კამათმა დამარწმუნა, რომ ფილიპეც ისეთისავე უარყოფით ეკიდება ეროვნულ საკითხს, როგორც მისი თანამოკალმენი «კვალში».

შემდეგ გავიცანი სილ. ჯიბლაძე, უფრო გვიან ნოე ჟორდანიანი და მათთან ურთიერთობაში თანდათან ვრწმუნდებოდი, რომ ჩვენ შორის დიდი უფსკრული იყო: მე რომანტიკოსი-იდეალისტი ვიყავი, ისინი შეუდრეკელი მატერიალისტები, კლასთა ბრძოლის თვალსაზრისზე მტკიცედ მდგარნი. მაგრამ მაშინ კიდევ არ ვფიქრობდი, რომ მალე ჩვენს შორის დიდი ხელჩართული ბრძოლა გაჩაღდებოდა ეროვნულ საკითხის გარშემო.

ბოლოს უნდა გავიხსენო ისიც, რომ მესამე დასელთა ბანაკშიაც იყვნენ ისეთები, რომელთაც აგრეთვე აღფრთოვანებდა ეროვნული იდეალი და ჯერ არ შეეტოპათ ნიჰილიზმის მორევი ამ საკითხის მხრივ. აღვნიშნავ რამოდენიმე მაგალითს. მახსოვს, ჩემთან მოვიდა ორი ახალგაზრდა; დიდი თანაგრძნობა გამომიცხადეს. საუბრის დროს დავრწმუნდი, რომ ისინიც ჩემსავით ფიქრობდნენ ეროვნულისა და სოციალიზმის იდეალების შეთანხმება-შეკავშირებას. ერთი მათგანი _ მიმკაშაკლიშვილი მალე კიდევ დაუახლოვდა ჩვენ ჯგუფს და გვეხმარებოდა, როცა გაზეთის გამოცემა განვიზრახეთ საზღვარგარეთ და როცა შევუდექით სოც.-ფედერალისტთა პარტიის შექმნის საქმეს. შემდეგში, როცა მიწის სოციალიზაცია გადმოვიღეთ სოც.-რევოლუციონერების პროგრამიდან, მიმა კლიმიაშვილმა თავი დაგვიკრა და მოგვშორდა: ჩვენს გლეხებში მიწის სოციალიზაციას მე ვერ ვიქადაგებო.

მახსოვს აგრეთვე პეტრე სურგულაძე. მარქსისტი იყო, მესამე დასელებთან იყო სულით და გულით, მაგრამ ეროვნულ საკითხში ჩვენ თანაგვიგრძნობდა. დიდხანს კარგ განწყობილებაში იყო ჩვენთან. შემდეგში ის სულ ჩამოშორდა მესამე დასელებს, მაგრამ სამუშაოდ ჩვენთანაც არ მოსულა.

მახსოვს ერთხელ რედაქციაში, ის იყო ჩვენმა «ცნობის ფურცელმა» იწყო გამოსვლა, _ მოვიდა ახალგაზრდა _ ალ. ლომთათიძე და ადგილი გვთხოვა. მივიღეთ თანამშრომლად და ერთი წლის განმავლობაში მუშაობდა: თარგმნიდა, კორექტურას ასწორებდა და სხვა. მალე გამოირკვა, რომ ახალგაზრდა სტუდენტი მესამე დასელია, მაგრამ ჯერ კიდევ არ იყო ეროვნულ ნიჰილისტი მით შეპყრობილი და ბევრ რამეში თანაგვიგრძნობდა.

ციმბირიდან ახალი ჩამოსული ვიყავი, ჩემთან მოვიდა მიხა- ჩოდრიშვილი. ძალიან მესიამოვნა მუშა ხალხის ნამდვილი წარმომადგენლის გაცნობა, დაუახლოვდი და ცოტა ხანს კარგ განწყობილებაში ვიყავით. იმ დროს იგი გატაცებული იყო ხელოსანთა არტელის თუ საზოგადოების დაარსების იდეით. წესდება შევადგინეთ და მე წერილებიც მოვათავსე ამ საქმის შესახებ «ივერიაში». მიხამ მითხრა, მოდი ერთი ილია ჭავჭავაძეს გავაცნოთ წესდება და ეს საქმეო. ზაფხულის თვეები იყო და ილია იმჟამად საგურამოში ცხოვრობდა. წავედით და იქ ვესტუმრეთ; წავაკითხეთ ილიას წესდება და გავაცანით მთელი საქმე. ილია თანაგრძნობით მიეგება ხელოსანთა საზოგადოების დაარსების იდეას, მიუბრუნდა და უთხრა მიხას:

– მშვენიერი აზრია. დროა, კაცო, მოაშორეთ ჩარჩები მუშა-ხელოსანს და მომხმარებელსაც. მხოლოდ ერთი რამ არ მომწონს თქვენ წესდებაში: აქ სულ ხელოსანთა უფლებაზეა ლაპარაკი, მოვალეობაზე კი არაფერია. სადაც უფლებაა, იქ მოვალეობაც უნდა იყოსო. სათანადო შესწორება იქვე შევიტანეთ წესდებაში და, რამდენიმე საათის შემდეგ, ნასიამოვნები ილიას კარგი მიღებითა და საინტერესო ბასით, ტფილისში დავბრუნდით. ჩოდრიშვილმა ბოლოს საზოგადოება დაარსა, მაგრამ მერე რა ბედი ეწია მას, მე აღარ ვიცი. ჩვენ მალე დავშორდით ერთმანეთს: მიხა ჩაება მუშათა მოძრაობაში, მე საგაზეთო და საზოგადოებრივ მოღვაწეობაში. მხოლოდ ათი წლის შემდეგ შევხვდით ერთმანეთს ნაძალადევის ფარულ კრებებზე და შევხვდით როგორც მოწინააღმდეგენი: მიხა ს.-დემოკრატიის პროგრამით ხელში, მე ს.-ფედ. დრომით.

XVI

«ივერიის» რედაქციაში. _ დავით მიქელაძე და თანამშრომლები. _ იაკობ გოგებაშვილი, ანტონ ფურცელაძე და ნიკო ხიზანიშვილი. _ ჩემი პირველი ნაბიჯები «ივერიაში». _ ილია ჭავჭავაძე _ ბანკოვიადა, ივ. მაჩაბელი _ რაფიელ ერისთავის იუბილე და კრწანისის ბრძოლის მოგონება

მაგრამ დავუბრუნდეთ ისევ «ივერიას».

როგორცა ვთქვი, ილიასთან მოლაპარაკების შემდეგ, მეორე დღესვე შევედი რედაქციაში და შევედი გამგის კაბინეტში. ანთებულ ბუხრის წინ იჯდა მაღალ-მაღალი გამხდარი მოხუცი, კრიალოსნით ხელში. დიდის თავაზიანობით მომეგება და მითხრა:

– ილიამ უკვე გადმოძვა ყველაფერი... მობრძანდით, გავცეცანით, გაიცანით ჩვენი მუშაობა და იმუშავეთ.

ეს იყო დავით ალექსანდრეს ძე მიქელაძე, გაზეთ «ივერიის» მამინდელი გამგე, ცნობილი ჩვენს ჟურნალისტიკაში «მეველის» ფსევდონიმით.

ილია ჭავჭავაძე მე-90 წლებში სრულიად დაანება თავი საგაზეთო მოღვაწეობას. თუმცა რედაქტორი იყო, მაგრამ სარედაქტორო საქმეებში არ ერეოდა და ძალიან იშვიათად სწერდა. ჩემს იქ ყოფნის დროს წელიწად-ნახევრის განმავლობაში _ ორი-სამი მეთაური თუ მოგვაწოდა მხოლოდ. გაზეთი ჩაბარებული ჰქონდა გამგეებს და ესენი აწარმოებდნენ საქმეს. ამგვარ გამგეებად იყვნენ: ჯერ ძმები ყიფშიძენი: გრიგოლი და ალექსანდრე (ფრონელი), შემდეგ დავით მიქელაძე და, ბოლოს ცოტა ხნით (გაზეთის დახურვამდე) მე. ილია მხოლოდ გაზეთის გამომცემლობის საქმეს აწარმოებდა სამეურნეო ნაწილის გამგის დახმარებით. ამ ნაწილის გამგედ იმ ხანებში ჰყავდა სტამბის პატრონი მასიმი შარაძე, კაცი მეტად სინდისიერი და გამომცემლის ინტერესების მტკიცე დამცველი. გაზეთი, რასაკვირველია, არავითარ მოგებას არ აძლევდა პატრონს. ტირაჟი იყო ერთობ მცირე _ ოთხასიდან ექვსას ეზემპლიარამდე, განცხადებები ძალიან ცოტა. ერთად-ერთი თვალსაჩინო შემოსავალი იყო სათავადაზნაურო ბანკის განცხადებები დავალიანებულ მამულების გაყიდვის შესახებ. ამ გან-

ცხადებათა შემოსავალი ფარავდა გაზეთის ხარჯებს და შეძლებას აძლევდა გამომცემელს წელიწადი უდევციტიოდ, ან მცირე დეფიციტით დაესრულებინა.

იმავე დღეს დაავით მიქელაძემ გამაცნო რედაქციის მუდმივი თანამშრომელი. ესენი ერთობ მცირე ჯამაგირს იღებდენ – თვეში სამ-ოთხ თუმანს და ამიტომ მათი შემადგენლობა ხშირად იცვლებოდა. ჩემ იქ ყოფნის დროს – წელიწადნახევრის განმავლობაში «ივერიის» რედაქციაში სხვა და სხვა დროს მუშაობდენ: ივანე ახალშენიშვილი, ილია ალაძე, იაკობ ცინცაძე, დომინიკა ერისთავის ასული მდივნი, სარტემ ახნაზაროვი, გრიგოლაშაძე და სხვანი. იმ დროს ყველა ესენი გაზეთის ტექნიკურ მუშაობას აწარმოებდენ: სთარგმნიდენ დეპეშებსა და ახალ ამბებს, ადგენდენ რუსეთისა და უცხოეთის ქრონიკას, ასწორებდენ კორექტურას და სხვა. გაზეთის პოლიტიკა-მიმართულებას ეს ახალგაზრდები არ ქმნიდენ, მაგრამ შემდეგში ყველანი ცნობილ მოღვაწეებად გახდნენ ქართველთა საზოგადოებრივ ასპარეზზე: ივ. ახალშენიშვილი შემდეგში ცნობილი მთარგმნელი იყო, განსაკუთრებით რუსულ სიტყვა-კაზმულის ნაწარმოებებისა. ილია ალაძე ცნობილი ქართველი ჟურნალისტი გახდა, იაკობ ცინცაძე – ბელეტრისტი (ია ეკალაძე, თომანთ კობა), დომინიკა ერისთავი-მდივნისა – მგოსანი (განდევილი), გრიშა აბაშიძე – აგრეთვე მგოსანი, არტემ ახნაზაროვი – ფელეტონისტი და პოეტი. მაგრამ უნდა აღვნიშნო, რომ ზოგი ამხანაგი მაშინაც, ყოველდღიურ საგაზეთო მუშაობის გარდა, ათავსებდა გაზეთში საკუთარ ნაწარმოებსაც. განსაკუთრებით უნდა ვთქვა ეს გრიგოლ აბაშიძისა და განდევილის შესახებ, რომელთა ლექსები ხშირად იბეჭდებოდა და არტემ ახნაზაროვის შესახებ, რომელიც დროგამოშვებით აწვდიდა რედაქციას თავის სხარტულ ფელეტონებს ჩიორას ფსევდონიმით.

შემდეგ წელს (1896) კიდევ მოგვემატა ორი თანამშრომელი კიტა აბაშიძე და გიორგი ქურული. გარდა სატექნიკო ყოველდღიურ მუშაობის პირველი ამათგანი იშვიათად მეთაურებს სწერდა, უფრო ხშირად კი კრიტიკულ ფელეტონებს, მეორე აგრეთვე მეთაურებს გვიწერდა (გ.-ლის ფსევდონიმით). მალე გავიცანი აგრეთვე გაზეთის ეგრეთწოდებული გარედან მომუშავეები (გარეშე თანამშრომლები). ესენი იყვნენ ძველი თაობის ცნობილი მოღვაწეები და ილიას ახლობელები: იაკობ გოგე ბაშვილი, ნიკო ხიზანაშვილი და ანტონ ფურცელაძე.

უცნაური იყო შეხვედრა იაკობ გოგე ბაშვილთან. პირველ ხანებშივე დაიბეჭდა «ივერიაში» ჩემი საპოლემიკო წერილი გ. წერეთლის წინააღმდეგ. გ. წერეთელი შეეცადა დასების კლასიფიკაციას. პირველი დასი, – სწერდა ის, – ძველი თაობა არის, რომელიც წინ აყენებს თავად ახნაურობის ინტერესებსა; მეორე დასმა, ამათ საწინააღმდეგოდ, წინ წამოაყენა გლეხობის ინტერესები («ტეტიათა მოტრფიალენი», ჩვენი ნაროდნიკები), ხოლო მესამე დასი ის ახალი დემოკრატია არის, რომელმაც მთელი ერის საკეთილდღეოდ დაიწყო მუშაობაო. მე ამაზე შევნიშნე, რომ გ. წერეთელი მა დაივიწყა მე-60 წლების ახალი თაობა, რომელიც დემოკრატიულ ნიადაგზე იდგა და სწორედ მთელი ერის ინტერესების მცველად გამოვიდა. ეს დავიწყება, ვწერდი მე, მით უფრო არის საკვირველი, რომ თვით გ. წერეთელი იყო ერთ-ერთი მებაირახტრე იმ თაობისა.

დაიბეჭდა თუ არა ეს ჩემი ფელეტონი, იმავე დღეს რედაქტორის კაბინეტში შემოვიდა ჩემთან შუახნის კაცი, რომელსაც პირველად ვხედავდი, და გამეცნო იაკობ გოგე ბაშვილი ვარო. ადვილად წარმოიდგენთ, როგორ მესიამოვნებოდა «დედა-ენის» ავტორის ნახვა. ჩემი თაობის ახალგაზრდებისთვის დედა-ენა უძვირფასესი წიგნი იყო, ზეპირად ვიცოდით და შორიდან თავყანსა ვსცემდით ავტორს. დაუწყე ლაპარაკი, მოუარე აქედან-იქიდან, მაგრამ ეს კაცი როგორღაც გაბუტული ზის, «არა» «დიახის» მეტს არაფერს მეუბნება. ბოლოს გაჭრემდი მეც, იაკობი უეცრად წამოდგა, აჩქარებით დაიწყო ოთახში სიარული და ადელელებით მომმართა:

– თქვენ, ყმაწვილო, ჯერ არ იცნობთ ჩვენს მწერლებს, არ იცით ძველი მწერლობის ისტორია და ამიტომ სიფრთხილე გმართებთ.

– რაშია, ბატონო საქმე? – გაკვირებით შევეკითხე აშკარად გულმოსულს იაკობს.

– აი თქვენ დღევანდელს ფელეტონში დაგიწერიათ, გ. წერეთელი 60-იანი თაობის მებაირახტრე იყო, ილია ჭავჭავაძის, აკაკი წერეთლის დანიკონიკოლადის სახელებთან ერთად იხსენიებთ იმის სახელსაც. თქვენ არ იცით, რა ადამიანი იყო და რა არის ახლაც გ. წერეთელი და მოჰყვა და მოჰყვა. რა ცოდვები არ მოახვია კისერზე საბრალო გიორგის. მე ძალიან გამაკვირვა თავდაუქერელმა ლანძღვამ. გ. წერეთლის მნიშვნელობა და ამაგი ვიცოდი, პირადადაც კარგად ვიცნობდი. ვცადე მეპასუხნა, მაგრამ იაკობმა ლაპარაკიც არ მაცალა. შემდეგში გავიგე, რომ მათ შორის წინათ რაღაც უსიამოვნო ისტორიას ჰქონდა ადგილი. ამაზე იმიტომ შევჩერდი, რომ მიინდა აღვნიშნო ეს საკვირველი თვისება ჩვენი ძველი მოღვაწეების: ერთმანეთის ლანძღვით დამცირება, ყოველივე დამსახურების და მნიშვნელობის უარყოფა თითქმის საერთო სენი იყო, რომელსაც არა ერთხელ ვამჩნევდი შემდეგშიაც. ილია ჭავჭავაძის სახელს ვერ გააგონებდი, მაგალითად, აკაკი წერეთელს ადავანო მახაბელს; ნიკონიკოლადის ქება ტყვიასავით მოხვდებოდა ანტონ ფურცელადეს და სხვ.

«ივერიაში» იაკობ გოგებაშვილი ხშირად სწერდა უმთავრესად საპედაგოგიო საკითხებზე; სასტიკად ებრძოდა სამოსწავლო მმართველობას და იცავდა მათგან ქართულ ენის სწავლების საქმეს. დაუნდობლად ებრძოდა «დედა-ენის» მტრებს. მეტად პატიოსანი, გულკეთილი და პირად ცხოვრებაში ფრიად ზომიერი ადამიანი იყო.

მეორე ჩვენი გარეშე თანამშრომელი – ნიკონიზანაშვილი, განათლებული, ნიჭიერი და სასიამოვნო მესაუბრე ადამიანი იყო. ახალგაზრდობისას ის მიემხრო «ტეტიათა მოტრფილეთ». სწერდა «იმედში», მაგრამ იმ ხანში, რომელზედაც მე ვწერ, იგი უკვე შორს იყო «ნაროდნიკობისგან», უბრალო ლიბერალი იყო და ზომიერი ლიბერალიც სწერდა «ივერიაში» სხარტულ ფელეტონებს თანამედროვე ჟამთა სიავის საკითხებზე, და Plebs-ის ფსევდონიმით. ჰქონდა აგრეთვე სამეცნიერო გამოკვლევები. მისი შრომები აღბუღას და გიორგი ბრწყინვალის კანონებზე, ვგონებ, ერთად-ერთი იურიდიული გამოკვლევები იყო იმ დროს ქართულ ენაზე. აქვე უნდა მოვიხსენიო ამ მოღვაწის უდროო და ტრალიკული სიკვდილი. 1905-ს თუ ექვს წელში იგი ქუჩაში მოჰკლეს ვიღაცებმა დილით, როცა სამსახურში მიდიოდა (მომრიგებელ მოსამართლედ იყო). ამ მკვლელობის გამო მაშინ სხვა და სხვა მითქმა-მოთქმა იყო, რაღაც გადაკრული სიტყვები ტერორისტული მკვლელობის შესახებ. ჩვენ იმდენად გაგვაკვირვა ამ უაზრო მკვლელობამ და უფრო უაზრო მითქმა-მოთქმამ, რომ გაზეთისა და პარტიულის აპარატის საშუალებით მოვიწადინეთ საქმის გამორკვევა. ვერაფერი გამოვარკვიეთ, მაგრამ ის მაინც ცხადი იყო, რომ პოლიტიკური ამ მკვლელობაში არაფერი იყო.

ხშირად სწერდა «ივერიაში» კიდევ ერთი ჩვენი გარეშე თანამშრომელი ანტონ ფურცელადე.

საკვირველია ამ ადამიანის ცხოვრება და მოღვაწეობა უპირველეს ყოვლისა აღსანიშნავია, რომ მას სწავლა-განათლება არ მიუღია. სადღაც რუსეთში კადეტთა კორპუსში სწავლობდა, ჯერ კიდევ უმცროს კლასში იყო, როცა უბედურება ეწვია: ფეხი მოიტეხა და სამუდამოდ კოჭლი დარჩა. სწავლას თავი დაანება, დაბრუნდა სამშობლოში და თვით განვითარებას შეუდგა. დაეწაფა მაშინდელ რუსულ აღორძინების ლიტერატურას – ჩერნიშევსკის, დობროლიუბოვს, პისარევს და სხვათ. ცოტა ხნის შემდეგ მას უკვე ვხედავთ მაშინდელ მოღვაწეთა მოწინავე ჯგუფში იმ დროიდან სიკვდილამდე (1913 წ.) მას ხელიდან არ გაუგდია კალამი და საზოგადოებრივი ასპარეზისათვის თავი არ დაუნებებია. იგი პოეტიც იყო (პოემა «ბაგრატიონთ ქება» და სხვა), ბელეტრისტიც («მაცი ხვიტია», «ვაი მართალთა» და სხვა), დრამატურგიც («დიდი მო-

ურავი» «ავაზაკები» და სხვ.), ისტორიკოსიც («ბრძოლა საქართველოს მოსპობაზე») და პუბლიცისტიც. პუბლიცისტიური წერილები მისი ბევრია გაფანტული «ცისკარში», «მნათობში», «ივერიაში». შეუძლებელია ასეთი მრავალფეროვანი და ამდენი ტალანტის პატრონი იყოს ადამიანი და მართლაც, ანტონ ფურცელაძე უფრო დილეტანტია, არც ერთ დარგში არ გამოუჩენია ნამდვილ შემოქმედების ძალა; მაგრამ ის უეჭველია, რომ ჩვენი ერის გათვითცნობიერების საქმეს მან დიდი სამსახური გაუწია. იმას რომ კარგი და სისტემატიური განათლება მიეღო, უეჭველად ღრმა კვალს დასტოვებდა ჩვენი ერის განვითარების ისტორიაში. იმ დროს, როცა მე გავიცანი, ანტონი უკვე ხანში შესული კაცი (56-57 წლისა) იყო, მაგრამ დაუმრეტელის ენერგიით მუშაობდა. ყმაწვილობიდან შესისხლხორცებული რადიკალიზმი მაშინაც აღფრთოვანებდა და ანტონი ყველა შეტაკებაში ძველ თაობასთან მუდამ ჩვენს ახალგაზრდობის მხარეზე იყო.

პირველი ჩემი მეთაური წერილი დაიბეჭდა 1895 წლის 20 იანვარს და შეეხებოდა სწორედ იმ სიტყვებს ნიკოლოზ მეორისას, რომლითაც იგი გაუმასპინძლდა ერის წარმომადგენლებს, რაზედაც უკვე მქონდა ზემოთ ლაპარაკი. უნდა გამოვტყდე აქ, რომ ორი ჩემი პირველი წერილი რუსულად დავწერე და შემდეგ გადავთარგმნე ქართულად. სამ წელიწადს რუსეთში მუშაობამ და ხუთი წელიწადი ციზნირში ყოფნამ ცოტა არ იყოს გადამაჩვიეს ქართულს და ვერ გავბედე, მაგრამ უკვე მესამე წერილი პირდაპირ ქართულად დავწერე და შემდეგში ხომ სულ გამიადვილდა წერა. მხოლოდ უნდა ვაღიარო, რომ კარგი ქართული ენა ვერ შევითვისე, გრამატიკასთან მწყრალად ვიყავ და ლექსიკონიც არ მქონია მდიდარი მთელ ჩემს საჯურნალისტო მოღვაწეობაში. ამის ბრალი რუსულ სკოლას ედება და იმ 8 წელიწადს, რომელიც მე სამშობლოს დაშორებული ვიყავი. პირველ ხანში ჩემი ნაწერების ენას ასწორებდენ, «შალაშინს გადაკრავდენ», როგორც მაშინ ამბობდენ რედაქციაში, _ გ ა ნ დ ე გ ი ლ ი და ა რ ტ ე მ ა ხ ნ ა ზ ა რ ო ვ ი. შემდეგში აღარავინ მისწორებდა, მაგრამ, სამაგიეროდ გარედან მოდიოდა შენიშვნები. მახსოვს, ერთხელ მომივიდა ჩვენი მოღვაწის და მგოსნის გ რ ი გ ო ლ ვ ო ლ - ს კ ი ს ა გ ა ნ ბ ა თ ო მ ი დ ა ნ წ ე რ ი ლ ი და «ივერიის» ნომერი, რომელშიაც ჩემი ფელეტონი სულ წითელი მეღნით იყო აჭრელებული. გ რ . ვ ო ლ ს კ ი მწერდა: სასიამოვნოა შენი გამოსვლა სალიტერატურო ასპარეზზე, «ივერია» გაცხოველდა, მაგრამ შენი ქართული ენა ღმერთმა შეინახოსო. მირჩევდა, ბევრი იკითხე ქართული წიგნები, უმთავრესად ძველი ქართულიო. ამასვე მირჩევდა გ ი გ ო ყ ი ფ შ ი ძ ე, რომელმაც აგრეთვე გამომიგზავნა ორჯერ «ივერიის» ნომრები, სადაც ჩემი წერილები აჭრელებული იყო შესწორებებით. სამწუხაროდ, ვ ო ლ ს კ ი ს ა და ყ ი ფ შ ი ძ ი ს რჩევა ვერ ავასრულე: ძველი ქართული წიგნების კითხვისათვის ვერც დრო ვიშოვე და ვერც შევიძელი: ჩემი ავადმყოფი თვალები იმის საშუალებას ძლივს მაძლევდენ, რომ ჩვეულებრივი საქმე მეკეთებინა. პირველ ჩემ წერილს მოვაწერე ჩემი გვარის თავი და ბოლო ასოები ამნაირად: ლ ა - ლ ი. დავით მიქელაძემ მირჩია: რა საჭიროა შუაში ხაზი, ხაზი ამოიღეთ და დარჩება მშვენიერი სიტყვა ლალი. მეც ასე მოვიქეცი და დარჩა ჩემი ფსევდონიმი ლ ა ლ ი ივერიაში, «Новое Обозрение»-ში და «მოამბეში». შემდეგში, როცა «ცნობის ფურცელში» მოვეწყვე, ჩვენმა ჯგუფმა გადაწყვიტა მეთაურები ხელმოუწერელი უნდა იყოსო. ამნაირად ხელმოუწერელი მრავალი ჩემი წერილია მოთავსებული «ცნობის ფურცელში», «მრომაში», «ამირანში», «ისარში», «სახალხო გაზეთში», ერთი სიტყვით «ცნ. ფრ». მემკვიდრე გაზეთებში. მხოლოდ პატარა ფელეტონებს «შინ და გარეთ»-ის სათაურით და ზოგ სხვა წერილს, არა მეთაურებს ვწერდი მეორე ჩემი ფსევდონიმით ლ ა ს ი, ხან კიდევ ე ს ი კ ე ლ ა კ ვ ა ჭ ა - ნ ტ ი რ ა ძ ე.

«ივერია» იმ ხანად, უნდა ითქვას, სუსტი გაზეთი იყო. ის რაც შეადგენს გაზეთის ერთ-ერთ მთავარ მარღვს, ინფორმაცია, სრულებით გაზეთს არ ჰქონდა. დეპეშები და ახალი ამბები რუსულ გაზეთებიდან ითარგმნებოდა, ასე რომ «ივერიის» მკითხველი ტფილისში მიღებულ დეპეშებს მხოლოდ სამი დღის შემდეგ წაიკითხავდა.

ამის მიზეზი ის იყო, რომ ასოთამწყოები სადამოს ხუთ საათზე ათავებდენ გაზეთის აწყობას და კორექტურის გასწორების შემდეგ სტამბიდან მიდიოდენ; დეპეშები კი ღამის ათ-თერთმეტ საათზე მოდიოდა რუსულ ენაზე.

პირველი იერიში ამ ანორმალურ გარემოების წინააღმდეგ მე მივიტანე. დავიყოლე დავით მიქელაძე და ერთ სადამოს ილია რედაქციაში მოვიწვიეთ სათათბიროდ. დავითმა მიმართა ილიას მთელი სიტყვით:

– ყოვლად უხერხულია დეპეშების ასე დაგვიანებით ბეჭდვა; ამიტომაც, რომ ასე ცოტა მკითხველი გვყავს: ვერც ახალ ამბებს ვაწვდით დროზე, ვერც დეპეშებს; სხვა რომ არა იყოს რა, სირცხვილია, ილია, გაზეთს შენი სახელი აწერია და ძველ-ძველი დეპეშებით და ამბებით უმასპინძლდები მკითხველსაო... ეს საქმე ადვილი გამოსასწორებელია. პატარა ხარჯი გავიღოთ, კარგი ქრონიკორი ავიყვანოთ, ახალ ამბებისათვის; დეპეშებისათვის კი დაგვჭირდება ერთი ასოთამწყოი ღამითაო.

ილიამ ცივი უარი განაცხადა. ეს თვეში ათ თუმანს მოითხოვს სულ უკანასკნელს, წელიწადში 1200 მან. და თქვენ ხომ იცით, რომ გაზეთი ისედაც დეფიციტს იძლევაო...

და ვ ი თ მ ი ქ ე ლ ა ძ ე ს ახლა მე მივეშველე და დაუწყე ილიას რწმუნება, რომ გაუმჯობესებული გაზეთი ტირაჟს ასწევს და დეფიციტი აღარ იქნება, ილიამ დაიბარა თავისი სამეურნეო ნაწილის გამგე მ ა ქ ს ი მ ე შ ა რ ა ძ ე და დაუწყო გამოკითხვა, რა დაგვიჯდება ღამის 12 საათამდე ასოთამწყოების მორიგედ დატოვებაო. მაქსიმემ დაიწყო ანგარიში და მორიგე ასოთამწყოების და აგრეთვე, ქრონიკორის დაქირავება წელიწადში ას თუმანზე მეტად იანგარიშა, ილიამ გადაჭრით უარი სთქვა: ისედაც ჩემ ჯიბიდან ვაძლევ ფულს და მეტი აღარ შემიძლიაო.

– კარგი, ილია, – მიუბრუნდა დავით მიქელაძე, – არ ღირს კაპიკების ანგარიში, სირცხვილია, სხვა რომ არა იყოს რა.

– თუ არ ღირს და, შენ მდიდარი ყოფილხარ, შენ მიეცი შენი ჯიბიდან, – მოუჭრა ილიამ და გაბრუნდა.

დავით მიქელაძე ძალიან გააჯავრა ამ ინციდენტმა.

გადავწყვიტე, რომ ჩემმა პირველმა ცდამ უნაყოფოდ ჩაიარა. მაგრამ მეორე დღეს მაქსიმე შარაძემ გამოგვიცხადა: ამ დილით ადრე ი ლ ი ა მ დამიბარა და მიბრძანა, ღამით დეპეშების ბეჭდვის საქმე მოაგვარეო.

პატარა ხნის შემდეგ ი ლ ი ა ქრონიკორების მოწვევაზედაც დათანხმდა. მოვუბშირეთ სახელმძღვანელო წერილების და მეთაურების წერას. ამაში გამოვიყენეთ ნიჭიერი ახალგაზრდა მგოსანი გ რ ი შ ა ბ ა შ ი ძ ე, რომელსაც თემებს ვაძლევდით მე და დ ა ვ ი თ მ ი ქ ე ლ ა ძ ე და ამ თემებზე გამოგვიცხობდა კარგის ენით და სხარტულად დაწერილ წერილებს «მ რ ო მ ა ნ ა ს» ფსევდონიმით. მალე ვ ა ს. წ ე რ ე თ ე ლ ი ც მოგვეხმარა თავის საპოლემიკო წერილებით. შემდეგ კიდევ კ ი ტ ა ბ ა შ ი ძ ე კრიტიკულ წერილებით და ამრიგად ცოტა არ იყოს გაზეთი გამოვაცოცხლეთ.

***

ილიას ჩვეულება ჰქონდა წელიწადში რამდენჯერმე თავის მეგობრების მოწვევა, ახალი წლის შეხვედრა, მეუღლის, ოლღას (გურამიშვილის ასული) დაბადების დღეს, აღდგომის კვირის ერთ-ერთ დღეს გამართავდა ხოლმე ასეთ წვეულებას და ჩვენც, რედაქციაში მომუშავეთ მიგვიწვევდა. ადრე შევიკრიბებოდით და ვაზშობამდე გაიმართებოდა ან კამათი, ანდა ილია თავის მოგონებებს გვიამბობდა. ილია კარგ გუნებაზე როდესაც იყო, მეტად სასიამოვნო და საინტერესო საუბარი იცოდა.

პირველსავე ასეთ წვეულებაზე, მახსოვს, ი ლ ი ა ს თ ა ნ ცხარე კამათი მოგვიხდა. სიტყვა ჩამოვარდა ახალ მეფე ნიკოლოზ II-ზე. იმ დროს ბევრი მითქმა-მოთქმა იყო იმის შესახებ, რო-

გორ მოტყუვდა რუსის საზოგადოება, როგორ გაუცრუვდათ იმედი რეჟიმის შეცვლისა და საკონსტიტუციო ხანის დაწყებისა. აგრეთვე რუსეთის სარეგოლუციო მოძრაობაზედაც დაიწყეს ლაპარაკი. მე, კ ი ტ ა ა ბ ა შ ი ძ ე მ, ი ლ ი ა ნ ა კ ა შ ი ძ ე მ გული ვიჯერეთ ახალი თვითმპყრობელის გინებით და იმ აზრს ვიცავდით, რომ მალე სარეგოლუციო მოძრაობა გაძლიერდება და რომანოვების ბატონობას ბოლო მოეღება. უეცრად ლაპარაკში ილია ჩაერია და ჩვენთვის სრულიად მოულოდნელი და პარადოქსალური სიტყვა წარმოსთქვა.

ჯერ მან განაცხადა, რომ მაინცა და მაინც არაფერი სწამს რუსეთის რეგოლუციისა. რუსეთი გლეხობის ქვეყანაა ჯერ-ჯერობით და დიდხანს დარჩება ასეთ ქვეყნად ჩამორჩენილ სასოფლო-მეურნეობით, სიღარიბით, უვიცობით. გლეხობა, ნამეტურ რუსის გლეხობა, თაყვანსა სცემს და აღმერთებს მეფეს; თავის მტრად მეფე-კი არ მიაჩნია, არამედ ჩინოვნიკობა და ამასთან ერთად ინტელიგენციაც. რუსეთის გლეხობა რეგოლუციას არ მოახდენს, ხოლო ქალაქის მუშა ერთობ მცირერიცხოვანი და სუსტი ელემენტია. ყოველ შემთხვევაში რუსეთის რეგოლუცია ძალიან პრობლემემატიური და შორეული ამბავიაო.

შემდეგ ილია შეუდგა იმის მტკიცებას, რომ თვითმპყრობელობის მოსპობა და საკონსტიტუციო რეჟიმის დამყარება ჩვენთვის, ქართველებისათვის, სახეირო სრულიადაც არ იქნებაო. თქვენ რომ ოცნებობთ, იმისთანა თანასწორობას, ერთობის და ძმობის, უმაღლეს სამართლიანობის სამეფო ჯერ ძლიერ შორს არის, არა თუ რუსეთისთვის, არამედ განათლებულ და განვითარებულ ინგლისისა და საფრანგეთისთვისაც. ხოლო დასავლეთ ევროპის საკონსტიტუციო რეჟიმის დამყარება რუსეთში, ჩვენ, ქართველებს დიდ საშიშროებას გვიქადის. რუსის საზოგადოებაში და ხალხში დიდი პოტენციალური ძალაა, რომელსაც დღეს სძინავს. რუსის ხალხი ილია მურომეცია, ხელფეხშებორკილი სძინავს და ამიტომ ჩვენ, არა რუსებს შესაძლებლობა გვაქვს ვიარსებოთ და ვისუნთყოთ. ახლა რუსეთი ვერ გვისწრებს წინ, ჩვენც ვახერხებთ და მივდევთ უკან. იმდენი პოლიტიკური და ეკონომიური ძალა არ შესწევს, რომ საგრძნობლად გაგვისწროს და მერე, როგორც ჩამორჩენილი, ველური ხალხი, გადაგველაპოს. ხოლო თუ ბორკილს მოიშორებს და თავისუფლებას მოიპოებს, იგი ძლიერის სიჩქარით წავა წინ, ჯერ ეკონომიურად დაგვიპყრობს და მერე ან გაგვარუსებს, ან ალგვის დედამიწის პირისაგანაო. აი, პოლონელებს და ფინლანდიელთ ვერას უზამს. ისინი ძლიერი არიან როგორც ეკონომიურად, ისე ეროვნულის შეგნებით. აი ამათთვის საკონსტიტუციო რეჟიმი სასარგებლო იქნება, რადგან შესძლებენ და დიდ მეტოქეობას გაუწევენ რუსებს. ჩვენ-კი იმდენად სუსტნი ვართ ეკონომიურადაც და ნაციონალურის თვითშეგნებითაც, რომ თავისუფალი რეჟიმით წათამამებული და წახალისებული რუსეთი თავის ქერქში ვეღარ დაეტყვა, სამხრეთ მდიდარ ქვეყანას გადმოხეთქავს და ჩვენ ადვილად წაგვლეკავსო.

ჩვენთვის ილიას ასეთი მსჯელობა მიუღებელი იყო და ვუმტკიცებდით, რომ საკონსტიტუციო რეჟიმი ქართველ ხალხსაც მისცემს ხელში მძლავრ იარაღს ზრდისა და განვითარებისათვის. მაგრამ ილია მტკიცედ იდგა თავის პოზიციაზე და გვეუბნებოდა:

ყმაწვილებო, სტყუვდებით, თანამედროვე საკონსტიტუციო რეჟიმი ძლიერებს ამაგრებს, ხოლო სუსტებს მონებად აქცევსო.

რამდენი სიმართლეა ილიას ამ სიტყვებში, რა ღრმა გაგებაა თანამედროვე ბურჟუაზიულ პარლამენტარული თავისუფლებისა! მაგრამ ჩვენი უბედურება ის იყო, რომ ილიას ვერ დავეუმტკიცეთ, რომ ეს რეჟიმი მხოლოდ ეტაპია, საფეხურია, რომლის საშუალებით განთავისუფლებული კაცობრიობა უფრო მაღალსა და სამართლიანს სამეფოს დაამყარებს. ილია ნაღვლიანის ღიმილით გვიპასუხებდა ხოლმე:

– ჯერ-ჯერობით, ეგ ნამდვილი ოცნება და ზღაპარია, ყოველ შემთხვევაში, ისეთი შორეული ამბავია, რომ სანამ პავლე მოვა, პეტრეს ტყავს გააძრობენო.

ილიას გარდა ხანდახან იმის მეგობრებთანაც ვიკრიბებოდით, უფრო ხშირად ანტონ ფურცელაძესთან. ანტონს უყვარდა თავის ნაწარმოებების ჩვენს წრეში წაკითხვა. ანტონი წაგვიკითხავდა თავის ახალ შრომას, დაიწყებოდა კამათი, საუბარი, ილიასი და ნიკო ხიზანაშვილი სოხუნჯობა, მერე ამას მოჰყვებოდა ვახშამი.

მაგონდება სასაცილო ამბავი. ნიკო ხიზანაშვილი დიდი გურმანი იყო, უყვარდა კარგი ჭამა. ანტონთან რომ მოვიდოდა, თავდაპირველად უკანა ოთახებსა და სამზარეულოში გავიდოდა დასაზვერავად – მზადდება თუ არა ვახშამიო. როცა გაიგებდა, კარგი ვახშამიაო, მშვენიერ გუნებაზე დადგებოდა და ლმობიერი კრიტიკოსიც იყო. თუ არა და გესლიანის კრიტიკით დაეტაკებოდა მასპინძელს. ერთხელ ანტონმა მიგვიწვია, რაღაც დავსწერე და წავიკითხოთო. ნიკო ცოტა გვიან მოვიდა. ჩვეულებისამებრ, მაინც ჯერ დასაზვერავად წავიდა. ანტონს უკვე ნახევარი წაკითხული ჰქონდა. ეს იყო წერილი შექსპირის შესახებ. ანტონ ფურცელაძეს არ უყვარდა შექსპირი, არ სწამდა მისი არა თუ გენიოსობა, უბრალო მხატვრულ ნიჭსაც ართმევდა. ცხადია, პისარევის გავლენით ჰქონდა შემუშავებული ეს უცნაური შეხედულება. სხვათა შორის სასაცილო ის იყო, რომ ანტონი შექსპირს ცრუმორწმუნეობას სწამებდა და უსაყვედურებდა, «ჰამლეტში» აჩრდილის გამოყვანას. ბეკონის საუკუნეში შექსპირს სული სწამდა და სცენაზე გამოჰყავდა მკვდრების აჩრდილებიო. დაასრულა თუ არა ანტონმა კითხვა, ნიკო წამოდგა და დაიწყო ულმობელი კრიტიკა, ქვა-ქვაზედ არ დასტოვა წერილიდან და უმოწყალოდ სამასხროდ აიგდო მოხსენების ავტორი. ჩვენ მივხვდით, რაშიც იყო საქმე და თვით ანტონიც ღიმილით უსმენდა. როცა ნიკომ დაასრულა თავისი გესლიანი სიტყვა, ანტონი მოგვიბრუნდა და გვითხრა:

– სჩანს, მარია მოისევენას (ანტონის მეუღლე იყო) ვახშამი არ დაუმზადებიაო.

ზაფხულობით, სახელდობრ ილიას დღეს, 20 ივლისს, ილიას საგურამოში ვესტუმრებოდით. ამ დღეს იქ თავს იყრიდა დიდძალი საზოგადოება. ილიას მეგობრები და ამხანაგები, მისი პატივისცემელნი ტფილისიდან, ქუთაისიდან, სოფლებიდან, ქალი, კაცი, მოხუცი და ახალგაზრდობა. სუფრა ადრე გაიშლებოდა. რამოდენიმე სუფრა მეორე სართულში და რამოდენიმე ეზოში, საგურამოს გლეხებისათვის. სადილი ადრე იწყებოდა და საღამომდე დიდი ქეიფი იყო. საღამოს ბევრი წავიდოდა, მაგრამ ბევრი მეორე დღემდე რჩებოდა, მისი ახლობელნი-კი რამდენსამე დღეს რჩებოდნენ ილიასთან. ილიამ ღვინის სმა კარგი იცოდა, როგორც კახელმა, მაგრამ ზომიერად სვამდა. ძალიან უყვარდა სიმღერის მოსმენა, მაგრამ თვითონ არც ხმა ჰქონდა, არც სმენა, ძალიან უყვარდა სიმღერა «მუმლი მუხასა» და ეს იყო, მგონი, ერთად-ერთი სიმღერა, რომლის ასრულებაში თვითონაც იღებდა მონაწილეობას.

«მუმლი მუხასა
გარს ეხვეოდა»

დაიწყებდა ილია და ბოლოს მაღალის ხმით, მაგიდაზე მუმტის დაკვრით, გაათავებდა:

«მუმლი დაიხრჩო,
მუხა გადარჩაო».

ისეთი ახალგაზრდულის გატაცებითა და გრძნობით შეჰყვირებდა, თითქო თვალწინ ხედავდა, როგორ იხრჩობოდნენ საქართველოს მტერნი (მუმლი) და როგორ გადარჩა მუხა (საქართველო). ძალიან უყვარდა ილიას სუფრაზე ლექსების მოსმენაც. ხშირად ათქმევინებდა ხოლმე ლექსებს მგოსნებს ვ ა ჟ ა-ფ შ ა ვ ე ლ ა ს ა

და გრ. ა ბ ა- შ ი ძ ე ს, ა გ რ ე თ ვ ე კ ო ლ ა ე რ ი ს თ ა ვ ს, რომელმაც ბევრი ლექსი ჩვენი პოეტებისა იცოდა ზეპირად და დიდის ექსპრესიით კითხულობდა. უნდა შევნიშნო აქ, რომ ილია დიდის პატივისმცემელი იყო ვაჟასი და მის პოეტურ ნიჭს ძალიან მაღლა აყენებდა.

სადილის დასრულებამდე ილია ჩავიდოდა ეზოში გლეხებთან, იქ დალევდა მათთან და ამღერებდა ხალხურ ლექსებს. ნასადილევს გაამართვინებდა ჭიდაობას, რომელშიაც ჩამოსული სტუმრებიც იღებდნენ მონაწილეობას.

***

1895 წელს გაზაფხულში მე პირველად ვიხილე საადგილმამულო ბანკის კრება და გავხდი მოწმე იმ უმაგალითო ბრძოლისა და აურ-ზაურისა, რომელსაც მაშინ «ბანკოვიადას» ეძახოდნენ.

ქართული თეატრი გაჭედული იყო ხალხით. პარტერი, ლოჟები, ქანდარა სავსე იყო კაცებითა და ქალებით, ბანკის წევრებითა და გარეშეებით. თეატრი მშვენივრად გაჩაღებულია ელექტრონით. გეგონებოდათ, ახლავე ფარდა აიხდებოდა და დაიწყებოდა რაიმე საინტერესო წარმოდგენაო. ნამდვილად კი სცენაზე გამოვიდა ბანკის გამგეობა, ზედამხედველი კომიტეტი, მდივნები, კორესპონდენტები ადგილობრივ გაზეთებისა. მოუსხდნენ გრძელ მაგიდებს და დაიწყო ბანკის კრება. პოზიცია, ოპოზიცია _ ი ლ ი ა ჭ ა ვ ჭ ა ვ ა ძ ე და ი ვ ა- ნ ე მ ა ჩ ა ბ ე ლ ი, როგორც ლიდერები; ორატორები მეზრძოლ ფრაქციებისა: პოზიციის მხრით თვით ჭავჭავაძე, ზედამხ. კომიტეტის თავმჯდომარე თავ. პ ე ტ რ ე გ რ უ ზ ი ნ ს კ ი, ალ. ჩ ო ლ ო ყ ა- შ ვ ი ლ ი, დ ა ვ ი თ ა ვ ა ლ ი შ ვ ი ლ ი, (მამა თანამედროვე ქართველ მეცნიერის და მწერლის ზ უ რ ა ბ ა ვ ა ლ ი შ ვ ი ლ ი ს ა), ვ ლ ა დ. მიქელაძე და სხვები: ოპოზიციის მხრით _ თვით ვ ა ნ ო მ ა ჩ ა ბ ე ლ ი, ნ ი კ ო ლ ო ზ ვ ა ხ ტ ა ნ გ ი ს ძ ე ო რ ბ ე ლ ი ა ნ ი, მიხ. ვ ა ხ ტ ა ნ გ ი ს ძ ე მ ა ჩ ა ბ ე ლ ი, ე ქ ი მი ი გ ა ბ ა შ ვ ი ლ ი და სხვანი. შეიქნებოდა სიტყვებით შეჯიბრება, გამწვავებული კამათი, კამათი გადავიდოდა პრესაში, ქუჩაში, ოჯახებში. ქართველი საზოგადოება გაყოფილი იყო ორ ბანაკად და რამდენისამე წლის განმავლობაში გაჩაღებული იყო მწარე, დაუნდობელი ბრძოლა. ატმოსფერა გახურებული და მოწამლული ინტრიგებით, მითქმა-მოთქმით, მუქართა და ლანძღვა-გინებით. სხვა ყველა საზოგადოებრივი საქმე მივიწყებული იყო და მარტოოდნენ «ბანკოვიადით» იკვებებოდა საზოგადოება.

რაში იყო საქმე? რამ გაამწვავა ასე ეს ხალხი? დაეტაკა ერთმანეთს ორი მიმართულება, ორი სხვა და სხვა პრინციპი, ორი სისტემა თუ პიროვნებათა შეჯიბრება იყო უბრალო? ეხლა, როგორც სჩანს, ზოგი მკვლევარი ჩვენის წარსულისა, ცდილობს პრინციპიალური სარჩული გამოუძებნოს ამ დავასა და ბრძოლას. მაგრამ მე ვფიქრობ, ეს ამაო ცდა არის. რაც არ ყოფილა, იმას ვერ იპოვი. მე პირადად ვიცნობდი ორივე მეზრძოლ მხარეს, როგორც ლიდერებს, ისე მთავარ წარმომადგენლებს. ორი წლის განმავლობაში ყურადღებით ვუსმენდი მეზრძოლ მხარეთა ორატორებს, ვკითხულობდი მათ მოხსენებებს, ვებაასებოდი ლიდერებს, მაგრამ ვერ გამოვარკვეე, სახელდობრ რამ გამოიწვია ეს ბრძოლა და რაში იყო საქმე. თვით ვანო მაჩაბელს ხშირად ვხვდებოდი, მასთანაც ვყოფილვარ ოჯახში (გამაცნო გრ. დ ი ა ს ა მ ი ძ ე მ) გამომიკითხავს მისთვის, მაგრამ უბრალო წვრილმანების გარდა არაფერი მსმენია.

მთავარი ბრალდება ილიას წინააღმდეგ იყო შემდეგი: ილიამ დააგვიანა 6%-ანი გირავნობის ფურცლების კონვერსია, დააგვიანა 4%-ანი ქალაქების გაცემა – მამულები ხშირად ფასდება სინამდვილეზე გაცილებით მეტად. საქმის წარმოება ვერ მიდის წესიერად და სხვა ამგვარი. ყველა ეს ბრალდება, იმ ხანებში გამოსულ ანონიმურ ბროშურაში «ილია ჭავჭავაძე და მის მოღვაწეობა»-ში იყო დაწვრილებით ჩამოთვლილი. ამ ბროშურის ავტორად ასახელებდნენ თვით ვანო მაჩაბელს. ყველა ეს ბრალდება მართალიც რომ ყოფილიყო, არ ღირდა ასეთ ბრძოლად. ყველა ამ შეცდომის გასწორება და თავიდან აცილება ადვილად შეიძლებოდა ბანკის ნორმალურ მოღვაწეობის პროცესში, საქმიანის ოპოზიციით. თუ რისთვის იყო საჭირო ილიას გაძევება ბანკიდან, სრულიად გაუგებარია.

ეს ბრძოლა მით იყო კიდევ სამწუხარო, რომ თვით ვ ა ნ ო მ ა - ჩ ა ბ ე ლ ი მეტად სასარგებლო მოღვაწე იყო, განათლებული, პატიოსანი, ნიჭიერი და ბევრი რამის გაკეთება შეეძლო, მაგრამ ამ საშინელ ბრძოლას მოანდომა მთელი თავისი ენერჯია. ბრძოლა იმდენად გამწვავდა, რომ 1896 წელს ფინანსთა სამინისტრომ პეტერბურგიდან გამოგზავნა საგანგებო რწმუნებული – ქ უ კ ო ვ ს კ ი, რომელმაც ბანკის სასტიკი რევიზია მოახდინა. რევიზიის აქტი ვებერთელა ტომს უდრიდა, რომელიც წაკითხული იყო ბანკის კრებაზე. მახსოვს, ილია ჩვეულებრივად გულმოდგინედ ჩაუჯდა ამ აქტს, ორი დღე და ღამე თავაულებლივ იმუშავა. გამოვიდა სცენაზე და ხუთი საათი განუწყვეტლივ ილაპარაკა. ყველა დამსწრე, მომხრენიც და ოპოზიციონერებიც – სულგანაბული უსმენდნენ ილიას მშვენიერსა და მჭერმეტყველ სიტყვას.

ილიამ ქვა-ქვაზე არ დასტოვა სარევიზიო მოხსენებაში. ეს მოხსენება თვალსაჩინოს არაფერს შეიცავდა, გარდა იმავე წვრილმანებისა. ბანკის საქმეები ნორმალურად მიმდინარეობდა, რაც იქიდანაც სჩანს, რომ რევიზიას არ მოჰყოლია არავითარი რეპრესია, იმის მსგავსი, რაც ქუთაისის ბანკს მოუვიდა, სადაც რევიზიის შემდეგ სესხების გამოცემაც იყო შეზღუდული და ბანკის თავმჯდომარე იყო დანიშნული მთავრობის მიერ – «მოხელე» მელნიკოვი. სჩანს იქიდანაც, რომ ბანკის მოგება წლიდან წლამდე მატულობდა და ბოლოს 300_400 ათას მანეთამდე ავიდა, რაც ხმარდებოდა საზოგადოებრივ საქმეებს: ქართულ გიმნაზიის შენახვას, წერა-კითხვის და დრამატიულ საზოგადოებათა დახმარებას, წინამძღვრიანთკარის სამეურნეო სკოლას, სტიპენდიებს და სხვ.

ბანკს და ილიას ბანკში მოღვაწეობას ქართველ საზოგადოებაში და უმთავრესად თავადაზნაურობაში ბევრი მტერი ჰყავდა. ბანკი გვლუპავსო, იძახოდნენ, მიწა-წყალი ხელიდან გვეცლებო და სხვა, მაგრამ ამგვარ საყვედურს არავითარი აზრი არ ჰქონდა. ბანკი ჩვეულებრივი ჰეპოთეკური დაწესებულება იყო, რომელიც ხელს უწყობდა, რასაკვირველია, მიწის მობილიზაციას, მაგრამ თვით ეს მობილიზაცია შედეგი იყო საერთო ეკონომიურ მიზეზებისა და არა ბანკის მუშაობისა. ვინც უნდა ყოფილიყო ბანკის სათავეში, ის ვერ შეაჩერებდა მიწის მობილიზაციას და ვერ გადაარჩენდა თავადაზნაურობას.

1896 წელს ბანკივიდა დასრულდა ივანე მაჩაბლის დამარცხებით. ის ბანკიდან წავიდა და სათავეში ჩაუდგა გორის მემამულეთა სასოფლო-სამეურნეო სინდიკატს. თავისუფალი დროც იმოვნა და ლიტერატურასაც დაუბრუნდა; დაიწყო «მოამბეში» მუშაობა, თარგმნა და სხვა, მაგრამ სამწუხაროდ მალე დაავადმყოფდა და ბოლოს ტრადიკულად დასრულდა მისი სიცოცხლე: 1898 წ. იგი უგზო-უკვლოდ დაიკარგა.

დღემდის საიდუმლოებით არის მოცული ამ ადამიანის ასეთი უცნაური დაღუპვა. პირველად ხმა გავრცელდა, რომ ვანო შუალამისას გავიდა თავის სახლიდან და სადღაც წავიდაო. იმასაც კი ამბობდნენ – დუხობორებს გაჰყვა ამერიკაშიო. შემდეგში უფრო იმ აზრს დაადგინენ, რომ ვანო მოკლეს და მისი გვამი სადღაც გადამალესო. გამოძიებას და ენერგიულ ძებნას, რომელსაც აწარმოებდნენ მისი ძმა ვ ა ს ი ლ მ ა ჩ ა ბ ე ლ ი და მეგობრები ი ვ ა ნ ე ს კ ი რ

ი დ ო - ნ ი ს მ ე ჯ ა ბ ა დ ა რ ი, არავითარი შედეგი არ მოჰყოლია. ასე უფხო-უკვლოდ, ტრადიკულად გაჰქრა ეს სიმპატიური ადამიანი და სასარგებლო მოღვაწე.

***

ჩემი სამწერლო ასპარეზზე გამოსვლის პირველ წელსავე (1895), შემოდგომაზე, ჩვენს ცხოვრებაში ადგილი ჰქონდა ორ დიდ ამბავს, რომელთაც უდიდესი შთაბეჭდილება მოახდინეს ჩემზე და წარუხოცელი ხსოვნა დასტოვეს მთელი ერის გულში.

ეს იყო _კრწანისის ბრძოლის მოგონება და მგოსნის რაფიელ ერისთავის იუბილე.

სწორედ ამ წელს შესრულდა ასი წელიწადი იმ საშინელ დროდან, როცა სპარსეთის ბრძანებელმა ალა-მაჰმადხანმა ააოხრა და მიწასთან გაასწორა საქართველო. განრისხებული იმ ურთიერთობით, რომელიც მაშინ დამყარდა რუსეთსა და საქართველოს შორის, ალა-მაჰმადხანი დიდძალი ჯარით შემოესია ამიერ-კავკასიას, სწრაფად გადმოლახა სომხეთის პროვინციები და მოადგა ტფილისს. ერეკლე მეფე მედგრად დაუხვდა მტერს და კრწანისის ველზე გაიმართა სასტიკი ბრძოლა, რომელშიაც ერთმუჟა ქართველმა ლაშქარმა, ერეკლე მეფის წინამძღოლობით, თავი ისახელა სამშობლოს თავისუფლებისათვის თავგანწირულობით. ერეკლე დამარცხდა, იძულებული შეიქნა ტფილისი დაეტოვებინა და მთაში გახიზნულიყო.

ხორციტა და სულით მახინჯი ალა-მაჰმადხანი შეიჭრა ტფილისს და ქვა-ქვაზედ არ დასტოვა.

აი, ეს საშინელი დრო მოიგონა ქართველობამ 1895 წელს... თუ არ ვცდები, ამის თაოსნობა ეკუთვნის ქართლ-კახეთის თავადაზნაურობის მაშინდელ წინამძღოლს თ ა ვ . კ ო ნ ს ტ ა ნ ტ ი ნ ე მ უ ხ - რ ა ნ ს კ ი ს . ყოველ შემთხვევაში, მთავრობისაგან ნებართვა ამან გამოიტანა, არავითარი წინასწარი მზადება არ ყოფილა; მხოლოდ გაზეთებში დაიბეჭდა რამდენიმე წერილი და შენიშვნა, რომელიც ასი წლის წინათ მომხდარ საშინელებას აგონებდა ქართველ ერს. დადგა 11 სექტემბერი _ იმ დღის მოგონებისათვის დანიშნული ვადა. ადრე დილიდანვე ტფილისს დაეტყო რაღაც არაჩვეულებრივი გამოცოცხლება, მოძრაობა. 10_11 საათიდან იწყო ხალხმა დენა. პატარა ხნის შემდეგ, ვორონცოვის ქუჩით, დიდძალი ხალხი ამოდრავდა. მოხუცი და ახალგაზრდა, ქალი და კაცი, მუშა თუ ხელოსანი, ვაჭარი და მოქალაქე, ინტელიგენტი, თავად-აზნაური, ერთის სიტყვით, თითქო მთელი ტფილისი ამოდრავდა განურჩევლად წოდებისა, მდგომარეობისა და ეროვნებისაც კი (დიდძალი სომხობაც დაიძრა). ვორონცოვის ქუჩა და შემდეგი გზა კრწანისის დიდ მინდვრამდე, ავსილი იყო მიმავალ ხალხით. როცა მე და რედაქციის სხვა თანამშრომლებმა მივაწიეთ დანიშნულ ალაგას, გადაგვეშალა თვალწარმტაცი სურათი. დიდ მანძილზე თავი მოეყარა ზღვა ხალხს. გარდა ტფილისელებისა, აქ იყვნენ ახლო-მახლო სოფლებიდან ჩამოსულნი გლეხებიც. აქა-იქ მოსჩანდა ამქრების გამლილი ბაირალები. აქეთ-იქიდან ისმოდა ზურნის სევდიანი ხმა. ძნელია ამოდენა ხალხის რაოდენობის გამორკვევა. მახსოვს ამაზე დავაც ჩამოვარდა: ზოგი იძახოდა, ასი ათასამდე ხალხი იქნებაო, ზოგი ათი-ათასობით, ზოგიც ათასობით ანგარიშობდა. ყოველ შემთხვევაში, იმ ხანებში არავის უნახავს ამდენი თავმოყრილი ხალხი და ყველაზედ უფრო საგულისხმიერო ისაა, რომ ეს ამოდენა ხალხი თავის ნებით იყო მოსული: არავის არ უზრუნვია წინასწარ მისი შეკრებისათვის. ხალხი მოვიდა აღტყინებული საზარელის მოგონებით, რათა პატივი ეცა თავდადებულ გმირთათვის.

შუადღის შემდეგ დაიწყო პანაშვიდი. ა ლ ე ქ ს ა ნ დ რ ე ე პ ი ს კ ო კ ო ს მ ა «საუკუნო ხსენება» წარმოსთქვა მეფე ერეკლესი და იმ გმირთა, რომელთაც თავი დასდეს კრწანისის ველზე სამშობლოს დასაცავად. ხალხის აღელვებამ უმაღლეს წერტილამდე მიაღწია. ბევრმა დაიჩოქა, გაისმოდა სამგლოვიარო მარში, მუსიკისა და ზურნის სევდიანი ჰანგი.

ამ ამბავმა დიდი შთაბეჭდილება მოახდინა ყველა დამსწრეზე, ხოლო ქართველმა საზოგადოებამ და განსაკუთრებით ჩვენ, ახალგაზრდებმა, დიდი ეროვნული აღტყინება განვიცადეთ.

ცოტა უფრო გვიან, ოქტომბერში, მოხდა მეორე ეროვნული დღესასწაული; რ ა ფ ი ე ლ ე რ ის თ ა ვ ი ს ი უ ბ ი ლ ე . ამის თაოსნობა ეკუთვნის ა კ ა კ ი წ ე რ ე თ ე ლ ს . ზაფხულის თვეებში მან ჟურნალ «კვალში» დაბეჭდა წერილი, რომლითაც გაახსენა საზოგადოებას რაფიელის მოღვაწეობის 50 წლის შესრულება და მოუწოდა ამ საგულისხმიერო ამბის აღნიშვნისათვის. დაარსდა კომიტეტი, რომელიც შეუდგა იუბილეს მზადებას. დაინიშნა დღესასწაულის დღეც: 22 ოქტომბერი.

შემდეგში და ჩვენს დროშიაც იუბილეები ისე გახშირდა და ისე შაბლონურად იმართება, რომ აღარავიზე შთაბეჭდილებას აღარ ახდენს. რაფიელის იუბილე _ კი პირველი ამგვარი დღესასწაული იყო ჩვენში და ძლიერ ღრმა კვალი დასტოვა ჩვენს ცხოვრებაში და უდიდესი შთაბეჭდილება მოახდინა მთელ ერზე: ოცდაათ წელიწადზე მეტია მას შემდეგ, მაგრამ ახლაც, როცა მაგონდება ის ბრწყინვალე დღესასწაული, გული სიამოვნებით მიტოკავს.

მშვენიერი მზიანი და თბილი შემოდგომის დღე იყო. 11 საათისათვის იწყო დენა ხალხმა ქართულ თეატრისაკენ (სათავად-აზნაურო ქარვასლაში, ყოფილ სასახლის ქუჩაზე). თეატრის შესავალი და თვით თეატრი მორთული იყო ყვავილებით, გირლანდებით და გვირგვინებით. პატარა ხანში თეატრი სრულიად აივსო ხალხით, სადღესასწაულოდ მორთულ მანდილოსნებითა და მამაკაცებით. ტევა აღარ იყო და მრავალი ხალხი თეატრის დერეფანში და ეზოში დარჩა.

ახადა ფარდა და შეკრებილთა თვალწინ გადაიშალა ჯერ უნახავი სურათი: მშვენივრად მორთულ და მძლავრად განათებულ სცენაზე მარჯვნივ და მარცხნივ იდგნენ საქართველოს ყველა კუთხიდან ჩამოსული დეკუტატები გვირგვინებით, საჩუქრებით და ადრესებით ხელში. ნაირ-ნაირი ტანსამოსით სადღესასწაულოდ გამოწყობილი ქალები და კაცები: გურიიდან და ქობულეთიდან გურულ ტანსამოსში, ფშავ-ხევსურნი ჯავშანში, იმერნი თეთრ ჩოხა-ახალუხში, ქართლ-კახელნი ძველებურ ყურთმაჯებში და ტფილისელ დაწესებულებათა წარმომადგენელნი და სტუმრები ევროპულ სადღესასწაულო ტანსაცმელში საუცხოვოდ ირეოდენ ერთმანეთში. შუა ადგილას იდგა იუბილარისთვის გამზადებული სავარძელი, რომლის მშვენიერ მორთულობას აბრწყინვალეობდა სცენაზე გამართული ელექტრონის მზე.

მოისმა გარედან «ვაშას» ძლიერი ხმა, გაისმა მუსიკა: ი ლ ი ა მ და ა კ ა კ ი მ თ ე თ რ ც ხ ე ნ ბ მ ბ მ უ ლ ი ლ ა ნ დ ო თ ი მ ო ი ყ ვ ა ნ ე ს რ ა ფ ი ე ლ ი . გამოჩნდა თუ არა იუბილარი სცენაზე, მთელი საზოგადოება ფეხზე წამოდგა და გაისმა ძლიერი, ხანგრძლივი ტაშისცემა და «ვაშას» ძახილი. აღტაცებული საზოგადოება არ ცხრებოდა და აღარ ისმოდა რატილის გუნდის და გურულ მომღერალთა სიმღერა. ბოლოს საზოგადოება დაწყნარდა და იუბილარმა თავისი ადგილი დაიჭირა: მარჯვნივ და მარცხნივ მოუსხდნენ აკაკი და ილია და დაიწყო მილოცვები. არ ყოფილა არც ერთი კუთხე საქართველოში, არც ერთი საზოგადოებრივი და კულტურული დაწესებულება ტფილისში ქართული, სომხური თუ რუსული, რომელსაც არ გამოეგზავნოს აქ თავისი წარმომადგენელი და მიმლოცველი. შემდეგ გამოვიდნენ და ლექსებით მიულოცეს ნ ი ნ ო ო რ ბ ე ლ ი ა ნ მ ა , ი რ . ე ვ დ ო შ ვ ი ლ მ ა , დ ი მ . მ ა ჩ ხ ა ნ ე ლ მ ა , ა რ ტ ე მ ა ხ ნ ა ზ ა რ ო ვ მ ა , ა პ . წ უ - ლ ა მ ე მ და სხვებმა. ბოლოს გამოვიდა ახალგაზრდა მგოსანი გ რ . ა ბ ა შ ი მ ე . ამის გამოსვლამ, მოკლე გრძნობიერმა სიტყვამ და დიდის აღტაცებით წარმოთქმულმა ლექსმა უდიდესი აღელვება და აღტყინება გამოიწვია:

«ჰა, შემოკრბენ ივერნი სიამით, სიხარულითა,

გულს გიმხნევენ, გეტრფიან მადლობით, სიყვარულით,
მოხუცო, გაგვილომკაცდი, ჯერ არ სცნო დამაბუნება,
შეგვაფოლადე სიმღერით და კვლავ გვიდიდე ბუნება».

დიდის ალელუებით დაამთავრა მან და დიდად ააღელვა როგორც დამსწრენი, ისე იუბილარი. რაფიელი ფეხზე წამოდგა და თვალცრემლიანი გადაეხვია ახალგაზრდა პოეტს.

საღამოს ქართულმა დრამატიულმა საზოგადოებამ საიუბილეო წარმოდგენა გამართა. წარმოდგინეს იუბილარის მხიარული პიესები «ჯერ დაიხოცნენ, მერე დაქორწილდნენ» და «ბიძიასთან გამოხუმრება». პატარა როლებიც კი მთავარმა არტისტებმა შეასრულეს და წარმოდგენა მშვენიერი იყო.

წარმოდგენის შემდეგ, იქვე, თეატრის ფოიეში, გაიმართა დიდი ნადიმი, რომელსაც 200-ზედ მეტი კაცი დაესწრო. იყვნენ ყველა ჩვენი მამინდელი მოღვაწენი, მწერლები და პოეტები, იუბილარის მრავალნი პატივისმცემელნი, ჩამოსული დეპუტატები სხვადასხვა საზოგადოებათა და დაწესებულებათა, უცხო სტუმრები, ამათ შორის ახლად ჩამოსული რუსთა პოეტი ვ ა ს. ვ ე ლ ი ჩ კ ი. უკრავდა მუსიკა და დუდუკი, მღეროდნენ სხვადასხვა გუნდები. პირველი სადღეგრძელო, რასაკვირველია, რ ა ფ ი ე ლ ე რ ი ს თ ა ვ ი ს დაილია, მერე ა კ ა კ ი ს და ი ლ ი ა ს ი, შემდეგ დეპუტატების და სხვა. სიტყვები წარმოსთქვეს ილიამ, აკაკიმ, ვანო და მიხეილ მაჩაბლებმა, გიორგი წერეთელმა, კარლო ჩხეიძემ და სხვებმა.

მასხოვს ველიჩკოს გამოსვლა. იმას, ალბათ გაგონილი ჰქონდა აკაკის და ილიას შორის რომ ვერ იყო კარგი განწყობილება და წარმოსთქვა რუსული ლექსი – ექსპრომტი, რომელშიაც უსურვა ორ დიდ პოეტს შერიგება და კეთილი ურთიერთობა.

აკაკიმ ველიჩკოს ეს გამოსვლა ძლიერ იწყინა და გაჯავრებით საპასუხო სიტყვა წარმოსთქვა. ამ უცხო კაცს ჩვენი ვითარების არაფერი ესმის და იმიტომ შედის შეცდომაშიო. ჩვენ თუ ერთმანეთში უთანხმოება და კინკლაობა გვაქვს, ეს იმით აიხსნება, რომ გვინდა ურთიერთი წავახალისოთ მეტ მუშაობაზე. გაჭირვება თუ რამ დაადგა ჩვენს ერს, ყველანი შევერთდებითო და სხვა. ასე იმართლებდა თავს აკაკი. ილია-კი, როგორც ჩვეულება ჰქონდა, როცა მის პირადობას შეეხებოდნენ, ჩუმად იჯდა და იღიმებოდა.

დიდი მხიარულება სუფევდა სუფრაზე. მგოსნები ერთმანეთს ეჯიბრებოდნენ ექსპრომტებითა და ლექსებით, ახალგაზრდები იმღეროდნენ და ცეკვავდნენ. ბოლოს წამოდგა არტისტი კოტე მესხი და განაცხადა – მოისმინეთ ძვირფას იუბილარის სამადლობელი ლექსიო.

– მე კი რა მეთქმის, რაღა ვსთქვა,
რა დამრჩა მოსალოცავი,
ერთი რამ მხოლოდ, ერთი რამ,
ის არის კარგი და ავი.
ეს არის ჩვენი აქ მოყრა,
ეს კრება შეერთებული
საერთო გრძნობა და ძმობა,
ერთბაზად გაღვიძებული...»

დიდის აღფრთოვანებით და მხიარულებით დასრულდა ნადიმი.

ასე დიდებულიად ჩაიარა ქართველ ერის ამ პირველმა ეროვნულმა დღესასწაულმა.

**უთანხმოება დავით მიქელაძესთან და ახალგაზრდობის
გეგმა «ივერიის» შესახებ. _ რედაქციისა და გაზეთის
გადახალისებისათვის. _ «ივერიის» დაკეტვა.**

პირველ ხანებში «ივერიაში» მე არავინ მიშლიდა თავისუფლად წერას, ცენზურის გარდა რასაკვირველია, შინაური ცენზურა არ მქონია. როგორც ზევითა ვთქვი, ილია სრულიად არ ერეოდა სარედაქციო საქმეში, ხოლო დ ა ვ ი თ მ ი ქ ე ლ ა ძ ე, არ ვიცი ილიას დირექტივების თანახმად, თუ თავის ნებით, ხმას არ იღებდა ჩემს წინააღმდეგ, თუმცა კარგად ვხედავდი, ჩემს რადიკალობას არ თანაუგრძნობდა. ასე გაგრძელდა რამდენსამე თვეს, მაგრამ, ბოლოს, დავითმა მაგრძნობინა, რომ მე სტუმარი ვარ «ივერიაში».

დ ა ვ ი თ მ ი ქ ე ლ ა ძ ე ს უმაღლესი სწავლა არ ჰქონია მიღებული, მაგრამ საკმაოდ განვითარებული კაცი იყო. იცოდა კარგად ფრანგული ენა, საზღვარგარეთ ეცხოვრა, ბევრი ენახა და ბევრი გამოეცადა. იყო პატრიოტი და რუსეთის პოლიტიკურ საკითხებში, ასე ვთქვათ, მოილიბერალებდა. როგორც ადამიანი, უნდა ვთქვა, პატიოსანი და პირდაპირი კაცი იყო, მეტად ზრდილობიანი, თავაზიანი, არისტოკრატი. ახალგაზრდობაში, როგორც გამიგონია, ის თითქმის რევოლუციონერიც ყოფილა, მაგრამ იმხანად, როცა «ივერიას» განაგებდა, დავითი მეტად ზომიერი მწერალი და მოღვაწე იყო. საკმარისია გავიხსენოთ მისი ზოგიერთი პოლიტიკური წერილი, რომ ამაში დავრწმუნდეთ. ჩეხების პოლიტიკურ ხასიათის მოთხოვნას იგი «ახირებულ პრეტენზიად» ნათლავდა. რა უნდათ მეტი ჩეხებს. ეროვნული სკოლა აქვთ, დაბალი საფეხურიდან დაწყებული უნივერსიტეტამდე, ენა მათი დევნილი არ არის, თავისუფალი კულტურულ-ეროვნული განვითარების შესაძლებლობა აქვთ და პოლიტიკურ თავისუფლების რეჟიმში სცხოვრობენ, რაღა საჭიროა განსაკუთრებულ პოლიტიკურ მოთხოვნათა წამოყენებაო. ასე მსჯელობდა იმ ხანში დავით მიქელაძე და უნდა ვთქვათ, რომ, საერთოდ ასეთი იყო ძველი თაობის სხვა წარმომადგენელთა პოლიტიკურ-ეროვნული მრწამსი. რაც შეეხება სოციალ-ეკონომიურ მსოფლმხედველობას, აქ ისინი კიდევ უფრო ზომიერნი და უფრო კონსერვატორები იყვნენ. საკმარისია აღვნიშნოთ, რომ თვით ბელადი ამ თაობისა, ი ლ ი ა ჭ ა ვ ჭ ა ვ ა ძ ე აღიარებდა წოდებათა ურთიერთობის დარჩენის საჭიროებას. ვერ ხედავდა თანამედროვე სოციალურ წესწყობილებაში ძირითად ეკონომიურ წინააღმდეგობას.

ამიტომ ადვილი წარმოსადგენია, რომ დავით მიქელაძე არ თანაუგრძნობდა ჩემს მიმართულებას და დაიწყო ჩემი ნაწერების «წინასწარი ცენზურა». თუ არ მოეწონებოდა რომელიმე წერილი, ან რომელიმე ადგილი, შეაჩერებდა სტამბაში მიცემას და დამიწყებდა მტკიცებას _ არ შეიძლება ამის დაბეჭდვა, მეტია, ან საშიშიაო და სხვა. ჯერ ასეთი ცენზურა სამძიმო არ იყო ჩემთვის, რადგან, თუ დაჟინებით მოვითხოვდი, თანახმა ხდებოდა და წერილი სტამბაში მიდიოდა. მაგრამ მერე და მერე ის უფრო უღმობელი გახდა და ჩემს დაჟინებით მოთხოვნას აღარ იწყნარებდა.

მახსოვს ერთი წერილის გამო დიდად უსიამოვნო შეტაკება მოგვიხდა. ის იყო ჩინეთ-იაპონიის ომი დასრულდა; ევროპის სახელმწიფოებმა ისარგებლეს მომენტით და თავისებური თარეში დაიწყეს ჩინეთში. ამის გამო მე დავეწერე წერილი, რომელშიაც აღვნიშნავდი ჩინეთის გამოღვიძებისა და გამოფხიზლების ნიშნებს; ვწერდი, რომ ჩინეთში და საერთოდ აღმოსავლეთში ბრძოლა იწყება ევროპიელთა უსინდისო ექსპლოატაციის და ძალმომრეობის წინააღმდეგ; რომ მომავალში ეს ბრძოლა გაძლიერდება და აღმოსავლეთი იხსნის თავს უცხო კაპიტალისტების ბა-

ტონობისგან. წერილის დასასრულს ვამბობდი, რომ ნახევრად დამონავებულ აღმოსავლეთის ქვეყნების ამ ბრძოლას დახმარებას აღმოუჩენს თვით ევროპის დემოკრატია; ევროპის მუშათა მოძრაობა დღით-დღე იზრდება, ბრძოლა თანამედროვე სოციალურ უკუღმართობის წინააღმდეგ თანდათან მწვავედება და ეს მოძრაობა, ეს ახალი საზოგადოებრივი ძალა ბუნებრივი დამხმარე იქნება აღმოსავლეთის ხალხთა მათ ეროვნულ ბრძოლაში – მეტეჟი. დავით მიქელაძემ დატოვა წერილის პირველი ნახევარი, მაგრამ დანარჩენი, რაც შეეხებოდა ევროპის დემოკრატias, გადასდო და მითხრა:

– გიორგი, გარწმუნებთ, ეს მეტია... წერილი კარგია, საინტერესოა. აღმოსავლეთში დაწყებულია ბრძოლა ევროპიელთა ექსპლოატაციის წინააღმდეგ. მაგრამ რა საჭიროა აქ მუშათა მოძრაობაზე ლაპარაკი.

მე წინააღმდეგის მტკიცება დავუწყე და, სხვათა შორის, ვუთხარი:

– თქვენ, დავით, არ გესმით თანამედროვე მომენტი. დემოკრატის ზრდა, მუშათა მოძრაობა არ მოგწონთ და არცა გწამთ. ამიტომ ყოველთვის ამ საკითხში ამიხირდებით ხოლმე.

ჩემი ეს სიტყვები დავითს ძალიან ეწყინა, კამათი შესწყვიტა და გადაჭრით გამომიციხადა:

– ამ სახით წერილის დაბეჭდვის წინააღმდეგი ვარ და ვერ დავბეჭდავ. თუ ბოლოს სრულიად ჩამოაშორებთ, წერილი დაიბეჭდება. წავილე ჩემი წერილი, ბოლო ცოტათი შევამოკლე, თვითონ გადავეცი სტამბას და მეორე დღეს წერილი დაიბეჭდა.

ამის შემდეგ ჩვენ შორის უთანხმოება გაძლიერდა და საჭირო შეიქნა ურთიერთობის საბოლოოდ გამორკვევა. ყველაფერი ვუამბე ჩემს მეგობრებს – კ ი ტ ა ა ბ ა შ ი ძ ე ს და ი ლ ი ა ნ ა კ ა შ ი ძ ე ს და დავიწყეთ შექმნილ მდგომარეობის გამორკვევა. ილია ნაკაშიძემ ბოლოს ასეთი აზრი გამოსთქვა: მივმართოთ ილიას წინადადებით – გადმოგვცეს გაზეთი. ერთ-ერთი ჩვენგანი დაამტკიცებინოს მთავრობას რედაქტორად; თუ მოისურვებს, გამომცემლობასაც ვიკისრებთ, ოღონდ ბანკის განცხადებებს ნუ წაგვართმევსო.

ეს აზრი ჩვენ მოვიწონეთ და გადავწყვიტეთ ილიასთან მოლაპარაკების გამართვა. ხოლო დავით მიქელაძის ზურგს უკან რომ ლაპარაკი არ დაგვეწყო და ჩვენს მოლაპარაკებას ინტრიგის ხასიათი არ ჰქონოდა, გადავწყვიტეთ ყველაფერი წინასწარ გვეთქვა დავითისათვის. მეორე დღესვე გამოვუცხადეთ ჩვენი განზრახვა დავით მიქელაძეს და საღამოს სამთავენი უკვე ილიასთან ვიყავით.

ილიამ ყურადღებით მოისმინა ჩვენი წინადადება და გაკვირვებით შეგვეკითხა:

– რაშია საქმე? გაზეთი ისედაც თქვენ ხელშია. რისთვის-ღა გინდათ ასეთი ტვირთის აღებაო.

ჩვენ ავუხსენით, რომ დავითთან უკმაყოფილება გვაქვს. გარდა ამისა, გაზეთი არ არის ისეთი, როგორც უნდა იყოს, რომ ჩვენ შეგვიძლია ფული ვიმოვოთ და დავხარჯოთ ახალ თანამშრომლების მოწვევისათვის და რომ, საერთოდ, გვინდა ახალი მიმართულება მივცეთ გაზეთს.

ილიამ ხელი ჩასჭიდა ამ «ახალ მიმართულებას» და დაიწყო საუბარი, რომელმაც თითქმის გათენებამდე გასტანა.

პირველად ყოვლისა ილია მე დამეტაკა:

– გიორგი არ იყო, რომ ერთ-ერთ წერილში ამტკიცებდა – პარტიებს ადგილი არ უნდა ჰქონდეს ჩვენშიო, რომ ყველანი უნდა შევერთდეთ და შევერთებულის ძა-

ლით მივიტანოთ იერიშიო. მეც მანდა ვარ და ეს რაღა საჭიროა «ახალ მიმართულე-ბაზე» ლაპარაკიო.

მე ვუპასუხე, რომ არასოდეს მითქვამს, სხვა და სხვა მიმართულება არ უნდა არსებობდეს-მეთქი. ჩვენ შორის, ბატონო ილია, განვავრდეთ მე, განსხვავება დიდია. თქვენ, მაგალითად, დღევანდელი წოდებრივი ურთიერთობა ბუნებრივ და სამუდამო ინსტიტუტად მიგაჩნიათ, თქვენ თანამედროვე სოციალურ წესწყობილებას არ უარყოფთ ძირიან-ფესვიანად, მხოლოდ მის შეკეთება-შესწორებაზე ფიქრობთ: ეს უკვე სხვა და სხვა მიმართულებაა, რომელთა ცალ-ცალკე არსებობის უარყოფა შეუძლებელია. მხოლოდ იმას ვამბობდი, რომ დროებით სხვადასხვა პარტიები მოქმედებით უნდა გაერთიანდენ, რადგან ჯერჯერობით საერთო მტერი ჰყავთ, როგორც ეროვნულ იდეალისთვის მებრძოლთ, ისე სოციალურ გარდაქმნისათვის თავდადებულთ დღეს ხელს უშლის რუსეთის პოლიტიკური რეჟიმი და აი ამ რეჟიმის დასამხოზად შეიძლება სხვადასხვა მიმართულების ხალხის შეთანხმებული ბრძოლა _ მეთქი.

დაახლოებით ასეთი ტირადა წარმოვთქვი და ამის საპასუხოდ ილიამ დიდხანს ილაპარაკა:

_ სამუდამო ამ ჩვენს ცოდვილს მიწაზე არაფერი არაა. შეიძლება დროთა მსვლელობაში წოდებრივობაც მოისპოს და სოციალისტური ერთობაც დამყარდეს, მაგრამ ეს ძალიან შორეული მომავლის ამბავია და მე ნაკლებად მაინტერესებს, რა იქნება ორასი-სამასი წლის შემდეგ. მე წინ ვიყურები უფრო ახლო და ვხედავ, რომ ის გზა, რომელზედაც ახალგაზრდობა სდგება, კარგს არაფერს გვიქადის. თქვენ გინდათ წოდება წოდებაზე აამხედროთ, კლასი კლასზე, ეს-კი დალუპვას უქადის ჩვენ ერს. რუსეთში რევოლუცია ჯერ კიდევ ძალიან შორს არის. ხოლო თვითმპყრობელობის დაცემა და საკონსტიტუციო რეჟიმის დამყარება სახეიროს ჩვენ, ქართველებს, არას მოგვცემს. ჩვენთვის სჯობია კანონიერ ფარგლებს შევეგუოთ და ვცვალოთ, ჩვენი ეროვნული ვინაობა შევინახოთ. ამ მიზნისათვის ბრძოლა საჭიროც არის და ამგვარ ბრძოლისათვის ჩვენ პატარა ერს ძალაც შესწევს.

დიდხანს ილაპარაკა ილიამ ამ თემაზე. მისი სიტყვა, აფერადებული ისტორიულის მაგალითებით, მარჯვე პოლიტიკურის მოსაზრებებით, ჩვენი ქვეყნის წარსულისა და აწმყო ცხოვრების საინტერესო ანალიზით, მეტად საგულისხმიერო იყო, მაგრამ ჩვენ მაინც შეწუხებულნი დავშორდით ილიას: ჩვენ წინ აღარ იყო ის მძლავრი, სიცოცხლით სავსე მებრძოლი, ის შეუდარებელი და მედგარი ეროვნული ტრიბუნი, რომელიც 60-იან წლებიდან დაწყებული რამდენიმე ათეული წლის განმავლობაში მეთაურობდა ჩვენ ერს. ჩვენ წინ იყო მოღლილი, რაღაც სასოწარკვეთილებითა და პესიმიზმით გამსჭვალული, თუმცა ისევ ღრმა მოაზრე და მძლავრი მხატვარი ილია ჭავჭავაძე 90-იან წლებში. როცა ილიას ეს დაღლილობა დაეტყო, ის მხოლოდ ორჯერ გამოვიდა, როგორც მებრძოლი ტრიბუნი: ერთი, როცა ნ. დ-ნის (ივანე სპირ. ჯაბადარის) წინააღმდეგ გაილაშქრა («აი ისტორია») იმ ნ-დ-სა, რომელმაც ჟურნალ «Северный Вестник»-ში დაბეჭდა თავისი გესლიანი და ცილისწამებით აღსავსე წერილები ქართველ ხალხის წარსულსა და აწმყოზე. მეორედ, როცა სომეხ ცრუ-პატრიოტთა და ისტორიის ფალსიფიკატორთა წინააღმდეგ აღიძვრა ხმა («სომეხთა მეცნიერნი და ქვათა ღაღადი»). შემდეგში, სახელდობრ რუსეთის პირველ რევოლუციის დროს, როცა საქართველოს ავტონომიის საკითხი რეალურად იყო დასმული, ილიამ კვლავ დაიჭირა თავისი ადგილი მებრძოლ მეთაურისა, მაგრამ ამაზე შემდეგ.

საუბრის დასასრულს ილიამ ჩვენ წინადადებაზე ისევ გვითხრა:

– ჩემი რჩევაა, ამ ტვირთს ნუ აიკიდებთ ზურგზე. ნეტაც როგორმე მოაწესრიგოთ ურთიერთობა მიქელაძესთან. ყოველ შემთხვევაში ამ დღეებში პასუხს გეტყვითო.

მეორე თუ მესამე დღეს ილიამ დამიბარა და გამომიცხადა:

– თქვენი საქმე სრულიად მოულოდნელად გათავდა; დღეს დილით ჩემთან იყო დავით მიქელაძე და «ოტსტავკა» შემოიტანა, აღარ შემძლია გაზეთის საქმის წარმოება, პირადი საქმეები მაქვს, ქუთაისში უნდა გადავსახლდეო. ამნაირად, თქვენ დარჩებით რედაქციის გამგედ და როგორც გინდათ, ისე მოაწყეთ საქმე. მე თქვენი ფული არ მინდა. წარმოადგინეთ ხარჯთ-აღრიცხვა და მე კიდევ გადავდებ რამდენიც დაგჭირდებათ ჰონორარებს, მხოლოდ იქონიეთ მხედველობაში, რომ ეს ფული მე ჩემი ჯიბიდან უნდა გავიღო და ძალიან არ გაადიდოთ ხარჯებიო.

მართლაც დავით მიქელამ მალე გამოგვეთხოვა და ქუთაისში გადასახლდა, საგაზეთო მოღვაწეობას სრულიად მიანება თავი. ერთხანს ქუთაისის საადგილ-მამულო ბანკის გამგეობის წევრად იყო და რამდენსამე წლის შემდეგ ქუთაისშივე გარდაიცვალა.

ჩვენ მაშინვე შევუდექით «ივერიის» განახლებისათვის ზრუნვას. გადავწყვიტეთ რედაქციაში მუდმივ მომუშავედ კიდევ მოგვეწვია მხოლოდ ერთი, სახელდობრ ვასილ წერეთელი და გაგვეძლიერებია გარეშე მომუშავეთა კონტიგენტი.

მივწერე წერილები ქუთაისში გიორგი ზდანოვიჩს და ალექსანდრე ნანიეშვილს, ბათოში გრიგოლ ვოლსკის, საზღვარგარეთ ვარლამ ჩერქეზიშვილს და ნოე ჟორდანიას; ტფილისშიაც ვთხოვეთ დახმარება ზოგიერთს, სხვათა შორის ახალგაზრდა ინჟინერს გიორგი დეკანოზიშვილს.

ქუთაისიდან მალე მივიღე პასუხი გიორგი ზდანოვიჩისაგან. იგი კმაყოფილებას აცხადებდა, რომ «ივერიის» გამგებლობა ჩემ ხელში გადმოვიდა, თავისი და ალექსანდრე ნანიეშვილის სახელით პრინციპიალურ თანხმობას მიცხადებდა გაზეთში მუშაობაზე, მხოლოდ უმატებდა.

– მე და ალექსანდრე (ნანიეშვილი) მოკლე ხანში ჩამოვალთ ტფილისში და იქ ერთად მოვილაპარაკოთ გაზეთის საქმეებსა და სვე-ბედზეო.

გრიგოლ ვოლსკიმ მუდმივ სისტემატიურ თანაშრომლობაზე უარი განაცხადა – დრო არ მექნებაო. მხოლოდ დროგამოშვებით მოგაწვდით წერილებსო. გიორგი დეკანოზიშვილმა დაიწყო კიდევაც მუშაობა, შეუდგა სამეცნიერო წერილების მოთავსებას. საზღვარ-გარეთიდანაც მალე მოგვივიდა თანხმობა – ნოე ჟორდანიასაგან და აპრილში კიდევ გამოგზავნა წერილები «პოლიტიკური პარტიები გერმანიაში», სულ რვა ფელეტონი დაიბეჭდა 1896 წლის აპრილის და მაისის ნომრებში.

მოგვივიდა თანხმობა ვარლამ ჩერქეზიშვილისაგანაც, მაგრამ მისმა წერილებმა ვერ მოგვისწრო, რადგან თავს დაგვატყდა მოულოდნელი ამბავი, რომელმაც სრულიად ჩამალა ჩვენი გეგმები და განზრახვები.

მაისის პირველი რიცხვები იყო, როცა გიორგი ზდანოვიჩი ქუთაისიდან ჩამოვიდა; ალექსანდრე ნანიეშვილსაც დღე-დღეზე მოველოდით; უკვე დაიწყო ბანკის კრებები. მე და გიორგი წავედით თეატრში «ბანკოვიადის» სეირის საყურებლად. ავედით სცენაზე, დავიჭირეთ კორესპოდენტების ადგილები. იმავ წუთს სცენაზე გამოჩნდა ილიაც, რომელიც პირდაპირ ჩემსკენ გამოემართა.

– აი თქვენმა რევოლუციონერობამ უკვე გამოიღო პირველი ნაყოფი: ეს არის ქალაქი მივიდა «ივერიის» დახურვის შესახებ.

ადვილად წარმოიდგენთ, როგორ თავზარს დამცემდა ეს ამბავი, როგორ უეცრად მიცრუვდებოდა ყველა იმედი გაზეთის განახლებისა, გაზეთში თანამოაზრე ხალხის შეკრებისა და ახალ მიმართულებით მუშაობისა.

ილიაკიდევ ლაპარაკობდა რაღაცას, მაგრამ მე აღარ მესმოდა, მხოლოდ მახსოვს, გიორგი ზდანოვიჩმა უთხრა:

– არა უშავს რა, ილია, გაზეთის დახურვას და მაგვარ თავში დაკვრასაც თავისი მნიშვნელობა აქვს ერის გამოფხიზლებისათვის.

– მეტი რაღა დაგვრჩენია, მაგით ვინუგემოთ თავი! – ნაღვლიანის ღიმილით გვიპასუხა ილიამ და მოგვშორდა.

როგორც შემდეგში გავიგეთ, «ივერიის» დახურვის მიზეზი იყო ჩვენი თანამშრომლის ახალგაზრდა ბელეტრისტის იაკვალაძის ფელეტონები, ეს იყო მოთხრობა ტფილისის სასულიერო სემინარიის ცხოვრებიდან: ცნობილ რექტორის ჩუდეცკის დროის უმსგავსი რეჟიმის აღწერა, სემინარიელთა არეულობა და სხვა. ეს მოთხრობა ყუმბარასავით გამსკდარა მაშინდელ მაღალ სასულიერო წრეებში და მათი მოთხოვნით გაზეთიც იქნა დახურული. გამახსენდა რაფიელ ერისთავის გაფრთხილება, რომელზედაც ზემოთ გვქონდა ლაპარაკი: «თავი დაანებეთ სულიერ მამებს, ახირებული ხალხია».

ამგვარად, ქართველი საზოგადოება დარჩა უგაზეთოდ. დიდის მეცადინეობით ილიამ მოახერხა გაზეთის განახლება ათი თვის შემდეგ: 1897 წლის თებერვლიდან, თუ იანვრის ბოლო რიცხვიდან, «ივერიამ» ისევ დაიწყო გამოსვლა ცნობილ მწერლის და ისტორიკოსის ალექსანდრე სარაჯიშვილის ფაქტიურ რედაქტორობით.

XVIII

«ნოვოე ობოზრენიეში». – ძმები თუმანიშვილები.

- გაზეთის მიმართულება. – სომხების დევნა მთავრობისგან. – ვასილ ველიჩკო. – დავით სარაჯიშვილი.
- ტფ. საქალაქო არჩევნები.

«ივერიის» დახურვის შემდეგ გაიარა ერთმა თუ ორმა კვირამ. ჩემთან მოვიდა «Новое Обозрение»-ს რედაქტორი გიორგი მიხეილისძე თუმანიშვილი და წინადადება მომცა:

– ჩვენს რედაქციაში განთავისუფლდა მდივნის ადგილი. გთხოვთ ეს თანამდებობა იკისროთ და ამასთანავე მეთაურები სწეროთ. თქვენი გასამრჯელო თვეში თხუთმეუთ თუმანდევ ავა, თუ კვირაში ორ მეთაურს მაინც დასწერთ. მე უმუშევარი ვიყავი. ამიტომ, თუმცა არ მინდოდა რუსულ გაზეთში მუშაობა, თუმანიშვილის წინადადება მივიღე და თან გამოვუცხადე:

– მე თანახმა ვარ, მაგრამ საჭიროდ მიმაჩნია გაგაფრთხილოთ, რომ ამჟამად ცდა არის ახალი ქართული გაზეთის დაარსებისა. თუ ეს განხორციელდა, მე თქვენ გაზეთს თავს დავანებებ – მეთქი.

მეორე დღიდანვე შეუდექი ახალ რედაქციაში მუშაობას.

«ნოვოე ობოზრენიე», თუ არა ვცდები 84 – წლებში დაარსა სტეფანოვმა და შემდეგ იგი შეიძინეს ძმებმა თუმანიშვილებმა. ამ გაზეთში გარედან თანამშრომლობდნენ უმთავრესად ქართველები: ნიკო ნიკოლაძე, გიორგი მაიაშვილი (ზდანოვიჩი), ალექსანდრე ნანეიშვილი, ვლადიმერ მიქელაძე (ვეტერან ფსევდონიმით), დიმიტრი ნაზაროვი, გრიგოლ ვოლსკი და სხვანი, რუსი მწერალი ივანოვიჩი (სვედენცკი). სომხები – კარამურზა, კაჩაზუნნი, პავლე დოლუხანოვი და სხვანი. რედაქ-

ტორებად იყო ორი ძმა: გიორგი და ვასილი თუ მან-ნიშვილები, ხოლო გამომცემლად ითვლებოდა მათი მესამე ძმა – კონსტანტინე თუმანიშვილი. ამათი პაპა ბირთველ თუმანიშვილი მეფე გიორგის მდივანი იყო, ხოლო მამა მიხეილ თუმანიშვილი ცნობილი ქართველი მწერალი იყო პირველ ვორონცოვის ნამესტნიკობის დროს თანამედროვე და მეგობარი გერის თავის, ნიკოლოზ ბარათაშვილის, ალექსანდრე ჭავჭავაძის და სხვა ჩვენი მწერლების და პოეტებისა. ამ ოჯახში ამიტომ შენახული იყო ქართული ტრადიციები. თუმანიშვილები ქართულ საზოგადო საქმეებში იღებდნენ მონაწილეობას; ხოლო მათი და, პატივცემული ანასტასია თუმანიშვილი, გიორგი წერეთლის ქვრივი, ცნობილი ქართველი მწერალი და მოღვაწეა.

რადგან გაზეთს ბევრი გარეშე მომუშავე ჰყავდა, ამიტომ მუდმივ თანამშრომელთა რიცხვი ერთობ მცირე იყო. ჩემს გარდა მუშაობდა ერთი ახალგაზრდა რუსი, რომელიც ეგრედწოდებულ პრესას ადგენდა, რუსეთის და ადგილობრივ ცხოვრების ქრონიკას – ვასილ თუმანიშვილი, ხოლო უცხოეთის ამბებს კონსტანტინე თუმანიშვილი.

გაზეთის მთავარ ქრონიკორად იყო ახალგაზრდა პარმენ გედევანიშვილი, შემდეგში ცნობილი ნაფიცი ვეკილი. გაზეთი – ნამდვილი რუსული პროგრესულ-ლიბერალური მიმართულების იყო და უმთავრესად ემსახურებოდა ადგილობრივ ინტერესებს: ერობის შემოღება, ნაფიც მსაჯულთა ინსტიტუტის დაარსება, ტფილისში უნივერსიტეტის გახსნა, საქალაქო თვითმართველობის გაფართოვება, ადგილობრივ ხალხთა ეროვნულ კულტურის დაცვა და განვითარება – აი რა შეადგენდა ამ გაზეთის მთავარ საზრუნავ საქმეს.

მთავარი ჩვენი რედაქტორი გიორგი თუმანიშვილი განათლებით იურისტი, განვითარებული და საკმაოდ ნიჭიერი პუბლიცისტი იყო. მის კალამს, გარდა მრავალ საგაზეთო წერილისა, ეკუთვნის ვრცელი გამოკვლევებიც: «К ведению земских учреждений в Закавказьи», აგრეთვე «Характеристики» და სხვა. როგორც ვთქვით, ქართულ საზოგადო დაწესებულებებშიც იღებდა მონაწილეობას: იყო წევრი – წერა-კითხვის საზოგადოებისა, დრამატიული საზოგადოებისა და სხვა; მხურვალე მონაწილეობას იღებდა, როგორც ხმოსანი, ტფილისის საქალაქო საქმეებში. მეორე მისი ძმა ვასილი აგრეთვე მონაწილეობდა ქართულ დრამატიულ საზოგადოებაში და ერთხანს რეჟისორიც იყო ქართული დასისა. თითქმის ორ წელიწადს ვმუშაობდი «ნოვ. ობოზრ.-ში». მთავარი ჩემი საქმე იყო მდივნობა: ვასწორებდი ხელნაწერებს, ვათვალიერებდი დასაბეჭდად გადასაცემ მასალას, ვიღებდი ქრონიკორებს, ვასწორებდი მათ მიერ მოტანილ ცნობებს და სხვა. ორი წლის განმავლობაში ბევრი მეთაური წერილებიც დავწერე ამ გაზეთისათვის, უმთავრესად ყოველდღიურ ვარაშხე, შინაურ და გარეშე ჟამთა სიავეზე.

90-იანი წლების დასასრულს ამ გაზეთს დიდი სადავიდარაბო საქმე გაუჩნდა. ეს იყო რუსეთიდან ახლად ჩამოსულ მწერალთან ვას. ველიჩკოსთან პოლემიკა და ბრძოლა. ამ პოლემიკის გასაგებად უნდა გავიხსენო მამინდელ ადგილობრივ ბიუროკრატის პოლიტიკის მთავარი საზრუნავი საგანი.

კავკასიის ბიუროკრატია ჩვეულებად და კანონად ჰქონდა რომელიმე კავკასიელ ერის ნიშანში ამოღება და იმისი განსაკუთრებითი დევნა-შევიწროება. პირველმა მთავარ-მართველმა დონდუკოვ-კორსაკოვმა განსაკუთრებით ქართველობა მიიჩნია იმპერიისათვის სამიშ ელემენტად და განსაკუთრებით ქართველ ერს დაუწყო დევნა. ქართული ენა, ქართული სკოლა, ეკლესია, ქართული საზოგადოებრივობა ათვალწუნებული იყო და განიცდიდა განსაკუთრებულს დევნას. იანოვსკი, სამოსწავლო ოქლის მმართველი მძვინვარებდა სკოლაში, ეგზარხო-სები ეკლესიაში და, ბოლოს, მეფის ჯალათებმა აწამეს და ბოლოს დაქირავებულის მკვლელებით სიცოცხლე მოუსპეს გამოჩენილ ქართველ მოღვაწეს – დიმიტრი ყიფიანს, – რომელმაც გაჰხედა და ხმა ამოიღო ბიუროკრატის ამ თავგასულობისა და ძალმომრეობის წინააღმდეგ. იმ ხანაში ბიუროკრატია კავკასიის დანარჩენ ერებს – სომხებსა და თათრებს თითქოს

ეფერებოდა და, შედარებით ნაკლებ შევიწროებას აყენებდა, რათა ამგვარად იზოლაციაში მოემწყვდია ქართველი ერი და თავისუფლად, ხელშეუშლელად ეწარმოებინა მის წინააღმდეგ გამანადგურებელი პოლიტიკა.

90-იანი წლების დასასრულს, პირიქით, ჯერი მიდგა სომხებზე. ეხლა სომხობა იქნენ აღიარებული იმპერიისთვის მეტად საშიშ ელემენტად და კავკასიის ბიუროკრატამ სომხებზე მიიტანა მძლავრი იერიში. სომხების ეკლესია თავიდანავე თითქმის დამოუკიდებელი იყო და რუსეთის ბიუროკრატია მის საქმეებში არ ერეოდა. ეკლესია-კი დიდ როლს თამაშობდა ამ ერის ცხოვრებაში და თვალსაჩინო სამსახურს უწევდა ეროვნულ კულტურას. იგი მდიდარი იყო თანხებითა და მამულებით, თავის ხარჯით ინახავდა ექმიაძინში აკადემიას, რამდენსამე სემინარიას და მრავალ საეკლესიო და საერო სკოლას კავკასიის ყველა კუთხეში.

აი, ამ გარემოებას მიაქცია ყურადღება რუსეთის ბიუროკრატამ და განიზრახა ეკლესიის თვითმართველობის მოსპობა, რათა ამით ძირი გამოეთხარა სომეხთა ეროვნულ კულტურის მასაზრდოებელ საძირკვლისათვის. ეს ბრძოლა სომეხთა წინააღმდეგ, – უმწვერვალესობამდე მივიდა მთავარ მართებლის გოლიცინის დროს, როცა სომხების საეკლესიო თვითმართველობა შეზღუდეს და ეკლესიას ყველა თანხები და აუარებელი მამულები ჩამოართვეს. სომეხთა ეროვნული კულტურა დიდ განსაცდელში ჩააგდო ამ პოლიტიკამ და სომხობამაც აქტიური წინააღმდეგობა დაიწყო. რუსეთის ბიუროკრატასთან ამ საწინააღმდეგო ბრძოლას სათავეში ჩაუდგა სომეხთა რევოლუციონური პარტია «დამნაკვიუტუნი».

მამულების ჩამორთმევის დროს აქა-იქ მოხდა შეიარაღებული შეტაკებები პოლიციასთან, იმართებოდა მიტინგები და დემონსტრაციები, გამოდიოდა პროკლამაციები და სხვა და სხვა. ერთი დემონსტრაცია ტფილისშიაც კი მოახდინეს. სადღაც, სომხეთში, ერთ შეტაკების დროს პოლიციამ სროლა აუტეხა ხალხს და რამდენიმე კაცი მოკლულ-დაჭრილი იქმნა. მოკლულთა მოსახსენიებლად სამღვდელოებამ გადაიხადა ტფილისის ვანქის ტაძარში პანაშვიდი, რომელსაც დიდძალი ხალხი დაესწრო. პანაშვიდის შემდეგ ეკლესიის ფართო ეზოში გაიმართა მიტინგი. ამავე წუთს ვანქის ტაძარს ალყა შემოარტყა პოლიციამ და ყაზახებმა. პოლიციამ შეამტვრია დაკეტილი ალყაფის კარები და წინადადება მისცა ხალხს – დაშლილიყო. ორატორი განაგრძობდა სიტყვას და ხალხი ადგილიდან არ იძროდა. მაშინ ყაზახებმა გასაფრთხილებლად გაისროლეს თოფები და შეცვივნენ ეკლესიის ეზოში. დაერივნენ ხალხს მათრახებითა და ხმლებით და დემონსტრაცია გაფანტეს. დამნაკვლების ბრძოლა დამთავრდა მთავარმართებლის გოლიცინის მოკვლის განზრახვით. ტერორისტები თავს დაეცნენ მას, როცა ეტლით გაისეირნა კოჯორის გზატკეცილზე და მძიმედ დასჭრეს.

ამის შემდეგ მალე გოლიცინი უმალლესმა მთავრობამ მოხსნა ადგილიდან და სომხების წინააღმდეგ ბრძოლა შესუსტდა. ხოლო როცა კავკასიის ნამესტნიკად თავ. ვორონოვი-დაშვილი კოვი დაინიშნა, სომხის ეკლესიას ჩამორთმეული მამულები დაუბრუნეს და ეხლა სომხებს დაუწყეს მოფერება.

როგორც ზევით ვთქვით, 90-იანი წლების დასაწყისში ტფილისში გაჩნდა რუსების პოეტი და მწერალი ვას. ველიჩკო. აი, ეს მწერალი გახდა, ასე ვთქვათ, იდეოლოგიად სომხობის მაშინდელ დევნისა. კავკასიის მთავრობამ გადააყენა ოფიციალურ გაზეთ «კავკაზ-ის» მაშინდელი რედაქტორი, ქართველი მოღვაწე ვასილ ჩერქე-ზიშვილი და გაზეთი ველიჩკოს ჩააბარა. იმ დღიდან დაწყებული «კავკაზმა» დაიწყო სასტიკი ომი სომხების წინააღმდეგ. სომხის ერი გამოცხადებულ იქნა ანტისახელმწიფოებრივ ელემენტად და აღსავსე ყოველგვარ ბოროტებით. გაზეთის ყველა ნაწილები – მეთაური, ფელეტონი, «პრესა» მხოლოდ და მხოლოდ სომხების წინააღმდეგ იყო მიმართული. თვით ველიჩკომ დაიწყო პამფლეტი-მოთხრობა «ნორ-ქადაკ», რომელიც მგონი ერთ წელიწადს იბეჭდებოდა და შეიცავდა ათასგვარ ცილისწამებას სომხობის წინააღმდეგ. ველი

ი ჩ კ ო თავის პოლიტიკური მსოფლმხედველობით იყო ნამდვილი რუსი ფეოდალი, რეაქციონერი. მას როგორც ფეოდალს ეზიზღებოდა სომხის ბურჟუაზია, რადგან, საერთოდ, ბურჟუაზია მიაჩნდა ძველი წყობილების გამანადგურებელ კლასად; როგორც რეაქციონერს, მას სძულდა სომხის ერის ყოველივე პოლიტიკურ-ეროვნული მისწრაფება. ამავე დროს ის იყო ტიპური მოსარჩლე რუსეთის იმპერიალიზმისა და ნამდვილი «ველიკოდერჟავნიკი». ყოველ მის სტრიქონში აშკარად მოსჩანდა სიძულვილი არარუს პატარა ერებისადმი და თუმცა მარტო სომხებზე სწერდა, მაგრამ ყველა დაკვირვებულ მკითხველისთვის აშკარა იყო, რომ მარტო სომხები აქ არაფერ შუაში იყვნენ. მახსოვს ერთხელ რაღაცის გამო გული მოუვიდა ვ ე ლ ი ჩ კ ო ს ვ. გ უ ნ ი ა ზ ე.

– რას ჩააცივდა გ უ ნ ი ა ქართულ ენას: ტფილისში მენახშირეებიც კი არა კადრულობენ ქართულად ლაპარაკს და სულ «угли, угли»-ს ყვირიანო. ეს ხუმრობით იყო ნათქვამი, მაგრამ ამ უადგილო ხუმრობაშიაც გამოსჭვიოდა მისი სულიერი მიდრეკილება, როგორც რუსი იმპერიალისტისა.

უნდა აღვნიშნოთ, რომ იმ ხანებში, ტფილისში გამწვავებული იყო ქართველთა და სომეხთა ურთიერთობა საქალაქო არჩევნების ნიადაგზე, რასაკვირველია, ამ ბრძოლაში ველიჩკო სომხების წინააღმდეგ იყო და ამით გული მოიგო ქართველი საზოგადოების ერთი ნაწილისა, განსაკუთრებით ჩვენი ძველი თაობისა. ამათგან ბევრი მეგობარი გახდა ველიჩკოსი და მისი დამცველი, მაგრამ ჩვენ, მაშინდელი ახალგაზრდობა, აღშფოთებული ვიყავით ველიჩკოს აღვირაშვებული იერიშით და კარგად ვხედავდით მის სულიერ მიდრეკილებას, საერთოდ პატარა ერების წინააღმდეგ. ამიტომ «ნოვოე ობოზრენიედან» ჩვენის მხრივ გამოვუცხადეთ ომი ოფიციალურ რუსულ გაზეთის რედაქტორს. დაიბეჭდა წერილები ი ვ. ზ უ რ ა ბ ი შ ვ ი ლ ი ს ა, ი ლ ი ა ნ ა კ ა შ ი ძ ი ს, ვ ა ს ი ლ ჩ ე რ ქ ე ზ ი შ ვ ი ლ ი ს და ჩემი. შემდეგ პოლემიკა არ შეწყვეტილა წელიწადზე მეტი ხნის განმავლობაში. პოლემიკაში ჩაერივნენ გ ო ო რ გ ი თ უ მ ა ნ ი შ ვ ი ლ ი, ი ვ ა ნ ო ვ ი ჩ ი და სხვები. ვ ა ს ი ლ ჩ ე რ ქ ე ზ ი შ ვ ი ლ მ ა «ნორ. ქადაკ.»-ის წინააღმდეგ დაიწყო თავისი პამფლეტი «ნარ-დარდაქ» (ახალი სულიელი)...

ჩვენმა ამგვარმა გამოლაშქრებამ, ვ ე ლ ი ჩ კ ო ს წინააღმდეგ, ცოტა არ იყოს უკმაყოფილებაც კი გამოიწვია ქართველ საზოგადოების იმ ნაწილში, რომელიც ველიჩკოს თანაუგრძობდა. ამით ისარგებლა ველიჩკომ და ჩვენ წინააღმდეგაც გამოილაშქრა ინსინუაციებითა და ცილისწამებით. სხვათაშორის ერთ-ერთ წერილში ჩემ წინააღმდეგ ამგვარი ექსპრომტი მიძღვნა:

«Полу-парун, полу-батано Лали!

Кого учить вы пожелали?»

ამის საპასუხოდ გაჯავრებულმა შემდეგ წერილში მეც ვუძღვენი ერთი ტლანქი ექსპრომტი:

«Полу-поэт, полу-жандарм,

Как только встречу, в зубы дам».

რასაკვირველია, ამ ლექსმა დღის სინათლე ვერ იხილა: რედაქტორმა გ ო ო რ გ ი თ უ მ ა ნ ი შ ვ ი ლ მ ა უხერხულად დაინახა მისი დაბეჭდვა. მე ფოსტით გავუგზავნე ვ ე ლ ი ჩ კ ო ს საპასუხო ლექსი. ეს წერილი და ვ ი თ ს ა რ ა ჯ ი შ ვ ი ლ ი ს თ ვ ი ს ქვვენებინა და დავითმა საყვედური მითხრა. უნდა გამოვტყდე. მე თვითონ ვნანობდი ამ ტლანქი ექსპრომტის გაგზავნას, მაგრამ და ვ ი თ ს ა რ ა ჯ ი შ ვ ი ლ ს ვუთხარი: «Полу-поэт, полу-жандарм,» ზედ გამოჭრილია ველიჩკოზე; ხოლო ეს «в зубы дам» რითმამ მოიტანა მეთქი.

საკვირველი იყო დავით სარაჯიშვილის მეგობრობა ველიჩკოსთან. დავით სარაჯიშვილი განათლებული და მოწინავე აზროვნების ადამიანი იყო; თითქმის მესამე დასელებსაც კი თანაუგრძნობდა; ნოე ჟორდანიას დიდი პატივისმცემელი იყო. როგორ ახერხებდა ამავე დროს ველიჩკოსთან მეგობრულ კავშირის დაჭერას, ეს ჩემთვის გაუგებარი დარჩა. ისიც უნდა ვთქვა, რომ მე მქონია ველიჩკოს შესახებ ლაპარაკი ძველი თაობის ზოგიერთ წარმომადგენლებთან და, როგორც გამოვარკვიე, ისინი უფრო დიპლომატობდნენ: ვიცით, კარგად გვესმის, რა ჭეშმარიტ რუსულის სულისკვეთებით არის გაქლენილი ეგ ადამიანიო. მაგრამ გარემოება ხელს გვიწყობს და უნდა გამოვიყენოთო.

უნდა აღვნიშნოთ, რომ შემდეგში, როცა ქართველებსა და სომხებს შორის ურთიერთობა მეტად გამწვავდა, ველიჩკოს პოლემიკამაც მეტად უსიამოვნო ხასიათი მიიღო და ბოლოს ჩვენ თავი დავანებეთ ამ დაუსრულებელ კამათს, ხოლო როცა ვორონ-ცოვ-დაშკოვი დაინიშნა, ველიჩკო გადაყენებულ იქნა რედაქტორობიდან და რუსეთში დაბრუნდა.

სხვათა შორის, რუსეთშიაც განაგრძო თავისი პუბლიცისტური მოღვაწეობა და ჩვენ არ გვივიწყებდა. მახსოვს წერილები, რომელთაც ძალიან ააღელვეს მისი მეგობრებიც-კი. ეს წერილები დაიბეჭდა «ნოვ. ვრემიაში».

ველიჩკო ჯერ ლანძღავდა სომხებს: ანგარიშის ხალხია, ებრაელების მსგავსი, არ დასაწდობი, ფლიდი, გარყვნილი და სხვა. მერე ჩვენზე სწერდა: ქართველები რაინდი ხალხია, ერთგული რუსეთისა, პატიოსანი, მაგრამ ჩვენ, რუსებმა, ვერ გავიგეთ ამ ხალხის სულიერი თვისებები და მიდრეკილება და დავლუპეთ; ეს ხალხი მეომარი ხალხია, ომის დროს ის მაღლდება, ხოლო მშვიდობიანობის დროს სულით ეცემა; ევროპული კულტურა და ცივილიზაცია მანებელია ამ ერისათვის; იმისთვის საჭიროა სამხედრო სკოლა, სამხედრო სამსახური, იმგვარი სამხედრო ცხოვრება, როგორც კაზაკებს აქვთ; გიმნაზია და უნივერსიტეტი ამ ხალხისთვის გამოსადეგი არ არის და სხვა ამისთანები.

ამის შემდეგ იმაზე აღარაფერი გამოიგია, მხოლოდ 1904 წლის დაწყებისას წავიკითხე გაზეთებში იმის გარდაცვალების ამბავი და თან მისი უკანასკნელი «ანდერძი», რომელშიაც მწარედ მოსთქვამდა სამეფო ტახტის ბედზე და აფრთხილებდა რუსის ერს – ჩვენ სათაყვანებელ რომანოვებს საშიშროება მოეღოსო.

***

იმავე 1897 წელს მე პირველად გავხდი მოწმე ტფილისის საქალაქო არჩევნებისა. ეს ამბავი იმდენად საყურადღებო და საინტერესო იყო, რომ ცოტა დაწვრილებით უნდა მოვყვეთ, მით უმეტეს, რომ იმ ხანში ტფილისის ყველა საქალაქო არჩევნები თავის მიმდინარეობით და შედეგებით, ერთმანეთს ძალიან წააგავდა.

უნდა გაგახსენოთ, რომ მაშინ მოქმედებდა მეფის ალექსანდრე მესამის მიერ შეცვლილი და დამახინჯებული ახალი საქალაქო დებულება, რომელიც 1870 წლის დებულებასთან შედარებით, კიდევ უფრო ავიწროებდა მოქალაქეთა საარჩევნო უფლებას და კიდევ უფრო ზღუდავდა თვითმართველობის სამოქალაქო ასპარეზს. საარჩევნო უფლება მინიჭებული ჰქონდა მხოლოდ მსხვილ სახლის პატრონთ და მსხვილ ვაჭართ.

დადგა თუ არა 1897 წელი, როცა უნდა მომხდარიყო საბჭოს განახლება, «ივერიამ» მაშინვე დაიწყო კამპანია: მხურვალე მონაწილეობით მიჰმართა ქართველ სახლის პატრონთ, ვაჭრებს და ყველა იმათ, ვისაც საარჩევნო უფლება ჰქონდა, – დაუყოვნებლივ შეიტანეთ საქალაქო გადასახადებო, – ვინაიდან, ვისაც გადასახადები არ ექნებოდა სრულად შეტანილი, ისინი საარჩევნო სიებიდან გამოირიცხებოდნენ. ეს მოწოდება, რასაკვირველია ჰაერში დარჩა, რადგან ქართველ ამომრჩევლებს მცირე რამ ორგანიზაციაც არ ჰქონდათ მოწყობილი, რომელსაც სიებით ხელში უნდა

ჩამოველო ქართველი საარჩევნო უფლებიანი ხალხი და აეძულეზია ისინი – გადასახადები დროზე შეეტანათ. აპრილში გამოცხადდა სიები და მართლაც აღმოჩნდა, რომ ბევრი ქართველი გამორიცხული იყო გადასახადების დროზე შეუტანლობის გამო. სულ სიებში იყო მოთავსებული 600-ზე მეტი სომეხი, 300-ადე ქართველი და 100-ზე მეტი რუსები და დანარჩენი ეროვნების წარმომადგენლები. ამგვართ ძალთა განწყობილება ქართველების სასარგებლოდ არ იყო. მაგრამ სომეხობა არ გამოდიოდა გაერთიანებული ფრონტით. აქ იბრძოდა ორი პარტია: უმრავლესობას შეადგენდა ე. წ. «დვორცოვი ნომრების» პარტია (ამომრჩევლები იკრიბებოდენ სათათბიროდ გოლოვინის პროსპექტზე «დვორცოვი ნომრებში») ანუ «სოლოლაკელები» როგორც ქართველები ვეძახოდით. ეს იყო სომხის მსხვილი ბურჟუაზია, რომელიც წამოჭიმული იყო სოლოლაკის სასახლეებში.

მეორე პარტია იყო ე. წ. «სომეხების ახალგაზრდების ჯგუფი», რომელიც შესდგებოდა სომეხ ინტელიგენციისაგან, სავაჭრო და საბანკო დაწესებულებათა მოსამსახურეებისგან და საერთოდ წვრილ ბურჟუაზიისგან: აი ამ ახალგაზრდა სომეხთა პარტიამ წინადადება მისცა ქართველებს – შეთანხმებულის სიით გამოვიდეთ სოლოლაკელების წინააღმდეგო. ბრძოლის ტაქტიკა აუცილებლად მოითხოვდა ამ შეთანხმებას, მაგრამ ქართველებმა წინადადება უარყვეს. როცა ამის გამო შევეკითხე ვ ლ ა დ ი მ ე რ მ ი ქ ე ლ ა მ ე ს და სხვა ხელმძღვანელთ, საბუთად წინადადების უარყოფისა მოიყვანეს:

– შეთანხმება არ შეიძლება, რადგან სულ ერთია სომეხები მოგვატყუებენ, რის მაგალითებიც ყოფილა წარსულში, და გარდა ამისა ჩვენ შორის ურთიერთობა მეტად გამწვავდა და სჯობს მთელ სომეხობას შევებრძოლოთ.

სამაგიეროდ ქართველი ამომრჩევლები შეუთანხმდენ რუსებს, რომელთა უმრავლესობას შეადგენდენ ტფილისის მსხვილი მოხელეები და მოიჯარადრეები – წმინდა წყლის «ჭემმარიტი რუსები», როგორც შემდეგში ეძახდენ ამ ხულიგან ელემენტებს.

დადგა არჩევნების დღე. ქართველებს არც ახლა ჰქონდათ ორგანიზაცია, რომელსაც უნდა ეზრუნა ამომრჩევლები მოეყვანა საარჩევნო კრებაზე. მართლაც, ქართველობიდან მონაწილეობა მიიღო ამომრჩეველთა მხოლოდ 39%-მა, მაშინ როდესაც სომეხების 50%-ზე მეტი მოვიდა არჩევნებზე, ცხადი იყო, რომ ამ პირობებში ქართველები უეჭველად დამარცხდებოდნენ. მე პირადად მხოლოდ, ასე ვთქვათ, ფსიქოლოგიურ მომენტის იმედი მქონდა. ვფიქრობდი, რადგან სომეხების წინააღმდეგ მთავრობის მიერ სასტიკი ბრძოლაა გამართული და ოფიციალური პრესა მუქარას მუქარაზე უგზავნის სომეხებს, ესენი ვერ გაბედავენ უკიდურეს შოვინიზმის გამომჟღავნებას და ქართველ ოც კანდიდატს შეიყვანენ საბჭოში მეთქი მით უმეტეს, ვფიქრობდი მე, რომ ქართველების სიაში შეტანილი არიან ი ლ ი ა ჭ ა ვ ჭ ა ვ ა მ ე და სხვა ცნობილი ქართველი მოღვაწეები, ამიტომ სომეხები წინდახედულად მოიქცევიან და არ მოისურვებენ ქართველთა ეროვნულ გრძნობის შელახვას-მეთქი. მოლოდინი გამიცრუვდა; «სოლოლაკელებმა» სასტიკად დაგვამარცხეს: ოც კანდიდატიდან ქართველი აირჩიეს მხოლოდ შვიდი კაცი ისეთები, რომელთაც თითქმის არავითარი წონა არ ჰქონდათ ქართველ საზოგადოებრიობაში; მხოლოდ ერთი მოჰყვა ცნობილი საზოგადო მოღვაწე, ვ ა ს ი ლ რ ო ს ტ ო მ ი ს ძ ე ყ ი ფ ი ა ნ ი, მაგრამ ამანაც ჩხუბი ასტეხა კრებაზე – ათი თეთრი კენჭი მეტი ჩამითვალესო, გაშავებული ვარო. გააშავეს ი ლ ი ა ჭ ა ვ ჭ ა ვ ა მ ე , ვ ლ ა დ ი მ ე რ მ ი ქ ე ლ ა მ ე , გ ი ო რ გ ი წ ე რ ე თ ე ლ ი და სხვა გამოჩენილი ქართველი მოღვაწეები. დამატე-

ბით არჩევნებზე ყველა კანდიდატებმა უარი სთქვეს და უარი განაცხადეს იმათაც, ვინც არჩეული იყო. ამრიგად ახალ საბჭოში მოჰყვა მხოლოდ ერთი ქართველი თავ. გ ი ო რ გ ი ო რ ბ ე ლ ი ა ნ ი.

საარჩევნო ბრძოლის ამგვარმა შედეგებმა ღრმა შთაბეჭდილება მოახდინა მთელ ქართველ საზოგადოებაზე, სომეხ-ქართველთა ურთიერთობა კიდევ უფრო გამწვავდა.

ამ ამბავს მე ორი ფელეტონი ვუძღვენი «ივერიაში». აღვნიშნე ქართველების შეცდომები ბრძოლის ტაქტიკაში, სომხის პლუტოკრატის შოვინიზმი და იმავე დროს ვცდილობდი დამემტკიცებინა, რომ არც ქართველ ერს და არც სომხის ერს მთლიანად დანაშაული არ მიუძღვის, რომ არ ღირს ეროვნულ შუღლისა და ბრძოლის გამწვავება. ამ ჩემი ფელეტონების გამო ახალგაზრდა რუსმა სოციალ-დემოკრატმა ლ უ ზ ი ნ მ ა წერილი მოათავსა პეტერბურგის მაშინდელი ს.-დ. დიდ ჟურნალში, თუ არა ვცდები «Начало»-ში, რომელშიაც მოიწონა ჩემი ანალიზი არჩევნებისა, მაგრამ მიკვირებს ეროვნულ მომენტის გაზვიადება. პირიქით, ჩვენმა ძველმა თაობამ მიკვირებს ეროვნული მომენტის მიჩქმალვა, მიფუჩქება.

ვ ე ლ ი ჩ კ ო ს თ ა ნ პოლემიკამ და საქალაქო არჩევნებმა მეტის მეტად აამხედრეს ქართველი საზოგადოების ის ნაწილი, რომელსაც ტონს აძლევდა ძველი თაობა, «ნოვ. ობოზრენიესა» და თ უ მ ა ნ ი შ - ვ ი ლ ე ბ ის წინააღმდეგ. ყველა ლანძვარგინებითა და წყევლა-კრულვით იხსენიებდა გ ი ო რ გ ი თ უ მ ა ნ ი შ ვ ი ლ ს, ეძახდა მას «მოლაღატეს» და სხვა. უნდა აღვიარო, რომ არც მაშინ მესმოდა და არც ეხლა მესმის, რამ გამოიწვია ესეთი გამწვავებული მძულვარება. უპირველესად ყოვლისა არ მესმოდა, რატომ უნდა ყოფილიყო თ უ მ ა ნ ი შ ვ ი ლ ი ქართველი პატრიოტი. ის სომეხი იყო და რატომ უნდა ელაღატნა სომეხისათვის სწორედ მაშინ, როცა სომხობას დიდი განსაცდელის დღე დაადგა პირიქით, ნამდვილი საზიზღრობა იქნებოდა, გ ი ო რ გ ი თ უ მ ა ნ ი შ ვ ი ლ ი ვ ე ლ ი ჩ - კ ო ს რომ მიმხრობოდა იმ დროს, როცა სომხობას უმოწყალოდ სდევნიდნენ. მეორეს მხრით გ ი ო რ გ ი თ უ მ ა ნ ი შ ვ ი ლ ი და მისი ძმები არასოდეს არ ეკუთვნოდნენ იმ სომეხ «იმპერიალისტებს», რომელთაც ქართველები სძულდათ და სწადდათ ქართველების აღგვა დედამიწის პირიდან. პირიქით, ისინი მუდამ იმის ფიქრსა და ოცნებაში იყვნენ, რომ ეს ორი მეზობელი ერთი ერთმანეთთან მჭიდროდ დაკავშირებული ყოფილიყო. ამასთანავე ვიცი, რომ გ. თ უ მ ა ნ ი შ ვ ი ლ ი ს პოლიტიკა შემცდარი იყო, ის როგორღაც ცდილობდა სომეხ-ქართველთა უთანხმოების დაფარვას, ეშინოდა საკითხის პირდაპირ დაყენების და შეთანხმებისათვის ნამდვილ ნიადაგის მოძებნის, მაგრამ აქედან იმის დასკვნა, რომ მას ქართველი ერი სძულდა, უსამართლობა იქნება.

XVIII

პირველი ნაბიჯები საზოგადოებრივ ასპარეზზე. _ დრამატიული საზოგადოება. _ ჩვენი თეატრის მდგომარეობა და ჩვენი არტისტები _ სახალხო თეატრი და სახალხო კიოსკები. _ ნიკო ხუდადოვი. _ მარიამ დემურია.

ჯერ კიდევ «ივერია»-ში ვმუშაობდი, როცა მომიხდა ჩვენებური საზოგადო მოღვაწეობის ასპარეზზედაც გამოსვლა.

ზაფხულის დამდეგში პირველად გაიმართა დრამატიულ საზოგადოების კრება და მეც იქითვე გავწიე. კრება დანიშნული იყო სათავად-ახნაურო ბანკის დარბაზში. შეკრებილიყო

30-40 კაცამდე და მე მითხრეს ეს არაჩვეულებრივი ამბავიაო, უფრო ხშირად 10-15 კაცი თუ მოვაკრებაზეო.

შევდი თუ არა დარბაზში, წინ შემეგება ახლად გაცნობილი მწერალი და მოღვაწე პეტრე უმიკაშვილი.

– ჰა, მოზრდანი გიორგი. დღეს უნდა აგირჩიოთ დრამატიულ საზოგადოების გამგეობაშიო, – მომეგება პეტრე.

– რას ამბობთ, ბატონო პეტრე. მე ჯერ უნდა მივიხედ-მოვიხედო, გავიცნო ჩვენი საზოგადოება, მათი მუშაობა.

– არა, არა. ძველი რომაელების ანდაზა ხომ იცი: კრიტიკა ადვილია, საქმის გაკეთება კი ძნელი. შენ სულ გვაკრიტიკებ, მოდი და იმუშავე.

პეტრე უმიკაშვილი ძალიან ტკბილი სიმპატიური ადამიანი იყო. ძველათგანვე მწერლობაშია და ყველა ჩვენ საზოგადო დაწესებულებაში მონაწილეობას იღებდა. იყო მხნე და დაუზარელი მუშაკი. მეტად პატიოსანი, პირდაპირი და ამასთანავე დიდი ოპტიმიზმით გაჟღენთილი. ყველას ამხნევებდა, აქეზებდა სამუშაოდ და ყოველ წვრილმან გამარჯვებაში ხედავდა «ბრწყინვალე» მომავლის ნიშნებს. სიკვდილამდე (გარდაიცვალა 1904 წელს) დაუღალავად მუშაობდა: სწერდა პუბლიცისტურ წერილებს, თარგმნიდა მხატვრულ ნაწარმოებთ, იღებდა მონაწილეობას სხვადასხვა დაწესებულებებში.

აღსანიშნავია ერთი მისი ცუდი ჩვეულება: უყვარდა მეტად ბევრი ლაპარაკი. დაიჭერდა ვინმეს ქუჩაში თუ სადმე და საშველს არ მისცემდა. მახსოვს ერთი შემთხვევა. ქუთაისიდან ჩამოვიდა ნაფიცი ვეკილი ანტონ ლორთქიფანიძე, განთქმული თავის დროზე როგორც მჭერმეტყველი და დიდი ოხუნჯი. რუსთველის პროსპექტზე პეტრე უმიკაშვილი მათვალის მოჰკრა ანტონს და იმისკენ გაეშურა. ანტონმა შორიდანვე დაინახა, გაჩერდა და მიამახა:

– პეტრე, მხოლოდ ორი დღით ჩამოვედი ქუთაისიდან, ბევრი საქმე მაქვს. თუ ღმერთი გწამს, თავი დამანებე, არ გამაჩერო.

აი ეხლაც, ხელში ჩამიგდო პეტრემ და დამიწყო ლაპარაკი ჯერ დრამატიულ საზოგადოებაზე, შემდეგ წერა-კითხვის საზოგადოებაზე, მერე მოაყოლა მესამე დასელები და ჩემი პოლემიკა და სხვადასხვა. იმდენად შემოიყოლია ამ ლაპარაკით, რომ არც გამიგია რას აკეთებდნ საზოგადო კრებაზე, რომ მივიხედეთ უკვე კანდიდატებს ასახელებდნ გამგეობის წევრობისთვის.

– გიორგი ლასხიშვილს ვასახელებ კანდიდატად – დაიყვირა პეტრემ, მას ხმა მისცა გიგო დიასამიძემ, კიდევ ვიღაცეებმა და მე მართლა ამირჩიეს გამგეობის წევრად.

თითქმის ხუთი წელიწადი ვიყავი დრამატიულ საზოგადოების გამგეობაში, მაგრამ უნდა გამოვტყდე ბევრი არაფერი გამიკეთებია. როგორღაც ინტერესი არ გამეღვიძა და საზოგადოების მუშაობის პირობებიც ისეთი იყო, რომ ბევრის გაკეთება არც შეიძლებოდა. დრამატიულ საზოგადოებას ფართო წესდება ჰქონდა და ამ წესდების ფარგალში შეძლო ფართო სამოღვაწეო ასპარეზი შემოეხაზა. მაგრამ სინამდვილეში ის იყო მხოლოდ ანტრეპრენიორი ქართულ თიატრისა ტფილისში. იმთავითვე მარტო იმაზე ზრუნავდა, რომ ტფილისში ყოფილიყო სისტემატიური წარმოდგენები, იშვიათად ქუთაისში თუ გაგზავნიდა დასს საგასტროლოდ. ასეთ ვიწრო ფარგალში მუშაობის გამო, დრამატიულ საზოგადოებას მასსა სრულებით ვერ იცნობდა და საზოგადოებაშიაც მაინც და მაინც დიდი გავლენა არ ჰქონდა მოპოებული. წევრთა რიცხვი ცოტა იყო, შემოსავალი ნაკლები; იღებდა სუბსიდიას თავად-აზნაურობისაგან და დიდის ჭაპანწყვეტით უძღვებოდა თავის საანტრეპრენიორო საქმეს.

გამგეობის თავჯდომარედ მაშინ არჩეული იყო დავით ალექსანდრეს ძე გურამიშვილი, წევრებათ – ივანე მაჭავარიანი, ნიკო ისარლიშვილი და კიდევ აღარ მახსოვს ვინ. დანარჩენები ძველები დარჩნენ.

ქართულ დასში მაშინ მოღვაწეობდნენ ჩვენი სცენის დამამშვენებელი არტისტები ლადო ალექსი-მესხიშვილი, ვასო აბაშიძე, ნატო გაბუნია ცაგარელისა, მარიამ საფაროვ-აბაშიძისა, კოტე ყიფიანი, ელისაბედ ჩერქეზიშვილისა, ვალ. გუნია, ქალის დრამატიულ როლებს ასრულებდა დამსახურებული და ბეჯითი მუშაკი ავალიშვილისა; შემდეგ და დამამესხები _ კოტე და ეფემია. ამგვარ ნიჭიერ არტისტების თაიგული თავდები უნდა ყოფილიყო იმისა, რომ ქართულ თეატრში საუცხოვო და დიდი ხელოვნების წარმოდგენები უნდა გამართულიყო. მართალია, იყო კარგი წარმოდგენები: იმისთანა პირველხარისხოვან ნიჭის არტისტების თამაში, როგორც იყვნენ ლადო მესხიშვილი, ვასო აბაშიძე, ნატო გაბუნია-ცაგარელისა, მარიამ საფაროვ-აბაშიძისა, რასაკვირველია, ბევრს რასმეს აძლევდა და ეუბნებოდა მაყურებლის გონებასა და სულს, დიდ ესთეტიურ სიამოვნებას განაცდევინებდა მას, მაგრამ, საერთოდ, ქართული თეატრი ვერ იდგა იმ სიმაღლეზე, რომელზედაც უნდა მდგარიყო ის თეატრი, სადაც ბედნიერმა შემთხვევამ თავი მოუყარა იშვიათის ნიჭის არტისტებს.

მთავარი მიზეზი ამისა იყო ქართულ თეატრის უსახსრობა. არტისტები ერთობ მცირე გასამრჯელოს იღებდნენ და სანახევროდ მშვიდები იყვნენ. სეზონის განმავლობაში კიდევ როგორღაც ახერხებდნენ ადამიანურად ცხოვრებას, დანარჩენ 7 _ 8 თვეს როგორ სძლებდნენ _ ეს ალაჰმა უწყის. მხოლოდ სცენისადმი უზომო სიყვარული იჭერდა ამ ხალხს; ეს რომ არ ყოფილიყო, ყველა გაიფანტებოდა აქეთ-იქით სამსახურში და სხვა საქმეს მოჰკიდებდა ხელს. თავის-თავად ცხადია, რომ ნახევრად მშვიერი არტისტი, რომელიც მუდამ ლუკმა-პურის შოვნის ფიქრსა და ზრუნვაში უნდა ყოფილიყო, ვერ ემსახურებოდა ხელოვნებას მთელის თავის ძალითა და შესაძლებლობით. ამით აიხსნება, რომ არტისტები ხშირად გულგრილად ეკიდებოდნენ თავის საქმეს, არ დადიოდნენ რეპეტიციებზე, ხეირიანად როლებს არ სწავლობდნენ და სხვა. დრამატიულ საზოგადოების გამგეობა ამაოდ ებრძოდა ამგვარ უწყესობას, არაფერს შველოდა _ არც თხოვნა, არც მუქარა, არც რეპრესიები. გარდა ამისა, იმავე უსახსრობის გამო ძალიან სუსტობდა სცენის ტექნიკური მხარე; არც ტანისამოსი იყო შესაფერისი, არც დეკორაცია, არც მოწყობილობა. რასაკვირველია, ამგვარ პირობებში ვერ დაიცავდით საჭირო ანსამბლს და ვერ მიიღებდით მაღალ ხელოვნების წარმოდგენებს. ნამეტნავად დიდი უბედურება იყო როლების ურიგო შესწავლა. იშვიათად ხერხდებოდა ახალი პიესების დადგმა, რადგან როლების შესწავლას დიდ დროს ანდომებდნენ, ისიც უხეიროდ შესწავლას; ძველს პიესებშიაც არ იცოდნენ ხეირიანად როლები და ხშირად თავის სიტყვებს ჩაურთავდნენ ხოლმე, ან ამახინჯებდნენ ავტორის სიტყვებს.

მაგალითად ერთი არტისტი, მართალია, არა პირველხარისხოვანი, მაგრამ თვალსაჩინო მაინც, გამოდის და პათეთიურ მონოლოგში ამბობს: «თვალმოდრეკილი და მუხლცრემლიანი გევედრებო» _ მე პირადად არ გამიგონია ეს ყოვლად უმსგავსო ფრაზა, მაგრამ si non e vero, ben trovato _ იმიტომ რომ ამის მსგავსი დამახინჯებული სიტყვა, ან ფრაზა, ბევრი გამიგონია.

მე როგორღაც თავიდანვე ვერ შევეთვისე არტისტებს. გამგეობის წევრობის მოვალეობა იყო, სხვათაშორის, მორიგეობა რეპეტიციებზე. აი, ამ მორიგეობის დროს რამდენიმე უსიამოვნო შეტაკება მომიხდა ზოგიერთებთან. შევატყვე, რომ საქმეში ჩემი ჩარევა უსიამოვნების მეტს არაფერს იწვევდა. იმიტომ, ჩემი მოვალეობის ასრულებაზე გული ამიცრუვდა და პატარა ხნის შემდეგ თავი დავანებე რეპეტიციებზე სიარულს. სეზონის განმავლობაში კიდევ დიდ უსიამოვნებას გადავკვიდე.

იმხანად ქუთაისიდან ჩამოვიდა ახალგაზრდა ნიჭიერი მსახიობი ეფემია მესხის, რომელიც დასში იყო მიწვეული. როგორღაც ისე მოხდა, რომ ეს არტისტი ძალიან იშვიათად გამოჰყავდათ სცენაზე, თუმცა საზოგადოება დიდი სიამოვნებით უსმენდა მას. დრამატიულ როლებს, უმეტეს შემთხვევაში, ავალიშვილის ქალი თამაშობდა. «ივერიის» რეცენზენტმა ცოტა არ იყოს უხერხულად აღნიშნა ეს გარემოება: ახალგაზრდა ნიჭს მსვლელობას არ აძლევენ ჩვენს თეატრშიო; სეზონი მალე გათავდება და ეფემია მესხის ქალი მხოლოდ ორჯერ თუ სამჯერ მოგვასმენინესო. იმ საღამოს ადრე მივედი თეატრში და ლადო მესხიშვილთან შევედი კაბინეტში. ლადო მაშინ რეჟისორი იყო. ის იყო გაზეთი წაეკითხა და საშინელის გაბრაზებით მომამახა:

– Что за безобразия, я не потерплю такого оскорбления! ვინ დასწერა ასეთი უმსგავსობა?

შევატყვე ამ შენიშვნის დაბეჭდვას მე მაბრალებს. დავიწყე თავის გამართლება, მაგრამ ლადომ სიტყვა შემაწყვეტინა: «Мне всеравно, самому Иль Чавчавадзе я не прошу такого оскорбления»-ო.

მეორე დღეს თავმჯდომარემ გამგეობის საგანგებო კრება მოიწვია და იქ მთელი საბრალმდებლო სიტყვა წარმოსთქვა: გაზეთი შეურაცყოფას მაცენებსო, ბრალსა მდებს, თითქო მე განზრახ ჩრდილში ვაყენებ ეფემია მესხს და ვმფარველობ ავალიშვილის ქალს. ეს მით უფრო შეუწყნარებელია გაზეთისაგან, რომ მისი მთავარი თანამშრომელი ჩვენი გამგეობის წევრია. იცის ჩვენი საქმეები. გამოდის რომ თვით გამგეობის წევრს შემოაქვს ჩემს ოჯახში არეულობა და ინტრიგაო.

რასაკვირველია ამისთანა სიტყვას უპასუხოდ ვერ დავტოვებდი, გამგეობის სხვა წევრებიც დამეხმარენ, მაგრამ შეტაკება გამწვავდა. რადგან ლადო მესხიშვილი ვერ დავაჯერეთ, რომ ის ტყუილად აზვიადებდა რეცენზენტის უბრალო შენიშვნას და ყოველ შემთხვევაში გამგეობის წევრი აქ არაფერ შუაში იყო, ვინაიდან დაბეჭდვამდე არც კი წაუკითხავს რეცენზენტის ეს შენიშვნა.

მე იმიტომ შევჩერდი ამ ინციდენტზე, რომ აღმენიშნა ის უსიამოვნო მითქმამოთქმა, რომელიც ამან გამოიწვია და რომლის მსგავსი მე ჯერ არ მექონდა გაგონილი. დაიწყო ლაპარაკი: იქ იმერლების ინტრიგა არისო, «ივერიაში» მოუკალათნიათ თავი იმერლებსო და სხვა ამგვარი. ვერ წარმოიდგენთ, როგორ მომიშხამა გული ამგვარმა უსამართლო და ყოვლად უმსგავსმა ბრალდებამ. ეს პირველად იყო ჩემს სიცოცხლეში იმერ-ამერლობაზე ლაპარაკის გაგონება. სამწუხაროდ, შემდეგში არა ერთხელ გამიგონია და შევეჩვიე კიდევ ამგვარ უაზრო და დუხჭირ მოვლენას ჩვენს მაშინდელ ცხოვრებაში.

როგორც ზემოთ მოგახსენეთ, დრამატიული საზოგადოების საქმეები მეტად ცუდად მიმდინარეობდა, მას ხალხი სრულიად ვერ იცნობდა და საზოგადოებაც ნაკლებად თანაუგრძნობდა. მე ნათლად ვხედავდი რომ საჭირო იყო «საზოგადოების» პრესტიჟის აღდგენა, საჭირო იყო მისი დაახლოება მასასთან. ცხადი იყო, მხოლოდ ამ გზით შეიძლებოდა «საზოგადოების მდგომარეობის გაუმჯობესება და განვითარება. ამის გამო საზოგადო კრების მოწვევამდე მე წარუდგინე გამგეობას ვრცელი მოხსენება-პროექტი საზოგადოების რეორგანიზაციისა. პროექტი დაახლოებით შეიცავდა შემდეგს: «საზოგადოებას» თავი უნდა დაენებებინა ანტრეპრენიორობისათვის; ტფილისის თეატრის საქმის წარმოება უნდა გადაეცა ამხანაგობისათვის, რომლისთვისაც ხელი უნდა შეეწყოს სუბსიდიით და აღმოეჩინა სხვა დახმარება, თვით «საზოგადოებას» კი უნდა ემუშავნა წესდების ფარგლებში უფრო ფართოდ.

იმხანად ჩვენს პროვინციაში გაძლიერდა ინტერესი სახალხო წარმოდგენებისადმი. მე ვფიქრობდი, ამით უნდა ესარგებლნა «საზოგადოებას», დაეარსებინა პროვინციაში განყოფილებები, შეექმნა დრამატული წრეები ადგილობრივ სცენის მოყვარეთაგან. შემდეგ ეზრუნა რეპერტუარის გადიდება-გაუმჯობესებისათვის და სხვა ამგვარი, ერთი სიტყვით ხელი მოეკიდნა წესდებაში აღნიშნულ ფართო მოქმედებისათვის. ამგვარად, მე ვფიქრობდი, «საზოგადოება» დაუახლოვდებოდა მასას და უფრო დიდ თანაგრძნობასა და ყურადღებას დაიმსახურებდა. ეს ჩემი პროექტი გამგეობამ უარყო. უმთავრესად იმ მოსაზრებით, რომ ტფილისის თეატრის საქმეს ვერავითარი ამხანაგობა ვერ წაუძღვება და იმასაც დავეკარავთ, რაც დიდის ჭაპანწყვეტით შევინარჩუნეთ აქნობამდის, მაგრამ პროექტი იმდენად საყურადღებოა, რომ საზოგადო კრებას წარვუდგინოთ.

საზოგადო კრებაზე ჩემმა მოხსენებამ დიდი კამათი გამოიწვია, ბოლოს აირჩიეს კომისია, ვასილ როსტომის ძე ყიფიანის თავმჯდომარეობით და მას მიანდევს საქმის ყოველმხრივი შესწავლა და შემდეგ კრებისათვის თავის მოსაზრებების წარმოდგენა. მაგრამ ამ კომისიას არაფერი გაუკეთებია და საქმე ამნაირად მიფუჩქდა.

***

იმავე ხანებში მონაწილეობა მივიღე «სახალხო კითხვათა» და სახალხო თეატრის საქმეში.

თანამედროვე მკითხველი ვერც კი წარმოიდგენს, რა ძნელი იყო ქართულ სახალხო თეატრისთვის ფეხის ადგმა, რამდენი და რა ნაირნაირი დაბრკოლება გადაეღობა მას წინ. მე არას ვიტყვი ამაზე, რომ არც საკმაო ძალები იყო, არც სახსარი, არც რეპერტუარი, არც ტანისამოსი და მოწყობილობა. ეს ყველაფერი ყოველ წარმოდგენისათვის განსაკუთრებით გამოძებნილი და მოპოებული უნდა ყოფილიყო. მე მინდა ვილაპარაკო მხოლოდ იმ დაბრკოლებებზე, რომელიც ამ საქმის ლეგალიზაციამ და ცხოვრებაში გატარებამ გამოიწვია. სახალხო წარმოდგენები, უკეთ ვთქვათ იაფ-ფასიანი წარმოდგენები ხალხისთვის იმ დროში უკვე იმართებოდა სხვადასხვა ადგილას ტფილისში, მაგრამ ეს არ იყო ჯერ სახალხო თეატრი. საჭირო იყო სისტემატიური მუდმივი და არა შემთხვევითი წარმოდგენები. ამისათვის კი აუცილებელი საჭიროება იყო ქართულ სახალხო სათეატრო საქმის ლეგალიზაცია და შესაფერ ფორმაში, ორგანიზაციაში ჩამოყალიბება. და სწორედ ეს გაჭირდა საშინლად იმ შავბნელ დროში, როცა სახალხო თეატრი და სახალხო კითხვები, პოლიტიკურად არა საიმედო დაწყებად იყო გამოცხადებული და ეს საქმე სასტიკ ზედამხედველობის ქვეშ იყო მოქცეული.

სახალხო კითხვათა საქმეს განაგებდა პეტერბურგში საგანგებოდ ამისათვის დაარსებული «სახალხო კითხვათა მთავარი კომისია», რომელსაც ექვემდებარებოდნ პროვინციაში არსებული «სახალხო კითხვათა კომისიები». პეტერბურგის «მთავარი კომისია» ყოველ წელს აქვეყნებდა სიას იმ წიგნებისას, რომელთა წაკითხვა შეიძლებოდა სახალხო აუდიტორიაში. სასტიკად აკრძალული იყო სხვა რამეს წაკითხვა, რაც ამ სიებში არ იყო მოთავსებული. იქ კი იყო უმთავრესად რუსული კლასიკური ბელეტრისტიკა; შემდეგ იქ იყო ისეთი ბროშიურები «კოლუმბი და ამერიკის აღმოჩენა», «ყვავილის აცრა», «ჯვაროსნული ომები» და სხვა ამგვარი. არც პოლიტიკას, არც ეკონომიკას, არც საერთოდ, სერიოზულ ცოდნას იქ ადგილი არ ჰქონდა. ამგვარი მუხრუჭი ჰქონდა მოჭერილი სახალხო კითხვათა საქმეს რუსეთში, განაპირა ქვეყნებში. კი, არა-რუსთათვის, ეს საქმე სრულიად მიუწვდომელი იყო, რადგან კითხვათა გამართვა მხოლოდ რუსულ ენაზე შეიძლებოდა.

ტფილისში «სახალხო კითხვათა კომისიის» თავმჯდომარედ იყო ცნობილი საზოგადო მოღვაწე ექიმი ნიკო ხუდადოვი. 1896 წელს მას მოსთხოვეს, წესდება შეადგინეთ თქვენი კომისიისათვისო. მე დავესწარი ამ კრებას, რომელზედაც ხუდადოვი მაწიკითხა წესდების პროექტი. პროექტში ერთი სიტყვაც არ იყო მოხსენებული, რომ კითხვების გამართვა, ქართულ ენაზედაც შეიძლება. მე და ქართველებმა დამსწრეებმა შევნიშნეთ ეს და მოვითხოვეთ პროექტის შესწორება. გამიკვირდა, რომ ამ ჩვენ განცხადებას ხუდადოვი როგორღაც უკმაყოფილო ყოყმანით მიეგება...

– ამ საგანზე, – სთქვა მან, – არა ერთხელ ყოფილა აღძრული შუამდგომლობა, მაგრამ არაფერი გამოვიდა. ვშიშობ, ახლა კიდევ თუ დავიწყებთ ამაზე ლაპარაკს, წესდებას სრულიად არ დაგვიმტკიცებენ. კრებაზე იყვნენ სომხები იმათაც მხარი დაგვიჭირეს და, როგორც იქნა, შევატანიეთ წესდებაში მუხლი ადგილობრივ ენებზე სახალხო კითხვათა შესახებაც. მაგრამ ხუდადოვი მართალი იყო, წესდება ძლივს-ძლივობით დაამტკიცეს, ხოლო მუხლი ადგილობრივ ენების შესახებ ამოშალეს. ამის გამო ხუდადოვი მათხრა:

– იმ სახალხო კრებაზე კრინტი არ უნდა დაგეძრათ ქართულ სახალხო კითხვების შესახებ. მე დარწმუნებული ვარ, იქ მყოფ რუსის ხულიგანებმა ყურადღება მიამჩიეს თქვენს მოთხოვნას და სადაც ჯერ არს ზომები მიიღეს. რომ არაფერი გეთქვათ, შეიძლება პეტერბურგში წესდების დამტკიცების შემდეგ, ადგილობრივ რამენაირად, ნელ-ნელა შეგვეპარებინა ქართული კითხვები.

არ ვიცი, რამდენად მართალი გამოდგებოდა ხუდადოვის დიპლომატია, მაგრამ ის-კი უნდა ვთქვა, რომ ბოლოს და ბოლოს ეს საქმე მაინც უწესდებოდ, მთავრობის დაუმტკიცებლად, გავატარეთ ცხოვრებაში. მხოლოდ საბრალო ხუდადოვი ვერ მოესწრო ამას.

ექიმი ნიკო ხუდადოვი ფრიად სიმპატიური ადამიანი იყო. პირდაპირი, პატიოსანი და მოწინავე რადიკალურის აზროვნების ერთხანს ის ჩვენებურ წაროდნიკებთანაც მუშაობდა («ტეტიათა მოტრფიალე»), თუმცა შთამომავლობით სომეხი იყო. იმ ხანებში, როცა მე გავიცანი, ის რევოლუციონერი არ იყო, მაგრამ თანაურბრძნობდა მეზობლ პარტიებს, მხურვალე მონაწილეობას იღებდა საქალაქო თვითმართველობაში და როგორც ხმოსანი, ოპოზიციონერი იყო, სოლოლაკის პლუტოკრატიის სასტიკი მოწინააღმდეგე ჰმართავდა, როგორც ვთქვი, სახალხო კითხვათა და სახალხო თეატრის საქმეს. ენერგიული, დაუღალავი მუშაკი იყო. ექიმის მოვალეობასაც კეთილსინდისიერად ასრულებდა და დროს შოულობდა საზოგადო მოღვაწეობისათვისაც. ტფილისში, უბრალო ხალხშიაც და ინტელიგენციაშიაც სიყვარული და პატივისცემა ჰქონდა დამსახურებული. როგორც მოუსვენარი ოპოზიციონერი, ის მეტისმეტად სძულდათ რუსის ხულიგნებს. მათი წარმოდგენით, ხუდადოვი იყო უკიდურესი რევოლუციონერი და ხელმძღვანელი ახლად დაწყებული სარევოლუციო გამოსვლებისა ტფილისში. ბოლოს «ჭემმარტ რუსთა პარტიამ» გადასწყვიტა მისი მოკვლა და ეს თავისი თითქმის პირველი ტერორისტული აქტი სისრულეში მოიყვანა: რკინის გზის საავადმყოფოში, თავის სამსახურში მიმავალს ნიკოს უკანიდან მიეპარა ხულიგანი და რევოლუციონერით მოჰკლა. საავადმყოფოდან მოცვივდნენ მსახურები და საზარელი სურათი იხილეს: მათი საყვარელი ექიმი სისხლის მორევში სცურავდა.

განსვენებული დიდის ამბით დაასაფლავეს. ტფილისის დიდძალმა მუშამ, ინტელიგენციამ და ყველა პოლიტიკურმა პარტიამ მიიღეს მონაწილეობა.

ქართულ სახალხო თეატრს თითქო ბედმა უფრო გაუღიმა ვიდრე სახალხო კითხვებს, მაგრამ ვაი ამ ღიმილს, წარმოდგენლად მახინჯს და მრუდეს. პატარა ჯგუფმა, რომელმაც ითავა სახალხო წარმოდგენების ლეგალიზაციისა და ორგანიზაციის საქმე, თითქმის ერთი წელიწადი იმუშავა ამისათვის. აალაპარაკა ქართული დრამატიული საზოგადოებაც, წ.-კ. გამავრცელებელი საზოგადოებაც, სახალხო კითხვათა კომისიაც, აამხედრა მრავალი იმ დროში გავლენიანი პირიც. ბოლოს, როგორც იქნა ადმინისტრაციამ ნება დართო ქართულ სახალხო წარმოდგენების გამართვისა, მაგრამ რანაირად: აუცილებლად წარმოდგენა უნდა ყოფილიყო ორსავე ენაზე, რუსულიცა და ქართულიც; რასაც ქართულად დავდგამდით, იგივე რუსულადაც უნდა დაგვედგა.

სისულელე ამაზე შორს ვეღარ წავა, მაგრამ იძულებული ვიყავით დროებით მაინც აგვესრულებინა ეს ყოვლად უმსგავსი წესი. მახსოვს პირველად ავირჩიეთ ჩეხოვის «დათვი», უნდა გენახათ რა სასაცილოები იყვნენ ჩვენი სცენის მოყვარულნი რუსულ პიესაში. ბევრს ეცადენ თეატრს და სხვა ოკია, იოსებ ქუთათელაძე, განსვენებული ქალიანი კოჩიბაია, მაგრამ თქვენ თითონ მიხვდებით, როგორი რუსი აქტიორი იქნებოდა, მაგალითად თეატრსა და ოკია...

რასაკვირველია ასეთი უმსგავსი წესი დიდხანს ვერ იბოგინებდა. ორი-სამი წარმოდგენის შემდეგ იგი უკუვადეთ და 1894 წლიდან გამეფდა ჩვეულებრივი ქართული რეპერტუარი ტვილისის ქართულ სახალხო სცენაზე. მაგრამ ახლა სხვა მხრიდან მოგვიარა მტერმა. სახალხო წარმოდგენები მაშინ იმართებოდა, ეგრედწოდებულ «ავქალის აუდიტორიაში» (სახალხო აუდიტორია, ჩერქეზიშვილის ქუჩაზე). ეს აუდიტორია მაშინ იყო «სახალხო კითხვათა კომისიის» განკარგულებაში. ამ კომისიასთან არსებობდა რუსული სექცია, რომელიც მართავდა რუსულ წარმოდგენებს და განაგებდა შენობასაც. უნდა მოგახსენოთ, რომ ეს შენობა ქალაქს შესწირა ცნობილმა ქართველმა საზოგადო მოღვაწემ ილია წინამძღვრიშვილმა; შემდეგ სათეატროდ იგი გადააკეთეს და სცენა მოაწყვეს ქართველმა მუშებმა, სცენის მოყვარებმა და ხელმძღვანელობას უწევდენ, ქართულ სექციის დავალებით, განსვენებული ინჟინერი გორგი დეკანოზიშვილი და მაშინ ახალგაზრდა ცნობილი პედაგოგი მიხეილ თაქთაქიშვილი. მიუხედავად ამისა, თეატრი გადასცეს რუსულ სექციას, რომელმაც თავიდანვე აითვალისწინა ქართულ სახალხო თეატრის საქმე და ყოველგვარ დაბრკოლებებს უჩენდა ქართულ სექციას. რუსულ სექციაში იყო მაშინ რამდენიმე ნამდვილი მავრაზმელი, შოვინისტი და ამათთან ბრძოლაში იხარჯებოდა მეტი დრო და უმეტესი ენერგია ქართულ სახალხო თეატრის მოღვაწეთა. საკმარისია აღვნიშნო, რომ იმ მავრაზმელებმა თავიდანვე გადაჭრით გამოუცხადეს ქართულ სექციას, რომ ქართულ წარმოდგენისათვის მხოლოდ ერთ დღეს დაუთმობენ თვეში...

ამის დასახასიათებლად, თუ როგორ გვაწვალებდენ და რა მდგომარეობაში გვაყენებდენ რუსის ხსენებული მავრაზმელები, გადმოგცემთ ერთ ეპიზოდს.

თავდებოდა 1894_1895 წლის სეზონი. შეთანხმებით შაბათს უნდა ყოფილიყო რუსული წარმოდგენა, კვირას კი ქართული. დილა ადრიანად მე, როგორც სექციის მორიგი წევრი, ავიშეხეთ და ბილეთებით მივედი თეატრში, წარმოდგენისთვის სხვადასხვა თადარიგის დასაჭერად. კარებში შემეფეთა მოხუცი დარაჯი «სახალხო კითხვათა კომისიისა».

— თქვენი წარმოდგენა დღეს აღარ იქნება.

— როგორ არ იქნება, რატომ?

— შებრძანდით თეატრში და თქვენ თითონ დარწმუნდებით...

შევედი და ასეთი სურათი გადამეშალა: ყველა სკამი ატანილი იყო სცენაზე, მთელი იატაკი თეატრის შენობაში აყრილი იყო და რამოდენიმე მუშა გულმოდგინედ თხრიდა მიწას. ჩემ შეკითხვაზე დარაჯმა მიპასუხა:

– რუსულმა სექციამ გადასწყვიტა თეატრის გაფართოება მომავალ სეზონისათვის და განკარგულება გასცა დღეს დილიდანვე დაგვეწყო მუშაობა...

წინ ზაფხულის სამი თვე გვედო. მიუხედავად ამისა, რუსულ სექციის შავრაზმელებმა კვირა დილით, ზედმეტი ფასი მისცეს მუშებს და დაიწყეს რემონტი, რათა ჩვენი წარმოდგენა არ გამართულიყო...

აი, ასეთ უცნაურ და მძიმე პირობებში იდგამდა ფეხს ქართული სახალხო თეატრი. ერთის მხრივ მაშინდელი მთავრობის გაზვიადებული ეჭვიანობა და თავდაუდებელი რეგლამენტაცია, მეორე მხრივ ეროვნული დამცირება და დევნა. და ბოლოს, საზოგადოების გულგრილობა, სრული ინდეფერენტიზმი. ყველაფერი ეს მეტის მეტად ამწელებდა იმ მცირერიცხოვან წრის მუშაობას, რომელმაც თავს იდვა ამ დიდი საქმის დაწყება. მართალია თვით ცხოვრების დაჟინებითი მოთხოვნა იყო სახალხო თეატრის არსებობა და ადრე იქნებოდა თუ გვიან, ეს საქმე გაძლიერდებოდა და განვითარდებოდა, მაგრამ თუ მაშინ იგი არ მოკვდა და გასაკვირველის ენერგიით იბრძოდა მრავალ ფრონტზე, ეს აიხსნება იმ უზომო სიყვარულით, რომლითაც გამსჭვალული იყო სახალხო თეატრისადმი მცირე რიცხვი სცენის მოყვარეთა, როგორც იყვნენ მაგალითად ნიკოლოზი რიძე, გ. ჯაბაური და სხვები, აიხსნება საოცარი ენერგიით და მუშაობით იმ ორიოდ ინტელიგენტ მუშაკთა, რომელნიც იმთავითვე სათავეში ამოუდგნენ სახალხო თეატრს და თითქმის თავი შესწირეს მის გაძლიერებისა და განვითარების საქმეს. განსვენებული საზოგადო მოღვაწის მარიამ დემურიასი, და სხვათა სიყვარულმა, სახალხო სცენისადმი და დაუღალავმა მუშაობამ, ქართული თეატრი ფეხზე დააყენა, ასე რომ უკვე ორი სამი წლის შემდეგ სახალხო წარმოდგენები იმართებოდა არა მარტო «ავჭალის აუდიტორიაში», არამედ რამოდენიმე სხვა ალაგს...

აქვე მოვიგონებ ჩემ დებიუტს. როგორც სცენის მოყვარემ, მეც მოვინდომე ჩემი სცენიური ნიჭის «გამოცდა». მომცეს გიორგი ლაშას როლი კ. მესხის «თამარ ბატონიშვილში». უნდა აღვნიშნო იმათთვის, ვინც ჩემი თვალუბის ამბავი არ იცის, რომ მე ერთობ ბეცი ვარ და ორ ნაბიჯზე ვერაფერს ვხედავ. ამ გარემოებამ დიდ უხერხულობაში ჩამაგდო და თან სამუდამოდ მომიკლა არტისტობის ჟინი.

თუ არ ვცდები, მეორე მოქმედებაში გიორგი ლაშა და დედოფალი ნარდს თამაშობენ. დედოფლის როლს ასრულებდა მარიამ დემურიასი. პირველსავე გაგორებაზე კამათლები იატაკზე გადმომიცვივდა. გადავხედე ჩემს ამაღას, არავინ ადგილიდან არ იძვრის, ამაღა შესდგებოდა შემთხვევით თეატრის დარბაზიდან მოყვანილ ახალგაზრდა ხელოსნებისაგან, რომელთაც სასტიკად ნაბრძანები ჰქონდათ, უძრავად მდგარიყვნენ მეფის სიახლოვეს. დაბალი ხმით მივმართე კიდეც. «კამათელი მომიძებნეთ» მეთქი, მაგრამ ისინი იდგნენ გაშეშებულნი. სხვა გზა არ იყო, დავტოვე სავარძელი და დავიწყე იატაკზე ფორთხვა. ცოტა ხნის შემდეგ დედოფალიც გამოძევა და ასე კარგა ხანს დავფორთხავდი. ამაღა კი თავზე დაგვჩერებოდა...

მესამე მოქმედებაში გიორგი ლაშა ცალთვალ ამოთხრილი გამოდის სცენაზე. რეჟისორის თანაშემწე ცალ თვალს მიხვევს. ვეხვეწები, მარცხენა თვალს ნუ მიხვევთ, რადგან მარტო ამ თვალით ვხედავ ცოტაოდნავ მეთქი, მაგრამ ჩემმა ხვეწნამ არ გასჭრა: რეჟისორმა ბრძანა, მარცხენა თვალი აუხვიეთო. გამოვედი სცენაზე, სადაც შეკრებილია სასახლის დიდებულები, სარდლები და სალაშქროდ გამზადებული ჯარი. მივედი ჯართან, ამოვიღე ქარქაშიდან ხმალი და დავიწყე ჯარის გამამხნეველები

სიტყვა. ამ დროს მომესმა ხმაურობა, რაღაც აურ-ზაური, ოდნავ ვხედავ კიდეც, რომ ჯარიც, სარდლებიც, დიდებულებიც, ჩემი ამაღაც, სცენიდან გარბიან. მაყურებელში სიცილი და ყიჟინი ასტყდა. მე მარტო ვარ სცენაზე და განვაგრძობ ჯარისადმი ჩემ მისაღმებას... სანამ ხმალი არ ჩავაგე ქარქაშში, სცენაზე არავინ არ გამოვიდა. მერე მითხრეს, რომ ნამეტანი ახლოს მივსულვარ ჯართან და ყველას შეჰპინებია - თავებს წაგვაჭრის ეს ბრუციანიო...

ეს იყო და ეს. ამის შემდეგ აქტიურობა აღარ გამიბედია და სახალხო თეატრს ვემსახურებოდი, როგორც ადმინისტრატორი - სექციის წევრი,

1900 წლებიდან სახალხო თეატრი უკვე მაგრდება და შესამჩნევი გაუმჯობესება ეტყობა. მცირერიცხოვან წრეს ახალ სცენის მოყვარენი ემატებიან. ქალებს ემატებიან სოფიო რომანიშვილი, მ. თუმელაშვილი, განანაშვილი, ილიკო აღლაძე, რომელიც რეჟისორის როლს ასრულებს და სხვანი. მოხედეს სახალხო თეატრს პროფესიონალმა არტისტებმა - ნატა გაბუნიაძე, ელო ჩერქევიშვილისამ, მარიამ საფაროვა-აბაშიძისამ, სვ. გოგოლაშვილმა (სვიმონიძემ) და სხვებმა.

სახალხო თეატრის გამაგრებასა და გაუმჯობესების საქმეშიაც, როგორც მის დაარსების საქმეში, უდიდესი ღვაწლი, ვიმეორებ, მიუძღვის მარიამ დემურიასას. მას სწამდა სახალხო თეატრის იდეა და დიადი მნიშვნელობა იმ დროისათვის, უზომო სიყვარულით იყო გატაცებული საქმისადმი და მთელი თავისი ენერგია, რომლით უხვად იყო დაჯილდოებული ბუნებისაგან, ამ საქმეს მოაწოდებდა. თამამად შეიძლება ითქვას, რომ სახალხო თეატრის ფეხის ადგმისას და შემდეგ ხუთი წლის განმავლობაში, მარტო მარიამ დემურიასას ეჭირა ხელში თეატრის ასამოძრავებელი ჩარხი; ის შოულობდა საჭირო თანხას, ის ზრუნავდა სცენისათვის საჭირო მოწყობილობის მოსაპოვებლად, მას მოჰყავდა სცენის მოყვარენი, არტისტები, რეჟისორები. ის ჰმართავდა რეპეტიციებს, ის იბრძოდა «სახალხო კითხვათა კომისიაში»... რამდენი ენერგია, რამდენი ტანჯვა და დამცირება. ჭემმარიტად, უზომო სიყვარულმა საქმისადმი შეაძლებინა ამ ადამიანს ყველა ამის გადატანა.

შემდეგში, ცხრაასიან წლებში, მარიამ დემურიასამ მეორე დიდი საქმე გამოიწყო. ეს იყო საბავშო ჟურნალის «ნაკადულის» დაარსება. ამ საქმესაც უზომო გატაცებით მიეცა. იშოვა გამომცემელი, შეაგროვა და მუშაობაში ჩააბა ბევრი ძველი და ახალგაზრდა მწერლები; მთელი დღეები მოუსვენრად დარბოდა მასალების შესაგროვებლად, მერე სტამბაში, ცინკოგრაფიაში, მხატვრებთან და სხვა. ჟურნალი დაარსებული იყო ცნობილი სახალხო მოღვაწის პავლე იოსებიძის თუმანიშვილისა და ცნობილ ქართველ ქველმოქმედთა ძმათა ზუბალაშვილების ხარჯით. რამდენიმე წლის შემდეგ თუმანიშვილიცა და ზუბალაშვილებიც საზღვარ-გარეთ გადასახლდნენ, მათ საქმეებს აწარმოებდა ტფილისში რწმუნებული ვინმე მეტალიცკი, რომელმაც ჯერ შეამცირა ჟურნალის ბიუჯეტი, შემდეგ თითქმის სრულიად მოსპო დახმარება. დიდი ენერგია და დიდი ტანჯვა გამოიარა მარიამ დემურიასამ, მაგრამ ჟურნალის გამოცემა მაინც განაგრძო...

ასე იტანჯებოდა და მოუსვენრად მუშაობდა ეს ქალი. ტყუილად არ ჩაუარა ყველაფერმა ამან: მარიამ დემურიასას გულის ავადმყოფობა დასჩემდა და, ბოლოს, 1910 წელს, ჯერ კიდევ ახალგაზრდა ქალი, უეცრად გარდაიცვალა. მის დაკრძალვას დიდძალი ხალხი დაესწრო. კუბო შეჩერებული იქნა «ნაკადულის» რედაქციისა და «ავჭალის აუდიტორიის» წინ, - იქ, სადაც დაულალავად იღვწოდა განსვენებული, სადაც დაიწვა მისი სიცოცხლე...

XIX

ჟურნალ «მოამბეში». წიგნების გამომცემელი ამხანაგობა
და ალ. ჯაბადარი. _ ფიქრი ყოველდღიურ გაზეთის
გამოცემაზე. _ გუნთასაგან «ცნობ. ფურცლის» შექმნა. _
გაზეთის მიმართულება. _ არჩილ ჯორჯაძის გაცნობა.
ახალი რედაქცია. ახალი გაზეთი.

ჯერ კიდევ «ნოვოე ობოზრენიეში» ვმუშაობდი, როცა (1898 წ.) ჟურნალ «მოამბის» რედაქცი-
ამ თავის კრებაზე მიმიწვია. კრებაზე დამხვდნენ «მოამბის» გამომცემელი და რედაქტორი, უახ-
ლოესი თანამშრომელნი და რამოდენიმე გარეშე თანამშრომელთაგანი. მახსოვს იყვნენ: ალ.
ჯაბადარი, ალ. ჭყონია, ივ. მაჭავარიანი, ექვთიმე თაყაიშვილი, კიტა აბაშიძე და სხვანი. მსჯე-
ლობა იყო ჟურნალის გაუმჯობესების საჭიროებაზე. მოხსენება გააკეთა ალ. ჯაბადარმა. სხვა-
თა შორის, აღნიშნა დიდი ნაკლი, რომ ჟურნალში, წელიწადზე მეტია, აღარ იწერება წერილები
შინაურ ცხოვრებაზე, უცხოეთის პოლიტიკაზე და, საერთოდ პუბლიცისტიკა სუსტიაო. აღარ
მახსოვს, რა ღონისძიებანი გამოიმუშავეს ჟურნალის გასაუმჯობესებლად, მხოლოდ მე დამე-
კისრა შინაური და უცხოეთის ყოველთვიური მიმოხილვების მიწოდება. იმ წლიდან დავიწყე
«მოამბეში» მუშაობა და წელიწადზე მეტი ვწერდი შინაურ და უცხოეთის ყოველთვიურ მიმო-
ხილვებს.

ჟურნალი «მოამბე» დააარსა «ქართველთა წიგნების გამომცემელმა ამხანაგობამ». ამ ამხანა-
გობამ დიდი როლი ითამაშა ჩვენს საზოგადოებრივ ცხოვრებაში და საჭიროდ მიმაჩნია ამის
შესახებ ზოგი ცნობა მივაწოდო თანამედროვე მკითხველს. მე-80 წლებში «ნაროდოვოლცების»
პარტიას ბლომად ჰყავდა თანამგრძობელი ქართველ ახალგაზრდობაში. ამათ პატარ-პატარა
წრეები ჰქონდათ ტფილისში და, საჭიროებისა და შეძლებისამებრ, არალეგარულ მუშაობასაც
კი აწარმოებდნენ. იყვნენ აქ: მ ი შ ა ყ ი ფ ი ა ნ ი, ალ. ნ ა ნ ე ი შ ვ ი ლ ი, ს ტ. ჭ რ ე ლ ა შ ვ ი ლ ი, ა
ლ. ჯ ა ბ ა დ ა რ ი, ვ ა ს ი ლ რ ც ხ ი ლ ა ძ ე და სხვანი.

სახელდობრ არ ვიცი ვის, მაგრამ აი ამ მიმართულების ახალგაზრდათა შორის დაიბადა
განზრახვა ქართველ ხალხში წიგნების გავრცელების, საზოგადოთ ქართულ წიგნების გამოცე-
მისა. ამ ჯგუფის მეთაური იყო პეტროვო-რაზუმოვოს სასოფლო-სამეურნეო აკადემი-
იდან გამორიცხული სტუდენტი ალექსანდრე გიორგის ძე ჯაბადარი, იმის მეცადი-
ნეობით 1887 წ. შესდგა «ქართველთა წიგნების გამომცემელი ამხანაგობა», რომე-
ლიც მხნედ შეუდგა საქმეს. პირველ წელსვე მან გამოსცა ბაჩანას ლეგენდა «დაბა-
დება და აღზრდა ერეკლე ბატონიშვილისა». ამ წიგნს მოჰყვა მთელი რიგი გამოცე-
მები: დავითაშვილის ლექსები, ქართული ზღაპრები, «ბნელო», შემდეგ კრებულები
ყაზბეგის, ილია ჭავჭავაძის, რაფიელ ერისთავის, აკაკი წერეთლის თხზულებათა
და სხვა. ეს დიდი საქმე არ იკმარა ამხანაგობამ, და, როგორცა ვთქვი, 1894 წელს და-
არსა ყოველთვიური ჟურნალი «მოამბე», რომლის გამოცემა გაგრძელდა თითქმის
12 წელს. ჟურნალი თავიდანვე კარგად იყო დაყენებული, მოწვეულ იქმნენ თანამ-
შრომლობისათვის ყველა ჩვენი ცნობილი მწერლები _ ძველიცა და ახალნიც: ილია
ჭავჭავაძე, აკაკი წერეთელი, რაფიელ ერისთავი, შემდეგ ალექსანდრე ჭყონია, ექ-
ვთიმე თაყაიშვილი, თვით ჯაბადარი, ნიკო მთვარელიშვილი, ივანე მაჭავარიანი
და სხვანი. პოლიტიკური განყოფილება ჩაჰბარდა ჩვენ საუკეთესო პუბლიცისტს
ნიკო ნიკოლაძეს, რომელიც სწერდა შინაურსა და უცხოეთის ყოველთვიურ მიმო-
ხილვებს.

ქართველი საზოგადოება დიდის თანაგრძნობით მიეგება ახალ ჟურნალს, პირველ წელიწადსვე ცხრაასამდე ხელისმომწერი გაუჩნდა. ასე რომ პირველი წიგნი მეორედ უნდა დაებეჭდათ, რათა დაეკმაყოფილებიათ ხელისმომწერთა მოულოდნელი რაოდენობა. ჟურნალთან ერთად ამხანაგობას, ანუ უკეთ ვსთქვათ ალექსანდრე ჯაბადარს, რომელიც იყო სულის ჩამდგმელი და მთელი გამომცემლობის საქმის მმართველი, ფიქრად მოსვლია ყოველდღიურ გაზეთის გამოცემაც, მეცადინეობაც დაუწყია ამისათვის, მაგრამ გაზეთის გამოცემისთვის ნებართვა ვერ მიუღია... ჯაბადარის ამ სურვილს შეუერთდა ჩვენი – «მოამბეში» ახლად მიწვეულ ახალგაზრდათა სურვილი და ფიქრი ყოველდღიურ გაზეთის დაარსების შესახებ. ერთმა გარემოებამ შეგვიწყო ხელი და ეს სურვილი 1900 წელს განხორციელდა. იმ ხანებში ვალკო გუნიას ცემდა ყოველდღიურ გაზეთს «ცნობის ფურცელს». ეს გაზეთი არ იყო სრულ-პროგრამიანი: გუნიას შეეძლო მხოლოდ ახალ ამბების (ქრონიკა) და განცხადებათა ბეჭდვა. 1900 წ. ვალკომ დააპირა გაზეთის დაკეტვა და აი, ამ გარემოებით ვისარგებლეთ ჩვენ და ალექსანდრე ჯაბადარმა «ცნობის ფურცელი» იყიდა. რედაქტორად წარდგენილ იქნა «მოამბის» რედაქტორი ალექსანდრე ჭყონია, გამომცემლად ალ. ჯაბადარი. დავიწყეთ გაზეთის გამოცემა და თან ჯაბადარი შეუდგა მეცადინეობას პროგრამის გაფართოებისათვის. იმავე წლის დეკემბრისათვის მოვიდა ეს ნებართვაც და ამგვარად, როგორც იქნა, დაგვირგვინდა ჩვენი კარგა ხნის მოლოდინი და სურვილი საკუთარ გაზეთის დაარსების შესახებ.

გაზეთის წარმოების საქმე ალექსანდრე ჯაბადარმა მე ჩამაბარა. პირველ ხანში, რედაქციაში ვიყავით მხოლოდ მე და შაქრო ბილანიშვილი. პატარა ხნის შემდეგ მოვიმატეთ კიდევ ერთი თანამშრომელი ვლადიმერ ლორთქიფანიძე.

გაფართოებულ გაზეთის პირველსავე ნომერში მე მოვათავსე ახალი ორგანოს «მრწამსი», Profession de foi, რომელიც უნდა აქვე ვსთქვა, ცნობურად საკმაოდ დაამახინჯა. ამ წერილში მე აღვნიშნე ახალ ორგანოს მიმართულება, აღვნიშნე მიჯნები ახალ მიმართულებისა. მე ვწერდი, რომ 60-ანი წლების თაობამ აღმართა ეროვნული დროშა. ჩვენ ამ დროშას ვიღებთ ხელში, მაგრამ გვინდა ის ახალ ნიადაგზე გადავიტანოთ. ეს ნიადაგი არის ახალი სოციალისტური სტრუქტურა, რომელიც მოჰყვა გლეხთა განთავისუფლებას. ბველი ფეოდალური ურთიერთობა იშლება და ახალ წესწყობილებას უთმობს ადგილს; ქვეყანა გავფროპიელების გზას დაადგა და საისტორიო არენაზე გამოდის თვით ხალხი, მშრომელი ხალხი. ჩვენი ცდა იქნება ეროვნული იდეა შეუფარდოთ ამ ახალ სოციალურ ნიადაგს, ეროვნული დროშა გადავიტანოთ ახალ ელემენტში – ხალხში...

გაზეთი «ცნობის ფურცელი» შეუდგა ამ ახალი გზის გარკვევას, ახალი მიმართულებისათვის სამსახურს, პირველ ხანებში ეს მეტად ძნელი საქმე იყო, მაშინდელი პოლიტიკური პირობების მიხედვით, მაგრამ პირველ რევოლუციის ხანაში, როცა პრესამ ცოტათი სული მოითქვა, გაზეთმა უფრო ფართოდ და მკაფიოდ შესძლო არჩეული გზით სიარული. პირველად ყოვლისა ჩვენ გადავწყვიტეთ გაზეთი, ასე ვსთქვათ, ტექნიკურად კარგად დაგვეყენებინა. – გავადიდეთ ფორმატი თავიდანვე, შემდეგში ფორმატს კიდევ უფრო მოუმატეთ და ხშირად ზედმეტ ფურცელსაც ვუმატებდით; კარგი ქაღალდი, კარგი ახალი შრიფტი. თავიდანვე შეუდევით მეცადინეობას სურათებიანი დამატების გამოცემისათვის და უკვე რამოდენიმე თვის შემდეგ ჩვენ გაზეთთან ერთად მკითხველი ღებულობდა ჯერ კვირაში ერთხელ, შემდეგ ორჯერ სურათებიანი დამატებას. ჯაბადარმა თავის სტამბასთან გაიჩინა საკუთარი ცინკოგრაფია, სურათების კლიშეების დასამზადებლად. გაზეთის საინფორმაციო ნაწილი უნაკლოდ მოვაწყვეთ; გვყავდა ჯერ ორი და შემდეგ სამი მუდმივი ქრონიკორი, რასაკვირველია ყველა დეპეშები, რადროსაც უნდა მიგველო, იმავე დღეს თუ ღამეს ითარგმნებოდა და იბეჭდებოდა... ენერგიულმა

მეცადინეობამ გაზეთის ტექნიკურ და შინაარსის მხრივ გაუმჯობესებისათვის «ცნობის ფურცელი» იმდენად წასწია წინ, რომ ადგილობრივ რუსულ გაზეთებს არა თუ ჩამოუვარდებოდა რამეთი, ბევრის მხრივ კიდევ გაუსწრო მათ. ამ გარემოებამ ერთი დიდი საქმე მოახდინა: ქართველი საზოგადოება ტფილისში და პროვინციაში, მანამდის რუსულ გაზეთების კითხვას მიჩვეული, ეხლა ქართულ გაზეთს დაუბრუნდა. გაზეთის ტირაჟი დღითი-დღე იზრდებოდა: 1902 და 1903 წელს ის ავიდა 8000_9000 მდე, იაპონიის ომის დროს კი «ცნობის ფურცელის» ტირაჟი უკვე ცამეტი ათასი ეგზემპლიარი იყო. შვიდი წლის წინად «ივერიის» ტირაჟი უდრიდა 600 ეგზემპლიარს. როგორც ხედავთ, პროგრესი უტყუარი იყო. მართალი ვიყავი, როცა მაშინ ილიას ვუმტკიცებდი, რომ გაზეთზე ფულის დახარჯვა, ფულის გადაყრა არ არის.

მაგრამ ისიც უნდა ვთქვა, რომ ილიას არ შეეძლო იმდენი თანხის დახარჯვა, რამდენსაც ჩვენ ვხარჯავდით «ცნობის ფურცლის» შესაფერის სიმაღლეზე დასაყენებლად. ეს შესაძლებელი გახდა ალ. ჯაბადარის შესანიშნავ ენერჯისა და მოხერხების წყალობით. სწორედ იმ ხანებში ალ. ჯაბადარმა მოახერხა ტფილისში უდიდეს და პირველ ელექტრო-სტამბის მოწყობა; ამის მეოხებით მან ხელში ჩაიგდო ამიერ-კავკასიის რკინის გზის მთელი სასტამბო საქმე, რაც დიდ შემოსავალს აძლევდა. ეს სტამბა კარგად იყო გამართული, ვანქის ქუჩაზე, მარტირუხოვის სახლში, რომელიც საგანგებოდ იყო გადიდებული სტამბის საჭიროებისათვის. მუშები, ასოთამწყობები, სარდაფიდან ამოყვანილ იქმნენ ზემოთ დიდ და ნათელ დარბაზებში, პირველად ტფილისში ამ სტამბაში იყო განხორციელებული რვა საათის სამუშაო დღე. როგორც ვთქვი, ჩვენი გაზეთის საინფორმაციო ნაწილი საუცხოოდ იყო დაყენებული.

მაგონდება ერთი ამბავი. მაშინ არსებობდა მხოლოდ ერთი დეპეშათა სააგენტო _ «რუსეთის დეპეშათა სააგენტო», რომლით იკვებებოდა მთელი რუსეთის პრესა. რუსეთ-იაპონიის ომის დროს პეტერბურგში დაარსდა ახალი აქციონერული საზოგადოება «პეტერბურგის დეპეშათა სააგენტო», რომლის დეპეშების დაკვეთა ძვირად ჯდება. ჩვენ მაშინვე გამოვიწერეთ ამ სააგენტოს დეპეშებიც და ამიტომ ჩვენ გაზეთში ყოველთვის უფრო მეტი ცნობები იყო, ვიდრე სხვა ადგილობრივ გაზეთებში. ერთ ღამეს გვიან მოგვივიდა ფრიად სენსაციური დეპეშა დიდ ჯავშნიან გემის «პეტროპავლოვსკის» დაღუპვის შესახებ. გემი დაეჯახა იაპონელების ნაღმს და ჩაიძირა მთელის ეკიპაჟით. დაიღუპა ამ გემზე მჯდომი ცნობილი ადმირალი მაკაროვი, რომელზედაც მაშინ რუსეთი დიდ იმედებს ამყარებდა. ჩვენ გემის «პეტროპავლოვსკის» და ადმირალ მაკაროვის სურათები წინად გვქონდა დამატებაში მოთავსებული, ამიტომ გაზეთში დეპეშასთან ერთად, ხსენებული კლიშეებიც მოვათავსეთ. დილას მარტო ჩვენი გაზეთიდან გაიგო ტფილისმა ეს სენსაციური ამბავი, დილა-ადრინად ჯაბადარი მთავარ-მართებლის სასახლეში გაიწვიეს, იქ ყველანი თავზარდაცემული იყვნენ მაკაროვის დაღუპვის ამბით. დაუწყეს ჯაბადარს გამოკითხვა, საიდან და როდის მიიღეთ ეს ცნობა, იქნება მართალიც არ არისო. სწორედ იმავე წუთს სასახლეში მოიტანეს «რუსეთის დეპეშათა სააგენტოს» დეპეშები, სადაც იგივე ამბავი იყო დაგვიანებით გადმოცემული.

როგორც ზემოთ აღვნიშნე, პირველ წელში რედაქციაში მუდმივ თანამშრომლებად ვიყავით მხოლოდ ოთხი კაცი: მე, ვლადიმერ ლორთქიფანიძე, Dმ აქრო ბილანიშვილი და ქრონიკორი ქაიხოსრო ქავთარაძე. მალე ახალი თანამშრომელიც მოგვემატა.

1901 წლის გაზაფხულში რედაქციაში ვისხედით მე და შქარო ბილანიშვილი, როცა უცრად კარი გაიღო და ოთახში შემოვიდა შესახედავად მეტად სიმპატიური ახალგაზრდა, რომელმაც მე მიკითხა. მივეგებე, გამეცნო: არჩილ ჯორჯაძე ვარო. მე იმას არ ვიცნობდი, თუმცა მისი ამხანაგებისგან ცოტა რამ გაგონილი მქონდა. არჩილმა გამოთქვა სურვილი ჩვენ გაზეთში მუშაობისა; დიდხანს ვისაუბრეთ საიმდროვო საკითხებზე და ბოლოს გადავწყვიტე, რომ კახეთიდან დაბრუნების შემდეგ არჩილი დაიწყებდა გაზეთში მუშაობას როგორც მუდმივი თანამშრომელი.

შემდეგ წელს მოგვემატა კიდევ სამი ახალი თანამშრომელი:” «ივერიიდან» ჩვენთან გადმოვიდნენ: სამსონ ფირცხალავა, გიგო რცხილაძე და ილ. ალლაძე. პირველ რევოლუციის დროს რედაქციაში შემოვიყვანეთ რუსეთიდან ახლად ჩამოსული ჩვენი თანამოაზრე ახალგაზრდა შიო ჩიტაძე _ აი ეს უახლოესი თანამშრომელი «ცნობის ფურცლისა» შეადგენდნენ სარედაქციო კოლეგიას, გაზეთის დახურვამდე.

მუშაობა ამწარიად თავიდან გვქონდა განაწილებული: არჩილ ჯორჯაძე (საზღვარ-გარეთ გამგზავრებამდე), გიგო რცხილაძე და მე ვწერდით მეთაურებს, აგრეთვე ვაწარმოებდით განყოფილებებს «პრესა» და «რუსეთის ქრონიკა». მაქრო ბილანიშვილი აწარმოებდა უცხოეთის ქრონიკას (ჟურნალ-გაზეთებიდან); ვლადიმერ ლორთქიფანიძეს ჩაბარებული ჰქონდა ქალაქის საბჭო («მამათა დარბაზიდან») და სხვა საზოგადო დაწესებულებათა კრებები; კიტა აბაშიძეს და ხანდახან გრიგოლ რცხილაძეს (ფსევდონიმი «ზანგი») ევალებოდა ლიტერატურული კრიტიკა და ბიბლიოგრაფია. სამსონ ფირცხალავა იყო საკვირაო ფელეტონისტი, ხანდახან სწერდა სხვა პუბლიცისტურ წერილებსაც (ფსევდონიმები «კალამი» და «სიტყვა»); ილიკო ალლაძე იყო ჩვენი რედაქციის მდივანი. გარდა ამისა ჩვენს გაზეთს ბლომად ჰყავდა გარედან თანამშრომელი: ანდრია და გიორგი დეკანოზიშვილები, იოსებ გედევანიშვილი, ივ. ზურაბიშვილი, ოსიკო ცაგარელი, განდევილი, შიო არაგველისპირელი და სხვა. აქვე აღვნიშნავ, რომ თანამშრომელთა ეს შემაღენლობა იყო 1910 წლამდე, სანამ მოხდებოდა რედაქციის თითქმის ყველა წევრთა დატუსაღება; ამის შემდეგ რედაქციაში ბევრი ახალი თანამშრომელი გაჩნდა, მაგრამ ამათზე ქვემოთ გვექნება ლაპარაკი.

ზემოაღნიშნულ რედაქციის პირველ კოლეგიის წევრებს, როგორც მაგალითად, არჩილ ჯორჯაძეს, კიტა აბაშიძეს, სამსონ ფირცხალავას, გიგო რცხილაძეს ქართველი მკითხველი საზოგადოება კარგად იცნობს და ამიტომ მე მათ მუშაობაზე არას ვიტყვი, მინდა მხოლოდ რამდენიმე სიტყვით მოვიხსენიო უჩინარი მუშაკი, რომელმაც დიდი სამსახური გაუწია გაზეთის დაწინაურების საქმეში. ეს იყო შაქრო ბილანიშვილი. იმ დროს მკითხველთ კარგად ახსოვთ რა მშვენიერად მიჰყავდა მას უცხოეთის ქრონიკა: კარგი ენა, ცოცხალი გადმოცემა და სრული, ფართო იმფორმაცია ყველა იმისა, რაც კი თვალსაჩინო ამბავი ხდებოდა საზღვარგარეთ, უმთავრესად დიდის ხალისით და ხელოვნებით ადგენდა ის რუსეთ-იაპონიის ომის იმფორმაციას და დიდძალი მკითხველი ჰყავდა...

სურათებიან დამატებას განაგებდა თვით რედაქტორ გამომცემელი ჩვენი გაზეთისა ალ. ჯაბადარი. დიდის სიყვარულითა და გატაცებით მიეცა ის ამ საქმეს, ნამეტურ პირველ წლებში. გამოიწერა საუკეთესო უცხოელი და რუსული სურათებიანი ჟურნალები. საიდანაც არჩევდა სურათებს, უკვეთავდა სურათებს ჩვენს მხატვრებს, არჩევდა მასალას ტექსტისათვის, ხოლო დაბეჭდვის დროს თავზე ადგა მბეჭდავს და მემანქანეს და თვალ-ყურს ადევნებდა _ სურათები კარგად, ლამაზად გამოსულიყო. ხშირად დამის 2-3 საათამდე სტამბაში რჩებოდა, სანამ არ დარწმუნდებოდა, რომ სურათები კარგად გამოდის. ამ სურათებიან დამატებაში ჩვენ დიდი ახალი საქმეც შევქმენით: პირველად ქართული კარიკატურა და მხატვრული იუმორი შემოვიღეთ. ამისთვის ჯაბადარმა მოიწვია თბილისში მაშინ ცნობილი მხატვარი ოსკარ შმერლინგი, რომელიც არაჩვეულებრივის ხალისითა და სიყვარულით მუშაობდა ჩვენთან რამდენიმე წლის განმავლობაში. კარიკატურისთვის თემებს ჩვენ ვაძლევდით, განსაკუთრებით ალ. ჯაბადარი. შემდეგში შმერლინგი იმდენად გაეცნო ჩვენ საზოგადოებრივ ცხოვრებას, რომ თვით ირჩევდა საკარიკატურო თემებსა და საკუთარი კორესპოდენტებიც გაუჩნდა გაზეთის მკითხველთაგან. ამ განყოფილებამ დიდი სენსაცია მოხდინა მაშინ ტფილისშიაც და პროვინციაშიაც. სურათებიან დამატებას დიდძალი ხალხი ყიდულობდა. ბევრი სომეხიცა და რუსიც. ხშირად პროვინციიდან გვთხოვდნენ, ამ და ამ დღისათვის საინტერესო კრება იქნება, იუმორისთვის მდიდარი მასალაც მოსალოდნელია, გამოგზავნეთ შმერლინგიო და ჩვენც ვგზავნი-

დით მას თავის აპარატითა და მოწყობილობით. გავიხსენებ ერთ ამგვარ გამგზავრებას. ქუთათურმა მეგობრებმა გვთხოვეს, რამენაირად მოახერხეთ კირილე ლორთქიფანიძის სურათის გადაღება და კარიკატურაში გამოჭიმეთო. ცნობილი საზოგადო მოღვაწე კირილე ლორთქიფანიძე ერთდებოდა ფოტოგრაფიულ სურათის გადაღებას და მისი მეგობარ-ნაცნობები ბევრს ეცადენ ამაოდ და კირილეს სურათი ვერ გადააღებინეს. გავგზავნეთ შმერლინგი თავისი აპარატით. კირილეს რაღაცნაირად წინდაწინ გაეგო ეს ამბავი და ზომები მიიღო. ბანკში, სადაც კირილე მსახურობდა შმერლინგმა ერთი წუთითაც ვერ ჩაიგდო ხელში კირილე და ქუჩაში დაუწყო ცდა. გამოვიდა სამსახურიდან კირილე და როგორც კი მოჰკრა თვალი შმერლინგს, გამალა ქოლგა და ამოეფარა. მაგრამ მხატვარმა მაინც მოახერხა, გვერდიდან მოუარა და ისე, ქოლგით ხელში, შემინებულნი სახით გადაიღო კირილე. შემდეგ კვირას კირილეზე კარიკატურა უკვე ამშვენებდა. «ცნ. ფურ.» დამატებას, რომელსაც ქუთაისში ხალხი პირდაპირ იტაცებდა.

XXI

ახალი პარტიის (ს.-ფ.) დაარსება და მისი პირველი ნაბიჯები. _ საკითხი არალეგარულ გაზეთის შესახებ. _ სამარცხვინო დღესასწაული. მუშათა პირველი გამოსვლა ტფილისში.

ამგვარად 1901 წელს «ცნობის ფურცლის» რედაქციაში და რედაქციის ირგვლივ თავი მოიყარა იმ ახალგაზრდობამ, რომელმაც შემდეგ ხანში დააარსა ახალი პარტია. პარტიის დაარსების საჭიროებაზე ლაპარაკი უკვე 90-იან წლების დასასრულში დაიწყო. პირადათ მე არა ერთხელ მქონია იმაზე ლაპარაკი ძველ რევოლუციონერებთან _ გიორგი ბაქრაძესთან, ალექსანდრე ნანეიშვილთან, სტეფანე ჭრელიაშვილთან, და შემდეგში ახალგაზრდებთანაც _ კიტა აბაშიძესთან, ვლადიმერ ლორთქიფანიძესთან და სხვებთან. სხვათა შორის, ჩვენს შორის ის აზრი ტრიალებდა, რომ უმჯობესია რუსეთის სოციალისტ-რევოლუციონერთა პარტიასთან შეგვექმნა ქართული ავტონომიური ჯგუფი: მაგრამ ახალგაზრდები _ კიტა აბაშიძე, ვლ. ლორთქიფანიძე სასტიკი წინაღმდეგნი იყვნენ რუსული პარტიის დროშის ქვეშ დადგომისა. განსაკუთრებით ამის გაგონება ეჯავრებოდა ვლ. ლორთქიფანიძეს. მაშინვე გაცხარდებოდა:

_ რას ჰგავს ეს! რუსეთისაგან გინდათ თავი გაინთავისუფლოთ და რუსულ პარტიას კი ემორჩილებით. რომელი რუსული პარტია იქნება გულწრფელი მომხრე საქართველოს განთავისუფლებისა?

ახალ პარტიაზე ლაპარაკი გაცხოველდა, როცა ჩვენ წრეში არჩილ ჯორჯაძე შემოვიდა. არჩილი მხურვალე მომხრე გახდა იმ ახალგაზრდათა ჯგუფისა, რომელსაც საჭიროდ მიაჩნდა სრულიად ახალ და დამოუკიდებელ ქართულ პარტიის შექმნა. ჩვენს სინამდვილეში, როგორც უკვე იცის მკითხველმა, მაშინ განსაკუთრებით ორი მიმდინარეობა ებრძოდა ერთმანეთს: ძველი თაობა _ ეროვნული იდეის მატარებელი და ახალი მესამე დასელები _ მარქსიზმის იდეოლოგიის მატარებელი. პირველი მიმდინარეობა არ წარმოადგენდა პარტიას და არავითარ ორგანიზაციულ მუშაობას ამ მხრივ არ აწარმოებდა. ეს იყო მხოლოდ ლიტერატურული და საზოგადოებრივი მიმართულება. დასელებმა კი უკვე ჩამოაყალიბეს პარტია, რომელიც უკვე მარჯვედ მუშაობდა მშრომელ მასაში. «ცნობის ფურცლი»-ს ირგვლივ მდგომი ელემენტები იმთავითვე გაიმოიჯნენ ორთავე აღნიშნულ ბანაკისაგან და შექმნეს სრულიად ახალი მიმდინარეობა, რომელიც პირველს უახლოვდებოდა ეროვნულის იდეალით, ხოლო მეორეს სოციალურის მისწრაფებით. ძნელი იყო ამ ახალ მიმდინარეობისათვის მაშინდელ პირობებში

გზის გაკაფვა და ვინაობის სრული გამოამკარავება. თანამგრძობი ხალხი ბევრი გვეყვდა, მაგრამ მათი პარტიად გადაქცევა დიდად ძნელი იყო, სანამ ახალ მიმართულების საფუძველნი ამკარად, მკაფიოდ, და სავსებით არ იქნებოდა გამოუქვებული პრესაში. ამიტომ ჩვენ არ ვაჩქარებდით პარტიის ჩამოყალიბებას და მხოლოდ ვაღრმავებდით ზეპირ და მწერლობით პროპაგანდას.

იმ ხანებში ჩვენ ვიკრიბებოდით ვალიკო გუნიას სახლში (მატინოვის ქ.) და ნიკო ქართველიშვილის სახლში (მიხეილის პროსპექტი). ამ კრებებზე იმ პირველ ხანებში უმთავრესად მონაწილეობას იღებდენ შემდეგნი პირნი: გიორგი და ანდრია დეკანოზიშვილები, სამსონ ფირცხალავა, არჩილ ჯორჯაძე, ვლადიმერ ლორთქიფანიძე, ალ. ჯაბადარი, ფილიპე გოგიჩაიშვილი, გრ. რცხილაძე, კიტა აბაშიძე, ილიკო ალაძე, ილ. ნაკაშიძე, ევტიხი მამინაიშვილი, ნიკო ქართველიშვილი, ვალიკო გუნია, სიმონ ვახვახიშვილი და ორიოდ სხვა. უკვე იმ თავითვე ისახებოდა ორი მიმდინარეობა: ერთი უფრო იხრებოდა ძველ თაობისაკენ ეროვნულ იდეალისაკენ – მეორე უფრო მიიწევდა სოციალიზმისაკენ. არჩილ და მე ვცდილობდით ამ ორი მიმართულების შერიგება-შეთანხმებას. მახსოვს სიამოვნებით მივეგებეთ საზღვარ-გარეთიდან ახლად ჩამოსულს ფილიპე გოგიჩაიშვილს და დაქინებით მოვითხოვდით მისგან ცნობებს ავსტრიის სოციალ-დემოკრატიის შესახებ, რომლის შემადგენელი ნაწილები – გერმანელები, ჩეხები, ჰუნგრები და სხვანი მუშაობდენ ეროვნულ პრობლემის გარშემო და ცდილობდენ პარტიის ორგანიზაციის ეროვნულ პრინციპზე აგებას. ამ ამბავმა ყრუდ მოაღწია ჩვენამდე და ამიტომ ფილიპეს მოვითხოვეთ შესაფერი მოხსენების წარმოდგენა. უკვე ამ კრებაზე გამოისახა და ჩამოყალიბდა მთავარი საფუძვლები მომავალ პარტიისა: საქართველოს ავტონომია, კავკასიის ერთა და შემდეგ მთელი რუსეთის ფედერაცია, სოციალიზმის მინიმუმი და მაქსიმუმი პროგრამები.

ერთ-ერთ კრებაზე არჩილ ჯორჯაძემ წამოაყენა საკითხი არალეგალურ ორგანოს შესახებ. საქმე ის არის, რომ «ცნობის ფურცელში», მაშინდელ პოლიტიკურ პირობების მიხედვით მეტად გაჭირდა ეროვნულ პროგრამაზე და პრობლემებზე ლაპარაკი. რედაქციის წევრნი კარგად ვგრძობდით და ვხედავდით, რომ ჩვენი მიმდინარეობის ფართო გამოკვლევა ლეგალურ პრესაში შეუძლებელი იყო. ამიტომ კრებაზე არჩილის აზრი ერთხმად იქნა გაზიარებული: დავა გამოიწვია მხოლოდ საკითხმა, თუ სად იქნეს დაარსებული თავისუფალი ორგანო. არჩილ ჯორჯაძე გატაცებით იცავდა იმ აზრს, რომ მიზანშეწონილი იქნება ამგვარ ორგანოს დაარსება მხოლოდ საზღვარ-გარეთ. არალეგალურ ორგანოს დაარსებისათვის საქართველოში, სამართლიანად ამბობდა არჩილი, ბევრი ძალებია საჭირო, უმთავრესად ამ ორგანოს ხანგრძლივად შენარჩუნებისათვის. ბოლოს გადავწყვიტეთ თავისუფალ ორგანოს შექმნა საზღვარ-გარეთ და ეს საქმე უახლოეს ამოცანად აღვიარეთ. უკვე 1901 წლის შემოდგომაზე ჩვენი წრე შეუდგა საქმისთვის საჭირო თანხის შეგროვებას. ავირჩიეთ სამი კაცი: არჩილ ჯორჯაძე, გიორგი დეკანოზიშვილი, ევტიხი მამინაიშვილი, რომელთაც დავეალათ ფულის შეკრების ორგანიზაცია და გაძღოლა.

აქ უნდა გამოვტყდე, რომ კრებამ ამგვარი დირექტივა მისცა ფულის შემკრებ ორგანიზაციას: ფართო საზოგადოებაში ლაპარაკი უნდა ყოფილიყო მხოლოდ თავისუფალ ეროვნულ ორგანოს დაარსების განზრახვაზე; უმრავლესობას ეშინოდა: სოციალისტურ ჰანგების აღნიშნვა ფართო საზოგადოებას დააფრთხოვს და თანხის შეგროვების საქმეს დააბრკოლებსო.

ფულის შეგროვების საქმე შედარებით მარჯვედ წავიდა. განსაკუთრებით დიდის ენერგიით მუშაობდა გიორგი დეკანოზიშვილი, რომელმაც საქართველოს ყველა კუთხეში, მარჯვე აგენტები გაიჩინა. აგრეთვე ენერგიულად აგროვებდა ფულს თანამგრძობ ქალთა წრეც, რომელშიც მახსოვს, იყვნენ მარიამ დემურია, ოლღა ბე-

ქანიშვილი (შემდეგში ილ. ალლაძის მეუღლე), ნინო ნაკაშიძე და სხვანი. ტფილის-შიაც და პროვინციაშიც ქართველი საზოგადოება თანაგრძნობით მიეგება ჩვენს განზრახვას და უკვე 1902 წლის დასაწყისში, 6-7 ათას მანეთამდე გვექონდა შეკრე-ფილი. წრემ საკმარისად მიიჩნია პირველ ხანებისათვის ეს თანხა და დაადგინა განზრახვის სისრულეში მოყვანა.

1901-სავე წლის შემოდგომაზე გადაწყვეტილ იქნა მომავალ თავისუფალ ორგა-ნოს და საერთოდ, მომავალ პარტიის წინასწარ საქმიანობის გასაძლიერებლად არჩეუ-ლიყო კომიტეტი. ეს არჩევნები დიდის საიდუმლოებით მოხდა ერთ-ერთ კრებაზე ვალიკო გუნთას სახლში. კრების თავმჯდომარედ ვიყავი მე, მდივნად ვლ. ლორ-თქიფანიძე; კრებამ პრეზიდენტის მესამე წევრიც მოგვიმატა – ვალ. გუნთა. თითოე-ულ დამსწრეს ბარათზე უნდა დაეწერა ხუთი კანდიდატის გვარი. მდივნებმა დაუ-რიგეს ყველას ბარათები და შევსების შემდეგ შეაგროვეს და მე ჩამაბარეს; კრება და-იხურა და ყველანი წავიდნენ. დავრჩით მხოლოდ ჩვენ სამნი მე, ვლ. ლორთქიფანი-ძე და ვალ. გუნთა. ჩვენ უნდა გაგვესინჯა ბარათები, გაგვეგო ხმის უმეტესობით, ვინ იყო არჩეული და არჩეულებისთვის სათითაოდ გვეთქვა მათი არჩევის ამბავი. საერთო რეზულტატი არ უნდა ყოფილიყო გამოქვეყნებული კრებაზედ. არჩეული გამოდგა შემდეგი ხუთი კაცი: ა რ ი ლ ჯ ო რ- ჯ ა ძ ე, გ ი ო რ გ ი დ ე კ ა ნ ო ზ ი შ ვ ი ლ ი, ვ ლ. ლ ო რ თ ქ ი ფ ა- ნ ი ძ ე, ა ნ დ რ ი ა დ ე კ ა ნ ო ზ ი შ ვ ი ლ ი და მ ე. ყ ო ვ ე ლ შ ე მ თ ხ ვ ე ვ ი ს თ ვ ი ს ო რ ი კ ა ნ დ ი დ ა ტ ი ც მ ი უ მ ა ტ ე თ ი მ ა თ ა ნ, ვ ის ა ც მ ე ტ ი ხ მ ა ა მ ო უ ვ ი დ ა. ა ღ არ მ ა ხ ს ო ვ ს, სა ხ ე ლ დ ო ბ რ ვ ის შ ე ხ ვ დ ა კ ა ნ დ ი დ ა ტ ო ბ ა. ა მ ნ ა ი რ ა დ გა ჩ ნ დ ა ჩ ვ ე ნ ი პ ი რ ვ ე ლ ი კ ო მ ი ტ ე ტ ი ჯ ე რ ჩ ა მ ო უ ყ ა ლ ი ბ ე ბ ე ლ პ ა რ ტ ი ს ა, პ ი რ ვ ე ლ ი შ ტ ა ბ ი შ ე უ კ რ ე ბ ე ლ ჯ ა რ ის ა.

უკვე ვთქვი ზემოთ, რომ ჩვენ არ ვფიქრობდით პარტიის დაარსების დაჩქარებას. წმინდა სტრატეგიული მოსაზრება იყო: ჯერ «არტილერიის საშუალებით დამზა-დება ბრძოლის ველისა». არტილერიის მაგიერობა უნდა გაეწია საგაზეთო პროპა-განდას და პოლემიკას. მაგრამ, ეს არტილერია იმ დროის პირობებში უვარგისი გა-მოდგა. გარდა ამისა, 1901 წელს ჩვენს ცხოვრებაში ორ დიდ ამბავს ჰქონდა ადგი-ლი, რომელთაც გვაიძულებს თავისუფალ გაზეთის დაარსებისა და პარტიულ მუშა-ობის დაწყების დაჩქარება...

ერთი დიდი ამბავი იყო მეტად სასიამოვნო, ბრწყინვალე და ეკუთვნოდა ახალ ქვეყანას, მომავალს. მეორე კი სამწუხარო, შავზნელი, ეკუთვნოდა ძველ ქვეყანას; წარმავალს.

პირველი ამბავი მოხდა იმ წლის 22 აპრილს, იმ დღეს, დილით, ტფილისის ქუ-ჩებზე პირველად ჰქონდა ადგილი მუშათა გამოსვლას, მუშათა დემონსტრაციას. თერთმეტ საათზე, ალექსანდრეს ბაღთან შეგროვდა რამოდენიმე ასი მუშა, აღმარ-თეს წითელი დროშა და სარევიოლუციო სიმღერით გაემართნენ რუსთაველის პროსპექტისაკენ. რამდენიმე წუთის შემდეგ მუშებს წინ გადაეღობნენ პოლიციე-ლები, მალე იქვე მოიჭრა ცხენოსანთა რაზმით მაშინდელი პოლიცემისტერი კოვა-ლიოვი. მოხდა შეტაკება, რომლის დროს რამდენიმე კაცი დაიჭრა ორთავე მხარე-ზე. შეიარაღებულმა პოლიციამ და ჯარმა, რასაკვირველია, მალე სძლიეს უიარაღო მუშებს და მალე «წესიერება აღდგენილ იქნა»... ასე მოხდა პირველი ორგანიზაციული გამოსვლა მუშებისა ტფილისის ქუჩებზე, ასე დაიღვარა ტფილისში, მუშის პირველი სისხლი პროლეტარიატის დიადი საქმისათვის... ამბავი მსწრაფლ მოეფინა ქალაქს და უდიდესი შთაბეჭდილება მოახდინა.

კვირა დღე იყო, რედაქციაში მაინც ბევრი ვიყავით. მსწრაფლ გავეშურეთ ალექსანდრეს ბალისკენ, მაგრამ იქ უკვე «აღდგენილი იყო წესიერება» და ჩვენი თვალით ვეღარ ვიხილეთ ის ბრწყინვალე სანახაობა...

ამ ამბავმა ღრმა შთაბეჭდილება მოახდინა ჩემზე და განვიზრახე მისი რამენაირად გაზეთში აღნიშვნა. რასაკვირველია, წერილის დაბეჭდვა არ შეიძლებოდა და ამნაირად მოვიქეცი: მესამე დღეს მოგვივიდა პოლიციური ცნობა ამ ამბის შესახებ. მოვალენი ვიყავით ეს ცნობა ჩვეულებრივ დაგვებეჭდა წერილის ასოებით უბრალო შემთხვევების განყოფილებაში. მე გადავთარგმნე ცნობა, გავუკეთე სათაური «მ უ შ ა თ ა ა რ ე უ ლ ო ბ ა ტ ფ ი ლ ი ს შ ი», განკარგულება მივეცი სტამბას აეწყოთ ამბავი არა პეტიტით, არამედ ჩვეულებრივის «ვენის» შრიფტით და მოვათავსე მეთაური წერილის ადგილას... წარმოიდგინეთ ამ ჩემმა უბრალო, უმნიშვნელო გამოგონებამაც კი ერთგვარი სენსაცია გამოიწვია. ყველამ მიაქცია ყურადღება, რომ სხვა გაზეთებში ეს დიდი ამბავი წერილის ასოებით, «შემთხვევებში» იყო მოქცეული, ჩვენს გაზეთში კი მეთაურად იყო გამოჭიმული... ისეთ უმსგავსო პოლიტიკურ პირობებში ვცხოვრობდით მაშინ, რომ ასეთი პატარა რამეც კი, ასეთი უმნიშვნელო ხრიკი, ცენზურის წინააღმდეგ მიმართული, გვახარებდა. ჩვენი რედაქტორ-გამომცემელი შემინებული იყო, გაზეთი არ დაგვიხურონო, მაგრამ, საბედნიეროდ, საქმე უბრალოდ გათავდა; შენიშვნა მოგვცეს საცენზურო კომიტეტიდან და გაფრთხილება – მეორედ ამგვარი რამ არ ჩაიდინოთო...

რა თქმა უნდა 1901 წლის 22 აპრილი დიდმნიშვნელოვანი დღეა საქართველოს მუშათა მოძრაობის ისტორიაში: დიადი მომავლის ბორბალი ატრიალდა და მისი შეჩერება აღარაფერს და აღარავის შეეძლო... იმავე წლის მეორე ამბავი, როგორც ვთქვი, წარსულს, წარმავალ ქვეყანას ეკუთვნოდა.

ეს იყო საქართველოს რუსეთთან შეერთების 100 წლის თავის აღსანიშნავად გამართული საიუბილეო დღესასწაული. ეს უცნაური დღესასწაული გამართა საქართველოს თავადაზნაურობამ. ამ საქმის სულისჩამდგმელი და ასე ვსთქვათ, იდეოლოგი იყო ტფილისის გუბერნიის თავად-აზნაურთა მაშინდელი წინამძღოლი დ ა ვ ი თ ზ ა - ქ ა რ ი ა ს ძ ე მ ე ლ ი ქ ი შ ვ ი ლ ი. ის საკმაოდ განათლებული და განვითარებული კაცი იყო, დიდის ტემპერამენტის და ენერჯის პატრონი, აგრეთვე გამოჩენილი მჭერმეტყველი. პოლიტიკური რწმენით ის იყო გულწრფელი მონარქისტი. მისი წამოდგენით თვითმყრობელი მეფე კეთილის განზრახვებით იყო აღჭურვილი. თუ რუსეთში ცუდი პოლიტიკური პირობებია, თუ რუსეთი ძლიერ ჩამორჩა კულტურულ ქვეყნებს, ეს სულ თვითმყრობელ «ჩინოვნიკების» ბრალია. ამათ აღმართეს კედელი მეფესა და ერს შორის. ხალხის ხმა მეფემდე ვერ მიდის, მეფეც ვერ ხედავს ხალხის გაჭირვებას. ეს «Средостение» ოდესმე დაირღვევა და რუსეთიც ნორმალურ განვითარების პირობებში ჩადგებაო. შეიძლება ამ «სრედოსტენიეს» დასანგრევად რევოლუციაც იქნეს აუცილებელიო, მაგრამ ეს რევოლუცია მას არ სწამდა და არც უნდოდა...

ახლაც, იუბილეის გამართვისათვის მთავარი მოტივი მისთვის ის იყო – მეფეს უნდა გავაგებინოთ ქართველ ერის უბედურება და მრავალგვარი გაჭირვებაო, იუბილეის მზადებას 1900 წლიდან შეუდგა. იწვევდა თავის სახლში ჯერ თავად-აზნაურების წრეებს, შემდეგ ინტელიგენციას და მხურვალედ უმტკიცებდა დღესასწაულის მოწყობის საჭიროებას. ერთხელ ქართულ პრესის წარმომადგენლებიც მიგვიწვია. ვიყავით, მახსოვს არჩილ ჯორჯაძე, ალექ. ჯაბადარი და მე «ცნობის ფურცლისაგან», ნოე ჟორდანია «კვალისაგან» და კიდევ რამდენიმე კაცი. მელიქიშვილმა დიდის სიტყვით მოგვმართა, დაახლოვებით შემდეგი შინაარსისა:

თქვენ ხედავთ, რა ამბებშია რუსეთის პრესა და მოხელეობა; ისინი დაჯინებით ლაპარაკობენ ჩვენს სეპარატიზმზე, გვაბეზღებენ მეფესთან და რუსის ერთან. ამიტომაც საჭირო

ხმა ამოვიღოთ და გავახსენოთ, რომ საქართველო თავის ნებით შეუერთდა რუსეთს; მოვაცხადოთ რა დიდი მნიშვნელობა ჰქონდა რუსეთისათვის ამ შეერთებას: საქართველომ დარიალის კარები გაუღო რუსეთს და ამრიგად საშუალება მისცა მას – ახლო აღმოსავლეთში ფეხი მოეკიდნა. ამასთანავე უნდა ვუთხრათ რუსის მეფესა და ერს, რომ საქართველოს სამაგიეროდ არაფერი მიუღია, იმედი გაუცრუვდა და დღეს გადაგვარების გზას ადგია. თქვენ დამეთანხმებით, რომ ყველა ამის თქმას დიდი პოლიტიკური და მორალური მნიშვნელობა ექნება. ხოლო ყველაფრის თქმა შესაძლებელი იქნება, როცა ჩვენ აგრეთვე ჩვენის ნებით ვიდღესასწაულებთ შეერთების ასის წლისთავს. გარდა ამისა, თქვენ იცით, რომ ამჟამად თავად-აზნაურობასა და ქალაქს აღძრული აქვთ სხვადასხვა მნიშვნელოვანი შუამდგომლობა ერობაზე, ნაფიც მსაჯულთა სასამართლოზე და ტფლისში უნივერსიტეტის დაარსებაზე. იმედი მაქვს თუ ყველა არა, ზოგი შუამდგომლობა მაინც დაკმაყოფილებული იქნება, თვით ამ დღესასწაულის დროსო.

ჩვენ ყველამ, პრესისა და სხვადასხვა მიმდინარეობის წარმომადგენლებმა, რა თქმა უნდა გადაჭრით უარი ვუთხარით მელიქიშვილს დღესასწაულში მონაწილეობის მიღებაზე და საერთოდ დახმარებაზე. ჩვენი პასუხი მოკლე იყო:

– ქართველ ერის მონობის აღსანიშნავ დღესასწაულში ჩვენ ვერავითარ მონაწილეობას ვერ მივიღებთ-თქო.

– მე ამას მოველოდი, გვითხრა მელიქიშვილმა, – იმას მაინც გთხოვთ წინააღმდეგობას ნუ გავვიწყვითო. ამაზე არჩილ ჯორჯაძემ უპასუხა:

– სამწუხაროდ, ჩვენ ხელთ ძალა არ არის ლეგალურ პრესაში წინააღმდეგობა გაგიწიოთ, ხოლო თუ ვინმე არალეგალურად თავის აზრს გამოხატავს, ამას თქვენთვის რა მნიშვნელობა ექნებაო.

ამ «აუღენციის» შემდეგაც მელიქიშვილი მიგვიწვევდა ხოლმე ხანდახან: ხან თავის მომავალ სიტყვების პროექტს გადმოგვცემდა, ხან საგაზეთო წერილებს წავგიკითხავდა და სხვა. საზოგადოდ ძალიან უყვარდა ჩვენთან ლაპარაკი, კამათი და აზრთა გაცვლა-გამოცვლა.

ძალიან სასიამოვნო მობასე იყო და პირადათ მე ხშირად მქონია მასთან ხანგრძლივი კამათი სხვადასხვა საზოგადოებრივ საკითხზე.

მახსოვს, ერთი მისი მიწვევა. ჩვეულებრივ, რედაქციაში გამოგვიგზავნა ეტლი და პატარა ბარათი – გთხოვთ დაუყოვნებლივ მოხვიდეთო. რედაქციაში იმ დროს კიტა აბაშიძე იყო და ვთხოვე ერთად წავსულიყავით. მელიქიშვილი დერეფანში მოგვეგება და მოგვმართა: სტუდენტები მყავს მოწვეული და ვცდილობ დავაჯერო, რომ არ ღირს რუსეთის სარეგოლაციო მოძრაობაში მონაწილეობის მიღება, რომ ქართველმა ახალგაზრდობამ თავი უნდა შეინახოს სამშობლოში მუშაობისათვის.

მე და კიტამ კატეგორიულად გამოგუცხადეთ, რომ ამ საქმეში დახმარებას ვერ გავუწყვით.

– კარგი, კარგი... მოდით ყური დაუგდეთ ჩვენს კამათს. ყურადღება მიაქციეთ ერთ სტუდენტს, შესანიშნავი მჭერმეტყველი და მეტად მახვილი მოკამათეა...

შევედით დარბაზში, რომელშიაც მრავალ ახალგაზრდობას მოეყარა თავი. კამათი გაგრძელდა. მელიქიშვილმა ლამაზი სიტყვა წარმოსთქვა, მაგრამ სტუდენტები მაგრად დაუხვდნენ. სტუდენტი, რომელზედაც, მან გვითხრა აღმოჩნდა კაკი (ირაკლი) წერეთელი.

იუბილეს დღედ არჩეული იყო იმ წლის 25 სექტემბერი. ამ დღისთვის ტფლისში ჩამოვიდა კავკასიაში მეფის ნაცვლად ნამყოფი დიდი მთავარი მიხეილ ნიკოლოზის ძე. მას თან ჩამოჰყვინენ საბერძნეთის დედოფალი და კიდევ, აღარ მახსოვს, რომელიღაც ახალგაზრდა დიდი მთავრები. ამავე დღისთვის ჩამოვიდნენ დღესასწაულებზე დასასწრებლად რუსეთის თავად-აზნაურების სხვადასხვა წინამძღოლნი: მოსკოვისა – თავ. ტრუბეცკოი, კიევის – რეპნინი, ვილნოს-პლატერი, პეტერბურგის – ზინოვიევი და სხვები.

დილით სამეფო გვარეულობა, რუსეთიდან ჩამოსული სტუმრები, ქართველი თავად-აზნაურობა და ქალაქის წარმომადგენელი სიონის ტაძრისაკენ გაემართნენ. ქალაქის საგანგებოდ მორთულ ქუჩებზე დიდძალ ხალხს მოეყარა თავი, მაგრამ ცხადად ეძინოდა მას სრული გულგრილობა და აშკარა იყო, სანახაობის საყურებლად გამოსულიყო. სიონის ტაძარში პარაკლისის გადახდის შემდეგ ყველამ თავი მოიყარა მთავარ-მართებლის სასახლეში. გამოვიდა დიდი მთავარი მიხეილ ნიკოლოზის ძე, მიულოცა დამსწრეთ დღესასწაული და წაიკითხა «უმადლესი რესკრიპტი». რესკრიპტში აღნიშნული იყო მეფის შემდეგი «წყალობანი»:

1) ქალაქ კავკავში დაარსებულ იქნება კადეტთა კორპუსი, ქართველ თავად-აზნაურობის შვილების აღსაზრდელად; 2) ყოველწლიურად ხაზინიდან ქართველ თავად-აზნაურობას მიეცემა 40 ათასი მანეთი (ოც-ოცი ათასი ტვილისისა და ქუთაისის თავად-აზნაურობას) მოზარდ თაობის აღსაზრდელად; 3) თავად-აზნაურობა სამი წლით განთავისუფლებულია საადგილ-მამულო გადასახადებისაგან.

როგორც ხედავთ, მეფის რესკრიპტშიაც ხაზგასმით იყო აღნიშნული, რომ ეს დღესასწაული თავად-აზნაურობის დღესასწაულია და მხოლოდ მას «უბოძა» სხვადასხვა საჩუქარი.

ნაშუადღევს სამ საათზე მე გავეშურე მელიქიშვილის სახლისკენ ამბების გასაგებად; იქ უკვე თავი მოეყარა ინტელიგენციის რამდენსამე წარმომადგენელს, რომელნიც ჩემსავით ცნობისმოყვარეობამ მოიყვანა აქ. პატარა ხნის შემდეგ შემოვიდა თვით მელიქიშვილიც, რომელსაც დიდი აღელვება ეტყობოდა. თან მოსდევდა ტრუბეცკოი, რომელიც ცდილობდა მის დამშვიდებას, გადაეხვია კიდეც:

— Успокойся, голобчик Давид! Все исправится, надо нам немного потерпеть...

მელიქიშვილი გაჯავრებული იყო რესკრიპტით: მოელოდა ერობას, ან უნივერსიტეტს, კიდეც რასმე ქართველ ერისთვის, ნამდვილად კი რესკრიპტით თავად-აზნაურობას ებოძა კადეტთა კორპუსი და რაღაც გროშები. დამახასიათებელია, რომ მელიქიშვილს ეხლაც მტკიცედ სწამდა, მეფე აქ არაფერ შუაშია, ყველაფერში დამნაშავეა «კედელი» განსაკუთრებით კი კავკასიის მთავარმართებელი თავადი გოლიცინიო. იმის ჩაგონებით არის დაწერილი ეს რესკრიპტო, გაიძახოდა განრისხებული მელიქიშვილი.

ასე უფერულად გათავდა ეს უცნაური დღესასწაული, რომელსაც არავითარი შთაბეჭდილება არ მოუხდენია ქართველ ერზე და მხოლოდ წარსულის მწარე მოგონებანი აღუძრა.

ჩვენმა წრემ, რამდენადაც შეეძლო, პროტესტით აღნიშნა ეს დღესასწაული.

მახსოვს, დიდი ლაპარაკი იყო იმის შესახებ, თუ როგორ ფორმაში ჩამოგვეყალიბებინა ეს ჩვენი პროტესტი. ერთხელ დიდი კრებაც მოვიწვიეთ მ ა რ ი ა მ დ ე მ უ რ ი ა ს ბინაზე. ზოგი ამბობდა, ქუჩაში დემონსტრაცია გავმართოთ, ზოგი კიდეც სხვა საშუალებას მიგვითითებდა. სხვათა შორის, დიდი სიცილი გამოიწვია კრებაზე ჩვენი ახალგაზრდა წევრის ი ო ს ე ბ ქ უ თ ა თ ე ლ ა მ ი ს წინადადებამ. უეჭველია, სთქვა მან, ამ დღესასწაულზე სოფლის მამასახლისებს დაიბარებენო; წინდაწინ მოლაპარაკება გავმართოთ მათთან; ჩავაგონოთ, როცა მთავრობას წარუდგებიან, გამოუცხადონ გლეხების სახელით, რომ ქართველი ხალხი წინააღმდეგია ამ იუბილისო; მამასახლისები დაგვიჯერებენო, არწმუნებდა გამხიარულებულ კრებას იოსები. ამის შემდეგ მას დიდხანს ეძახდნენ «იოსებ მამასახლისს».

ბოლოს გადაწყვეტიტით დაგვამყოფილებულიყავით პროკლამაციით. ა რ ჩ ი ლ მ ა დასწერა მხურვალე პროკლამაცია, ვ ლ. ლ ო რ თ ქ ი ფ ა ნ ი ძ ე მ სადღაც დაბეჭდა და ქალაქს მოვფინეთ. გარდა ამისა, ი ლ ი კ ო ნ ა კ ა შ ი ძ ი ს შემოწმებით დიდი წერილი გაუგზავნეთ ლ ე ვ. ტ ო ლ ს ტ ო ი ს, ავუწერეთ საქართველოს მდგომარეობა და ის დამცირება, რომელიც

ქართველმა ხალხმა განიცადა ასი წლის მონობის იუბილეს გადახდის გამო. ვთხოვეთ, ხმა აღმადღებინა და რუსეთის მოწინავე საზოგადოებისათვის ეცნობებინა, რომ ქართველი ერი და ხალხი არ მონაწილეობდა ამ დღესასწაულში... ტოლსტოისაგან იმავ ნაკაშიძის შემწეობით პასუხი მივიღეთ:

– დიდად თანაგიგრძნობთო, მაგრამ ამჟამად თქვენს თხოვნას ვერ ავასრულებ, იქნებ შემდეგში მოვახერხო ესაო.

***

აი, სხვათა შორის ამ ორმა ამბავმაც დაგვაჩქარა ჩვენი განზრახვების ასრულებისთვის ხელი მოგვეკიდა დაუყოვნებლივ. ჩვენ დავინახეთ, რომ ქართველი ს.-დემოკრატები მარჯვედ მუშაობენ ხალხში. წინადაც ვიცოდით, მუშაობა სწარმოებდა, მაგრამ 22 აპრილის გამოსვლამ დაგვარწმუნა, რომ ეს მუშაობა დიდია და რომ საჭიროა ახლავ მივიღეთ მშრომელ ხალხთან ეროვნულისა და სოციალურის პროგრამითაც... მეორე მხრით, უცნაურმა იუბილემ გვაგრძნობინა _ რამდენად საჭირო და დრო იყო ძველ თაობისათვის თავში ჩაგვეკრა...

XXI

**«ჩვენი კომიტეტი». _ პირველი ოპოზიცია. ნიკო ცხვედაძე.
უთანხმოება «ცნობის ფურცლის» რედაქციაში. _ ისევ
საქალაქო არჩევნები. _ ჩვენებური ოპოზიციონერობა.
_ მარგანეცის მრეწველობის საბჭო**

ჩვენი «პირველი კომიტეტი» საკმაოდ მხნედ შეუდგა საქმეს. პირველყოფლისა საჭირო იყო გამოგვერკვია, ვინ იქნებოდა ახალი პარტიის წევრი, რამდენი კაცი მოიყრიდა თავს ახლადამართულ დროში ქვეშ. შევუდექით წინასწარ რეგისტრაციას. გამოირკვა, რომ ზოგი იმათგანაც არ შემოდის პარტიაში, ვინც ჩვენ წინასწარ კრებებს ესწრებოდა, მაგალითად _ ი ლ ი ა ნ ა კ ა შ ი ძ ე, ფ ი ლ ი პ ე გ ო გ ი ჩ ა ი შ ვ ი ლ ი, და კიდევ ორიოდე კაცი, არ მახსოვს ვინ. გადავწყვიტეთ თავდაპირველად, ასე ვთქვათ, სარეგისტრაციო კონფერენციის მოწვევა. იმა ხალხის შემწეობით, რომელიც მომავალ გაზეთისათვის ფულს აგროვებდა, მოვიწვიეთ თანამგრძნობი ხალხი სხვადასხვა ადგილიდან. საზოგადოდ კი სასტიკ კონსპირაციას ვიცავდით, რადგან ვშიშობდით _ საზღვარგარეთულ ორგანოს დაარსებისათვის ხელი არაფერს შეეშალა. ამიტომ ჯგუფ-ჯგუფად დავყავით ჩამოსულები და ტფილისელები და ისე ვებასებოდით: ა რ ჩ ი ლ ჯ ო რ ჯ ა ძ ე ტ ფ ი ლ ი ს ე ლ ე ბ ს, ვ ლ. ლ ო რ თ ქ ი ფ ა ნ ი ძ ე _ ს ტ უ დ ე ნ ტ ე ბ ს და მოსწავლე ახალგაზრდობას, მე _ პროვინციელებს. მალე გამოირკვა, რომ პარტიაში ჩარიცხვის მსურველი საკმაოდ ბევრი იყო. მაგრამ აქვე უნდა ვსთქვა, რომ მომავალი ჩვენი პროგრამის მიხედვით, ეს ხალხი ნაირ-ნაირი იყო: ზოგს მარტო ეროვნული პროგრამა აინტერესებდა და ჩვენი სოციალიზმი ნაკლებ სწამდა, ზოგი «ნაროდნიკობდა», ზოგი ანარქიზმ-სინდიკალიზმისკენ მიიწევდა და სხვა. ამის შესახებ ჩვენმა კომიტეტმა გადასწყვიტა, ჯერ-ჯერობით არ მიექცია სასტიკი ყურადღება წევრების გარჩევაზე. ჩვენ იმ აზრის ვიყავით, რომ ახლო მომავალში როცა პარტიული პროგრამა შემუშავდებოდა, პარტიული რიგები თავისთავად გაიწმინდებოდა. პროგრამის საბოლოო შემუშავება გადაიდო ერთის ან ორის წლის ვადით, სანამ ჩვენი მომავალი საზღვარგარეთული ორგანო გამოარკვევდა მთავარ საფუძვლებს და მთავარ მუხლებს ჩვენის მსოფლმხედველობისას. მანამდე კი საკმარისად დავინახეთ მოკლე, საზოგადო

ხაზებით აღნიშნულ პროგრამით გვესარგებლა. ამ მოკლე პროგრამის შემუშავება მოგვანდეს: ა რ ჩ ი ლ ჯ ო რ ჯ ა მ ე ს, ა ნ- დ რ ი ა დ ე კ ა ნ ო ზ ი შ ვ ი ლ ს და მე. ჩვენ მიერ შემუშავებული ამგვარი პროგრამა შესაფერი ინსტრუქციები და დირექტივები მივეცით ზემოაღნიშნულ კრებაზე დამსწრე ხალხს და დავავალეთ მათ ახალ პარტიისათვის პროპაგანდა, დროებითი კომიტეტის არჩევა ადგილობრივ და ამგვარად გავისტუმრეთ.

იმ ხანებში ჩვენ ჯგუფს უკვე მოუხდა სხვადასხვა საზოგადოებრივ დაწესებულებაში გამოსვლა.

ამ საზოგადოებიდან მთავარი ადგილი, რა თქმა უნდა, ეჭირა «ქართველთა შორის წ.-კ. გამავრცელებელ საზოგადოებას». წესდებით მას საკმაოდ დიდი უფლება ჰქონდა მინიჭებული. სახალხო სკოლების გახსნა, ბიბლიოთეკა-სამკითხველოების დაარსება, საკვირაო სკოლების მოწყობა, წიგნების გამოცემა, მუზეუმების დაარსება და სხვა. საზოგადოების მნიშვნელობა იმითი იყო საყურადღებო, რომ მას შეეძლო ყველაფერი ეს ეროვნულ ნიადაგზე მოეწყო, რითაც, ასე თუ ისე, შესწორებას შეიტანდა ოფიციალურ სამოსწავლო უწყების გამარუხებელ სამოსწავლო მოღვაწეობაში. საუბედუროდ ეს საზოგადოება იმთავითვე ვერ იყო ჩაყენებული რიგიან პირობებში და მისი მოქმედება ერთობ მკრთალი იყო იმ დროისთვის, რომელზედაც მე ვლაპარაკობ. «საზოგადოებას» ჰქონდა მხოლოდ ოთხი სკოლა. 7-8 ბიბლიოთეკა-სამკითხველო, არც ერთი საკვირაო სკოლა არ იყო და მხოლოდ 12-15 წიგნი იყო გამოცემული. რასაკვირველია, ასეთი მცირე საქმე დიდ კონკურენციას ვერ გაუწევდა იანოვსკის გამანადგურებელ პოლიტიკას. თავიდათავი მიზეზი ამისა მატერიალურ საშუალებათა მხრივ იყო «საზოგადოების» უილაჯობა. იმ ხანებში მისი წლიური ბიუჯეტი ძლივს შეადგენდა 9000 მანეთს. ამისი ბრალი, უეჭველია «საზოგადოების» მართველ ორგანოსაც ედებოდა, მაგრამ ისიც უნდა აღვნიშნოთ, რომ ქართველი ერიც არ ეპყრობოდა ყურადღებით თავის «მატიცას»...

აი, ამ «საზოგადოების» გადახალისებისათვის გაილაშქრა ჩვენში მაშინ ახლად აღორძინებულმა დემოკრატიულმა საზოგადოებრიობამ. ჯერ კიდევ 1898 წელს მიიტანეს იერიში მესამე დასელებმა, და აგრეთვე «ივრია» _ «მოამბეში» შეხიზნულმა ჩვენმა ამხანაგებმა, მაგრამ მთავარი იერიში მიტანილ იქნა სამი-ოთხი წლის შემდეგ, როცა თითქმის მთელი ძველი გამგეობა გამოცვლილი იქნა. ამ კრებაზე უკვე აშკარად მოსჩანდა სამი მიმდინარეობა: პოზიციამი იდგა ჩვენი ძველი თაობა, ხოლო ოპოზიციამი, ჩვენი ჯგუფი და «კვალელები». ძველი გამგეობიდან დარჩნენ მხოლოდ ნ ი კ ო ც ხ ვ ე დ ა მ ე, დ ა ვ ი თ კ ა რ ი- ჭ ა შ ვ ი ლ ი და ე ქ ვ თ ი მ ე თ ა ყ ა ი შ ვ ი ლ ი, ახლებიდან არჩეული ვიყავით: ნ ი კ ო ე ლ ი ა ვ ა, ი ვ ა ნ ე გ ო მ ა რ თ ე- ლ ი, ა რ ჩ ი ლ ჯ ო რ ჯ ა მ ე, გ ი ო რ გ ი დ ე კ ა ნ ო ზ ი შ ვ ი- ლ ი, მე და სხვანი.

უნდა ითქვას, რომ ჩვენი ოპოზიცია მაინც და მაინც ძლიერი ვერ იყო _ უფრო ზოგადი ფრაზებით ვკმაყოფილდებოდით.

სკოლები და ბიბლიოთეკები ცოტაა, რაც არის, იმასაც მეთვალყურეობა აკლია, საღსრების გადიდებაზე გამგეობა არ ფიქრობს და სხვა მთავარი აზრი ჩვენი ოპოზიციისა მაინც სრულიად მართალი იყო. ჩვენ ვამტკიცებდით, რომ საჭიროა «საზოგადოება» დაუახლოვდეს მასას, დააინტერესოს იგი თავის მოღვაწეობით და ეს გზა გააძლიერებს თვით საზოგადოებასაც. ამისთვის ჩვენ უპირველეს ყოვლისა შევამცირეთ საწევრო გადასახადი, 6 მანეთიდან ერთ მანეთამდე, რამაც მართლა ასობით ახალი წევრი შესძინა საზოგადოებას. «კვალელები» მოითხოვდნენ საწევრო გადასახადის შემცირებას (ექვს შაურამდე), მაგრამ ჩვენ არ გავყვეით მათ ამ მოთხოვნაში და მაშინ საზოგადო კრებამაც არ შეიწყნარა ეს წინადადება. შემდეგ ჩვენ მივაქციეთ ყურადღება ახალ ბიბლიოთეკების დაარსებას, სახალხო კითხვებს, საკვირაო სკოლებს, ერთი სიტყვით იმას, რაც საზოგადოების მოღვაწეობას უახლოვებდა ხალხს, მაგრამ აქვე

უნდა აღვნიშნო, რომ ჩვენმა გადასვლამ პოზიციაში მაინცადამაინც ბევრი არაფერი შესძინა საზოგადოებას. ისევ ის უსახსრობა გველობებოდა წინ და არ გვადლევიდა შეძლებას იმ სიმაღლეზე დაგვეყენებინა ჩვენი «მატიცა», როგორც ამაზე ვოცნებობდით, როცა ჩეხების «მატიცის» ამბავს ვკითხულობდით...

ძველ გამგეობიდან ჩვენ შეგნებით დავტოვეთ ზემოაღნიშნული პირები, რომელნიც მართლა დიდ სამსახურს უწევდნენ წერა-კითხვის საზოგადოებას.

ჩვენ შორის დიდი კამათი გამოიწვია საკითხმა ილია ჭავჭავაძის შესახებ. თუმცა ილია იმჟამად სრულიად არ მუშაობდა საზოგადოებაში, მაგრამ ჩვენ ჯგუფს არ უნდოდა მისი გადაყენება როგორც ძვირფას მგონისა და დიდ საზოგადო მოღვაწისა, აგრეთვე იმ მოსაზრებით, რომ ილიას სახელი ასე თუ ისე იფარავდა საზოგადოებას თვითმპყრობელ ბიუროკრატის თავდასხმისაგან; ილიას ანგარიშს უწევდნენ მაღალ წრეებში. «კვალელებს» უნდოდათ იმისი გაშვება. მაგრამ ჩვენი კამათიც ზედმეტი გახდა, რადგან ილიამ თავი დაანება «საზოგადოებას». ძველი გამგეობის მეორე წევრი ნიკო ცხვედაძემ შეუდარებელი ენერჯის ადამიანი იყო. მგონი არასოდეს არ დაჰკლებია გამგეობის სხდომებს; ზეპირად იცოდა ყველა მისი საქმეები. და თუ «საზოგადოებამ» რამე გააკეთა და ერთგვარი სიმპატია დაიმსახურა ქართველ ერში, ამაში უდიდესი ღვაწლი სწორედ ნიკო ცხვედაძეს მიუძღოდა.

იმ ხანებიდან ნიკომ ცოტა არ იყოს თავისი ყურადღება მოაკლო საზოგადოებას, მაგრამ ეს იმიტომ, რომ ეხლა დიდი ახალი საქმე წამოიწყო. მე ვლაპარაკობ ქართულ გიმნაზიისთვის საკუთარ შენობის აგების შესახებ. სწორედ იმ დროში დაიწყო ცხვედაძემ ამ საქმეზე ზრუნვა; შეაწირვინა თავად კონსტ. მუხრანსკის საკმაოდ დიდი თანხა, შეაგროვა სხვებისაგანაც ფული, იყიდა ვაკის დასაწყისში დიდი ადგილი და 1900 წელს შეუდგა კიდეც შენობის აგებას. კარგად მახსოვს ის დღე, როცა ცხვედაძემ ქართველი საზოგადოება მიიწვია საძირკველის ჩაყრაზე და კურთხევაზე. სხვათა შორის ვიყავით რედაქციის წარმომადგენელნიც. იმ დღის გაზეთების ნომრები მოვათავსეთ ბოთლებში და ეს ბოთლები ჩავუშვით საძირკველისათვის ღრმად ამოთხრილ მიწაში... ნიკო ცხვედაძე ნამდვილ ახალგაზრდულ ენტუზიაზმით იყო გატაცებული, მაგრამ ბევრი დამსწრე სკეპტიკურად აქნევდა თავს და ჩუმად დასცინოდა კიდეც ინიციატორს... სხვათა შორის, ცერემონიის გათავების შემდეგ ნიკო მოგვიბრუნდა ახალგაზრდებს და გვითხრა:

– ყმაწვილებო, გირჩევთ შეიძინოთ აქ სამოსახლო ადგილები, ეხლა ახლო-მახლო მიწა აქ ღირს საყენი რამდენსამე კაპეიკად, რამდენიმე წლის შემდეგ კი ათ თუმანადაც არავინ მოგცემთო.

ვაკე მაშინ წარმოადგენდა ოღრო-ჩოღრო უდაბნოს და ჩვენც ზურგს უკან დავცინეთ მოხუც ენტუზიასტს: რას ამბობს ეს ადამიანი, ვის გაუგონია აქ დასახლება...

ცხვედაძე საკვირველის ენერჯით შეუდგა საქმეს და თავის ხუროთმოძღვართან _ სიმონ კლდიაშვილთან ერთად, დღე და ღამეს ათენებდა შენობაზე. ყოველ წელიწადს გვემას აფართოებდა, არ ეშინოდა ხარჯების ზრდისა, შოულობდა ფულს, ყურს არ უგდებდა სკეპტიკოსებს და ბოლოს მართლაც სძლია ყოველგვარი დაბრკოლება; უდაბნო ადგილას აიშართა ლამაზი, ვეებერთელა შენობა და იქვე ახლო-მახლო მთელი ახალი ქალაქი გაჩნდა.

– აქ ოდესმე ჩვენი უნივერსიტეტი მოთავსდებაო, წინასწარმეტყველებდა ნიკო. მისი წინასწარმეტყველება გამართლდა, მაგრამ საუბედუროდ თვითონ ვეღარ მოესწრო ამ დღეს.

წ.-კ. საზოგადოებაში ცხვედაძეს უახლოესი თანამემძლე იყო ამას წინად გარდაცვალებული დავით კარიჭაშვილი. ესეც დიდის გულმოდგინებით მუშაობდა გამგეობაში როცა

ცხვედაძემ მუშაობას დაანება თავი, მის მაგივრობას კარიჭაშვილი ღირსეულად ასრულებდა. ექვთიმე თაყაიშვილი აგრეთვე თვალსაჩინო მოამაგე იყო საზოგადოებისა: მისი მეოხებით გამდიდრდა «საზოგადოების» შესანიშნავი ბიბლიოთეკა და მუზეუმი, მან ჩაუყარა საძირკველი ამ ბიბლიოთეკისა და მუზეუმის სამეცნიერო კატალოგიზაციას და სისტემატიზაციას.

შემდეგში მე კიდევ დავუბრუნდები წ.-კ. საზოგადოების მოღვაწეობას. ეხლა ვიტყვი მხოლოდ, რომ ცხრაასიან წლებიდან წ.-კ. საზოგადოებას, ცოტაოდენი გაცხოველება დაეტყო, დემოკრატია დაინტერესდა მისი საქმიანობით, მის კრებებს დიდძალი ხალხი ესწრებოდა.

ჩვენი ჯგუფის განკერძოებულმა გამოსვლამ წ.-კ. საზ-ბის კრებაზე აურ-ზაური გამოიწვია ჩვენს მოწინააღმდეგეთა ბანაკში: თავს დაგვესხენ მარცხნიდანაც, მარჯვნიდანაც. «კვალი» გვიკიჟინებდა ორქოფობას: თქვენი ოპოზიცია იმდენად სუსტი და უძლური იყო, რომ უფრო «პოზიციის» დაცვას ჰგავდა ვიდრე ოპოზიციონურს გამოსვლასაო. ეს ასეც უნდა ყოფილიყო, რადგან თქვენც გემინიათ დემოკრატის მოსვლისა საზოგადოებრივ დაწესებულებებშიო... «კვალის» ასეთი ბრალდება მართალია უსამართლო იყო, მაგრამ, იდეური აზრი ჰქონდა.

სულ სხვაგვარი იყო «ივერიის» გაწიწმატება-გაბოროტება. «ივერიას» ის ვერ მოენელებინა, როგორ გაჰბედეს «ცნობის ფურცლებმა» განკერძოებით გამოსვლაო. ამ დღიდან დაწყებული «ივერია» გადაგვეკიდა, უმოწყალოდ და მუდამ ჩვენ ლანძღვა-გინებაში იყო. ჩვენ გაკვირვებული ვიყავით: როგორ კისრულობს დარბაისელი ალ. სარაჯიშვილი, «ივერიის» მაშინდელი გამგე, ასეთ ურიგო პოლემიკას-თქო. გავაფრთხილეთ რამდენჯერმე, მაგრამ არ მოგვეშვნენ. მეტისმეტად აშფოთებდა პოლემიკის ასეთი მიმართულება და წესი არ ჩილჯორჯამეს; მეთაურიც-კი დასწერა ამის გამო; მოითხოვდა ნეიტრალ და პატივცემულ პირების მიგზავნას და სხვა.

იმავ წელს მოხდა საქალაქო არჩევნები ტფილისში; ამის გამო «ივერიამ» კიდევ უფრო გამწვავებით დაგვიწყო ლანძღვა და, ბოლოს, იძულებული გავხდით, _ სრულიად შეგვეწყვიტა გაზეთთან ყოველგვარი ურთიერთობა: იმ დღიდან დაწყებული ჩვენ გაზეთში «ივერია» აღარ იხსენებოდა. ბოიკოტი განვაგრძეთ იმ დრომდე, სანამ «ივერია» არ დაიღალა და არ მოგვეშვა.

წ.-კ. საზოგადოებაში ჩვენს გამოსვლას კიდევ მოჰყვა ჩვენთვის ერთი უსიამოვნო ამბავი: გავვირისხდა ჩვენივე რედაქტორი ალ. ჭყონ-ნიია. ისიც იყო წ.-კ. საზოგადოების გამგეობის წევრი და სხვადასხვა ძველ წევრებთან ისიც იძულებული გახდა გამგეობიდან წასულიყო.

ერთ დღეს მოგვივიდა ილია ჭავჭავაძის აგანბარათი: «ცნ. ფურცლის» რედაქტორის ალ. ჭყონიას განცხადების მოსასმენად ვთხოვ რედაქციის წარმომადგენლებს მოზრძანდენ დღეს საღამოს ბანკის დარბაზშიო. წავედით ალ. ჯაბადარი, არჩილი და მე. იქ დაგვხდენ ილია, ალ. სარაჯიშვილი, ნიკო ცხვედაძე, ალ. ჭყონია, და კიდევ ორი-სამი კაცი, კარგად არ მახსოვს ვინ. ილიამ განაცხადა:

_ შევიკრიბებით ალ. ჭყონიას თხოვნით, უჩივის «ცნ. ფ.-ის» თანამშრომელთაო.

სიტყვა აიღო ალ. ჭყონიამ და საბრალდებლო სკამზე დაგვესვა; რედაქტორი ვარ და გაზეთში ბევრი იმისთანა იბეჭდება, რასაც მე არ თანავუგრძნობო; რედაქტორი ვარ და ჩემმა თანამშრომლებმა იძულებული გამხადეს წ.-კ. ს-ის გამგეობიდან წავსულიყავიო, წინდაწინ არც კი გამაფრთხილეს ოპოზიციის იერიშის შესახებო და სხვა. ამის პასუხად არჩილმა განაცხადა:

– «ცნ. ფურცელი» თავიდანვე გარკვეულ მიმართულებას დაადგა. თითქმის ორი წელიწადია ამ მიმართულებით და გზით მიდის, რაც ბ. ჭყონიასათვის საიდუმლოებას არ შეადგენდა. პირველად გვესმის აქ მისგან, რომ ჩვენ ზნეობრივი უფლება არ გვქონია იმ მიმართულებით გაზეთის წაყვანისა, რომელიც მას არ მოსწონს თურმე. რაც შეეხება წ.-კ. საზოგადოების ოპოზიციას, ეს პირადად ალ. ჭყონიას წინააღმდეგ არ ყოფილა მიმართული და, საერთოდ ოპოზიციის პირადად არავის შეეხება; ხოლო ჩვენ რომ გამგეობის წინააღმდეგნი ვიყავით, ამას წელიწადზე მეტია ვწერთ გაზეთში და რაღა გაფრთხილება უნდოდა კიდევ ჩვენს რედაქტორს.

ალ. ჭყონიას და არჩილის ამ სიტყვების შემდეგ ილიამ განაცხადა:

– ჩვენ აქ მოსამართლეები არა ვართ; გვთხოვეს განცხადების მოსმენა, მოვისმინეთ განცხადებაც და პასუხიც და ამით თავდება ჩვენი მისიაო.

მაშინ ალ. ჭყონიამ განაცხადა:

– თავს ვანებებ «ცნ. ფ.»-ის რედაქტორობას და ვთხოვ ალ. ჯაბაძეს დაუყოვნებლივ შემცვალოსო. ეს მისი თხოვნა რამდენსამე დღეში იქნა შესრულებული და «ცნ. ფ.» რედაქტორად დაინიშნა გაზეთის გამომცემელი ალ. ჯაბაძე. მეტად გვეწყინა პატიოსან და დარბაისელ მოღვაწის ასეთი გაჯავრება, «კრების» დასასრულს, ბოდიშებით მივმართეთ მაგრამ, სამწუხაროდ, ალექსანდრე იმდენად განრისხებული იყო, რომ სრულიად შესწყვიტა ჩვენთან ყოველგვარი დამოკიდებულება და კავშირი.

ამ ინციდენტზე იმიტომ შევჩერდი, რომ აღმენიშნა ერთი დამახასიათებელი თვისება ჩვენის ძველის მოღვაწეებისა: საზოგადო საქმით გამოწვეულს პოლემიკასა და კრიტიკას ისინი მეტწილად შეურაცყოფად სთვლიდნენ და სამუდამოდ მოსისხლე მტრები ხდებოდნენ. მე მგონია, ამ მხრით ერთადერთ გამონაკლისს შეადგენდნენ ორი ძველი დიდი მოღვაწე – ილია ჭავჭავაძე და ნიკოლოზ ნიკოლაძე, დანარჩენების მოღვაწეობის ან მოქმედების კრიტიკულად შეხება სწორედ უბედურება იყო და დიდ გამბედაობას მოითხოვდა.

***

როგორც ზემოთ ვთქვი, იმავე წელს ტფილისში მოხდა საქალაქო არჩევნები. ეს მეორე არჩევნები იყო ჩემს მახსოვრობაში მას შემდეგ, რაც ტფილისში დავსახლდი. უნდა გაგახსენოთ, რომ პირველ, 1897 წლის არჩევნებს დიდი განგაში მოჰყვა. ველიჩკოს გაზეთი და ქართული პრესა გამმაგებით ებრძოდნენ სომხების შოვინიზმს. სხვადასხვა პროექტებიც დაიბადა მათ საარჩევნო უფლების შეზღუდვის შესახებ. მახსოვს ერთი ამგვარი პროექტი ნიკოლოზ ნიკოლაძე-ძემაც გამოაქვეყნა. ის საჭიროდ სთვლიდა ეროვნებათა მიხედვით პროპორციონალურ არჩევნების შემოღებას. მაგრამ ალბად საარჩევნო დებულების შეცვლა პეტერბურგში არ ინდომეს, თუმცა კავკასიის ადმინისტრაცია მოითხოვდა ამას; დაკმაყოფილდნენ მხოლოდ ერთი ადმინისტრაციული ღონისძიებით: უბრძანეს საბჭოს ქალაქი დაეყოთ სამ საარჩევნო უბნად და თვითეულში ცალკე მოეხდინა არჩევნები; ამ გზით შესაძლებლად მიაჩნდათ სომხების უმრავლესობის შესუსტება, რადგან ქალაქის ზოგიერთ უბანში მეტი ქართველობა და რუსობა ცხოვრობდა. ამ არჩევნებზედაც წინანდელი ძალთა განწყობილება სუფევდა: სომეხ ამომრჩეველთა რიცხვი ორი ათას კაცამდე აღიოდა (თითქმის 60%); ქართველთა 3ყავდათ მხოლოდ 524 ამომრჩეველი (15%); რუსებს 670 – (17%) და სხვა. როგორც წინა არჩევნებში, ახლაც სომხობა არ გამოდიოდა ერთი ფრონტით. ცალკე იყო პლუტოკრატია და ცალკე ახალგაზრდათა პარტია. ჩვენი გაზეთი ისევ ურჩევდა ქართველ ამომრჩევლებს ამ ახალგაზრდებთან შეერთებას; ურჩევდა არა ეროვნულ,

არამედ საქალაქო ინტერესების პლატფორმით გამოსვლას. ქართველები კვლავ რუსის ხულიგანებს შეუთანხმდენ და ისევ დამარცხდენ. რასაკვირველია წინანდებური გულგრილობა გამოიჩინეს: არავითარი მზადება არ ყოფილა და 524 ამომრჩევლიდან კრებაზე მოვიდა მხოლოდ 113 კაცი. აირჩიეს 52 სომეხი ხმოსანი, 13 ქართველი და 9 რუსი. ამნაირად კვლავ გაიმარჯვა სომხის პლუტოკრატამ. მახსოვს, ამგვარ შედეგის გამო სომხების «მ შ ა კ ი» სრულიად სამართლიანად სწერდა: თუ არჩევნები ეროვნულ ნიადაგზე იყო გადატანილი, რატომ ქართველებმა და რუსებმა მეტი ხალხი არ გამოიყვანეს ბრძოლის ველზე. სომხებიდან კრებებს დაესწრო მხოლოდ 500-მდე კაცი, ქართველებს და რუსებს კი ამომრჩევლები ჰყავდათ 1200-მდეო. ნახევარიც, რომ მოეყვანათ საარჩევნო ყუთებთან, ერთ სომეხსაც არ გაუშვებდნო.

პირადად მე მაშინაც ვფიქრობდი, რომ სომხები არ გამოიჩინდენ გადამეტებულ შოვინიზმს იმ განგაშის შემდეგ, რომელიც პირველმა არჩევნებმა გამოიწვია. მაგრამ სომხებმა ახლაც გააშვეს სასარგებლო, ძველი და ახალი ქართველი მოღვაწეები: გ რ. გ ა ბ ა შ ვ ი ლ ი, ნაფიცი ვექილები: ი. ბ ა რ ა თ ა შ ვ ი ლ ი და გ რ. დ ი ა ს ა მ ი ძ ე, ნ ი კ ო ქ ა რ თ ვ ე ლ ი შ ვ ი ლ ი და სხვანი.

ამ არჩევნებსაც მოჰყვა დაუსრულებელი განგაში, პოლემიკა და მითქმა-მოთქმა. კვლავ გამწვავდა სომეხ-ქართველთა ურთიერთობა. გაბრაზებულმა ქართველმა მალე იყარეს ჯავრი სომეხებზე. რამდენიმე თვის შემდეგ გაიხსნა ახალი დაწესებულება «კავკასიელ სტუდენტთა დამხმარე საზოგადოება». პირველ კრებებზედვე დიდძალი ქართველი ინტელიგენცია მოვიდა და გამგეობაში მხოლოდ ქართველები და რუსები აირჩიეს, არც ერთი სომეხი; გააშვეს თვით გ ი ო რ გ ი თ უ მ ა ნ ი შ ვ ი ლ ი, რომელიც აქტიურად და მხურვალედ მუშაობდა ამ საზოგადოების დაარსებისათვის; საკმაო რიცხვი გამგეობის წევრთა არ იყო არჩეული პირველ კრებაზე, ამიტომ დაინიშნა დამატებითი კრება და მხოლოდ მაშინ დიდის გაჭირვებით მივაღებინეთ ამ ერთადერთ სომხის კანდიდატურა.

***

უცნაური ოპოზიციონერობა ვიცოდით იმ ხანებში. არც ერთი ჩვენი საზოგადო დაწესებულება არ გადარჩენია იმ თავისებურ ოპოზიციას, რომელიც ბოლოს, დალუპვას უქადიდა თვით დაწესებულებას...

გიმნაზიის უფროს კლასებში რომ ვიყავი, მახსოვს დიდი აურზაური, დიდი ბრძოლა იყო ქუთაისის საადგილ-მამულო ბანკის გარშემო. ბანკის სათავეში მაშინ იდგა ნ ი კ ო ლ ო ლ ო ბ ე რ ი ძ ე, უმაღლეს სწავლადამთავრებული (იურისტი), ფრიად გონიერი, ფრთხილი და პატიოსანი მოღვაწე. ერთი სიტყვით, რაც საჭირო იყო იმისთანა საქმისათვის, როგორც იყო საპიპოთეკო ბანკი, ამ ადამიანს ყველაფერი ჰქონდა და რიგიანადაც მიჰყავდა საქმე. მე არ ვიცი, რამ გამოიწვია მაშინდელი ინტელიგენციის ოპოზიცია ლოღობერიძის წინააღმდეგ; უეჭველია, რამე შეცდომები იქნებოდა, მაგრამ ის მაინც ცხადია, რომ იმისთანა არაფერი ყოფილა ქუთაისის ბანკში, გამართლება რომ შეიძლებოდეს იმ მკაცრი ოპოზიციისა, იმ დაუნდობელი ბრძოლისა, იმ გადაჭარბებული დევნისა, რომელთა მსხვერპლი გახდა დარბაისელი, მუყაითი და პატიოსანი მოღვაწე. ქუთათურმა ინტელიგენციამ მის წინააღმდეგ წამოაყენა დ ი მ ი ტ რ ი დ ა დ ი ა ნ ი ს კანდიდატურა. ესეც ღირსეული და დარბაისელი მუშაკი იყო, მაგრამ არავითარი ისეთი უპირატესობა არ ჰქონია ლოღობერიძესთან შედარებით, რომ აუცილებლად საჭირო ყოფილიყო ერთის მეორით შეცვლა. ბრძოლა, ეს გაშმაგებული და გაუგებარი ბრძოლა რამდენსამე წელიწადს გაგრძელდა და, ბოლოს, ლოღობერიძე გააძევეს. მაინცადამაინც

არაფერი ბანკს ამით არ შეჰმატებია, მაგრამ უაზრო ბრძოლამ მეტად ცუდი ნაყოფი გამოიღო. რაკი ბრძოლას იდეური ხასიათი არა ჰქონდა და მხოლოდ პირადული მომენტი სჭარბობდა, ამ გარემოებამ სხვებსაც გაუღვიძა მადა. კ ა ლ ი ს ტ რ ა ტ ე ჩ ი კ ვ ა ი ძ ე მ სამართლიანად დაასკვნა:

– მე რითი ჩამოვუარდები დიმიტრი დადიანსო; თუ საქმე მარტო პირადობაა, მეც შემიძლია ღირსეული კანდიდატი ვიყო. – და ასტეხა ბრძოლა. თითქმის მთელი ქუთაისის ინტელიგენცია გადაუდგა წინ კილისტრატეს, მაგრამ ამან ბრძოლის ყოველი მისაღები და მიუღებელი საშუალება ამოძრავა და მიზანს მიადწია. აკაკიმ ამის შესახებ იოხუნჯა:

– «Коль истратил __ придет»-ო და მართლაც, არა თუ გავიდა ბანკის გამგედ, არამედ ისე მაგრადაც ჩაჯდა თავმჯდომარის სავარძელში, რომ ვერაფრით მისი გადმოგდება დასავლეთ საქართველოს ინტელიგენციამ ვეღარ მოახერხა. მთელი წლების განმავლობაში იყო ჭიდილი ორ მხარეს შორის; ამ ჭიდილში ბანკი ყველამ დაივიწყა და მისი საქმეები დღითი დღე უარესდებოდა. ბოლოს მთავრობაც ჩაერია და თავისებურად დააგვირგვინა საქმე: ბანკის თავმჯდომარედ მოხელე დანიშნა, ხოლო ბანკის მოქმედება შეზღუდა განსაზღვრულის თანხის სესხად გაცემის უფლებით. აი, ასე დაგვირგვინდა ჩვენებური უაზრო და თავდაუქცერელი ოპოზიცია.

ამის მსგავსი აშბავი კინალამ ტფილისის ბანკსაც დაემართა. ბევრით არაფრით განსხვავდებოდა ამისაგან სხვა ჩვენებურ საზოგადო დაწესებულებებში გამშაგებით აღმართული ოპოზიცია. მაგალითისთვის გავიხსენოთ თუნდაც ჭიათურის მარგანეცის მრეწველთა თვითმართველობაში გაჩაღებული საოპოზიციო ბრძოლა, რომელიც სწორედ იმ წელს გაძლიერდა, რომელზედაც შეჩერებული ვარ ეხლა (1902 _ 1903).

მარგანეცის მრეწველთა საბჭოს თავმჯდომარედ ამ საბჭოს დაარსებიდანვე იყო გ ი ო რ გ ი ზ დ ა ნ ო ვ ი ჩ ი. თამამად შეიძლება ითქვას, რომ გ ი ო რ გ ი ზ დ ა ნ ო ვ ი ჩ ი ს ენერგიისა, გამჭირახობისა და ნიჭის წყალობით დადგა ფეხზე და გაიზარდა ეს ჩვენი ქვეყნისთვის დიდმნიშვნელოვანი სამრეწველო საქმე. ჩემი განზრახვა არ არის მარგანეცის მრეწველობის ისტორიას მოვეყვ აქ, არც ადგილია აქ ამისთვის, მაგრამ ვინც დაინტერესდება ამ ისტორიით, ვინც პირუთვნელად განსჯის საქმეს, არ შეიძლება არ დარწმუნდეს, რომ სწორედ გიორგი ზდანოვიჩის ნიჭისა და დაუშრეტელის ენერგიით ამაღლდა ეს მრეწველობა და მსოფლიო მასშტაბის საქმედ ჩამოყალიბდა. რასაკვირველია, მის სამრეწველო პოლიტიკაში უსწორ-მასწორო გზებიც იყო, რაც აუცილებელია ამგვარ დიდსა და ახალ საქმეში. გიორგი თავიდანვე დარწმუნდა, რომ აქ წვრილი მეურნეობა ვერაფერს გააწყობს: ვერც ტექნიკას გააუმჯობესებს, ვერც მუშათა მდგომარეობას უშველის, ვერც მეტოქეობას გაუწევს უცხოეთის ბაზარზე სხვა ქვეყნების მარგანეცს. საჭირო იყო მსხვილი კაპიტალისტური მრეწველობის შექმნა. ამიტომ თავდაპირველად უცხო კაპიტალისტებს შეუწყო ხელი. შემდეგში, როცა დაინახა, რომ უცხო კაპიტალისტები მხოლოდ თავის გამდიდრებაზე ფიქრობდენ, ამისათვის უწესრიგო ექსპლოატაციას ეწეოდენ, და მრეწველობის ნორმალურ განვითარებისთვის თავს არ იწუხებდენ, თავი დაანება მათ და შეუდგა ადგილობრივ წვრილ მრეწველთა შეერთების საქმეს. დიდის ენერგიითა და მეცადინეობით მოახერხა ჩვენებურ მრეწველთა სინდიკატის დაარსება და საქმე მარჯვედ წავიდა წინ. მაგრამ, სწორედ ამ დროს ამ საქმეშიაც გაჩნდა ჩვენებური ოპოზიცია, გაჩაღდა ბრძოლა, ბრძოლა უმოწყალო და დაუნდობელი.

საქმიანი ოპოზიცია, უეჭველია, საჭირო და სასარგებლო იქნებოდა, მაგრამ საქმიანობის ნაცვლად ბრძოლა პირადობის წინააღმდეგ აღიმართა: «გ. ზდანოვიჩი უნდა გადავაგდოთ, რითაც კი შეიძლებაო», – აი ლოზუნგი და დევიზი ამ გამშაგებულ ბრძოლისა. როგორც ყოველთვის ხდება ხოლმე. ოპოზიცია დაიწყეს პირადად დაინტერესებულმა ელემენტებმა უცხო ექსპორტიორებმა, რომელთაც იწყინეს გიორგის გადადგომა და რომელნიც შეაშინა

მისმა ახალმა პოლიტიკამ. ამათი ოპოზიცია არ იყო საშიში და მალეც იქნებოდა ძლეული, მაგრამ, სამწუხაროდ, მათ გვერდში ამოუდგნენ სრულიად სხვა ელემენტები, რომელთაც კეთილი განზრახვები ჰქონდათ და თვით მრეწველობის სვე-ბედით იყვნენ დაინტერესებული. ესენი იყვნენ მაშინდელი ახალთაობა, უმთავრესად მესამე დასელები და ზოგი ჩვენი ამხანაგიც, როგორც, მაგალითად სამსონ ფირცხალავა და ორიოდე სხვანი.

ახალგაზრდა ოპოზიციამ დაიწყო მუშების ინტერესების დაცვა და მრეწველთა თვითმართველობის საქმიანობის გაუმჯობესებისთვის მეცადინეობა. ეს იდეური და საქმიანი წინააღმდეგობა იყო, მაგრამ მალე ამ ოპოზიციამ იცვალა ფერი და სრულიად სხვა გზას დაადგა. ბრძოლა ახლა აღიმართა გიორგი ზდანოვიჩის პირადობის წინააღმდეგ. ოღონდ ზდანოვიჩი გადავადგოთ და არავითარ საშუალებას არ დავერიდებითო, გაისმა ჩვეულებრივი ლოზუნგი. მართლაც, დაიწყო გამმაგებული და დაუნდობელი ბრძოლა. სამწუხარო ის იყო, რომ ახალმა ოპოზიციამ ვერ დაინახა, თუ როგორ კომპანიაში ამოყო თავი. ვერ დაინახა, _ როგორ ამოდრავდნენ ბნელი ძალები, რომელთაც გადასწყვიტეს ოპოზიციის საშუალებით თავისი ქვენა გრძნობები და განზრახვები დაეკმაყოფილებინათ. ამოდრავდნენ ექსპორტიორები ამერიკის მეთაურობით, ამოდრავდნენ ქართველ ერის მუდმივი მტერნი _ რუსის რეაქციონერები, ბათომის ხულიგანთა გაზეთის «ჩერნომორსკი ვესტნიკის» რედაქტორის პალმის მეთაურობით, ამოდრავდა ტფილისის მაღალი ბიუროკრატია. ყველას გაეღვიმა მადა, ყველამ გაიფიქრა ხელების მოთბობა ჭიათურაში ანთებულ კოცონზე... ამ მაგნე ელემენტებმა უცბად აუღეს ალღო სიტუაციას: საჭიროა ოპოზიციას დავეხმაროთ გიორგი ზდანოვიჩის გადაგდების საქმეში, მერე კი ვნახოთ, რა იქნებაო. ოპოზიციამ მიიღო ეს დახმარება. რაკი ოპოზიცია გადატანილ იქნა პიროვნების შეცვლის ნიადაგზე, მაგნე ელემენტებმა მიაჩქეს ოპოზიციას ახალი კანდიდატები. პირველად წამოაყენეს ვინმე კალატოზიშვილი, ჩვენი საზოგადოებრიობისათვის სრულიად უცნობი ინჟინერი. მარგანეცის მრეწველობის მან არაფერი იცოდა. ნიჭითა და ენერგიით, საქმისადმი სიყვარულით და გამჭრიახობით ის, რა თქმა უნდა, გიორგი ზდანოვიჩს ვერ შეედრებოდა... როცა კალატოზიშვილის კანდიდატურამ ვერ გასჭრა, წამოაყენეს ძველი მოღვაწის ანდრია ერისთავის კანდიდატურა: არც ამას გაეგებოდა რამე მარგანეცის მრეწველობისა. თავის მიმართულებით კი ის სრული ანტიპოდი იყო ზდანოვიჩისა. თავად-აზნაურულ იდეოლოგიით გაჟღენთილი და რეაქციონერთა მომხრე სახელმწიფოს საბჭოში, რომლის წევრად ის შემდეგში არჩეულ იქნა ქუთაისის თავად-აზნაურობის მიერ. ამ ორ კანდიდატს რომ რამე უპირატესობა ჰქონოდა გიორგი ზდანოვიჩთან შედარებით, ოპოზიციის ბრძოლას კიდევ ექნებოდა რაიმე აზრი. სრულიად გაუგებარია ამიტომ, როგორ დაბრმავდა მაშინდელი ახალი ტაობა და ამ ელემენტების უბრალო იარაღად გადაიქცა. ოპოზიციას ჭიათურაში მეთაურობდა პარმენ ჭიჭინაძე, ხოლო იდეოლოგიურ დახმარების საქმეს აწარმოებდა «კვალის» ახალგაზრდა თანამშრომელი, დიომიდე თოფურიძე. ამ ბრძოლის გამო დიდად გამწვავდა ურთიერთობა «კვალისა» და «ცნობის ფურცელს» შორის. ბოლოს, ეს ბრძოლაც დაგვირგვინდა იმით, რითაც ხშირად გვირგვინდებოდა ჩვენებური ახირებული ოპოზიცია: 1903 წელს ბიუროკრატია ჩაერია საქმეში და ჩვეულებრივად შეზღუდა თვითმართველობა. იმ დროიდან ხარჯთ-აღრიცხვა წინასწარ დამტკიცებული უნდა ყოფილიყო ადმინისტრაციის მიერ, კრებების თავმჯდომარედ უნდა ყოფილიყო მთავრობის მიერ დანიშნული უმაღლესი პირი და სხვა...

XXII

საზღვარგარეთ «საქართველოს» გამოცემა. _ ქენევის კონფერენცია. _ მეორე ინტერნაციონალში შესვლა.

_ ურთიერთობა ესერებთან და დაშნაკებთან. _
მინორი და ნატანსონი.

1902 წლის გაზაფხულზე ჩვენმა პირველმა კომიტეტმა გადასწყვიტა საზღვარგარეთულ თავისუფალ ორგანოს გამოცემის დაჩქარება. აირჩია კომიტეტის ორი საუკეთესო წევრი, ერთი როგორც, თეორეტიკოსი და ორგანოს იდეურ მხარის ხელმძღვანელი, მეორე როგორც ენერგიული ორგანიზატორი და დახელოვნებული პრაქტიკული მოღვაწე. ესენი იყვნენ არჩილ ჯორჯაძე და გიორგი დეკანოზიშვილი. მათ მესამე ამხანაგად მივეციტ ჩვენ პარტიაში პირველ მერცხალთაგანი მუშა _ ასოთამწყობი მიხეილ კიკნაძე. გაზაფხულზე სამივენი გავისტუმრეთ საზღვარგარეთ შეკრებილის ფულითა და დირექტივით, რომ გაზეთი დაუყოვნებლივ დაარსებულიყო. გაზეთს ბევრის ყოყმანის შემდეგ სახელად ვუწოდეთ «საქართველო», თუმცა არჩილს ნება მივეციტ, თუ საჭიროდ დაინახავდა, ეს სახელი შეეცვალა.

ჩვენი ამხანაგები პარიზში ჩასვლისთანავე მხნედ შეუდგნენ მუშაობას: შეუკვეთეს და მოამზადეს მშვენიერი ახალი ქართული შრიფტი, იყიდეს ქაღალდი და სხვა. მაგრამ, დიდძალი დაბრკოლება გადაეღობა წინ. უმთავრესი დაბრკოლება ის იყო, რომ ვერ იშოვეს ვერსად სტამბაში შესაფერისი კუთხე. საკუთარ სტამბის შექმნა შეუძლებელი იყო, ხოლო გაზეთები არ უშვებდნენ მათ. დატრიალდა გიორგი დეკანოზიშვილი და მალე გავლენიანი ნაცნობები გაიჩინა. დიდის სიმპატიით მიეგება ჩვენს განზრახვას, სხვათაშორის, «ახალგაზრდა ოსმალთა პარტიის» პარიზელ ორგანოს «მეშვერუდის» რედაქტორი ახმედ-რიზა. ამის მეშვეობით გიორგი დეკანოზიშვილმა გაიცნო გამოჩენილი ფრანგი მოღვაწენი: სებასტიან ფორი, ჟერო რიშარი, პრესანსე, ჟორესი და სხვანი. ყველა ესენი ინახულეს არჩილმა და გიორგიმ, გააცნეს საქართველოს მდგომარეობა, ახალი პარტიის ამბები და თავის განზრახვა თავისუფალი ორგანოს შექმნის შესახებ. თან არჩილმა ისიც დასძინა: განზრახვა გვაქვს ქართულ გაზეთთან პარალელურად რამდენიმე ნომერი მაინც გამოვცეთ ფრანგული გაზეთიც «გეორგიე»-ო, რისთვისაც დახმარებას გთხოვთო. ახალ ნაცნობების შემწეობით ჩვენმა ამხანაგებმა სტამბაც იშოვეს: ანარქო-სინდიკალისტების გაზეთ «აკტიონ»-ის რედაქციამ დაუთმო მათ თავისი სტამბის კუთხე. მონმარტრის ბულვარზე დაიქირავეს თავისთვის და რედაქციისათვის ბინა და იქ დაიწყო წინასწარი სარედაქციო თათბირები. გარდა ჩვენ მიერ გაგზავნილებისა, პარიზში იმ დროს იყვნენ ჩვენი თანამემამულენი: თედოსახოკია, ექიმი ალ. დიასამიძე, ზურაბ ავალიშვილი, ნოე ჟორდანია და სხვები. ამ პირებიდან ჩვენს პარტიაში შემოვიდნენ თედოსახოკია და ალექსანდრე დიასამიძე, ნოე ჟორდანია ახალი ჩასული ემიგრანტი იყო _ სოციალ-დემოკრატი, ზურაბ ავალიშვილი იქ თავის განათლებას ამთავრებდა. ყველა ესენი ამა თუ იმ დახმარებას უწევდნენ ჩვენ ამხანაგებს, ხოლო თედოსახოკიამ კვიდრად ჩაება საგაზეთო მუშაობაში და «საქართველოს» დახურვამდე (1905 წ.) მისი თანამშრომელი იყო. ზურაბ ავალიშვილმაც პირველ ხანებში მიიღო მონაწილეობა გაზეთში, ჟორდანია-მაც კი მოათავსა ერთი თუ ორი წერილი კავკასიაში მუშათა მოძრაობის შესახებ.

გაზეთი გამოვიდა, თუ მეხსიერება არ მალატობს, იმავე 1903 წლის მაისში. იმ დღიდან დაწყებული გაზეთი დროგამოშვებით გამოდიოდა და მხნედ არკვევდა საპროგრამო საკითხებს, ეკონომიურ და პოლიტიკურ ხასიათისას. პატარა ხნის შემდეგ გამოვიდა ფრანგული «გეორგიე»-ც, რომელიც აგრეთვე რამოდენიმე წელს გამოდიოდა მოზრდილი ინტერვალებით, რასაკვირველია. ამ ფრანგულ გამოცემაში იბეჭდებოდა «საქართველოდან» გადმოთარგმნილი ზოგი წერილი, ზოგიც ფრანგ სოციალისტებისა და საკუთარი.

ჩვენი გაზეთის გამოსვლა შეუძნეველი არ დარჩა პარიზში: სოციალისტური გაზეთები და «ახალგაზრდა ოსმალთა» ზემოაღნიშნული «მეშვერუდი» დიდის თანაგრძნობით მიეგებნენ.

ამასვე ვერ ვიტყვით სომეხთა მამინდელ პარიზელ ორგანოს «Pro Armenia»-ს შესახებ: ეს გაზეთი როგორღაც უსიამოვნო ღრეჭით დაუხვდა «საქართველოს». განსაკუთრებით არ მოეწონა წერილი კავკასიის მუშათა მოძრაობის შესახებ: სომეხებზე არაფერია შიგ ნათქვამიო, _ და დაუწყო ჩვენს გაზეთს ლანძღვა. «Pro Armenia»-ს რედაქტორი იყო ცნობილი სომეხი მოღვაწე ექიმი ლორის-მელიქოვი.

დიდის გაჭირვებითა და მეცადინეობით მოახერხეს გიორგი დეკანოზიშვილმა ადათელოსახოკიამ, «საქართველოს» პირველი ნომრის ჩვენში გამოგზავნა. საზოგადოდ არალეგალურ გაზეთების ექსპედიციის საქმე ერთობ ძნელი იყო, ჩვენი გაზეთისთვის კი, ეს პირდაპირ უბედურება იყო პირველ ხანებში.

მკითხველი ადვილად მიხვდება, როგორი ალტაცება გამოიწვია ჩვენს ჯგუფში, ახალი, თავისუფალ გაზეთის პირველ ნომრის მიღებამ... მაგრამ მის საზღვარგარეთიდან ექსპედიციაზე არა ნაკლებ გაჭირდა ჩვენში გაზეთის გავრცელება. ინტელიგენციაში, რასაკვირველია, გაზეთი მალე მოვფინეთ, ხოლო მუშებში, რაც ჩვენთვის უფრო საინტერესო იყო, გაზეთის გატანა გავვიძნელდა. ჩვენს პროპაგანდისტებს და იმ რამდენიმე მუშას, რომელნიც მამინ ჩვენ პარტიაში იყვნენ, გაზეთის ნომრები უკან მოჰქონდათ:

_ მუშებს არ სურთ ჩვენი გაზეთის კითხვაო. შემდეგშიაც დიდი მეცადინეობა დაგვჭირდა, რომ «საქართველო» მშრომელ ხალხისათვის მიგვეწოდებინა: მაგარი კედელი შემოავლეს მას ჩვენმა იდეურმა მოწინააღმდეგეებმა.

მიუხედავად მრავალ დაბრკოლებისა, ჩვენმა გაზეთმა მაინც გაიკაფა გზა ახალგაზრდობაში და მშრომელ ხალხშიაც და თავის ენერგიული ბრძოლით თვალსაჩინოდ შეუწყო ხელი ერთის მხრით ამ აღმშენებლის გათვითცნობიერებას, მეორე მხრით ჩვენი პარტიის ზრდისა და განვითარების საქმეს, რაც ნათლად გამოჩნდა მოახლოვებულ პირველ რევოლუციის დროს.

***

«ცნობის ფურცლის» სამი წლისა და «საქართველოს» ერთი წლის მუშაობამ საკმაოდ ფართოდ დააყენეს ეროვნული და სოციალური საკითხები ჩვენი პარტიის თვალსაზრისით და სავსებით გამოარკვია ის საფუძველი, რომელზედაც უნდა აშენებულიყო პარტიის პროგრამა და პარტიის მუშაობა. ამიტომ ჩვენმა ამხანაგებმა საზღვარგარეთ საქიროდ დაინახეს ახრთა გაცვლა-გამოცვლა მოეხდინათ საქართველოს სხვადასხვა სარევოლუციო პარტიათა და ჯგუფთა შორის იმის გამოსარკვევად, არის თუ არა ნიადაგი შეთანხმებულ მოქმედებისათვის. რადგან ასეთი სურვილი საზღვარგარეთელ ზოგიერთ ჯგუფშიაც იყო, კონფერენციის მოწვევა გადაწყდა და იგი კიდევაც შესდგა 1904 წლის დასაწყისში ქ. ჟენევაში. ამ კონფერენციას დიდი მნიშვნელობა ჰქონდა არა მარტო ჩვენი პარტიისათვის, არამედ საერთოდ ჩვენი კაცობრიობის განვითარებისათვისაც. რადგან ამ კონფერენციის შესახებ ჩვენში ძლიერ ცოტა რამ იციან თვით პოლიტიკურმა პარტიებმაც, საქიროდ მიმაჩნია დაწვრილებით შევჩერდე ამ ამბავზე და გადავსცე მკითხველთ ცოტა რამ ზოგი ოქმებიდან, ზოგიც იქიდან, რაც გამიგონია ჩემ საზღვარგარეთელ ამხანაგებისაგან, რომელნიც კონფერენციას დაესწრნენ.

კონფერენცია გაიხსნა ჟენევაში 1904 წ. პირველ აპრილს. დაესწრო სულ 21 კაცი. აქ იყვნენ: სოციალისტ-ფედერალისტები, მათი თანამგრძნობელნი, ანარქისტები და ს.დემოკრატები. მიღებულ იქნა შემდეგი დღის წესრიგი: 1) მოხსენება ტეძრელისა¹ სეპარატიზმის შესახებ; 2) მოხსენება ვერმიცანიძისა _ «ნაციონალური კითხვა საზოგადოდ და მისი გადაწყვეტა საქართველოში»; 3) საბუელის მოხსენება _ «საქართველოს» რედაქციის «ეკონომიური და პოლიტიკური პროგრამები»; 4) «სინდიკალიზმი» _ მოხსენება კ. ორგეიანისა; 5) «აგრარული კითხვა» _

მოხსენება მანაველისა, 6) «სარეგოლუციო ტაქტიკა სოციალისტურ მოძრაობაში _ მოხსენება თერგელისა.

უკვე პირველ სხდომაზე დამსწრეთა შორის უთანხმოება ჩამოვარდა.

გამწვავება გამოიწვია საკითხმა რეზოლუციების გამოტანის შესახებ. ს.-დემოკრატებმა წინააღმდეგობა გამოაცხადეს: ვერავითარ რეზოლუციის გამოტანაში ვერავითარ მონაწილეობას ვერ მივიღებთო. დანარჩენი ჯგუფები საჭიროდ სთვლიდნენ რეზოლუციებს იმ განმარტებით, რომელიც არ ჩილ ჯორჯ აძემ წამოაყენა: რეზოლუციებს მხოლოდ მორალური ძალა ექნება და არც ერთ პარტიისათვის სავალდებულო არ გახდებაო. გამწვავებულ კამათის შემდეგ კრებამ 17 ხმის წინააღმდეგ 4 სოც.-დემოკრატისა, დაადგინა რეზოლუციების გამოტანა. ამის შემდეგ ს.-დემოკრატებმა კრება დასტოვეს და კონფერენციას დასაბუთებული განცხადება წარუდგინეს: ჩვენ მოვედით აქ მხოლოდ აზრთა გაცვლა-გამოცვლისათვის და ორგანო «საქართველოს» მიმდევართა ვიწრო ნაციონალიზმის მხილებისათვის; ხოლო რადგან კრებამ საერთო რეზოლუციების გამოტანა მოისურვა, ჩვენ ასეთ კონფერენციაში მონაწილეობას ვერ მივიღებთო და სხვა.

პირველად კონფერენციამ მოისმინა ორი მოხსენება, რომელიც შეეხებოდა ეროვნულ საკითხს საზოგადოდ და ამ საკითხის თანამედროვე მდგომარეობას საქართველოსთვის: ერთი ეკუთვნოდა _ ტემრელს, მეორე _ ვერმიცანიძეს (ა. ლ. გაბუნია); პირველი იცავდა სეპარატიზმს, მეორე ავტონომიას და ფედერაციას. ორი დღის კამათის შემდეგ კრებამ ამ საკითხებზე გამოიტანა სათანადო რეზოლუცია.

კონფერენციამ უარყო სეპარატიზმი და წამოაყენა მოთხოვნა საქართველოს ავტონომიისა. ავტონომიური საქართველო სხვა ერებთან ფედერატიულად უნდა ყოფილიყო შეკავშირებული.

შემდეგ კონფერენციამ მიიღო მიწის სოციალიზაციის მოთხოვნა (არჩ. ჯორჯაძის მითითებით) და რეზოლუციები მუშათა საკითხზე, ტაქტიკაზე, პრაქტიკულ საკითხებზე და სხვა.

კონფერენციის ყველა რეზოლუცია და დადგენილებანი ჩვენ მალე მივიღეთ ტფილისში. მოვიწვიეთ ადგილობრივ კომიტეტების წარმომადგენელნი და ზოგიერთის ცვლილებებით ეს რეზოლუციები დავამტკიცეთ. სხვათა შორის ცვლილება შევიტანეთ პარტიის სახელწოდებაში: ნაცვლად «ქართველ სოციალისტ-ფედერალისტთა პარტიისა» პარტიას სახელად ვუწოდეთ: საქართველოს სოც.-ფედერალისტთა სარეგოლუციო პარტია». შემდეგში ეს რეზოლუციები საფუძვლად დაედო პარტიის პროგრამას, რომლის დასაბუთება და დამუშავება 1905 წელს მიენდო გ. რ. რცხილაძეს. მაგრამ ამაზე შემდეგ.

***

იმ ხანებში პეტერბურგიდან ჩამოვიდა სოც.-რეგოლუციონერების ცენტრ. კ.-ის წევრი ცნობილი რეგოლუციონერი მინორი. მისი ჩამოსვლის მიზანი იყო _ ტფილისში და, საზოგადოდ ამიერკავკასიაში ს.-რ. ადგილობრივ ორგანიზაციებისა და კომიტეტების დაარსება. ტფილისში მან ინახულა ძველი ნაროდოვოლცები და ახალგაზრდა რეგოლუციონერები. ძველებიდან მე ყველას ვიცნობდი. აქ იყვნენ ა. ლ. კალიუჟნი, ბეკი, მაიკოვი, კერსსენინი და სხვები. თითქმის ყველანი მსახურებდნენ ან რკინის გზაზე, ან ქალაქის თვითმართველობაში. იმხანად არავინ მათგანი არაფერს რეგოლუციისათვის არ აკეთებდა. არ ვიცი, გამოადგნენ თუ არა ეს ყოფილი რეგოლუციონერები მინორს, თუ ახალგაზრდები ირჩია, მაგრამ ის კი ვიცი, რომ იმ დროიდან ტფილისში უკვე დაიწყო ამ პარტიის ორგანიზაციის ნორმალური მოქმედება.

როცა ეს საქმე მოათავა მინორმა, მე მნახა და გადმომცა: დავალება მაქვს _ თქვენს მთავარ კომიტეტს მოველაპარაკო ფრიად საყურადღებო საქმეზეო. კომიტეტის სხდომაზე მინორმა

გვაცნობა ს.-რ. ც. კ. ს. წინადადება მათ პარტიასთან შეერთების შესახებ. თქვენი პარტია იქნება, სთქვა მან, ავტონომიური ჯგუფი, რომელიც საქართველოში დამოუკიდებლად აწარმოებს საქმეს, მხოლოდ ც. კ.-ს კონტროლის ქვეშ. გარდა იმ უპირატესობისა, რომელსაც საერთოდ იძლევა დიდი გაერთიანებული პარტია, თქვენთვის ის მნიშვნელობაც ექნება ამ შეერთებას, რომ ინტერნაციონალის კარები გაგეხსნებათ და სხვა. სხვათა შორის ისიც გადმოგვცა, რომ ამგვარისავე წინადადებით მიემართნა «დამწაკთა» პარტიისათვის, მაგრამ იმათ პატივსაღები მიზეზით უარი სთქვესო, სახელდობრ იმ მიზეზით, რომ «დამწაკუტუნი» უმთავრესად საზღვარგარეთ, ოსმალეთში მუშაობს და რუსეთის ს.-რევ. პარტია იქ როგორ გასწვდებაო...

ჩვენც გადაჭრით უარი უთხარით შეერთებაზე. გადავეცით, რომ ეს საკითხი ჩვენი პარტიის დაარსების პირველ ხანებში უკვე იდგა ს.-ფედ. წინაშე და მაშინაც უარყოფილი იქმნა. ეხლა-კი ამაზე ლაპარაკიც მეტია. მაშინ მ ი ნ ო რ მ ა აღძრა საკითხი მუდმივ კონტაქტისა და კავშირის შესახებ პარტიათა შორის და ეს, რასაკვირველია, მიღებულ იქმნა და მალე განხორციელდა კიდეც. მინორმა მოგვთხოვა მიგვეწოდებინა ცნობები ჩვენი პარტიის რაოდენობისა და ორგანიზაციების შესახებ: ეს ცნობები დაგვჭირდება, როცა საკითხს დავსვამთ ინტერნაციონალში მიღების შესახებო. ცნობები, რამდენიც შეიძლებოდა, მივაწოდეთ. ჩვენ პარტიას მაშინ უკვე ჰყავდა წესიერად მომუშავე კომიტეტები ქუთაისში, ბათუმში, ფოთში, სამტრედიამში, რაჭა-ლეჩხუმში, გორსა და თელავში; გარდა ამისა, იმერეთის, სამეგრელოს და ქართლ-კახეთის ზოგიერთ სოფელშიაც.

აქ მოვიხსენიებ, რომ ს.-რევ. მაცადინეობით 1907 წ. ჩვენი პარტია მიღებულ იქმნა მეორე ინტერნაციონალში, მაგრამ როგორც ს.-რ. პარტიის განყოფილება, ჩვენისავე სახელით, რასაკვირველია, ამგვარივე წესით იქმნა მიღებული «დამწაკუტუნიც». იმავე მინორის რჩევით, ჩვენ კონტაქტი დავიჭირეთ «დამწაკუტუნთანაც».

ამ პარტიის ზოგიერთ წევრებს მე მანამდისაც ვიცნობდი. ჯერ კიდევ «ნოვ. ობოზრენიეში» მუშაობის დროს ვიცნობდი ცნობილ რევოლუციონერებს და ამ პარტიის გამოჩენილ მოღვაწეთ ქ რ ი ს ტ ე ფ ო რ ე მ ი ქ ა ე ლ ი ა ნ ც ს, კ ა ჩ ა ზ ნ უ ნ ს, ს ა ფ ა რ ო ვ ს და სხვებს.

მ ი ქ ა ე ლ ი ა ნ ც ი დიდი ენერჯისა და ენტუზიაზმის კაცი იყო. ღრმად სწამდა რევოლუციის გამარჯვება და ერების განთავისუფლება; ღრმად სწამდა, რომ ამიერ-კავკასია ახლო მომავალში ძლიერსა და მდიდარს ფედერაციას დაარსებდა... შემდეგში პარტიამ ის გაგზავნა ევროპაში სამუშაოდ. ცოტა ხნის შემდეგ მოვიდა ამზავი მის ტრადიკულ დაღუპვის შესახებ: იმ ხანებში დიდი რევოლუციონერი მუშაობა იყო ბალკანეთის ნახევარ კუნძულზე; მიქაელიანცი მაკედონელთა კომიტეტს ეხმარებოდა და ქალაქ სოფიაში მათ ლაბორატორიაში ყუმბარებს უმზადებდა, შემთხვევით ყუმბარა აფეთქდა და ქრ. მიქაელიანცი ლუკმა-ლუკმად დაგლიჯა.

მ ი ნ ო რ ი ს მიერ მოწყობილი კონტაქტი ჩვენი პარტიისა, ს.-რ. და «დამწაკუტუნის» ადგილობრივ კომიტეტებთან მაინცადამაინც მჭიდრო არასოდეს არ ყოფილა. პირველ რევოლუციის დროს ჩვენ უსიამოვნო განხეთქილება მოგვიხდა დამწაკელებთან სომეხ-თათართა შეტაკების დროს; შემდეგშიც სხვა მიზეზებით მოგვსლია მათთან შეჯახება. რაც შეეხება ადგილობრივ ს. რევოლუციონერებს, მათთან ურთიერთობა მეტად ძნელი იყო. საქმე ისაა, რომ ადგილობრივი ესერები ძალიან ცდილობდნენ _ ყველაფერში ს. დემოკრატებისათვის მიებაძნათ. რაკი ს.-დემოკრატებს ჩვენი პარტია ათვალისწინებული ჰყავდათ და შოვინისტების სახელით ვყავდით მონათლულნი, ს.-რევოლუციონერები აბა, როგორ ჩამორჩებოდნენ მათ. დროგამომავებით დაგვიწყებდნენ ლანძღვა-გინებას, შეწყვეტდნენ ჩვენთან კავშირს და მხოლოდ როცა რუსეთიდან ჩამოვიდოდა რომელიმე მათი უფროსი _ მ ი ნ ო რ ი ა ნ ა ტ ა ნ ს ო ნ ი _ კვლავ იწყებდნენ ჩვენთან ლაპარაკს.

შემდეგში, როცა 1906 წლიდან დაწყებულ ახალ პერიოდს რუსეთის ცხოვრებისას შევეხები, მე დაწვრილებით მექნება ლაპარაკი დამწაკელებისა და ადგილობრივ ესერების შესახებ, ახლა

კი აღვნიშნავ მხოლოდ, რომ რამდენად ძლიერი და გავლენიანი იყო «დამწკვტუნნი», იმდენად სუსტი და უმნიშვნელო იყო იმ ხანებში ადგილობრივი ესერების ორგანიზაცია; ჩვენის პარტიისთვის პირველთან ურთიერთობას რეალური ინტერესი და საფუძველი ჰქონდა, ხოლო მეორესთან კავშირს თითქმის არავითარი მნიშვნელობა არ ჰქონია. ჩვენ გვანტერესებდა ს.-რ. ცენტრთან თანხმობა, ეს თანხმობა კი მუდამ წესიერი და გულწრფელი იყო.

XXIII

რუსეთ-იაპონიის ომი. _ პლევეს მოკვლა. _ რეაქციის გაძლიერება. _ სარევოლუციო მუშაობის გაძლიერება

დადგა 1904 წელი. ჩემი საგაზეთო მუშაობის დაწყებიდან ათმა წელმა განვლო. ეს ათი წელიწადი დიდმნიშვნელოვანი ხანა იყო რუსეთის ცხოვრებაში. რასაკვირველია, ათი წელიწადი ერის ცხოვრებაში, მაინცადამაინც დიდი დრო როდია, მის განმავლობაში ისტორიული მსვლელობა ვერ შეიცვლება რადიკალურად, მაგრამ ეს ხანგრძლივი დროა იმ მოტივებისა და ელემენტების გაძლიერებისათვის, რომელნიც ახალ ხანის დაწყებას მოასწავებენ.

იმ ათი წლის განმავლობაში ამ მხრით, რუსეთის ცხოვრება შესამჩნევად გამოიცვალა. კაპიტალისტური მრეწველობა განვითარდა. ციმბირის დიდი რკინის გზის გაყვანამ ურალსა და სამხრეთრუსეთში, უცხო კონცესიების უხვად გაცემამ, რუსეთის ცენტრსა და პოლონეთში სამანუფაქტურო მრეწველობის თვალსაჩინო ზრდამ, ამიერ-კავკასიაში ნავთისა და მარგანეცის მრეწველობის გადიდება, _ ყველაფერმა ამან ცხადჰყო, რომ რუსეთი გამოვიდა კაპიტალიზმის ფართო გზაზე და მის გაევიროპელების შეჩერებას ვეღარ შესძლებდენ ფეოდალურ დროის ნაშთები _ თავდაზნაურობა და თვითმპყრობელი ბიუროკრატია. დავა ნაროდნიკებს და მარქსისტებს შორის სრულიად შეწყდა, ვინაიდან აღარავის ეჭვი არა ჰქონდა, რომ რუსეთიც ბეჯითად დაემორჩილა ევროპის სოციალურ-განვითარების კანონებს. ხოლო ამ ცვლილებას მოჰყვა ეკონომიურ ძალების ურთიერთ-შორის ახალი განაწილება; განმტკიცდა კლასთა დიფერენციაცია. ძველმა წოდებამ დაჰკარგა თავისი მნიშვნელობა და ადგილი დაუთმო ახალ ელემენტებს. ქალაქები გაიზარდნენ. სოფელი შეირყა, აუარებელმა მუშა ხალხმა ქალაქებში იწყო თავმოყრა და ის რაც იშვიათი იყო რუსეთისთვის წინად, მუშათა გაფიცვები და დემონსტრაციები, ჩვეულებრივ მოვლენად გადაიქცა. დიდი გაფიცვები და მუშათა არეულობა ხდება ხარკოვში, როსტოვში, ლოდში, ბაქოსა და ბათომში; ხოლო ტფილისში 1903 წელს, აპრილში, ხელმეორედ ხდება მუშათა დიდი დემონსტრაცია რუსთველის (გოლოვინის) პროსპექტზე, ამ ხნის განმავლობაში ძლიერდება რევოლუციონურ პარტიების მუშაობაც. ს.-დემოკრატები დიდ ენერგიას იჩენენ ქალაქის მუშების ორგანიზაციების მოწყობაში, ს.-რევოლუციონერები შედიან სოფლებში, და, მაგალითად ვოლგის მხრის გუბერნიებში გლეხთა დიდ ორგანიზაციებს აწყობენ; ზოგან გლეხთა არეულობანიც იწყება... ამავ დროს ძლიერდება ტერორისტული მოძრაობაც. მოჰკლეს განათლების მინისტრი ბოგოლოვოვი, შინაგან საქმეთა მინისტრი სიპიაგინი. თვითმპყრობელი მეფე და მისი ბიუროკრატია ატყობენ, რომ ფეხქვეშ ნიადაგი ერყვათ და ცდილობენ მიხვეულ-მოხვეულის პოლიტიკით თავი გადაირჩინონ: ხან აძლიერებენ რეპრესიებს, ხან საზოგადოებრიობასთან არშიყობას იწყებენ. ძღვეამოსილი მინისტრი ვიტტე აარსებს «სასოფლო-სამეურნეო საჭიროებათა საბჭოებს» იმის გამოსარკვევად, თუ რა ეშველება ხალხის შერყეულ ეკონომიურ მდგომარ-

რობას. მაგრამ როცა ეს საბჭოები, ნაცვლად წვრილმან ღონისძიებათა აღნიშვნისა, იწყებენ ლაპარაკს «იურიდიულ-უფლებრივ მდგომარეობის» შეცვლის საჭიროებაზე, თვითმპყრობელი ბიუროკრატია სკობს საბჭოებს და აძლიერებს რეპრესიებს. გადის დრო და ახალი მინისტრი ფონ პლევე იწყებს ლაპარაკს საზოგადოებრივობის შესახებ. მაგრამ ცოტა ხნის შემდეგ იგივე ფონ-პლევე მაგარ მუხრუჭს უჭერს «მეტად გათამამებულს საზოგადოებრივ ელემენტებს», ქალაქსა და ერობას.

ტვერის საგუბერნიო ერობის რევიზია და დარბევა, აგრეთვე შევიწროება პოლტავისა და სხვა ერობათა, დევნა საქალაქო თვითმართველობის და სხვა ამგვარი რამ ჩვეულებრივ მოვლენად გადაიქცა...

რა თქმა უნდა, რეაქციონური ტალღა ჩვენამდისაც აღწევს. ძლიერდება რუსეთის შიდა გუბერნიიდან გადმოსახლების საქმე, ძლიერდება ეროვნული ჩაგვრა, მზადდება სომეხ-თათართა ჟლეტის ამბავი. ქალაქის თვითმართველობა აბუჩად იქმნა აგდებული და მცხოვრებთა საარჩევნო უფლება მეტისმეტად შევიწროებული. მთელ რიგ ქალაქებში ადმინისტრაცია არც ამტკიცებს არჩეულ პირებს: ტფილისში არ დაამტკიცეს ქალაქის მოურავად არჩეული ალექსანდრე არდუთინსკი-დოლოგოროვი და გამგეობის წევრად არჩეული ვასილ ჩერქევიშვილი. ბათომში ორჯერ არ დაამტკიცეს გრიგოლ ვოლსკი; სოხუმში ასეთივე ბედი ეწია ქალაქის თავად არჩეულ ვახუშაძეს, გამგეობის წევრად არჩეულს თედოსახოკიას და სხვა. იხურება და მრავალგვარად იდევენება ჟურნალ-გაზეთები... ჩვენში იკეტება ჟურნალი «კვალა», რომელიც მედგრად ემსახურებოდა მუშათა თვითცნობიერების გაძლიერების საქმეს. მაგრამ რამდენად ძლიერდება რეაქცია, იმდენადვე მატულობს საზოგადოებრივობის გამოფხიზლება, იერიში, და აგრეთვე რევოლუციონური მოძრაობა, მაშინ თვითმპყრობელი ბიუროკრატია მიმართავს ნაცად გზას, გარეშე პოლიტიკის გაცხოველებითა და ავანტიურების შექმნით ფიქრობს საზოგადოების თვალყური აშოროს შინაურ საქმეებს. იწყება ის დიდი ავანტიურა შორეულ აღმოსავლეთში, რომელიც ბოლოს ომით თავდება, _ რუსეთისათვის იმ სამარხცვინო ომით, რომელიც წინამორბედი გახდა დიდის ცვლილებებისა და თან ძველი რუსეთისათვის დიდის კატასტროფისა.

***

1904 წლის 28 იანვარია. მივედი თუ არა იმ დღეს რედაქციაში, ვილაცამ ტელეფონით გამომიძახა. აღმოჩნდა, რომ ჩვენი გაზეთის ერთ-ერთი ქრონიკორი გუბერნატორის კანცელარიიდან მეძახოდა:

_ რა ამბავია?

_ ეს არის დეპეშა მოვიდა, ომი დაიწყო.

_ რა ომი, რას ამბობ?

_ გუბერნატორს დეპეშა მოსვლია: წუხელის იაპონელები თავს დასხმინან რუსეთის ფლოტს პორტ-არტურში. ეხლავე გავიგებ დაწვრილებით და მოვალ რედაქციაში...

ამ ამბავმა დიდი აღელვება გამოიწვია რედაქციაში. თუმცა რუსეთ-იაპონიის დიპლომატიური მოლაპარაკება მეტად გამწვავებული იყო უკანასკნელ ხანებში, მაგრამ ომს მაინც არავინ მოელოდა... ჩვენი გაზეთის საზღვარ-გარეთის განყოფილების გამგე შაქრობილანი-შვილი ყველაზე მეტად ღელავდა. ის ომს წინასწარმეტყველობდა, მაგრამ, როგორც სჩანს, არც მას სჯეროდა კატასტროფის აუცილებლობა. მაშინვე ვაფრინეთ კაცი დეპეშათა სააგენტოში და ნახევარი საათის შემდეგ მართლაც მოგვიტანეს პირველი სენსაციური დეპეშა შორეულ აღმოსავლეთ-

თიდან. შორეულ აღმოსავლეთის ნამესტნიკი ადმირალი ალექსანდროვი-
ვის მეფეს აუწყებდა: «უქვემევერდომილესად მოვახსენებ თქვენს უდიდებულებას,
რომ 26 იანვარს შუალამისას იაპონელების ნადმოსანთა ესკადრამ მოულოდნელად
იერიში მიიტანა პორტ-არტურის ნავთსადგურში მდგომ ჩვენს ესკადრაზე. ჯავშნი-
ან გემებს, «რეტვიზანსა» და «ცესარევიჩს» და კრეისერს «პოლტავას» გვერდი შეუნ-
გრია და ძლიერ დააზიანა».

ამნაირად, მოთმინებიდან გამოსულმა იაპონიამ ომი დაიწყო. რუსეთ-იაპონიის
დავა შორეულ აღმოსავლეთში კარგა ხნის ამბავი იყო. როცა იაპონიამ ჩინეთი დაა-
მარცხა და მოინდომა თავის გამარჯვებით ესარგებლა კორეაში, ან სამხრეთ მანჯუ-
რიაში ტერიტორია შეეძინა, რუსეთი დიდი წინააღმდეგი გახდა და გადაეღობა ია-
პონიის გეგმებს, მაგრამ შემდეგში თვითონ წაიწია და არა თუ მანჯურიაში, კორეა-
შიც შესდგა ფეხი. ეხლა, რასაკვირველია, იაპონიამაც აიმაღლა ხმა და გაიმეორა
რუსეთისავე მოთხოვნა, ჩინეთის ტერიტორია და სუვერენიტეტი ხელუხლებელი
უნდა იყოსო. დაიწყო დიპლომატიური შეჯიბრება. უნდა ითქვას, რომ იაპონიამ
ბევრი დასთმო. ცხადი იყო, ომი არ სურდა. თვითმპყრობელები კი ცარიელ დაპი-
რებით აჭიანურებდა საქმეს. დეკემბერში იაპონიამ უკანასკნელი ნოტა გაუგზავნა
რუსეთის მთავრობას და მოსთხოვა გარანტიები, რომ რუსეთი დაუყოვნებლივ
დასტოვებდა კორეის საზღვრებს, ხოლო სამხრეთ-მანჯურიის შესახებ განსაზ-
ღვრულ ხელშეკრულებას შეჰკრავდა იაპონიასთან. ამ ნოტაზე მთავრობამ პასუხი
დააგვიანა. თითქმის ერთ თვემდე უცადა იაპონიამ და მხოლოდ იანვრის ოც რიც-
ხვებში მიიღო რუსეთის მთავრობისაგან ორჭოფული პასუხი: ცხადი იყო, რუსეთი
სერიოზულ ავანტიურას ამზადებდა... მიუხედავად ყველაფერ ამისა, რუსეთის
თვითმპყრობელი ბიუროკრატია, როგორც მალე გამოირკვა, სრულებით არ ფიქ-
რობდა ომისთვის მზადებას, თუმც დიპლომატიური მოლაპარაკება შეწყდა და
თავდასხმა მოსალოდნელი იყო, თვით პორტ-არტურში რუსეთის ესკადრა უძრა-
ვად იდგა. იმ დამეს ესკადრაზე ბალი იყო გამართული და უფროსები განცხრომით
ქეიფს ეწეოდნენ. იმ დღიდან დაწყებული ომის გათავებამდე რუსის მხედრობას ერ-
თი გამარჯვებაც არ უნახავს. ომის დაწყებისთანავე ადმირალმა ტოგომა, რომელ-
მაც მალე დაიმსახურა იაპონიის ნელსონის სახელი, სრულიად გაანადგურა რუსე-
თის ფლოტი წყნარ ოკეანეზე: რუსეთის მმართველი წრეები ინუგეშებდნენ თავს:
ხმელეთზე იაპონიას მუსრს გავავლებთო. პატრიოტული გაზეთები სავსე იყო ია-
პონელების დაცინვით: იაპონელ ჯუჯა ჯარისკაცებს «მაკაკებს», კუდიტ ქვას ვას-
როლინებთო და სხვა, მაგრამ ტრახახი და მოლოდინი ტყუილი გამოდგა. პირვე-
ლად რუსეთის და იაპონიის ხმელეთის ჯარები ტურენჩენის მაღლობზე შეხვდნენ
ერთმანეთს. ბრძოლის შედეგი საზარელი იყო: იაპონიის ჯარმა ხელოვნურის ტაქ-
ტიკით და გემით საშინლად დაამარცხა რუსეთის მხედრობა და უკუაქცია იგი.
რუსეთის იმპერატორმა მაშინ კვლავ გამოსცა რესკრიპტი, რომელშიაც აღნიშნა:
ჩვენი მტერი ეშმაკი, მოხერხებული და ძლიერი ყოფილაო. მთავარსარდლად და-
ნიშნა საუკეთესო თავისი გენერალი კუროპატკინი და დიდძალი ჯარი მიაშ-
ველა შორეულ აღმოსავლეთის მხედრობას. ტურენჩენს მოჰყვა ვაფანგოუ, შემდეგ
ლიაოიანი, მუკდენი და სხვა.

ყველა ამ დიდ ბრძოლაში რუსეთის მხედრობა საშინლად დამარცხდა. კურო-
პატკინმა ნელ-ნელა იწია უკან და ბოლოს იძულებული გახდა თითქმის სრულიად
დაეტოვებინა მანჯურია... ამავე დროს რუსის მთავრობა დიდის ამბითა და რიხით
ამზადებდა ახალ ფლოტს. დიდძალი საომარი გემებიდან შემდგარი ესკადრა ადმი-

რალ რ ა ჟ დ ე ნ ს ტ ვ ე ნ ს კ ი ს მეთაურობით დაიძრა ბალტიის ზღვიდან და რამდენიმე თვის მოგზაურობის შემდეგ მიაღწია დიდ ოკეანეს. სულგანაბული მოელოდა რუსეთი ამ ესკადრის შეხვედრას ტ ო გ ო ს ესკადრასთან. ეს შეხვედრა მოხდა მალე და გაიმართა ცუსიმის უდიდესი საზღვაო ბრძოლა. სადამოს ჟამს იაპონიის ფლოტმა სრულიად გაანადგურა რაჟდენსტვენსკის ესკადრა. თვით რაჟდენსტვენსკი დაჭრილი და დატყვევებული იქნა.

ასე სამარცხვინოდ მიმდინარეობდა რუსეთ-იაპონიის ომი. ყველასათვის ცხადი იყო, რომ თვითმპყრობელობის უმსგავსმა რეჟიმმა უკიდურესობამდე დასცა რუსის ხალხის ძლიერება და პატარა იაპონია ომიდან ბრწყინვალედ გამარჯვებული გამოვა... ღირსშესანიშნავია ის დიდი გულგრილობა, რომელთაც რუსის ერი ამ ომს მიეგება და თვალყურს ადევნებდა მის მიმდინარეობას. გულგრილობაზე მეტიც იყო: საზოგადოება აშკარად თანაუგრძნობდა იაპონელებს. დაჟინებით ამბობდნენ მაშინ, რომ მუკდენის ბრძოლის შემდეგ მოსკოვის სტუდენტობამ მისალოცი დეპეშები გაუგზავნა მიკადოსო. არ ვიცი, რამდენად მართალია ეს ამბავი, მაგრამ მართლს რომ ჰგავდა, ეს აშკარა იყო ყველასათვის, ვინც თვალყურს ადევნებდა მაშინდელ რუსეთის საზოგადოებრივ ცხოვრებას. ქუჩებში, მართალია, იმართებოდა მანიფესტაციები, მაგრამ ეს იყო ნამდვილი «კაზიონური» პატრიოტიზმი. მანიფესტაციებს მართავდა პოლიცია და მონაწილეობას იღებდნენ ნამდვილი ხულიგნური ელემენტები. არარეაქციონური პრესა დაცინვის კილოთი სწერდა რუს მხედრობის მოქმედებაზე. ან ღრმა მწუხარებით და სასოწარკვეთილებით აღსავსე წერილებს ათავსებდა იმ რეჟიმზე, რომელმაც ასეთ დამცირებამდე მიიყვანა რუსეთი... როცა პორტ-არტური აიღეს იაპონელებმა, მე პეტერბურგში ვიყავი. დილით სასტუმროს მოსამსახურემ მითხრა:

– სტესელმაც შეგვარცხვინა, პორტ-არტური იაპონელებს დანებდა...

მაშინვე გავედი ქუჩაში. ხალხი ყაზანის თუ ისაკის ტაძრისაკენ მიდიოდა. დავინახე ერთერთ ამ ტაძართან ხალხი შეგროვილიყო და პოლიციელების რაზმი იდგა. აღმოჩნდა რომ პანაშვიდი უნდა გადაეხადნათ პორტ-არტურში დახოცილთა მოსახსენებლად. ხალხის სულიერმა განწყობილებამ გამაკვირვა. მიდიოდა ეტლები, კარეტები: ბობოლა გენერლები და «სანოვნიკები» პანაშვიდზე დასასწრებლად მიიჩქაროდნენ ტაძარში. ხალხი დაცინვითა და ხარხარით ეგებებოდა «სანოვნიკებს». ყურადღება მივაქციე ერთ გახუნებულ პალტოში გამოწყობილ კაკარდიან მოქალაქეს, რომელიც ხმამაღლა ილანძვებოდა და დასცინოდა გენერლებს. მისვლისთანავე მომიბრუნდა და მეუბნება: «Ишь, мерзавцы, как-будто в самом деле скорбят» და ერთიც ხმამაღლა რუსულად შეუკურთხა. ჩემს შენიშვნაზე, რომ რუსეთისათვის მართლა სამარცხვინო და სამგლოვიარო საქმეები ხდება, მან მიპასუხა:

– რუსეთი აქ არაფერ შუაშია, – აი «ისინი» ომობენ და მთელი სირცხვილი «იმათ» თავზეაო.

«ჩვენ» და «ისინი» – აი როგორ ჰყოფდა რუსის «ხალხი მაშინდელ რუსეთს. ერთ მხარეზე იდგა ხალხი, მეორეზე მმართველი წრეები, ეს იყო ორი მტრული ბანაკი. რასაკვირველია ამგვარ მდგომარეობაში მოქცეული სახელმწიფო ომს ვერ მოიგებდა და საგარეო კრიზისს შეურცხვენლად თავს ვერ დააღწევდა.

რუსეთის თვითმპყრობელ ბიუროკრატias მოლოდინი არ გაუმართლდა. ის ფიქრობდა, რომ გარეშე მტრის დამარცხებით და ბრწყინვალე გამარჯვებით, საზოგადოების თვალყურს ააშორებდა შინაურ საქმეებზე და ხალხის ნდობას დაიმსახურებდა. ნამდვილად კი ომშიაც დამარცხება იგემა და ამით შინაური საქმეები უფრო

აწეწ-დაწეწა. წლის ბოლოს უკვე ცხადი ნიშნები იყო, რომ რუსის ხალხი და მისი განათლებული საზოგადოებაც, მოთმინებას ჰკარგავენ, და თავის საუკუნო მტრის წინააღმდეგ ბრძოლას იწყებენ.

თუ რუსეთსა და რუსის საზოგადოებაში ასეთი სულიერი განწყობილება სუფევდა, რაღა თქმა უნდა, განაპირა ადგილებსა და არარუსთა შორის მდგომარეობა უარესი იყო. იქ იაპონელთა ყოველი გამარჯვება და რუსების დამარცხება აშკარა სიხარულს იწვევდა... ჩვენში ომის ამბებს სულგანაბული უცდიდა ხალხი. გაზეთებს დიდი გასავალი დაუდგა. ჩვენი გაზეთის ტირაჟი 15 ათასამდე ავიდა. ჩვენს გაზეთში ომის განყოფილებას დიდი ყურადღება ჰქონდა მიქცეული: ომის ქრონიკას ვრცლად, ფართოდ და მკვირცხლად ამუშავებდა შ ა ქ რ ო ბ ი ლ ა ნ ი შ ვ ი ლ ი, ხოლო სტრატეგიულ მიმოხილვებს სწერდა გენერალურ D მტაბის ნიჭიერი ოფიცერი ი ო ს ე ბ გ ე დ ე ვ ა ნ ი შ ვ ი ლ ი, რომელიც იშხანად შემოვიდა კიდეც ჩვენს პარტიაში. ომის ამბებს დიდის ყურადღებით და გულმოდგინედ კითხულობდა ყველა დიდიცა და პატარაც, მუშაც და ინტელიგენტიც. ქალაქიც და სოფელიც. იაპონელთა სარდლების _ ნოვის, ტოგოს, კუროკის და ოიამას სახელი ყველამ იცოდა და ყველა თანაგრძნობით იმეორებდა მათ. აკაკის ლექსი «ოი, ამას ვენაცვალე» ყველამ ზეპირად იცოდა.

მთავრობა აშკარად დაბნეული იყო და არ იცოდა, რა ექნა. დიდის სიამოვნებით ჩამოადებდა ზავს, მაგრამ იმის შიშში იყო _ სამარცხვინო ზავმა ხალხში ალელვება არ გამოიწვიოსო. მისთვის საშიში სიმპტომები უკვე იყო: ლიბერალური პრესა და საზოგადოება მეტის სითამამით ლაპარაკობდნენ დამარცხებულ მთავრობის წინააღმდეგ, მოზარდი თაობა უნივერსიტეტებში ღელავდა. მუშათა შორის გაფიცვები გაძლიერდა და გახშირდა, აქა-იქ ეკონომიურ მოთხოვნებთან ერთად, პოლიტიკური ჰანგიც გაისმა.

გაზაფხულის დასაწყისს მთელმა შეგნებულმა რუსეთმა თავისუფლად და სიამით ამოისუნთქა: პეტერბურგში ყუმბარა ესროლეს შინაგან საქმეთა მინისტრს პ ლ ე ვ ე ს და მოჰკლეს. მოჰკლეს ჯალათი, სულთამბუთავი ჟანდარმი, რომელიც მეფემ და მმართველმა წრეებმა თითქმის დიქტატორად გახადეს და რომელსაც დაავალეს თვითმპყრობელობის გასაჭირისაგან გამოყვანა. ეშმაკურად შეუდგა ეს ჯალათი თავის დავალების ასრულებას. შეიქნა თუ არა მინისტრი, მაშინვე თავის სამინისტროს მაღალ მოხელეთა და თანამშრომელთა მიღების დროს სიტყვა წარმოსთქვა საზოგადოებრივობის მოსატყუებლად და მისადინებლად. დრონი იცვალნენო, სთქვა მან. ჩვენი სახელმწიფოებრივი ფორმა, ჩვენი იურიდიულ-უფლებრივი ნორმები აღარ შეესაბამებინ ახალ ცხოვრების მოთხოვნილებებს და საჭიროა შესაფერისი რეფორმებიო. ეს იყო, რასაკვირველია, მხოლოდ თქმა, საქმით კი მან მალე დაამტკიცა, თუ რას აპირებდა და რა გეგმა ჰქონდა. ნელ-ნელა დაიწყო დევნა და შევიწროება ყველაფრისა, რასაც რუსეთის ცხოვრებაში მცხოვრებლყოფელი ძალა ჰქონდა და პროგრესიულ განვითარების უნარი შერჩენოდა. ხანმოკლე იყო მისი პარპაში, მაგრამ იმ ცოტა ხანშიაც მთელმა რუსეთმა იგრძნო მისი მძიმე ხელი. ამ ხელმა ამოდრავა ყველა შავბნელი ელემენტი, შეაიარაღა მთელი შავრაზმელობა და ხულიგნობა, რათა მოხერხებულ დროს თავს დასხმოდა ამოდრავებულ საზოგადოებრივობას და სარეგოლუციოდ გამზადებულს ხალხს. საზონოვის ყუმბარამ შეაჩერა ამ ჯალათის შავბნელი მუშაობა, მაგრამ მის მიერ ამოდრავებულმა ძველ საუკუნეთა შავრაზმულმა ძალამ თავი მაინც იჩინა ცოტახნის შემდეგ, როცა რუსეთი პირველ რეგოლუციის ცეცხლში გაეხვია...

პლევეს მოკვლამ თავზარი დასცა თვითმპყრობელ ბიუროკრატას. მეფე და მისი ახლობელი დაიბნენ. გარეთ სამარცხვინო ომი, შინ რეგოლუციის საშინელი აჩრდილი _ არასასიამოვნო პერსპექტივები გადაიშალა რუსეთის მმართველ წრეების წინაშე. დიდის ყოყმანისა და მოლოდინის შემდეგ თვითმპყრობელობის ბიუროკრატამ გადასწყვიტა ახალის გზით, ახალი საშუალებით ეცადნა გამოღვიძებულ საზოგადოებისა და ხალხის მოტყუება და შეჩერება:

მინისტრობა და შინაურ პოლიტიკის წარმოების საქმე ჩააბარეს ძველ ლიბერალსა და პროგრესიულ სახელმწიფო მოღვაწის სახელის მატარებელს თავად ს ვ ი ა ტ ო პ ო ლ კ მ ი რ ს კ ი ს...

XXIV

რევოლუციონურ პარტიათა კონგრესი პარიზში. ჩემი გამგზავრება უცხოეთში. _ შეხვედრა აზეფთან. _ ქართველები პარიზში: გიორგი დეკანოზიშვილი, თედო სახოკია, ალ. გაბუნია, ი.ნიკოლაძე, ნიკო დოლობერიძე და სხვები. «საქართველოს რედაქცია და სტამბა». _ მიშა კიკნაძე. _ პარლამენტში. _ შვეიცარიაში არჩილ ჯორჯაძის ნახვა

მაისსა თუ ივნისს, კარგად არ მახსოვს, პეტერბურგიდან სოც. რევოლუციონერების ცენტრ. კ-სგან მოგვივიდა ცნობა: სექტემბრის შუა რიცხვებში პარიზში მოწვეულია რუსეთის ყველა რევოლუციონურ და ოპოზიციონურ პარტიების კონგრესი; თქვენ პარტიასაც ევალება ორი წარმომადგენელი გაგზავნოსო. ჩვენი პარტიის მთავარმა კომიტეტმა, რომლის წევრებად მაშინ ვიყავით _ გ ი ო რ გ ი ზ დ ა - ნ ო ვ ი ჩ ი, კ ი ტ ა ა ბ ა შ ი ძ ე, ს ა მ ს ო ნ ფ ი რ ც ხ ა ლ ა ვ ა, ვ ლ. ლ ო რ თ ქ ი ფ ა ნ ი ძ ე, პ ე ტ რ ე ყ ი ფ ი ა ნ ი დ ა მ ე, მსჯელობა იქონია ამ წინადადებაზე და გადასწყვიტა შესაფერისი მანდატები გაეგზავნა პარიზში მყოფ ამხანაგებისათვის ა რ ჩ ი ლ ჯ ო რ ჯ ა ძ ი ს ა და ა ლ. გ ა ბ უ ნ ი ა ს ა თ ვ ი ს, დაევალებინა მათთვის კონგრესში მონაწილეობის მიღება. მაგრამ მალე პარიზიდან, გიორგი დეკანოზიშვილისგან ფრიად სამწუხარო ამბავი მოგვივიდა: არჩილი ძლიერ ავად გაგვიხდა, ძველმა სენმა, ჭლემა ისევ იფეთქაო და ექიმების რჩევით შვეიცარიაში გავეზავნეთო. ა ლ. გ ა ბ უ ნ ი ა ო ჯ ა ხ უ რ საქმეების გამო შემოდგომაზე საქართველოში მიემგზავრებაო; მეც, უმატებდა გიორგი, ავადა ვარ და ამ ზაფხულს სამხრეთ საფრანგეთში უნდა წავიდე დასასვენებლადო და ამგვარად რედაქციაში მარტოდ-მარტო თ ე დ ო ს ა ხ ო კ ი ა რჩებო. აუცილებლად საჭიროა კომიტეტის ერთ-ერთი წევრი მოგვამველეთო. ამ წერილის გამო მთავარმა კომიტეტმა კვლავ განიხილა ს. რევოლუციონერების ც. კ.-ს წინადადება და გიორგი დეკანოზიშვილის მოთხოვნა და გადასწყვიტა პარიზში კაცის გაგზავნა. წინადადება მომცეს მე წავსულიყავი საზღვარგარეთ კონგრესზე დასასწრებლადაც და გაზეთ «საქართველოს» ხელმძღვანელობისათვისაც.

_ თანახმა ვარ კომიტეტის დავალება ავასრულო, მხოლოდ ერთის პირობით: მე არც მსურს და არც შემიძლია პარიზში ემიგრანტად დავრჩე. ამიტომ წავალ მხოლოდ რამდენიმე თვით და ამ ხნის განმავლობაში გამოირკვევა გაზეთის საკითხი და მდგომარეობა. ჩემი წასვლა საზღვარგარეთ არავინ არ უნდა გაიგოს, ნამეტურ ჩემი წასვლის მიზანი-მეთქი.

კომიტეტმა ჩემი პირობა მიიღო. გადავწყვიტეთ «ცნობის ფურცლის» რედაქციის და პარტიის წევრებისთვის გამოგვეცხადებინა, რომ მე ხარკოვში მივდივარ თვალების საექიმოდ. აგვისტოს დამლევს კიდევ გავემგზავრე.

ხარკოვში მართლაც მივედი გამოჩენილ თვალის ექიმთან, პროფესორ გირშმანთან, რომელმაც ექიმობა დამიწყო და თითქმის ორ კვირას გამაჩერა ხარკოვში. ექიმობა დამთავრებული არ იყო, მაგრამ რადგან კონგრესზე მაგვიანდებოდა, ავიღე საზღვარგარეთის პასპორტი და ვარშავისა და ალექსანდროვის მარშრუტით საზღვარგარეთ გავემგზავრე. მოსაზღვრე სადგურ ალექსანდროვზე პირველად შევედი უცხოეთის მატარებელში, რომელმაც ბერლინისაკენ გამაქანა. როდესაც მატარებელი დაიძრა, უეცრად ხმაურობა მომესმა და ვაგონში ერთბაშად შემოვარდა ათიოდე ახალგაზრდა. სადგურს რომ გავშორდით, მაშინ გავიგე, რომ ესენი იყვნენ

ახალგაზრდა ებრაელები, რომელნიც საზღვარგარეთ მიიპარებოდნენ, რათა თავი დაეძვრინათ სამხედრო ბეგარის და ომში გაგზავნისაგან. ერთი მათგანი კარგად გავიცანი. იყო ვარშავის თუ იურიევის უნივერსიტეტის ყოფილი სტუდენტი, რწმენით სოც.-დემოკრატი. იმან მიაძმო, რომ თითქმის ყოველ მატარებლით ასე გარბის რუსეთიდან ებრაელი ახალგაზრდობა, რომელსაც სრულებით არ სურს შორეულ მანჯურიის საშინელ საომარ ველზე სატანჯველად წაყვანა. ეს წამოსვლა ძვირად გვიჯდება, მაგრამ ღრმად ვართ დარწმუნებული, რომ მალე დაგბრუნდებითო. მას სწამდა, რომ ახლო მომავალში რუსეთში რევოლუცია იფეთქებდა და ყველა ემინგრანტი სამშობლოში დაბრუნდებოდა.

– პოლონეთის და სამხრეთ რუსეთის ქალაქებში მთელი ებრაელი მუშა-ხალხი სარევოლუციო პარტიებშია ჩაბმულიო, – სთქვა მან, – მაგრამ ჩვენი ხალხი პირველად ვერ გამოვა საბრძოლველად, რადგან მაშინვე პოლიციასა და ხულიგნებს მიუსვვენ ებრაელ ხალხს და ჟღერტას დაუწყებენო.

მეორე დღეს დილაადრიანად უკვე ბერლინში ვიყავით. გადავწყვიტე ერთი დღით იქ დარჩენა, გერმანიის სატახტო ქალაქის დათვალიერება. მთელ დღეს მე და ჩემი ახალი ნაცნობი ებრაელი სტუდენტი ქალაქში დავბრბოდით: ვნახეთ რეიხსტაგი, ზოოლოგიური ბაღი, რამდენიმე მუზეუმი და სხვა. ჩემზე დიდი შთაბეჭდილება მოახდინა პირველად ნახულმა ევროპულმა ქალაქმა თავის სილამაზით, გასაოცარი სისუფთავით. ერთ-ერთ პროსპექტზე დავინახეთ საგაზეთო კიოსკი და გამოფენილი რუსული რევოლუციონური გაზეთები: «ისკრა», «რევ. როსია», სტრუვეს «ოსვობოჟდენიე». სიამოვნებით შევიძინეთ ეს გაზეთები, ჩამოვჯექით იქვე პროსპექტზე გამართულ სკამზე და თავისუფლად დავიწყეთ კითხვა ამ ჩვენში აკრძალულ გაზეთებისა. მახსოვს, რაღაც უნცაურმა გრძნობამ გამიტაცა – სიხარულმა და თან მწარე ფიქრებმაც. რატომ იქ, იმ უბედურ ქვეყანაში, არ შეიძლება ადამიანმა თავისუფლად იკითხოს, ილაპარაკოს, ისუნთქოს-მეთქი.

საღამოს ებრაელმა სტუდენტმა სადგურზე გამაცილა და მე პარიზისაკენ გავემგზავრე. დღენახევრის შემდეგ უკვე პარიზში ვიყავი. ვიქირავე ეტლი და ვუთხარი პანთეონისაკენ წასულიყო და სასტუმრო «Hotel de grand hommes»-ში მივიყვანე. რად ერქვა ამ სასტუმროს დიდი ადამიანების სასტუმრო, მე არ ვიცი, ალბად იმიტომ მხოლოდ, რომ პანთეონისა ახლო იყო, – იმ პანთეონისა, სადაც საფრანგეთის დიდებული ადამიანები განისვენებენ. ნამდვილად კი სასტუმრო პარიზის დემოკრატიულ ნაწილში მდებარე სადგომი იყო ღარიბ და უჩინარ ხალხისა – უცხოელ მოსწავლე ახალგაზრდობისა: მუშებისა, ნოქრებისა და სხვა. დავბინავდი თუ არა სადღაც მეხუთე სართულში, მაშინვე გავემურე თ ე დ ო ს ა ხ ო კ ი ა ს საძებნელად; ტვილისიდან წამოდებულ მისამართით ძლივს მივაგენი, თუმცა იქვე ახლო იდგა თურმე. სამწუხაროდ, სახლში არ დამხვდა, დავუტოვე ბარათი და ისევ ჩემ სასტუმროში დავბრუნდი: საღამომდე ვუცდიდი თედოს. თედოს, როგორც კი გაეგო ჩემი ჩამოსვლა, გ ი ო რ გ ი დ ე კ ა ნ ო ზ ი შ ვ ი ლ ი ს თ ვ ი ს ჩამოველო და ორივენი საღამოს ჩემ სასტუმროში მოვიდნენ. გიორგიმ ახალი ამბები გადმომცა: კონგრესზე დაიგვიანეო, ხვალ უკანასკნელი სხდომა არისო; მე და ს ა ნ- დ რ ო გ ა ბ უ ნ ი ა დავესწართო, მაგრამ ხვალ შენ მაინც წადიო. ა რ ჩ ი ლ ი ცუდად არის, ჟენევის ახლო სოფელ კლარანსშია, დღესვე გავუგზავნი წერილს და შენ ჩამოსვლას შევატყობინებო.

მეორე დღეს დილაადრიანად მოვიდა თედო, გამასტუმრებინა სასტუმროს პატრონი და მეორე ბინაზე გადამიყვანა: უარეს სასტუმროში და მიყრუებულ სენ-ჟაკის ქუჩაზე.

– უფრო იაფად დაგოჯდებაო, – ამიხსნა მან.

მართლაც ერთი პატარა ოთახი, პაწაწინა დერეფნით თვეში 28 ფრანკად (მაშინდელი კურსით 10 მანეთად) ვიქირავე. ოთახში იდგა ვეებერთელა კრაოტი, პირსაბანი, პატარა მაგიდა და ორი სკამი, მეტი არაფერი აღარ დაიდგმოდა. ძნელი იყო ამისთანა ოთახში ცხოვრება მაგრამ,

რადგან აქ მხოლოდ დასაძინებლად მოვლილი, სიამოვნებით დავრჩი, ვინაიდან ბინა, დილას ყავა, მოსამსახურე _ თვეში მხოლოდ 15 მანეთამდე მიღირდა.

შუადღისას ს ა ნ დ რ ო გ ა ბ უ ნ ი ა მ გამოიარა და კონგრესის სხდომაზე წავედით. იქ დაგვხვდა მხოლოდ რამდენიმე კაცი, ამ უკანასკნელ სხდომაზედაც დამაგვიანდა, რეზოლუციები უკვე წავეითხათ, ოქმებზე ხელი მოეწერათ და მხოლოდ რამდენიმე კაცი დარჩენილიყო კერძო სათათბიროდ. სანდრომ გააცნო ჩემი თავი დამსწრეთ:

_ გუშინ საღამოს ჩამოვიდა კავკასიიდან ჩემი ამხანაგი გ ა ბ ი - ს ო ნ ი ა.

იქ იყვნენ რუსის სოც.-რევოლუციონერები, ორი პოლონელი პეპეესელი, ორი ბელორუსთა «გრომადისა» და სხვანი. კონგრესის თავმჯდომარემ ვ. ჩ ე რ ნ ო ვ მ ა გადმოძვა შემდეგი ცნობები: კონგრესი მოწვეული იყო რუსეთში რევოლუციის დაწყების შესაძლებლობის გამოსარკვევად. ყველა პარტიებმა შესაძლებლად და საჭიროდ დაინახეს აქტიური გამოსვლა და სხვადასხვა ღონისძიება შეიმუშავეს, რომლებსაც თქვენ ოქმებიდან გაიგებთო. ამას ჩერნოვმა დასძინა: სამწუხაროდ უკანასკნელ დღეს კონგრესის დაწყებამდე პ ლ ე ხ ა ნ ო ვ მ ა შემოგვითავალა, სოც.-დემოკრატიები ვერ დაესწრებინაო, მგონი ამის მიზეზი ის იყო, რომ კონგრესზე «ოსვობოჟდენი-ეს» ჯგუფიც იყო მიწვეული.

გავათავე თუ არა ჩერნოვთან საუბარი, მომიახლოვდა ერთი დამსწრეთაგანი, გამეცნო, აზრები ვარო და მეორე ოთახში გამიწვია: დამიწყო გამოკითხვა ჩვენი ქვეყნის ამბისა და განსაკუთრებით გურიის გლეხთა მოძრაობის შესახებ. მე უნაბე, რაც ვიცოდი ამ მოძრაობის შესახებ, მაგრამ მისი ცნობისმოყვარეობა ვერ დავაკმაყოფილე, რადგანაც მას აინტერესებდა პრაქტიკული საკითხები: ვინ არის მოძრაობის სათავეში, ვინ ხელმძღვანელობს მას, რამდენი და როგორი ორგანიზაციებია და სხვა ამგვარი კითხვები. არ ვიცი, იყო თუ არა მაშინ ა ზ ე ფ ი «ოხრანკის» თანამშრომლად, მაგრამ ბედნიერად ვრაცხ ჩემს თავს, რომ მის მიერ დასმულ კითხვებზე პასუხისაგან თავი შევიკავე.

გამოთხოვებისას აზეფმა მითხრა, როცა სამშობლოში დაბრუნებას დააპირებთ, ყენევამი გამოიარეთ და მნახეთო.

აქედან მე და ს ა ნ დ რ ო გ ა ბ უ ნ ი ა მ მონმარტრის ბულვარზე გავიარეთ და «ს ა ქ ა რ თ ვ ე ლ ო ს» რედაქციაში მივედით. პირველ დღეებში მე და თ ე დ ო ს ა ხ ო კ ი ა გულმოდგინედ შევუდექით «საქართველოს» მორიგ ნომრის მზადებას. დავბეჭდეთ იგი და საქართველოში გასაგზავნად დავამზადეთ. იმ დროს პარიზში თავის შვილის სანახავად საქართველოდან ჩამოსულიყო გორელ ვეჭილის ნ ა ტ რ ო - შ ვ ი ლ ი ს მეუღლე, რომელიც სწორედ იმ დღეებში აპირებდა უკან დაბრუნებას. თედომ გადასწყვიტა ამ შემთხვევით ესარგებლა გაზეთის გასაგზავნად. ამ მანდილოსნისაგან თანხმობა მიიღო და შეუდგა მზადებას: ჩემოდნების ძირში ჩაალაგა გაზეთები და ზედ წვრილი ფიცარითა და გადაკრულ მატერიით მეორე ძირი გაუკეთა, ასე რომ, ორგანყოფილებიანი ჩემოდნები მიიღო. ნატროშვილის ქალი წავიდა და ჩვენ ვთხოვეთ, როგორც კი გადასცილდებოდა რუსეთის საზღვარს, მაშინვე დეპეშა გამოეგზავნა, რომ კარგად არის. ეს იმის ნიშანი იქნებოდა, რომ საზღვარზე მშვიდობიანად გადავიდა და ჩვენი ლიტერატურა ხიფათს გადარჩა. დეპეშა სამი-ოთხი დღის შემდეგ უნდა მოგვსლოდა, მაგრამ გავიდა ერთი კვირა, ორი კვირა, ერთი თვეც და ჩვენ არაფერი მიგვიღია. წარმოიდგინეთ, რა უსიამო გრძნობებს და მწარე ფიქრებს მივეციო ჩვენი თავი: გვეგონა პატიოსანი დედაკაცი დავლუპეთ. მხოლოდ ერთი თვის შემდეგ იმის შვილს მოუვიდა წერილი გორიდან და იქიდან გავიგეთ ნატროშვილის ქალის სამშობლოში მშვიდობიანად დაბრუნება. პარიზიდან პეტერბურგში გავვლო და მხოლოდ ამის შემდეგ ჩაებარებინა ტფილისში ჩემოდნები ჩვენ მიერ მიცემული მისამართით.

თ ე დ ო ს ა ხ ო კ ი ა მ, რასაკვირველია, «ჩვენი სტამბა» მაჩვენა. ეს, როგორც უკვე ვთქვით, იყო გაზეთ «Action-ის» სტამბა, სადაც ჩვენს ასოთამწყობს მ ი შ ა კ ი კ ნ ა მ ე ს ერთი კუთხე ეჭი-

რა. მი-შაკიკნამე ფრიად ერთგული მუშაკი იყო, რომელმაც იდეის გულისათვის ბევრი რამ დასთმო და ბევრი გადაიტანა. ჩვენდა საუბედუროდ, «საქართველოს» რედაქციასა და საზღვარგარეთელ ამხანაგთ საკმაო ფულს ვერ ვაწვდიდით. სამი წლის განმავლობაში არა ერთხელ დაგვიგვიანდა ფულის გაგზავნა და ჩვენი ამხანაგები გაჭირვებაში ყოფილან. ითმენდენ გაჭირვებას იდეისთვის, საყვარელ საქმისთვის და მათთან ერთად მიშაკიკნამეც. ეს ახალგაზრდა მუშა სიმპატიური და საკმაოდ განვითარებული ადამიანი იყო. ფრანგ მუშებს თავიდანვე მოეწონათ და სიყვარულით ეპყრობოდენ. მიმამ ცოტა ფრანგულიც ისწავლა. ეს მით უფრო გასაკვირველი იყო, რომ უბედურს ძალიან აკლდა ყურს. ფრანგი მუშები მხიარული ხალხი იყო და უყვარდათ ხუმრობა. ხშირად ემასხრებოდენ ჩვენს მიმას. სადმე ჟურნალში, ან გაზეთში, როგორც-კი ნახავდენ ნიკოლოზის სურათს, ამოჭრიდენ და წინ ჩამოუკიდებდენ. მიმა გაჯავრდებოდა, ისინი ხარხარებდენ. მიმამაც სამაგიერო გადაუხადა. მუშებს ძალიან სძულდათ სასულიერო პირები. განსაკუთრებით პაპი და კარდინალები. მიმა ამოუჭრიდა ჟურნალ-გაზეთებიდან პაპის სურათს და თვალსაჩინო ალაგას ჩამოჰკიდებდა სტამბაში. ფრანგი მუშები ჯავრობდენ. მიმა დასცინოდა.

– ერთხელ, – მიაშხო თედომ, მივედით სტამბაში. მე და არჩილი: ფრანგი მუშები მოგვეგებენ სიცილ-ხარხარით და იძახიან «greve général! greve générale», თქვენს სტამბაში საყოველთაო გაფიცვა არისო. აღმოჩნდა, რომ მიმას მუშაობა მიეტოვებინა და სტამბიდან წასულიყო. თურმე ჯამაგირის მიცემა დაეგვიანებინათ უფულობის გამო და მიმა გაჯავრებულყო. საბრალოს ძალიან სწყუროდა სამშობლოში დაბრუნება. პირველ რევოლუციის დროს დაბრუნდა კიდეც, მაგრამ დიდხანს არ უცოცხლია, სუსტი გული ჰქონდა, დასნეულდა და მალე გარდაიცვალა კიდეც ტფილისში.

პირველ დღეებშივე გავიცანი პარიზში მყოფი თითქმის ყველა ქართველი. ესენი იყვნენ: ამჟამად ჩვენი ცნობილი მოქანდაკე იაკობ ნიკოლაძე, მიხეილ დიასამიძე, რომელიც, მგონი, აგრონომიას სწავლობდა, მარიამ სანაძე, ამჟამად ექიმი ტფილისში, ქრისტეფორე ლვინიაშვილი, ამჟამად მასწავლებელი და სხვები, უმთავრესად მოსწავლე ახალგაზრდობა.

იაკობ ნიკოლაძეს პატარა საკუთარი ატელიეც კი ჰქონდა პარიზში, რომელიც დავათვალთ. მახსოვს ახლადდაწყებული ქანდაკებანი – ბარათაშვილის მერანი, ნიკო ლოლო-ბერიძის ბიუსტი და სხვა. იაკობი განაგრძობდა მაშინ როდენის სახელოსნოში მუშაობას.

ბოლოს ვნახე ჩვენი მემამულე ნიკოლოზ ბერიძე. ქუთაისის ბანკის ყოფ. გამგე და შემდეგ მარგანეცის მრეწველი. მან უკვე რამდენიმე წელიწადია გაყიდა თავისი საქმე ჰიათურაში, დასტოვა საქართველო და სამუდამოდ დასახლდა პარიზში, განათლებული კაცი იყო, ბევრს კითხულობდა, ბევრს მოგზაურობდა და თითქმის ყოველ წელიწადს საქართველოშიაც ჩამოდიოდა. იყო ქველმომქმედი, თავისი სტიპენდიანტებიც ჰყავდა. მე პირადად მან დიდი საქმე გამიკეთა პარიზში: ის რომ არ ყოფილიყო, ვერაფერსაც ვერ ვნახავდი. დავყავდი მუზეუმებში, გამოფენებზე, თეატრებში, რაც რამ საყურადღებო იყო პარიზში, ყველაფერი მაჩვენა დიდი ხალისითა და დაუხარებლად. მოვიდოდა ხოლმე ჩემთან და მეტყოდა:

– წავიდეთ გიორგი. ვილაპარაკოთ ჩვენ ბედკრულ სამშობლოზე.

ეს ნიშნავდა, რომ მთელ დღეს ნიკოსთან გავატარებდი, მშვენიერად ვისადილებდი და საინტერესო რასმე ვნახავდი.

სხვათა შორის, პარლამენტშიაც წამიყვანა. გულის ფანცქალით შევედი იმ დაწესებულებაში, რომელსაც ბევრი დიდებული ისტორიული დღეები ახსოვს... იმ დღის წესრიგში აფრიკის საქმეები იყო. უეცრად შესვლისთანავე მომესმა, რომ სიტყვა ჟორესს ეკუთვნის. ტრიბუნაზე გამოვიდა ეს შესანიშნავი ორატორი. სამწუხაროდ სიბეცის გამო მე მისი სახე ვერ დავინახე, ჩქარი ლაპარაკიდან ნახევარიც ვერ გავიგე, მაგრამ მისმა ხმამ და დიდმა ტემპერამენტმა მომიხილა,

ავლელი, ტანში ჟრუანტელი მივლიდა. იმავე სხდომაზე პალატაში დიდი სკანდალი მოხდა. ერთმა დეპუტატმა (გვარი არ მახსოვს), მონარქისტმა, სილა გაარტყა სამხედრო მინისტრს ან დრეს. ამ ამბავმა თავის დროზე დიდი სენსაცია გამოიწვია მთელ ევროპაში. გამაკვირვა შემდეგმა გარემოებამ: სხდომა რომ გათავდა და ქუჩაში გამოვედით, გაზეთის დამტარებლები არა თუ ჰყიდდნენ ამ ახალ ამბავს, უკვე ცალკე ფურცლებად დაბეჭდილს, არამედ მეტად ხელოვნურად გაკეთებულ სათამაშოსაც, _ მუყაოდან გაკეთებულ ორ ფიგურას, ჩამოსწევი თუსარა ძავს, ერთი მათგანი სილას უთავაზობდა მეორეს.

პარიზის ქუჩებში დილიდან საღამომდე ჰყიდდნენ ახალახალ გაზეთებს: იქ გაზეთები გამოდის დილას, შუადღისას და საღამოსაც. უნდა აღვნიშნო, რომ ფრანგები უფრო დიდ ინტერესს იჩენდნენ რუსეთ-იაპონიის ომის მიმართ, ვიდრე რუსები. როცა ბავშვები ყვიროდნენ, «offensive russe»- რუსების შეტევაო, ხალხი გაცხარებით იტაცებდა დეპეშებს. მე არ ვყიდულობდი, რადგან რამდენჯერმე მოვტყუვდი. არავითარი «შეტევა» არ ყოფილა დეპეშებში, მხოლოდ მოწინავე რაზმების შეტაკება იყო. მოუთმენლად და ამაოდ ელოდნენ ფრანგები რუსების გამარჯვებას...

მოვამზადეთ თუ არა მე და თ ე დ ო ს ა ხ ო კ ი ა მ მეორე მორიგი ნომერი «საქართველოსი», მე რამდენიმე დღით ბრიუსელს გავემგზავრე. გამოცა ამ პატარა, მჭიდროდ დასახლებულმა, მდიდარმა და ლამაზმა ქვეყანამ. საფრანგეთის საზღვრიდან ბრიუსელამდე თითქო ერთი გადაბმული ქლაქიაო. დიდი მოძრაობა, ხმაურობა, მუშაობა. ბრიუსელში ვინახულე ქართველი ემიგრანტი პ ა ლ ი კ ო ყ ი ფ ი ა ნ ი, ახალგაზრდა სწავლული ქალი ბ ა რ ბ ა რ ე ყ ი ფ ი ა ნ ი ს ა და სხვანი. ბრიუსელში გავიგე, ან უკეთ ვსთქვათ, წავიკითხე ახალი რუსული გაზეთები, რუსეთში «ლიბერალურ» ხანის დაწყებაზე. მეტად გამაკვირვა და მასიამოვნა «რუსკი ვედომოსტის» მეთაურმა წერილმა, რომელიც ხალხის წარმომადგენელთა მოწვევას მოითხოვდა. არ მჯეროდა და ეს ადგილი ორჯერ გადავიკითხე. ეს იყო ს ვ ი ა ტ ო პ ო ლ ს კ-მ ი რ ს კ ი ს ხანა, როცა პლევეს მოკვლის შემდეგ რუსეთის თვითპყრობელობამ სცადა საზოგადოებასთან შერიგება, უფრო კი ხალხის მოტყუება... საერთოდ იმ დროის რუსული გაზეთები _ ეს იყო 1904 წლის შემოდგომა, საესე იყო ამაღელვებელი ცნობებით, პოლონეთიდან, შიდარუსეთიდან, უკრაინიდან, ამიერ-კავკასიიდან. მოდიოდა ამბები მუშების გაფიცვების. სტუდენტობის მოძრაობისა. გაზეთების კილოც სხვანაირი იყო. გაბედულად იწუნებდნენ მთავრობის პოლიტიკას და პირდაპირ ლაპარაკობდნენ დიდი რეფორმის საჭიროების შესახებ.

დავბრუნდი თუ არა პარიზში, «საქართველოს» მეორე ნომერიც გამოვეცით და მე გადაწყვიტე საქართველოში დაბრუნება. ამკარა იყო, რუსეთში მალე დიდი ამბები დაიწყებოდა. მეორე მხრით «საქართველოს» შესახებაც გადაჭრილი აზრი შევადგინე, რომელიც მთავარ კომიტეტისთვის უნდა გამეზიარებინა. ამ გაზეთმა, ჩემის აზრით, უკვე შეასრულა თავისი როლი და მისი გამოცემის განგრძობა მეტად ძნელ პირობებში, საჭირო აღარ იყო, მით უმეტეს, რომ მისი სულისჩამდგმელი და მთავარი ხელმძღვანელი ა რ ჩ ი ლ ჯ ო რ ჯ ა ძ ე, როგორც გამოირკვა, დიდი ხნით უნდა ჩამოშორებოდა საგაზეთო მუშაობას.

ნოემბრის შუა რიცხვებში პარიზში ორი თვის ყოფნის შემდეგ გამოვეთხოვე ჩემს პარიზელ მეგობრებს და ნაცნობთ და აწნევაში გავემგზავრე. იქ ჩემი მასპინძელი და ჩიჩერონე იყო ჩვენი ცნობილი მწერალი, მოღვაწე მ ი ხ ე ი ლ (მიხაკო) წ ე რ ე თ ე ლ ი. მეორე დღესვე წავედი სოც. რევოლუციონერების გაზეთის რედაქციაში, სადაც ვინახულე: ჩ ე რ ნ ო ვ ი, კ უ ლ ი ა ბ კ ო, შ ი შ კ ო და კიდევ რამდენიმე ახალგაზრდა ესერი. ჩერნოვმა მითხრა: რუსეთში დაბრუნებისთანავე უნდა გაემგზავროთ პეტერბურგს, ინახულოთ ის ვინმე ლ ე ვ ი ნ ი და იმის შემწეობით საჭიროა უშუალო კავშირი შეჰკრათ თქვენს პარტიასა და ჩვენს ცეკას შორისო. მომცა შესაფერისი მანდატი (явка) და მისამართი; თან დასძინა: ჩვენი კომიტეტის წევრს აზიფს თქვენთან საქმე

ჰქონდა, მაგრამ ეს ორი დღეა იტალიაში წასულა. მალე უნდა ჩამოვიდეს და გთხოვთ რამდენიმე დღის შემდეგ კიდევ შემოიაროთო.

მესამე დღე კვლავ მიველი ესერების გაზეთების რედაქციაში, მაგრამ, ჩემდა საბედნიეროდ აზრები კვლავ არ დამხვდა და ამნაირად გადავრჩი მის დავალებების რუსეთში წაღება-ასრულებას. ჟენევაში გავიცანი სხვათა შორის ძმები შალვა და კომანდო გოგელიები, რომლებიც მანამდე არ მენახა. პეტრე სტრუვე, ძველი ჩემი მეგობარი სოც.-დემოკრატი, კოგანი და სხვანი. ჟენევის ემიგრანტთა კოლონიაში მაშინ აღელვება სუფევდა რუსეთის ამბების გამო. ყველანი იმედით შეჰყურებდნენ მომავალს და თანაგრძნობით ეგებებოდნენ პარიზის გადაწყვეტილებას შეიარაღებულ აჯანყების მოწყობის შესახებ.

ჟენევიდან გავემგზავრე სოფელ კლარანსში არჩილის სანახავად. რკინის გზით გარს შემოვუარე მეტად მშვენიერ სანახავ ჟენევის დიდ ტბას და შემდეგ შვეიცარიის ლამაზ მთებში შევიჭერი. პატარა სადგურიდან ავედი მაღლობზე გადაჭიმულ საკურორტო სოფელ კლარანსში. კარგა ხნის ძებნის შემდეგ მივაღებე პატარა კოტეჯს, რომელშიაც არჩილი ცხოვრობდა. შესავალ კარებთან მოსამსახურე ქალი შემხვდა. ჩემს კითხვაზე:

– სად შემიძლიან არჩილ ჯორჯაძის ნახვა მეთქი. ქალმა ნაღვლიანის ხმით მიპასუხა:

– il est malade, monsieur, tres malade! ავად არის, ძალიან ავად არისო. და წინ გამიძღვა.

შვედი ოთახში, სადაც არჩილი იწვა. თუმცა მიმელოდა, მაინც ძალიან აღელდა და ხველებს აუტყდა. იმავე წუთს ოთახში გაჩნდა ხნიერი ქალი, პანსიონის დისასხლისი და მთხოვა, ცოტა ხნით მეორე ოთახში მოიცადეთ, სანამ ავადმყოფი დამშვიდდებაო. ერთი დღე და ღამე დავყავი არჩილთან. ხარბად დაეწაფა საქართველოს ამბებს, ჩვენი პარტიის საქმეებს, რუსეთის მდგომარეობას და სხვა. საღამოს იმდენად კარგად შეიქმნა, რომ ლოგინიდან ადგა და, მიუხედავად დისასხლისის პროტესტისა, გარეთაც გამოვიდა გასასეირნებლად. საუცხოვო სანახაობა გადამეშალა თვალ-წინ: ირგვლივ მაღალი მთები, უკვე სპეტაკი თოვლით გამშვენებული, მრავალის ელექტრონის ლამფით არის გაჩირაღდებული. თურმე მთების მწვერვალებზე სასტუმროებია გამართული, რამდენსამე ალაგას ფუნქციონირი მუშაობს.

არჩილი პირდაპირ ოცნებობდა სამშობლოში დაბრუნებაზე:

– მე აქ ვერ მოვრჩები, გიორგი, დავილუპები... რაც შეიძლება მალე უნდა დავბრუნდე და იქ, კახეთში უეჭველად ვსძლევ ამ ჩემს სამინელ სენსაო.

მე ვამშვიდებდი, ვუბნებოდი, რომ რუსეთში მალე საკონსტიტუციო რეჟიმი იქნება და ყველა პოლიტიკურ გადახიზნულთ საშუალება მიეცემა დაბრუნებისა და თავისუფლად ცხოვრებისა-მეთქი. მაგრამ არჩილი ამას არ დამჯერდა და სიტყვა ჩამომართვა, რომ ვეცდებოდით დაგვბრუნებინა და არალეგალურად გვეცხოვრებინა საქართველოში.

დიდის სიამოვნებით დავყავი არჩილთან ეს დღეები; საუცხოვო მოსაუბრე იყო, მეტად ნაზი და ნამდვილი კეთილშობილის გულის ადამიანი. თვალცრემლიანი გამომეთხოვა და უკანასკნელად კიდევ შემეხვეწა – არ დამტოვოთ აქ, უთუოდ მალე წამიყვანეთ სამშობლოშიო.

მატარებელმა ვენისაკენ გამაქანა. ვენიდან ერთი დღის მოგზაურობა და რუსეთის მოსაზღვრე სადგურ ვერჰბოლოვში მივედი და მაშინვე ძველი რუსეთის «სუნი» მეცა: там русский дух, там Русью пахнет» ტყუილად კი არ ამბობდა პუშკინი. როგორც-კი გაჩერდა მატარებელი, ვაგონი ჩაგვიკეტეს. შემოვიდა ჟანდარმის ოფიცერი ჯარისკაცით. ჩამოგვართვა ყველას პასპორტები და გვითხრა: ცოტა ხანს აქ უნდა მოითმინოთ, სანამ თქვენს პასპორტებს გავსინჯავთო. წავიდა და კარები ისევ ჩაგვიკეტეს. პატარა ხანს იქით გაგვიწვიეს დიდ დარბაზში და იქ ჩვენი ჩემოდნების სინჯვას შეუდგნენ. ვერც სვიატოპოლსკ-მირსკის «ლიბერალურ რეჟიმს» უშველნია ამ ქვეყნისთვის-მეთქი, გავიფიქრე და გამახსენდა სიტყვები, რომელიც დანტეს სიტყვით ჯოჯოხეთის კარს აწერია: დასტოვე ყოველივე იმედი, ვინც აქ შემოდინხარო...

XXV

ტფილისში დაბრუნება. _ ჩემი გაგზავნა პეტერბურგს.
_ 9 იანვარი 1905 წლისა. _ რუსეთის პირველი რევოლუციის დაწყება.
_ 17 ოქტომბრის მანიფესტი.

მატარებელი დაიძრა და ნელ-ნელა გაემართა წინ რუსეთის თვალუწვდენელ ტერიტორიაზე. კიევი, პოლტავა, ხარკოვი, როსტოვი. ზოგან თოვლმა გაგვაჩერა. ზოგან კიდეც, ვინ იცის რატომ, საათობით დაგვასვენეს. ერთ-ერთ სადგურზე შემხვდა სტუდენტი გ. რ. (გოგლა) ყაზახ-ხაშვილი, პეტერბურგს მიემგზავრებოდა.

_ ძალიან დაბნეულია მთავრობა ომის ასე უბედურად მიმდინარეობის გამოვო, _ მითხრა მან, როც ახალს ამბებზე შევეკითხე. _ თან შინაურობაშიაც არაა მოსვენება. არაჩვეულებრივი ამბებიც ხდება. ამას წინად პეტერბურგის ერთ ციხეში პოლიტიკურმა ტუსადმა თავი მოიკლა. ახალგაზრდობა აღელდა და გადასწყვიტეს დემონსტრაციის მოწყობა. დანიშნულ დღეს აუარებელმა სტუდენტობამ თავი მოიყარა ყაზანის ტაძრის მოედანზე. იმ წამსვე გაჩნდნენ პოლიციელების და ჟანდარმების დიდძალი რაზმები, შეტაკება აუცილებელი იყო, მაგრამ ამ დროს მოედანზე გაჩნდა გრადონაჩალნიკი, რომელმაც განკარგულება მოახდინა და პოლიციამ და ყაზახებმა მოედანი დასცალეს. დარჩნენ მარტო სტუდენტები და გრადონაჩალნიკი. გაათავა თუშარა ერთმა ორატორმა სიტყვა, გრადონაჩალნიკი მიუბრუნდა სტუდენტებს და უთხრა:

_ ხომ ხედავთ, მე გავაგდე პოლიცია და ჯარი. იმედი მაქვს, გონიერად მოიქცევით და დაიშლებითო.

ახალგაზრდობა მართლაც დაიშალა... გაზეთებიც თავისუფლად სწერენ. მაგრამ იმასაც ამბობენ, მალე სამხედრო დიქტატურა გამოცხადდება და დიქტატორად ტრეპოვი დაინიშნებაო...

როგორც იქნა, მეექვსე დღეს ტფილისში ჩავაწიე. მეორე დღესვე მოხდა მთავარ კომიტეტის სხდომა, რომელზედაც მე მოვახსენე ყველა საზღვარგარეთული ამბები და არჩილ ჯორჯაძის თხოვნა, კომიტეტმა გადასწყვიტა «საქართველო» დაკეტვა, ხოლო არჩილის ჩამოყვანის საკითხი ზაფხულამდე გადასდო. გადასწყვიტა აგრეთვე პეტერბურგში ჩემი გაგზავნა სარევოლუციო მზადების ბიუროსთან კავშირის შესაკვრელად, თანახმად კონგრესის დადგენილებისა. პეტერბურგში უნდა მენახა ჩემი პარტიის წევრი გოგნიასვილი და ის უნდა წარმედგინა ბიუროსათვის. დეკემბრის შუა რიცხვებში პეტერბურგს გავემგზავრე. იქ არ დამხვდნენ ს.-რევ.-ის ცეკას ჩემი ნაცნობი წევრები, არც მინორი, არც ნატანსონი, იყვნენ მხოლოდ ახალგაზრდები: მაჩვენეს ლევინი (მისი ნამდვილი გვარი არ ვიცი); გადავეცი ჩემი «იავკა» და ჩერნოვის დაბარება. გამომკითხა კონგრესის ამბები და შემდეგ მკითხა:

_ გყავთ პეტერბურგში საიმედო კაცი, რომელიც ჩვენს შორის მუდმივ კავშირს დაიჭერდეს? გადავეცი გოგნიასვილის მისამართი და გამოვეთხოვე.

რამოდენიმე დღეს დავყავი პეტერბურგში, ვნახე პარტიების წარმომადგენლები, ერთხელ კიდეც მიველ «სარევოლუციო პარტიათაშორისო ბიუროში», ბევრს ლაპარაკობდნენ რევოლუციისთვის მზადებაზე, მაგრამ გასაკვირველი ის არის, რომ არც ერთს არ უთქვამს არაფერი იმ საშინელების შესახებ, რომელიც პეტერბურგში დატრიალდა ორი კვირის შემდეგ. მე ვგულისხმობ 9 იანვარს მომხდარ ამბებს. ვფიქრობ, სარევოლუციო წრეებში პეტერბურგს, მაშინ არც არაფერი იცოდნენ გაპონის მომავალ გამოსვლის შესახებ.

დაბრუნებისას მოსკოვში დავრჩი ერთ დღეს. აქ მოვებნე ჩემთან ერთად ციმბირში ნამყოფი ძველი ნაროდოვოლუცი მაშინ, ნაფიცი ვეჩილი კუდრიავცივი. იმან გამაცნო ორიოდე

იქაური ესერი, რომელთაც ცოტა არ იყოს, ცივი წყალი გადამასხეს. როცა ვუძამე საზღვარგარეთული ამბები და იქაური პოლიტიკური წრეების მოლოდინი, რომ რუსეთში მალე რევოლუცია იფეთქებს. მათ სასოწარკვეთილებით მიპასუხეს: _ ახლო მომავალში არაფერი იქნებაო. ქალაქის მუშები მარტო ვერას გახდებიან, ხოლო გლეხობაში ჯერ მკვიდრი ნიადაგი ვერ მოვიპოვეთ. მართალია, აქა-იქ ჩვენი პარტიის გავლენის ქვეშ არის გლეხობა და იმედიც გვაქვს, ზოგან აგრარულ მოძრაობას გამოვიწვევთ, მაგრამ, საეჭვოა, ამას რაიმე თვალსაჩინო პოლიტიკური შედეგი მოჰყვასო. ბოლოს დასძინეს, ჩვენ თქვენი იმედი გვაქვს, ჩვენი უფროსი ამხანაგები ამბობენ, კავკასიაში დიდი ორგანიზაციები ჰყავთ პარტიებს დარაზმული და რევოლუციისათვის დამზადებულიო, მუშებშიაც და გლეხობაშიაცაო, თუ თქვენს ქვეყანაში დაიწყება რამე, იქნება აქაც გამოვხდამაუროთო.

უნდა ვთქვა, რომ ეს უცნაური მსჯელობა პირველად არ მსმენია. წინადაც და შემდეგშიაც ბევრ რუსი მოღვაწისაგან გამიგონია ასეთი იმედები კავკასიაზე. ეს მით უფრო საკვირველი იყო ჩემთვის, რომ რუსეთში გაცილებით უფრო მეტი იყო შეგნებული და დარაზმული მუშახალხი, გაცილებით მეტი იყო საერთო უკმაყოფილება, გაცილებით მაღლა იდგა ინტელიგენტთა ძალაც, უფრო მეტადაც იყო განვითარებული საზოგადოებრივობა. ვფიქრობ, რუსის რევოლუციონერებმა თითონაც არ იცოდნენ, რაოდენი ძალა იყო მათ ხალხში, რაოდენად წინ იყო წასული მისი შეგნება და თანამედროვე მდგომარეობით უკმაყოფილება.

ტფილისს დავბრუნდი იანვრის პირველ რიცხვში. არ გაუვლია ამის შემდეგ ერთ კვირასაც, როცა პეტერბურგიდან მოვიდა თავზარდამცემი დეპეშა გაპონის გამოსვლის შესახებ. რედაქციაში ვისხედით მე და რამდენიმე თანამშრომელი. დეპეშები გვიან ღამით მოვიდა. პირველი წაკითხვით თითქმის ვერაფერი გავიგეთ. დეპეშა ცუდად იყო შედგენილი, ზოგან სიტყვები აკლდა, ზოგან დამახინჯებული სიტყვები იყო. მაგრამ მაინც საზარელი ამბავი გადაიშალა ჩვენ თვალწინ, _ ამბავი დაუჯერებელ ბარბაროსობისა.

9 იანვარს დილით პეტერბურგის ფაბრიკა-ქარხნებიდან აუარებელი მუშა-კაცი, ქალი, ბავშვებიც, რასაკვირველია უიარაღო, დაძრულა და მეფის სასახლისაკენ გამართულა მწყობრი კოლონებით. წინ მიუძღოდა მღვდელი გ ი ო რ გ ი გ ა პ ო ნ ი, თან მიჰქონდათ ხატები და მეფის სურათები. ამ დიდი მოძრაობის მიზანი იყო მეფის ნახვა და მუშათა პეტიციის მისთვის გადაცემა. ასე მშვიდობიანად განწყობილ ხალხს წინ გადაეღობა პოლიცია და დიდძალი ჯარი. ხალხი დარწმუნებული იყო, რომ უიარაღო მუშებს არ ესროდნენ და ბოლოს და ბოლოს მეფესთან მიუშვებდნენ. მისწოლია იგი პოლიციას, რათა მისი რიგები გაერღვია, მაგრამ ამ დროს პოლიციამ და ჯარმა ასტეხეს სროლა. ხალხი შედრკა და როცა გონს მოვიდა, გაიქცა. ჯარი განაგრძობდა საშინელ სროლას; ცხენოსანი რაზმები უკან დაედევნენ მუშებს. მოხდა ნამდვილი უმოწყალო ჟლეტა. დიდძალი ხალხი მოკლულ და დაჭრილი იქნა ამ საშინელ დღეს.

ასე გაუმასპინძლდა ბარბაროსული მთავრობა მშვიდობიანი მიზნით მისულ ხალხს, რომელსაც სხვა არ უნდოდა რა იმჟამად, რომ მეფე ენახა და იმისთვის თავისი მრავალგვარი გაჭირვება ეცნობებინა. ამ უმაგალითო სისხლის ღვრამ თავზარი დასცა მთელ რუსეთს. დაბრმავებული რუსის ლიბერალური საზოგადოებაც კი დარწმუნდა მაშინ, რომ მშვიდობიანს გზით თვითმყრობელობის წინააღმდეგ რუსის ერი ვერაფერს გააწყობდა, რომ დიდი შეტაკების თავიდან აცილება შეუძლებელი იყო.

ცხრა იანვარი გრგვინვა იყო უკვე მოახლოებული დიდი შეტაკებისა, დიდი ბრძოლისა, რომელიც 1905 წლის განმავლობაში დღითი-დღე იზრდებოდა და შემოდგომაზე უმაღლეს წერტილამდე ავიდა. ამ ეგრეთწოდებულ განმათავისუფლებელ მოძრაობაში, რომლის მთავარი ლოზუნგი იყო «ძირს თვითმყრობელობა», თითქმის მთელი ერი ჩაება: მუშათა მასების დიდებული გამოსვლა-დემონსტრაციები, გლეხთა აგრარული მოძრაობა, ბურჟუაზიული დემოკრატიის საოპოზიციო კრებები, ბოლოს ოქტომბრის საყოველთაო, ისტორიაში უმაგა-

ლითო პოლიტიკური გაფიცვა. როცა მთელი რუსეთის ტერიტორიაზე რამდენიმე დღით სრულიად შეჩერდა ცხოვრება: შეჩერდა რკინის გზები, შეწყდა მუშაობა ყველა ფაბრიკასა და ქარხნებში, შეჩერდა ფოსტა და ტელეგრაფი, შეწყდა გაზეთების გამოსვლა, დაიკეტა დუქნები და მაღაზიები და სხვა. მთელი რუსეთის ასეთმა ერთსულოვანმა და მედგარმა იერიშმა ბოლოსდაბოლოს შეარყია თვითმყრობელობის პოზიციები და ბიუროკრატია იძულებული გახდა ქედი მოედრიკა რევოლუციის წინაშე.

17 ოქტომბერს გამოცხადდა მანიფესტი, რომლითაც აღთქმული იყო საკონსტიტუციო რეფორმები, მოქალაქობრივი თავისუფლებანი სიტყვისა, პრესისა, კრებებისა და სხვა. აგრეთვე გაფართოება საარჩევნო უფლებებისა, მომავალ სახელმწიფო სათათბიროში ხალხის წარმომადგენელთა ასარჩევად.

თქმა არ უნდა, 17 ოქტომბერი მნიშვნელოვანი თარიღია რუსეთის ისტორიაში: ეს იყო პირველი გამარჯვება საისტორიო ასპარეზე ახალგამოსულის მშრომელი ხალხისა; თუმცა ეს პირველი რევოლუცია დამარცხდა და რეაქცია კვლავ გამეფდა, მაგრამ გამოღვიძებული ძალის, ახალი ცხოვრების შეჩერება დიდი ხნით-შეუძლებელი გახდა და არ გაუვლია ათეულ წელიწადს, როცა მოხდა თებერვლისა და ოქტომბრის დიდი რევოლუციები, რომელთაც ძირიან ფესვიანად აღმოფხრეს ძველი ქვეყანა და სამუდამო გამარჯვება რუსეთის მშრომელ ხალხს არგუნეს.

XXVII

სარევოლუციო მოძრაობა ჩვენში. _ გურიის ამბები. _ სულთან-კრიმ გირეის გაგზავნა გურიაში. _ განმათავისუფლებელი მოძრაობის მონაწილენი. _ რუსეთის ჟურნალისტების ყრილობა და ჩვენი დელეგაცია. _ ჩემი გამოძევება პეტერბურგიდან. _ მინისტრების გაცნობა. _ კრებები და პეტიციები. _ საკითხი საქართველოს ავტონომიისა და ილია ჭავჭავაძე. _ კრება სასოფლო-სამ. საზოგადოებაში. _ ტფ. ქალაქის საბჭოში. _ საბჭოს დარბაზში ხალხის ამოჟლეტა. _ პოლონელთა და გერმანელთა კრებები

ჩვენი ქვეყანა არა თუ არ ჩამორჩა შიდა-რუსეთს, ან განაპირა ქვეყნებს განმანათავისუფლებელ მოძრაობაში, არამედ დიდი როლი ითამაშა და საპატიო ადგილი დაიჭირა ამ პირველ რევოლუციონურ მოძრაობაში...

მოწინავე, საავანგარდო რიგში, რასაკვირველია, მუშები იდგნენ. იანვრიდან დაწყებული წლის ბოლომდე მათ ფეხი არ მოუცვლიათ თავის პოზიციიდან და მედგარ ბრძოლას აწარმოებდნენ თვითმყრობელობის ციხე-სიმაგრის დასამხობად. აღვნიშნოთ იანვრის დასაწყისში რკინისგზელთა გამოსვლა, იმავე იანვარში ფაბრიკა-ქარხნების მუშათა გაფიცვა, 23 იანვარს დიდი დემონსტრაცია, აგრეთვე დემონსტრაცია 30 იანვარს გარდაცვალებულ მებრძოლ ქალის გოგიაშვილის დასაფლავების დროს. 23 იანვრის დემონსტრაციის დროს, რუსთაველის (მაშინ გოლოვინის) პროსპექტზე, შეიარაღებული შეტაკებაც კი მოხდა მუშათა და პოლიციას შორის; რამდენიმე კაცი დაჭრილი იყო და, თუ მეხსიერება არ მღალატობს, ერთი მუშა _ ინწკირველი მოკლულ იქნა. წლის დასაწყისშივე მუშათა გაფიცვები და დემონსტრაციები ხდებოდა ადრევე საქართველოს სხვა ქალაქებსა და რკინის გზის სადგურზე: ბათუმში, ფოთში, ქუთაისში, ხაშურსა და სხვაგან. მუშათა მოძრაობას ხელმძღვანელობას უწევდა ს.-დ. პარტია. სხვა პარტიათა გავლენა მუშებზე მცირე იყო მთელ ამიერ-კავკასიაში.

მუშათა მოძრაობის შემდეგ თუ მეტ ყურადღებას არა, ნაკლებს მაინც არ იქცევდა მაშინ გურიის ამბები. გურიის გლეხთა მოძრაობა უკვე წინა წლებში დაიწყო და თავის გრანდიოზუ-

ლის ხასიათით – მიმართულებით მიიპყრო ყურადღება არა მარტო საქართველოსი, არამედ მთელი რუსეთისა. მთელი რუსეთის მთელი რუსეთის პრესა ამ ამბებზე სწერდა, საზოგადოებრივი აზრი ამ მოძრაობაზე იყო მიპყრობილი. 1905 წელს მე ორჯერ მომიხდა პეტერბურგში წასვლა და ყველა, ვისთანაც საქმე მქონია, აუცილებელად გურიის ამბების გამოკითხვას დამიწყებდა. ასე იყო მაგალითად, ჟურნალისტების კრებაზე. როგორც კი გაგვიცნეს საქართველოდან ჩასული დელეგატები, სხვას არაფერს გვეკითხებოდნენ – გურიის გლეხთა მოძრაობის ამბები გვიამბეთო. ხოლო როცა შემთხვევით გაიგეს, რომ ერთი ჩვენთანაგანი, სახელდობრ პეტრე სურგულაძე გურული იყო, კრებაზედაც გააკეთებინეს მოხსენება ამ საგანზე.

1905 წლის დასაწყისში მოძრაობა უკვე ძლიერ გართულდა და გამწვავდა. ბოიკოტი მემართულეთა და ადგილობრივ დაწესებულებათა წინააღმდეგ თითქმის მთელ გურიაში გამეფდა. აქა-იქ ტერორისტული აქტებიც მოხდა, ადმინისტრაციულ დაწესებულებათა გადაწვაც და სხვა ამგვარი. საქმეთა ასეთმა გამწვავებამ ძალიან შეაშფოთა კავკასიის მაშინდელი მთავარი მმართველობა. სფეროებში დაიწყეს ლაპარაკი, რომ დროა გურიის დასამშვიდებლად სასტიკი ღონისძიებანი იქნას მიღებულიო. მართლაც თებერვლის პირველ რიცხვებში მაშინდელმა მთავარმმართველის მოვალეობის ამსრულებელმა გ. ენ. მ. ა. ლ. ა. მ. ა. მ., ბრძანება გამოსცა ოზურგეთის მაზრისა და კინტრიშის საბოქალოდან განსაკუთრებულ საგენერალგუბერნატორო ერთეულის შედგენის შესახებ; გენ.-გუბერნატორად დაინიშნა გ. ენ. ა. ლ. ი. ხ. ა. ნ. ო. ვ. ი. ამ განკარგულებამ მთელი შეგნებული საქართველო ფეხზე დააყენა. ყველა აღშფოთდა მომავალ შაგზნელი პერსპექტივის წინაშე. გურიის აოხრება-აწიოკება მთელი საქართველოს ყელის გამოჭრა იქნებაო, გაიძახოდა დიდი და პატარა. ალაპარაკდა პრესა, გაიმართა თათბირები, გაიგზავნა დეპუტები პეტერბურგს.

ბოლოს გადაწყდა გ. ენ. მ. ა. ლ. ა. მ. ა. ს. თ. ა. ნ. დიდი დეპუტაციის გაგზავნა. ამგვარი დეპუტაცია რამდენსამე დღეში შესდგა და წარუდგა მას. დეპუტაციაში იყვნენ: დასავლეთ და აღმოსავლეთ საქართველოს თავად-აზნაურობის წინამძღოლნი, ქუთაისის, ბათუმის და ტფილისის ქალაქის თვითმმართველობის წარმომადგენელნი, გაზეთ «ცნობის ფურცლისა» და ჟურნალ «მოგზაურის» რედაქტორები, ქართველ ინტელიგენციის კერძო წრმომადგენლები – გ. რ. გ. ვ. ე. ლ. ე. ს. ი. ა. ნ. ი, ნ. ი. კ. ო. თ. ა. ვ. დ. გ. ი. რ. ი. მ. ე. ა. ნ. დ. რ. ო. ნ. ი. კ. ა. შ. ვ. ი. ლ. ი. და სხვები, სულ 25 კაცამდე. დეპუტაციამ მთელი საქართველოს სახელით სთხოვა მ. ა. ლ. ა. მ. ა. ს. გაუქმებინა თავისი განკარგულება და უარი ეთქვა გურიის წინააღმდეგ რეპრესიებზე. გენ. მალამამ შეიწყნარა შუამდგომლობა.

– ერთხელ კიდევ ვცდი მშვიდობიანის გზით გურიის გლეხთა დამშვიდებას. ამ დღეებში საგანგებო წარმომადგენელს გავგზავნი გლეხთა მოთხოვნების გასაცნობად და მათ დასამშვიდებლადო.

ორი დღის შემდეგ მან მართლაც გასცა განკარგულება, რომლის ძალით მთავარმმართველის საბჭოს წევრი და ფინანსთა მინისტრის რწმუნებული კავკასიაში ს. უ. ლ. თ. ა. ნ. – კ. რ. ი. მ. – გ. ი. რ. ე. ი. ოგზავნებოდა გურიაში საგანგებო მინდობილობით. ს. უ. ლ. თ. ა. ნ. – კ. რ. ი. მ. – გ. ი. რ. ე. ი. ეკუთვნოდა რუსეთის ბიუროკრატის იმ მცირერიცხოვან ნაწილს, რომელიც მაშინ თანაუგრძნობდა განმათავისუფლებელ მოძრაობას და მხარსაც უჭერდა კადეტების პარტიას. იგი იყო განათლებული, ლიბერალურ აზროვნების სახელმწიფო მოღვაწე და კეთილი გულის ადამიანი. ამგვარად, გურიაში გასაგზავნი დესპანი კარგად აირჩია მთავრობამ, მაგრამ თავიდანვე ცხადი იყო, რომ ამ ნაბიჯიდან არაფერი გამოვიდოდა.

თებერვლის ექვსს ჩვენს რედაქციაში მოვიდა მთავარმმართველის კანცელარიის ვილაცა მოხელე და გადმოგვცა:

– სულთან-კრიმ-გირეი სთხოვს თქვენ რედაქციას დღეს საღამოს რვა საათისთვის გამოგზავნოს მასთან თავისი წარმომადგენელი გურიის საქმეებზე სათათბიროდ.

სადამოს წავედით მ ე და ი ლ ი ა ნ ა კ ა შ ი ძ ე. სულთან-კრიმ-გირეი ცხოვრობდა ბარათაშვილების სახლში, რეუტოვის ქუჩაზე. აქ უკვე დაგვხდენ სხვა ქართული ჟურნალ-გაზეთების წარმომადგენლები. გამოვიდა სულთან-კრიმ-გირეი, გაგვეცნო და ყველანი მივუჯექით მრგვალ მაგიდას.

სულთან-კრიმ-გირეიმ მოგვმართა სიტყვით:

– მთავრობამ ძნელი საქმე დამაკისრა. უნდა გავიგო გურულ გლეხთა მოთხოვნები და შევეცადო მათ დამშვიდებო. ჩვენ არ გვინდა რეპრესიებს მივმართოთ. რაც ჩვენს კომპენტენციაში არის, იმას ავასრულებთ. რაც ჩვენ უფლებას აღემატება, იმ მოთხოვნებზე ხელმწიფე იმპერატორს მოვახსენებთ. გარდა ამისა, თქვენ იცით, რომ მოკლე ხანში ხალხის წარმომადგენლობა იქნება მოწვეული, რომელიც ცხადია, პირველ რიგში გლეხთა უფლებრივ მდგომარეობას და აგრარულ საკითხს განიხილავს. ამ პირობებში შეიძლება ცდა გლეხების დამშვიდებისათვის, მაგრამ მე მარტო ამას ვერ ავასრულებ, საჭიროა თქვენი დახმარება. ქართულ პრესას, ვიცი, დიდი გავლენა აქვს ხალხზე, გთხოვთ დამეხმაროთ. გამაყოლებთ თქვენი თანამშრომლები კონტაქტის დასაჭერად. ძალიან მსურს, ჩემი მისია კეთილად დავაგვირგვინო, მაგრამ ეს შეუძლებელი იქნება, თუ პრესა არ დამეხმარება...

ჩვენ აღვუთქვით, რომ შეძლებისდაგვარად დავეხმარებით, მოვუწონეთ რეპრესიებზე უარის თქმა და თან გავაფრთხილეთ:

– გურული გლეხები გონიერი, შედარებით განვითარებული, პირდაპირი და ამაყი ხალხია. თუ დარწმუნდენ, რომ მათ გულწრფელად ექცევიან და მართლა კეთილი სურთ მათთვის, ყველაფერს გულახდილად განმარტავენ და დამშვიდდებიან.

მეორე დღესვე ს უ ლ თ ა ნ - კ რ ი მ - გ ი რ ე ი გურიაში გაემგზავრა. ჩვენი რედაქციიდან გაპყვნენ ს ა მ ს ო ნ ფ ი რ ც ხ ა ლ ა ვ ა და ი ლ ი ა ნ ა კ ა შ ი ძ ე. პირველად სულთან-კრიმ-გირეი ესტუმრა სოფელ შემოქმედს, იქიდან დაიარა გურიის ბევრი დაბა-სოფელი, ყველგან იმართებოდა ხალხის ყრილობა და დესპანის საუბარი ხალხთან. გლეხთა წარმომადგენლები მოსწრებული სიტყვა-პასუხით უმარტავდენ სულთან-კრიმ-გირეის თავის გაჭირვებასა და მოთხოვნებს. მიწის სიმცირე, საიჯარო ფასის სიდიდე, გადასახადების სიმრავლე, ადგილობრივ მოხელეთა თვითნებობა და სხვა ამგვარი გასაჭირის სურათი სავსებით გადაუშალეს წინ საგანგებოდ გაგზავნილსა დიდ ბიუროკრატს. ს უ ლ თ ა ნ - კ რ ი მ - გ ი რ ე ი გაკვირვებული იყო გურულ გლეხთა მჭკრმეტყველებით, მოსწრებულის სიტყვა-პასუხით და მათ ამაყი თავდაჭერით. ამის გამო ტფილისის მაღალ სფეროებში დაცინვით ლაპარაკობდენ, სულთან-კრიმ-გირეის პარტიული აგიტატორები ებასებინაო, იმას კი ჰგონია, რომ გლეხებთან აქვს საქმეო.

სულთან-კრიმ-გირეის ბევრი მტერი ჰყავდა მოხულიგანო ბიუროკრატიაში, მაგრამ ეს მათი მითქმა-მოთქმა მართალი არ იყო. შეიძლება ამისთანა შემთხვევებსაც ჰქონდა ადგილი ზოგჯერ, მაგრამ ისიც ცხადია, რომ სულთან-კრიმ-გირეის უმეტეს შემთხვევაში უბრალო გლეხები ებასებოდენ. მან დიდძალი მასალა შეაგროვა ამ მოგზაურობის დროს და სრული წარმოდგენა შეიმუშავა გლეხთა მოძრაობის მიზეზებისა და მათ მოთხოვნებზე. ბოლოს და ბოლოს ამ მოთხოვნებს ორგვარი ხასიათი ჰქონდა: უფლებრივი და ეკონომიური. გლეხები მოითხოვდენ ფართო ადგილობრივ საგლეხო თვითმართველობას და მოქალაქობრივ თავისუფლებას, ერთი მხრით და მეორე მხრით მიწების უსასყიდლოდ გადაცემას მშრომელი ხალხის განკარგულებაში.

როგორც მოსალოდნელი იყო, ს უ ლ თ ა ნ - კ რ ი მ - გ ი რ ე ი ს არ დააცალეს მინდობილობის დასრულება: რეაქციონურ წრეების ძალდატანებით იგი გამოწვეულ იქნა გურიიდან და მარტის დასაწყისში უკვე დაბრუნდა ტფილისს. ამგვარადვე უშედეგოდ დასრულდა მეორე წარჩინებულ ბიუროკრატის, ვ ე ი დ ე ნ ბ ა უ მ ი ს გაგზავნა ქართლში. სადაც აგრეთვე იმ ხანებში გამწვავდა გლეხთა მოძრაობა. კავკასიის უმაღლესმა მართველობამ მაშინ გადასწყვიტა კიდევ

დამსჯელ რაზმებისა და ჯარების გაგზავნა გლეხთა დასამშვიდებლად. მაგრამ ამის ასრულება ცოტა შეგვიანდა იმ ცვლილების გამო, რომელიც კავკასიის მართვა-გამგეობის საქმეს შეეხებოდა. უმაღლესის ბრძანებით აღდგენილ იქნა კავკასიის სამეფისნაცვლო და მეფის ნაცვლად დაინიშნა ცნობილი გენერალი ვორონცოვ-დაშკოვი. ახალი მეფის ნაცვალი აღჭურვილ იქნა დიდი უფლებებით და ბიუროკრატიული სფეროებს იმედი ჰქონდათ, რომ ეს ძველი გამოქნილი დიპლომატი მოახერხებდა კავკასიელ ერთა დამშვიდებას და წესიერების აღდგენას. ვორონცოვ-დაშკოვმა რიხიანი მანიფესტით მიჰმართა კავკასიის ერებს, რომელშიაც ჰპირდებოდა თვალსაჩინო რეფორმებს და ურჩევდა დამშვიდებას. მისის პირველ რიცხვებშიც კავკასიის ახალი მეფისნაცვალი დიდის აზრით ჩამოვიდა და დაუყოვნებლივ შეუდგა დაუსრულებელ თათბირებს ნაირ-ნაირ რეფორმების შესახებ, მაგრამ ლაპარაკის მეტი არაფერი სჩანდა. რეაქცია ისევ ისე მძვინვარებდა, როგორც ცენტრში, ისე განაპირა ადგილებში, ხოლო რევოლუციონური ტალღა უფრო და უფრო მაღლა იწევდა.

***

მუშათა და გლეხთა მოძრაობის შემდეგ მოსაგონებელია იმ დროის საზოგადოების და ინტელიგენციის მონაწილეობა განმანათავისუფლებელ მოძრაობაში. ის დრო იყო კრებების, თათბირების, რეზოლუციების და პეტიციების ხანა, როგორც ცენტრში – პეტერბურგსა და მოსკოვში, ისე პერიფერიებში. ერთ-ერთ ამგვარ კრებას ცენტრში მეც დავესწარი. ეს იყო სრულიად რუსეთის ჟურნალისტების ყრილობა, პეტერბურგს მარტში მოწვეული. ქართულ ჟურნალ-გაზეთებიდან დელეგატებად გაგზავნილნი ვიყავით გ ი გ ო რ ც ხ ი ლ ა ძ ე, პ ე ტ რ ე ს უ რ გ უ ლ ა ძ ე და მ ე. ჩასვლისთანავე გავიგეთ, რომ მთავრობას ძალიან სურდა ყრილობის ჩამლა, მაგრამ ვერ მოახერხა და კრება «Вольное-экономич. О-во»-ს სადგომში გაიხსნა, გამოჩენილი მწერლის ვ. ლ. კ ო რ ო ლ ე ნ კ ო ს თავმჯდომარეობით. ყრილობაზე იყო 150-ზე მეტი დელეგატი რუსეთიდან, პოლონეთიდან, კავკასიიდან და ბალტიის მხრიდან. იყვნენ ცნობილი მწერლები და მოღვაწენი: ს ტ რ უ ვ ე, მ ი ა კ ო ტ ი ნ ი, ვ ი ნ ა ვ ე რ ი, ნ ა ბ ო კ ო ვ ი, ვ ო დ ო ვ ო ზ ო ვ ი.

ბევრი ამათგანი შესანიშნავი ორატორი იყო, მაგრამ ყველაზე უფრო გაგვაკვირვეს თავჯდომარეებმა. როგრიგად თავჯდომარეობდნენ ნ ა ბ ო კ ო ვ ი, ვ ი ნ ა ვ ე რ ი და სხვანი, რომელნიც კრების დასრულებისას რეზუმეს უკეთებდნენ კამათს და თითქმის სიტყვა-სიტყვით იმეორებდნენ გრძელ სიტყვებსაც. კრება აღფრთოვანებული ტემპით მიმდინარეობდა, შეეხო თანამედროვე მომენტის ყველა მწვავე საკითხებს და სათანადო რეზოლუციები გამოიტანა: საჭიროა სრული დემოკრატიული კონსტიტუცია, დამფუძნებელი კრება, მოწვეული საყოველთაო, პირდაპირი, ფარული და თანასწორი კენჭის ყრით, საჭიროა მიწების უსასყიდლოდ გადაცემა მშრომელ ხალხისათვის და ავტონომიური თვითმართველობა განაპირა ქვეყნებისათვის. ეროვნულ საკითხის კომისიაში (სხვა და სხვა საკითხების გამოსარკვევად რამდენიმე წინასწარი კომისია მუშაობდა) მე ვიყავი არჩეული. აქ იყვნენ თითო-თითო წარმომადგენელი რუსთა, უკრაინელთა, ლიტველთა, ქართველთა და სომეხთა ჟურნალისტებისა, გამაკვირვა უკრაინის წარმომადგენელმა, რომელიც კერძო ლაპარაკის დროს დაჟინებით მოითხოვდა დახმარებას:

– ამხანაგო, ვეუბნეოდი მე, – ჩემი დახმარება რად გინდათ, ოცდაათმილიონიან ხალხის წარმომადგენელი ბრძანდებით, დახმარება თქვენ უნდა გამიწიოთ და არა მე.

– არა! ჩვენ, უკრაინელები განსაკუთრებულ მდგომარეობაში ვართ. რუსები ტუნგუზებს და იაკუტებს მისცემენ ავტონომიას, მაგრამ ჩვენთვის ერობასაც არ გამოიმეტებენ. ჩვენი გარუსება სწადიათ და თვით საუკეთესო წარმომადგენლები ჩვენი, როგორც არის, მაგალითად კოროლენკო, იმ აზრის არიან, რომ უკრაინის ხალხი განუყრელად უნდა იყოს ველიკოროსებთანო.

კომისიაში ეს უკრაინელი ბევრს ეცადა, რომ ავტონომიის შესახებ რეზოლუციაში რუსეთის ყველა ერთი ყოფილიყო ჩამოთვლილი სათითაოდ, მაგრამ კომისიამ ერთი საყოველთაო რეზოლუცია მიიღო, რომელშიც არც ერთი ეროვნება არ იყო დასახელებული.

ერთერთ სხდომაზე მოვიდა ცნობა დიდი მთავრის სერგეი ნიკოლოზის ძის მკვლელის კალაიევის სიკვდილით დასჯის შესახებ. თავჯდომარის წინადადებით მთელმა კრებამ ფეხზე ადგომით პატივი სცა კალიაევის ხსოვნას. ეს ფაქტი საკმაოდ დამახასიათებელია იმისა, თუ როგორი სულიერი განწყობილება და როგორი გამბედაობა სუფევდა მაშინ რუსეთის ოპოზიციონურ და ინტელიგენტთა მასაში. აღვნიშნავ კიდევ, რომ კრების მონაწილეთა შორის თავისუფლად გროვდებოდა შეწირულება «В. В.»-სათვის. ამ ასოებით გულისხმობდნენ მომავალ «შეიარაღებულ აჯანყებას» (Вооруженное восстание). ყრილობა არ იყო ჯერ კიდევ დასრულებული, როცა დილაადრიანად ჩემ სასტუმროში გამოცხადდა უზნის ზედამხედველი და ჩამაბარა «სპასკი» ბოქაულის უწყება, რომლით მთხოვდა ხვალ, თერთმეტ საათისათვის მოზრმადით ჩემთან საბოქაულოში საჭირო საქმეზედაო.

ძალიან გამიკვირდა და ვერ გამეგო, რა უნდოდა ჩემგან პეტერბურგის პოლიციას. დანიშნულ საათზე მივედი. ბოქაული გამომეგება ძალიან თავაზიანად, მიმიწვია თავის კაბინეტში და დიდის ბოდიშის შემდეგ გამომიცხადა: გუმინ დამცველ განყოფილებიდან მოწერილობა მომივიდა, წინადადება მოგცეთ პეტერბურგიდან დაუყოვნებლივ წასვლის შესახებ, რადგან სენატის «ასობოე პრისუტსტიეს» 1889 წლის დადგენილებით, თქვენ აკრძალული გაქვთ სატახტო ქალაქებში ცხოვრებაო.

– მე აქ საცხოვრებლად არ ჩამოვსულვარ, საქმე მაქვს, გავათავებ და წავალ.

– ვიცი, ვიცი, მაგრამ პოლიციის დეპარტამენტისაგან ამისთანა განკარგულება ხშირად მოგვდის ხოლმე; თქვენ მიდით იქ, აუხსენით და ამოგშლიან «შავ სიიდან», თორემ სხვა დროსაც ასე გაგიმასპინძლებიან.

მე, რასაკვირველია, «ოხრანკაში» არ წავსულვარ. ორი დღის შემდეგ ყრილობაც დასრულდა და პეტერბურგიდან წამოვედი. როგორც შემდეგ გავიგე, ამგვარი ბრძანება გიორგი ზდანოვიჩის ოვიჩის მისვლოდა იმ ხანებში. ის მივიდა პოლიციის დეპარტამენტში, იჩხუბა და მართლაც ამოაშლევინა თავისი გვარი სიიდან. აღსანიშნავია, რომ გიორგი ზდანოვიჩი წინად თითქმის ყოველ წელიწადს მიდიოდა პეტერბურგს და არავის გაუხსენებია, რომ მას ნება არა ჰქონდა სატახტო ქალაქში ჩასვლისა. მხოლოდ «დოვერიის» (ნდობის) ეპოქაში და საკონსტიტუციო მზადების დროს ამოათრიეს ეს უცნაური «შავი» სიები.

წინა დღეებში მინისტრების გაცნობის შემთხვევაც კი მომეცა. იმჟამად პეტერბურგში იყო ტფილისის თავად-აზნაურობის წარმომადგენელი დავით მელიქიშვილი. ერთ თავისუფალ შუადღეს წაველი მის სანახავად და ძალაღ სფეროების ამბების გასაგებად. არ მახსოვს, რომელ სასტუმროში იდგა, მახსოვს მხოლოდ, რომ ძალიან გამაკვირვა მისმა ბინამ: ერთი დარბაზი და რამდენიმე ოთახი ეჭირა, მდიდრულად მორთული. ძალიან უყვარდა მდიდრული ცხოვრება, ხარჯებს არ ერიდებოდა არც ტფილისში, არც პეტერბურგში; დიდი ვალები ჰქონდა და თავისი დიდი მამულები ბორჩალოს მაზრაში ამ ვალების გასტუმრებას გადააყოლა.

როცა სადარბაზო ბარათი შევუგზავნე, დ. ზ. მელიქიშვილი თითონ შემომეგება დერეფანში და წამიჩურჩულა: მოდით, რა საინტერესო ადამიანებს გაგაცნობთ. შემიძლვა ოთახში და გამაცნო:

– ვიტტე, ობოლენსკი.

ესენი ფეხზე წამოდგნენ და გადაჭარბებულის თავაზიანობით მომეგებნენ... ორივენი მელიქიშვილის მეგობრები იყვნენ, ვიტტე შენობით ელაპარაკებოდა. ობოლენსკი (სინოდის ობერ-პროკურორი იყო იმ დროს) შემეკითხა, რა ამბებია კავკასიაშიო.

უცხად ვიტყვით მომიბრუნდა და სიცილით მითხრა:

— Скоро вы там нас в Грузии взрвете?

პატარა ხნის შემდეგ დიდის მოწიწებით გამომეთხოვე და წავიდენ. მელიქიშვილმა დიმილით მითხრა: შევაშინე მინისტრებიო; თქვენი სადარბაზო ბარათი რომ დავინახე, იმათ წავჩურჩულეო, Вот вы имеете случай познакомиться с известным грузинским революционером_მეთქი. სფეროებში ძალიან ემინიათ კავკასიის რევოლუციონერებისაო.

მწერლების გარდა იმ ხანაში ბევრ სხვასაც ჰქონდა ყრილობა: ადვოკატებს, საქალაქო და საერო მოღვაწეთ, თავად-აზნაურობას და სხვა დაწესებულებათა და პროფესიის ხალხს. ყველგან რადიკალურ რეზოლუციებსა და მაგარ-მაგარ პეტიციებს ადგენდენ.

ამგვარი კრებები და ყრილობები ჩვენშიაც ბლომად იმართებოდა იმხანად. ჩვენი პარტიის მთავარმა კომიტეტმა გადასწყვიტა ყველა ამგვარ კრებაზე გაეგზავნა ხოლმე თავისი წარმომადგენლები, რომელთა მიზანი უნდა ყოფილიყო, _ ერთი მხრით, რამდენადაც შესაძლებელი იქნებოდა, გარადიკალუბა და გაღრმავება საერთო ხასიათის მოთხოვნათა და მეორე მხრით, ყოველმხრივი გაშუქება ეროვნულ საკითხისა და ავტონომიის მოთხოვნა. სხვათა შორის, ჩვენი ამხანაგები თავად-აზნაურობასაც მივუსიეთ, იქ გავგზავნეთ ქართლ-კახელები: გ ი გ ო რ ც ხ ი ლ ა ძ ე, ა ლ. დ ი ა ს ა მ ი ძ ე, ვ ა ხ ტ ა ნ გ მ უ ს ხ ე ლ ი შ ვ ი ლ ი და დ ა ვ ი თ ჯ ო რ ჯ ა ძ ე

თავად-აზნაურობის ოფიციალურ კრებას წინ უძღოდა კერძო თათბირები, რომელზედაც წინასწარ უნდა შემუშავებულიყო მომავალ პეტიციის მუხლები. ამ თათბირებზე ჩვენ დელეგატებს თავად-აზნაურნი მედგარის წინააღმდეგობით დაუხვდენ. არ უნდოდათ რადიკალური ხასიათის მოთხოვნათა წარდგენა. გ ი გ ო რ ც ხ ი ლ ა ძ ე ს დიდი შეტაკება მოუხდა ი ლ ი ა ჭ ა ვ ჭ ა ვ ა ძ ე ს თ ა ნ. ილია გადაჭრით წინააღმდეგი იყო რადიკალური რეზოლუციებისა:

— თავად-აზნაურობას არ შეეფერებაო, _ ამბობდა ის, _ დამფუძნებელ კრებისა და სხვა ამგვარ მოთხოვნების წარდგენაო.

გ ი გ ო რ ც ხ ი ლ ა ძ ე აღნიშნავდა მომენტის სიდიადეს, რუსეთის საზოგადოებრივ მოძრაობას და ბოლოს, საინტერესო ამბავი მოხდა: მოულოდნელად ი ლ ი ა მ განაცხადა:

— თუ ასეა, თუ საჭიროა ქართველმა თავად-აზნაურობამაც ხმა ამოიღოს, მაშინ უმჯობესია და უფრო შეგვეფერება საქართველოს ავტონომიის საკითხი და მოთხოვნა წამოვაცენოთო.

ჩვენ დელეგატებს ჯერ არცვი დაეწყით ეროვნულ საკითხზე ლაპარაკი, მხოლოდ ნიადაგს ამზადებდენ და ილიამ დაასწრო; სთქვა ის დიდი სიტყვა, რომლის გაგონებისაც კი ემინოდა ჩვენს ბრწყინვალე წოდებას. ი ლ ი ა ჭ ა ვ ჭ ა ვ ა ძ ე კვლავ ძველებურად ამაღლდა ჩვენი საზოგადოების თვალში, ხოლო რადგან მას დიდი გავლენა ჰქონდა თავად-აზნაურობაში, საქმე გაადვილდა და თავად-აზნაურების ოფიციალურმა კრებამ, თითქმის ერთხმად მიიღო საქართველოს ავტონომიის რეზოლუცია და შესაფერისი შუამდგომლობა გაგზავნა პეტერბურგს. ამგვარივე პეტიციები წავიდა პეტერბურგს დასავლეთ საქართველოს თავად-აზნაურობისაგან და ქუთაისის საქალაქო თვითმართველობისაგან, სადაც აგრეთვე ჩვენი ამხანაგები ცდილობდენ (გ ი ო რ გ ი ზ დ ა ნ ო ვ ი ჩ ი, კ ი ტ ა ა ბ ა შ ი ზ ე, გ რ. გ ვ ე ლ ე ს ი ა ნ ი და სხვები).

აპრილში კავკასიის სასოფლო-სამეურნეო საზოგადოებას მოუვიდა «Вольно-экономическое» საზოგადოებისაგან ვოდოვოხოვის პროექტი იმის შესახებ, თუ რა წესითა და პრინციპით უნდა მომხდარიყო რუსეთში მომავალი საპარლამენტო არჩევნები. «საზოგადოება» თხოულობდა ვოდოვოხოვის პროექტის განხილვასა და იმის შესახებ «სასოფლო-სამეურნეო საზოგადოების» აზრის მიწოდებას. დაინიშნა კრება, რომელზედაც ჩვენმა მთავარმა კომიტეტმა გამგზავნა დელეგატები კრებაზე მოსულიყო სულ 50_60 კაცამდე. თავმჯდომარემ, აწ განსვენებულმა ე გ ნ ა ტ ე ი ო ს ე ლ ი ა ნ მ ა, გაგვაცნო ვოდოვოხოვის პროექტი და კამათი დაიწყო. მახსოვს, პირველი სიტყვა სთქვა მაშინ ახლადგამოსულმა საზოგადოებრივ ასპარეზზე

ალ. ხ ა ტ ი ს ო ვ მ ა. მან მხარი დაუჭირა ვოდოვოზოვის გეგმას მხოლოდ ერთი შესწორებით: ერთგვარი საარჩევნო ცენზი მაინც საჭიროა, სახელდობრ განათლების ცენზიო. შემდეგ სიტყვა მე მოვითხოვე. სხვათა შორის ვოდოვოზოვის გეგმით რუსეთი უნდა დაყოფილიყო საარჩევნო ოლქებად; ოლქი ზოგან უდრიდა ერთ გუბერნიას, ზოგან ორი-სამი გუბერნია ერთ საარჩევნო ოლქს შეადგენდა. მე ამ გარემოებას მივაქციე ყურადღება და ვთქვი, რომ კავკასიის გაყოფას ორ თუ სამ საარჩევნო ოლქად, რაღაც შემთხვევითი ხასიათი აქვს ვოდოვოზოვის პროექტში; საჭიროა სულ სხვა და განსაზღვრულ პრინციპზე იქნას აგებული საარჩევნო ნაწილებად დაყოფა; საქართველო, მაგალითად, ავტონომიას მოითხოვს და ამიტომ მისი დაქუცმაცება საარჩევნო ნაწილებში არ შეიძლება; საქართველო ერთ საარჩევნო ოლქს უნდა უდრიდეს-მეთქი.

ამის წინააღმდეგ ილაპარაკეს ფ ი ლ ი პ ე მ ა ხ ა რ ა მ ე მ, ხ ა ტ ი ს ო ვ მ ა და სხვებმა. ბოლოს ფილიპემ განცხადება შემოიტანა: აქ დიდმნიშვნელოვანი პროექტია განსახილველად გამოგზავნილი, კრებაზე კი ერთობ ცოტა ხალხია. არ არის სწორედ ის ელემენტი, რომელიც ყველაზე უფრო არის დაინტერესებული დღეს პოლიტიკური საკითხებით; ამიტომ მე მოვითხოვე კრების გადადებას და უფრო მრავალრიცხოვან ყრილობის მოწვევასაო.

წინადადება სამართლიანი იყო, ყველამ მხარი დაუჭირა და კრება ერთი კვირით გადაიდო. დანიშნულ დღეს მე რამდენიმე ამხანაგით მივედი «სასოფლო-სამეურნეო-საზოგადოებაში», ბარიათინსკის ქუჩაზე. საზოგადოების სადგომს დიდძალი ხალხი მისეოდა. ძლივსძლივობით შევედი დარბაზში, რომელიც მთლად გაქედილი იყო ხალხით; ბევრი დერეფანში იდგა, კიბეებზე და ქუჩაშიც.

თავმჯდომარემ ე გ ნ. ი ო ს ე ლ ი ა ნ მ ა იმავ წესით დაიწყო კრება: გააცნო დამსწრეთ ვოდოვოზოვის პროექტი. არ მახსოვს, ვინ დაიწყო კამათი. მეორედ თუ მესამედ ჩაწერილი იყო ახალგაზრდა ს.-ფ. დ ა ვ რ ი შ ე ვ ი. მან ფედერაციასა და ავტონომიაზე დაიწყო ლაპარაკი. დარბაზში გაისმა უკმაყოფილების ხმები: საგანს არ შეეხებაო, ძირს ავტონომია და სხვა. ატყდა აურზაური და დავრიმეცმა ვეღარ მოახერხა ლაპარაკი.

სიტყვა მე მოვითხოვე. დარბაზში სრული სიჩუმე ჩამოვარდა; ეტყობოდა, ყურადღებით მომისმენდნენ, მაგრამ მე თვითონ გავაფუჭე საქმე. განზრახვა მქონდა გამერჩია ვოდოვოზოვის პროექტი სავსებით და საარჩევნო ოლქების ავტონომიების საკითხებისთვის შორიდან მომეწლო და არა ისე ტლანქად, როგორც ეს დავრიშევს მოუვიდა. ჩემდა საუბედუროდ, სრულიად უხერხულად დავიწყე ჩემი სიტყვა: «ამხანაგებო და მოქალაქენო, ვთქვი მე, ჩვენმა კრებამ სრულიად უმსგავსო და შეუფერებელი ხასიათი მიიღო. ყვირილით და აურზაურით არ შეიძლება იმ საგულისხმეირო საკითხების გადაწყვეტა, რომელიც ჩვენ წარმოგვიდგინეს. გაიგონეთ თუ არა სიტყვა «ავტონომია», თქვენ მაშინვე ხმაურობა ასტეხეთ, გაიძახით «ძირს ავტონომია». რა აზრი აქვს ამგვარ ყვირილს? განა გადაწყდება რამე ამგვარ ყვირილით? რომ გამოვიდეს ვინმე და დაიწყოს ღრიალი _ ძირს სოციალ-დემოკრატიაო, განა ეს»... წარმოვთქვი თუ არა ეს ორი სიტყვა, დარბაზი სამიწლად აღელდა. როგორც ერთმა კაცმა, ყველამ ერთხმად მომამხა: «ფაუმარჯოს სოციალ-დემოკრატიასო».

შეიქნა ყვირილი. დამსწრენი ერთმანეთში აირივნენ, არაფერი არ ისმოდა. ბევრს ეცადა თავმჯდომარე კრება დაემშვიდებინა, მაგრამ ვეღარაფერი გააწყო. ბოლოს ადგა, დაივირა «კრებას დახურულად ვაცხადებო» და მეორე ოთახში გავიდა. მე რამდენიმე ამხანაგით იმას გავყვი და სრულიად დავტოვეთ სადგომი.

როგორც მეორე დღეს გავიგეთ, კრება არ დაშლილიყო; აერჩიათ თავმჯდომარე ნ ი კ ო ე ლ ი ა ვ ა, გაემართათ კამათი და სათანადო რეზოლუციები მიეღოთ.

ამ კრების შესახებ მეორე დღეს ერთი სასაცილო ამბავი დადიოდა ქალაქში, არ ვიცი კი რამდენად მართალია: სასოფლო-სამეურნეო საზოგადოების შენობის წინ, სასახლეში, სცხოვრობდა მაშინდელი მთავარმართებელი გენერალი მალამა, რომელიც თავის ფანჯარიდან

თვალყურს ადევნებდა კრებასაო. მეორე დღეს მალამას უთხრეს თურმე, გუშინ აქ დიდი მიტინგი ყოფილაო. მალამას უპასუხნია:

– მიტინგის რა მოგახსენოთ, მაგრამ იმას კი ვხედავდი, რომ გრძელ მაგიდაზე აქეთ-იქით დადიოდა და ზარს რეკავდაო.

ოფიციალურ საზოგადოებრივ დაწესებულებებიდან ყველაზედ გვიან ამოდრავდა «სოლოლაკელთა» ციტადელი – ტფილისის ქალაქის თვითმართველობა. მხოლოდ აპრილში, როცა რუსეთის ყველა საქალაქო მართველობათ უკვე გამოტანილი ჰქონდათ სათანადო რეზოლუციები, ტფილისის საბჭომ იქონია მსჯელობა თანამედროვე მომენტზე და დაადგინა შერთებოდა მოსკოვის საქალაქო საბჭოს რეზოლუციებს. თან ადგილობრივ საჭიროებათა და მოთხოვნათა გამოსარკვევად აირჩია კომისია. ამ კომისიამ რამდენიმე თვეს იმუშავა (ასეთი იყო იმდროინდელ კომისიების მუშაობა) და, ბოლოს უნდა დანიშნულიყო საბჭოს სხდომა, რომელსაც უნდა განეხილა საკითხი, თუ როგორ უნდა მოწყობილიყო კავკასიის მართვა-გამგებლობა მომავალში.

სხდომა ზაფხულის თვეში რამდენჯერმე გაიმართა. საერთო პოლიტიკურ საკითხების გარდა თათბირი იყო სომეხ-თათართა შეტაკებების შესახებაც. ყველა ეს საკითხი იმდენად დიდმნიშვნელოვანი და საგულისხმიერო იყო დემოკრატიისათვის, რომ, გასაკვირველი არაა, თუ ამ კრებებს ხალხი ათასობით ესწრებოდა. ზოგჯერ, სხვადასხვა გარემოების გამო «ქალაქის მამები» სხდომას არ იწყებდენ. მაშინ თვით ხალხი განაგრძნობდა თათბირს. ასე მოხდა 29 აგვისტოსაც, – იმ შავზნელ დღეს, როცა ტფილისში საშინელი ამბავი დატრიალდა... იმ დღესაც ქალაქის საბჭოს რამოდენიმე ათასი კაცი მიაწყდა. სალამოს ადრე მეც მივედი, მაგრამ დარბაზში ვერ შევაწიე: ხალხით იყო გაჭედული იქაურობა. როგორც იქნა, იქ მდგომ მუშების დახმარებით დერეფანში შევედი და იქ გავჩერდი. იმ სალამოს მე არ შემეძლო დიდხანს დავრჩენილიყავ კრებაზე: 9 საათისათვის რკინის გზის სადგურზე უნდა წავსულიყავ. საქმე ის იყო, რომ იმ სალამოს მახინჯაურში ვისტუმრებდით ავადმყოფ ა რ ჩ ი ლ ჯ ო რ ჯ ა მ ე ს. თანახმად არჩილის სურვილისა და კომიტეტის დადგენილებისა იმ ზაფხულს არჩილი ჩამოვიყვანეთ საზღვარგარეთიდან. ჩამოვიდა ძალიან დასუსტებული და ავადმყოფი; მისი დატოვება ტფილისში არ შეიძლებოდა, ამიტომ ვუქირავეთ აგარაკი მახინჯაურში და სწორედ 29 აგვისტოს ვისტუმრებდით იქით.

კრება დიდხანს არ იწყებოდა და, რადგან ჩემი წასვლის დროც მოვიდა, ძლივს გამოვედი ქუჩაში; იქ შემხვდა ს ა ნ დ რ ო დ ი ა ს ა- მ ი ძ ე, რომელიც აგრეთვე გამოსულიყო დარბაზიდან და ორივენი გავემართეთ სადგურისაკენ იმ იმედით, რომ მატარებლის გასვლის შემდეგ დავბრუნდებოდით და კრებას კიდევ მოვუსწრებდით. ავადმყოფი გავისტუმრეთ; თან გაჰყვა მისი ნათესავი ქალი, მასწავლებელი თ ა მ ა რ ფ ა ლ ა ვ ა ნ დ ი შ ვ ი ლ ი, რომელიც იმ დროდან დაწყებული არჩილის გარდაცვალებამდე თითქმის სულ არ მოშორებია ავადმყოფს და დიდის ენერგიით, გულმოდგინეობით და მოთმინებით უვლიდა მას. მატარებლის წასვლის შემდეგ მე და დიასამიმე გავეშურეთ ქალაქის საბჭოს სადგომისაკენ. მივედით თუ არა პუშკინის ქუჩამდე, მაშინვე მივხვდით, რომ იქ რაღაც ამბავი მომხდარიყო: გზები შეკრული იყო, არავის უშვებდენ, ჯარი და პოლიცია იდგა ერევის მოედანზე.

თავზარდამცემი ამბავი იმ საშინელის სალამოსი ზოგი იქვე გავიგე, ზოგიც შემდეგში. სხვათა შორის, ჩემს სახლშივე დამხვდა ერთი დაჭრილთაგანი – ჩემი

ოჯახის მეგობარი ქალი ან ე ტ ა ნ ი კ ო ლ ა ი შ ვ ი ლ ი, ზოგი რამ იმისგანაც გავიგე.

საქმე ასე ყოფილიყო: როგორც წინა დღეებში, საბჭოს 29 აგვისტოსაც არ ჰქონია ოფიციალური სხდომა; ხალხი მისულა და მოუწადინებია კერძო თათბირის გამართვა. ქალაქის თავს ვ ე რ მ ი შ ე ვ ს განკარგულება გაუცია _ ხალხი დარბაზში არ შეუშვათო, მაგრამ შესულან მუშები, მათ სხვებიც მიჰყოლიან და თათბირი დაუწყიათ. ამ დროს ტფილისის გენერალ-გუბერნატორს ტელეფონით დაურეკია ვერმიშვეისათვის და წინადადება მიუცია, საბჭოს სადგომიდან ხალხი დაითხოვეთო. ქალაქის თავს უპასუხნია _ მე ვერაფერი მოვახერხეო და თან დაუძენია, ხალხის ამგვარი თავდასხმა ჩვენ ქალაქის თვითმართველობის შეურაცყოფად მიგვაჩნიაო. გენ-გუბერნატორს პოლიციისთვის უბრძანებია საბჭოს დარბაზის განთავისუფლება. დარბაზში მისულა იმ უბნის ბოქაული და გენ-გუბერნატორის სახელით უბრძანებია: დაუყოვნებლივ დასტოვეთ დარბაზიო. დარბაზში ამტყდარა ხმაურობა, ბოქაული გარეთ-გასულა; ხალხი ჯერ კიდევ არ გამორკვეულიყო და არ გადაეწყვიტა, როგორ მოქცეულიყო, როცა საბჭოს სადგომს ყაზახთა და პოლიციელთა რაზმი მიადგა. ჯერ გარედან გაისმა თოფის გრიალი, შემდეგ ყაზახები შევარდნილან დარბაზში და აუტეხიათ სროლა. ძნელი წარმოსადგენია ის ამბავი, რომელიც დარბაზში უნდა მომხდარიყო და მოხდა კიდევ იმ წუთებში, მთავარ გამოსასვლელ კარებში ჯარისკაცები დგანან და თოფს ისვრიან. გამომწყვდეული ხალხი აქეთ-იქით აწყდება; დარბაზში გულსაკლავი ღრიალია დაჭრილებისა და შეშინებული ხალხისა. სულ იმ საღამოს მოკლულ იქნა 30-მდე, დაჭრილთა რიცხვი 60-კაცზე მეტი იყო.

ამ ძნელად დასავიწყებელ შავბნელ საღამოზე დიდხანს იყო იმ დროს ტფილისში ლაპარაკი. ბევრი ამტყუნებდა ქალაქის მმართველობას, განსაკუთრებით ქალაქის თავს _ ვ ე რ მ ი შ ე ვ ს. მართლაც, ქალაქის თავი შესაფერისად ვერ მოიქცა. მის მაგიერ, რომ გენ-გუბერნატორისთვის ეპასუხნა. _ მივიღებ ყოველ ღონეს და ხალხს დავითხოვ დარბაზიდანო, მას უთქვამს _ მე ვერაფერს გავაწყობო. იმის მაგიერ, რომ ეთხოვა გენ. გუბერნატორისათვის, რეპრესიულ ზომებს ნუ მიმართავთო, ქალაქის თავს, თუ დავუჯერებთ ოფიციალურ ცნობას, მთავრობისთვის შეუჩივლია: ხალხის თავდასხმა ქალაქის თვითმართველობის შეურაცყოფა არისო. რასაკვირველია, ასეთ პასუხს მთავრობა გაიგებდა ისე, რომ მას დახმარებას სთხოვენ და ისიც თავისებურად, ბარბაროსულად, დაეხმარა. შესაძლებელია ქალაქის თავის პასუხისა და თხოვნისათვის გენ-გუბერნატორს ყური არ ეთხოვებინა და საშინელება მაინც მომხდარიყო, მაგრამ ამ შემთხვევაში ქალაქის თავი თავის მოვალეობას ასრულებდა და საყვედურისაგან მაინც იქნებოდა თავისუფალი.

გარდა ოფიციალურ საზოგადოებრივ დაწესებულებათა, ჩვენში ინტელიგენციაც ჩაება იმხანად განმათავისუფლებელ მოძრაობაში. ისიც მართავდა კრებებს, თათბირობდა მომენტზე და გამოჰქონდა შესაფერისი რეზოლუციები.

მახსოვს, რამდენსამე ამგვარ კრებას მეც დავესწარი. გაიმართა ისინი ჩვენი პარტიული ამხანაგის ხ ა რ ლ ა მ კ ი ლ ლ ო ნ ტ ი ს ბინაზე და «ნაკადულის» რედაქციაში. აქ დიდძალი საზოგადოება იყრიდა თავს. ერთერთ კრებაზე ჩვენი ძველი მოღვაწენიც დავინახე: ყველასაგან პატივცემული ძვერალი ქალი ე.კ. ვ ა ბ ა შ ვ ი ლ ი ს ა, ი ა კ ო ბ გ ო გ ე ბ ა შ ვ ი ლ ი, ა ნ ტ ო ნ ფ უ რ ც ე ლ ა მ ე ვ ლ. მ ი ქ ე ლ ა მ ე ვ ა ს ი ლ ყ ი ფ ი ა ნ ი და სხვა ბევრი ახალგაზრდა ინტელიგენტი. საზოგადოდ, უნდა ვთქვა, რომ იმ ხანებში მეტად გაიზარდა ტფილისში ქართველი საზოგადოება, ათი-თორმეტი წლის წინად, როცა მე ჩემოვედი ტფილისში, ქართველი ინტელიგენტი თითზე ჩამოსათვლელი იყო: ყოველგან, სადაც კი მიხვიდოდი,

თეატრი იქნებოდა თუ კრება, ერთი და იგივე ორმოციოდ-სამოციოდე პირი დაგვხვდებოდა. პირველ რევიოლუციის ხანაში სურათი საგრძნობლად შეიცვალა: ქართველი საზოგადოება, როგორც ვთქვი, ძალიან გაიზარდა: ტფილისს მოაწყდა აგრეთვე ბევრი ქართველი მუშა, ხელოსანი, წვრილი ვაჭარი. მახსოვს, ამის შესახებ «კვალში» თუ «მოგზაურში» დაიბეჭდა ფილ. მახარაძის საინტერესო წერილი, რომელშიაც მას მოჰყავდა სტატისტიკური ცნობები ქართველ მოსახლეობის ზრდის შესახებ ტფილისში და არკვევდა ამ ზრდის ეკონომიურ მიზეზებს.

კრებებზე ვინმე გააკეთებდა მოხსენებას თანამედროვე მომენტზე და დაიწყებოდა კამათი. ერთ კრებაზე მეც ვიყავი მომხსენებელი, მეორეზე, მახსოვს, მომხსენებლად გამოვიდა ახალგაზრდა ექიმი სპირიდონ ვირსალაძე, შემდეგ ქართველი მწერალი და მოღვაწე ივ. ზურაბიშვილი და სხვები. ბოლოს მიიღებდნენ რადიკალური ხასიათის რეზოლუციებს, რომელნიც აუცილებლად შეიცავდნენ საქართველოს ავტონომიის მოთხოვნას.

ავტონომია-ფედერაციის საკითხით იმ დროს მუშებზე დაინტერესდნენ. ამის გამო რამდენჯერმე ნაძალადევეში იყვნენ მოხსენებათა გასაკეთებლად ჩვენი ამხანაგები სამსონ ფირცხალავა და ოსიკო ბარათაშვილი. ერთხელ მეც ვიყავი. პატარა ოთახში შეგროვილიყო 20-30 მუშა, რომელთაც ყურადღებით მომისმინეს. მოხსენების შემდეგ მომცეს სხვადასხვა შეკითხვა და მერე დაიწყო გაცხარებული კამათი. ზოგი გესლიანად აკრიტიკებდა ჩვენს «შოვინისტურ» პროგრამას, რამდენიმე კი გვიცავდა. სამწუხაროდ, კამათი მალე შესწყდა. ქუჩებში დაყენებულმა მოდარაჯე მუშებმა შეგვატყობინეს დიდი სამხედრო პატრულის მოსვლა ნაძალადევეში და ჩვენც დაუყოვნებლივ დავიშალენით.

კრებები იმართებოდა ტფილისში არა ქართველთაგანაც. ერთხელ ჩვენს რედაქციაში მოვიდა ორი პოლონელი, რომელთაც გვთხოვეს გაგვეკეთებინა ტფილისის პოლონელთა კოლონიისათვის მოხსენება ავტონომიის შესახებ საზოგადოდ და საქართველოს ავტონომიისა კერძოდ. მე სიამოვნებით დავთანხმდი და მეორე დღისათვის დავუნიშნე კრება «ნაკადულის» რედაქციის სადგომში. დანიშნულ ვადაზე იქ პოლონელთა დიდძალ საზოგადოებას მოეყარა თავი. მოხსენების შემდეგ, რომელიც შეეხებოდა ავტონომიის და ფედერაციის საკითხებს საერთოდ და რუსეთის სხვადასხვა ერთა ბრძოლას თავისუფლებისათვის, დაიწყო შეკითხვები. ერთი შემეკითხა, პარიზში წინა წელს მომხდარ კონგრესის ამბებზე. როგორ მოხდაო, რომ პ. ს. პ. (პოლონელთა სოციალისტური პარტია) ავტონომიას დათანხმდა, როცა პროგრამაში პოლონეთის დამოუკიდებლობა აქვს შეტანილიო. მე ვუპასუხე, რომ ეს მოჰყვა «Освобождение»-ს ჯგუფის დაქინებით მოთხოვნას. ეს ჯგუფი პრინციპიალურად არ იყო წინააღმდეგი პოლონეთის დამოუკიდებლობისა, მაგრამ ტაქტიკურის მოსაზრებით მოითხოვდა, რომ კონგრესის რეზოლუციაში მხოლოდ ავტონომია ყოფილიყო შეტანილი. რუსეთის ერის ფართო წრეებშიო, ამბობდნენ სტრუვე და თავ. დოღოროვი, არ არის ჯერ-ჯერობით პოპულიარული იდეა პოლონეთის სრული ჩამოშორებისა: სამოციან წლებში, როცა რუსეთში დაიწყო რეფორმების ხანა, მოხდა თუ არა პოლონეთის აჯანყება, რუსის საზოგადოება რეაქციამ გაიტაცა; მთავრობამაც ისარგებლა იმით და შეაჩერა რეფორმები. ვაი თუ ახლაც ასე მოხდესო. თუ პოლონეთი დამოუკიდებლობას მოითხოვს, იქნება რუსის საზოგადოების ფართო წრეებში ზურგი აქციონ განმათავისუფლებელ მოძრაობასაო... პ. ს. პ. წარმომადგენლებმა ყოველივე ეს დეპეშით აცნობეს კრაკოვში თავის ც. კ.-ს და იმისგან თანხმობა მიიღეს კონგრესის რეზოლუციაში პოლონეთის ავტონომია ყოფილიყო შეტანილი.

კრებაზედ დამსწრეთ, როგორც შემდეგ გამოირკვა კამათიდან, ეს გარემოება ძალიან არ ესიამოვნათ. რუსეთშიო, ამბობდნენ პოლონელები, დემოკრატიული მოძრაობა დიდხანს ვერ გაიმარჯვებს. ისევ დადგება რეაქცია და ამიტომ უმჯობესია პოლონეთმა შემთხვევით ისარგებლოს და სრულიად ჩამოშორდეს რუსეთსაო.

მეორედ კომიტეტმა გერმანელების კრებაზე გამგზავნა: ვეტცელის სასტუმროში თავი მოეყარა ოცდაათამდე გერმანელს. პირველ შეხვედვისთანავე აუდიტორია არ მომეწონა: თავი მოეყარათ ჩასუქებულ გერმანელ კოლონისტებსა და ინტელიგენტებს. მართლაც მალე გამოვარკვიე, რომ მათ არ აინტერესებდათ რუსეთის ხალხთა დიდებული და თავგანწირული ბრძოლა, ფედერაციის და ცენტრალიზმის საკითხები; ისინი უფრო იმას მეკითხებოდნენ, როდის დაწყნარდება ქვეყანა და როდის დადგება მუშაობის ნორმალური პირობები.

აქვე უნდა აღვნიშნოთ, რომ იმხანად ტფილისის ქართველ ქალთა შორისაც გაიღვიძა ინტერესმა პოლიტიკურ და ეკონომიურ საკითხებისადმი. აქა იქ დაარსდა წრეები მაცადინეობისათვის. ერთ ამგვარ წრეში, რომლის დამაარსებელი იყვნენ ივ. ზ უ რ ა ბ ი შ ვ ი ლ ი ს მეუღლე ნინო (ნ. ნ ი კ ო ლ ა ძ ი ს ა ს უ ლ ი) და თ ა მ ა რ გ ა ბ ა შ ვ ი ლ ი (შემდგომი მგოსნის კ ო ტ ე მ ა ყ ა შ ვ ი ლ ი ს მ ე უ ლ ლ ე). მეც ვკითხულობდი ერთხანს ლექციებს ევროპის პოლიტიკურ ისტორიიდან. ამ ლექციებს, რომელიც იმართებოდა ივანიშვილების სახლში მიხეილის პროსპექტზე, დიდძალი ახალგაზრდა ქალები ესწრებოდა.

XXVII

არჩილ ჯორჯაძის დაბრუნება საქართველოში. _ საზღვარგარეთიდან იარაღის ჩამოტანა გემ «სირიუსით», _ გიორგი დეკანოზიშვილის ავადმყოფობა და გარდაცვალება. _ კავკასიის ნამესტნიკი ვორონცოვ-დაშკოვი. _ გურიის ამბები და სტაროსელსკის დანიშვნა ქუთაისის გუბერნატორად. _ ალ. ყიფშიძე. _ სომეხ-თათართა ჟღეჭა. _ პარტიების ჩარევა. _ დაშნაკელების ტაქტიკა. _ სარევოლუციო ბრძოლის გაძლიერება. _ ჩხრეკა და დაპატიმრება. _ გიორგი ზდანოვიჩის თავგადასავალი

როგორც მოგახსენეთ, იმავე 1905 წლის გაზაფხულს ჩვენმა პარტიამ შეაჩერა პარიზში «საქართველოს» გამოცემა და ავადმყოფი ა რ - ჩ ი ლ ჯ ო რ ჯ ა ძ ე საზღვარგარეთიდან საქართველოში დაბრუნა. იმ ზაფხულს არჩილი კიკეთში გვყავდა და ზაფხულის ბოლოს გავეზავენეთ ზღვის პირას, მახინჯაურში. იმავე დროს საზღვარგარეთიდან დაბრუნდა თ ე დ ო ს ა ხ ო კ ი ა ც და ჩვენი ასოთაშწილობი მიშა კიკნაძე.

გ ი ო რ გ ი დ ე კ ა ნ ო ზ ი შ ვ ი ლ ი ს ივე პარიზში დარჩა და განაგრძობდა თავის სარევოლუციო მუშაობას. მთავარი საქმე, რომელსაც იგი მაშინ აკეთებდა, იყო იარაღის შოვნა და შეგროვება და შემდეგ მისი საქართველოში გამოგზავნა. გიორგი დეკანოზიშვილი თავისებურის ენერგიით შეუდგა ამ საქმის მოწყობას 1904 წლის ზამთარში და უკვე 1905 წლის ზაფხულისათვის ბრწყინვალედ დააგვირგვინა. იშოვა საჭირო დიდი თანხა, იყიდა დიდძალი თოფი შვეიცარიაში, ტყვია-წამალი, შემდეგ იყიდა გემი «სირიუსი» და იარაღით დატვირთა; ნაცნობ სინდიკალისტთა და ანარქისტთა დახმარებით დაიქირავა გემისთვის რევოლუციონური მეზღვაურები და გემი, რომელზედაც ჩვენი ამხანაგებიც გ ი ო რ გ ი ს ი ხ ა რ უ ლ ი ძ ე და ვ.

ნ ა ზ ა რ ო ვ ი იყვნენ _ საქართველოსკენ გამოგზავნა. ყველა ამის ჩამოთვლა ადვილია, რასაკვირველია, მაგრამ კარგად გასინჯეთ და დაუფიქრდით მთელ იმ საქმის ორგანიზაცია-ასრულებას და დარწმუნდებით, რომ გიორგი დეკანოზიშვილმა ამ მეტად ძნელ საქმეში პირდაპირ ზღაპრული ენერგია და ძალა გამოიჩინა.

რუსეთის სხვა სარევოლუციო პარტიებიც იძენდნენ მაშინ საზღვარგარეთ იარაღს და გზავნიდნენ რუსეთში, მაგრამ ამ პარტიებს დიდი ორგანიზაციები ჰქონდათ

საზღვარგარეთ, ხალხი ჰყავდათ და საშუალებაც ჰქონდათ. მაგალითად ესერებს, პოლონელ პ. ს. პ.-ს ფინლანდიის აქტივისტებს მთელი შტაბები ჰყავდათ სათანადო ორგანიზაციებითა და საშუალებით. გიორგი დეკანოზიშვილი კი თითქმის მარტოდ-მარტო იყო, არც დამხმარე თავისიანი ხალხი, არც ფული: ვიმეორებ, მხოლოდ იმის საოცარ ენერგიასა და ორგანიზაციულ ნიჭს შეეძლო ამ მეტად მძიმე საქმის ასრულება.

იარაღის მისაღებად ჩვენ აქ შესაფერისი ორგანიზაცია მოვაწყვეთ და საჭირო თადარიგი დავიჭირეთ. შემუშავებული იყო გეგმა, როგორ უნდა მომხდარიყო იარაღის გემიდან გადმოტვირთვა, წინათვე მომზადებულ საწყობებში მისი დალაგება, შემდეგ გატანა საქართველოს სხვადასხვა კუთხეში და ხალხის შეიარაღება. მთავარი ზედამხედველობა და ხელმძღვანელობა დაევალა მ ი ხ ა ე ს ა კ ი ა ს, რომელიც მაშინ ფოთში ცხოვრობდა: ტფილისიდან გავგზავნეთ თ. ს ა ხ ო კ ი ა და ვლ. ლ ო რ თ ქ ი ფ ა ნ ი ძ ე: თან გავაყოლეთ ერთი მეტად გამოცდილი მარჯვე მომუშავე ს პ ი რ ი დ ო ნ ნ ო რ ა- კ ი ძ ე. დიდი სიფრთხილე და კარგი ორგანიზაცია იყო საჭირო, რომ იარაღის მიღება დაუბრკოლებლივ მომხდარიყო და ის არ დაგვმართოდა, რაც ფინლანდიის აქტივისტებს მოუვიდათ სწორედ იმ დღეებში. მათი იარაღი საზღვარგარეთიდან ორი თუ სამი კვირის წინ იყო გამოგზავნილი, ვიდრე ჩვენი «სირიუსი» წამოვიდოდა. ბალტიის ზღვაზე იმათი გემი კლდეს დაეჯახა და ზედ შერჩა თურმე მთავრობას ყველაფერი წინდაწინ სცოდნოდა, მოდარაჯე გემები იქვე იდგნენ და მოელოდნენ რევოლუციონერთა გემს; როგორც კი მას მარცხი მოუვიდა, მაშინვე შეიპყრეს და მთელი იარაღი ხელში ჩაიგდეს.

«სირიუსი» ფოთის მახლობლად გაჩერდა. ღამით ჩვენი ორგანიზაციის მიერ დამზადებული ნავეები რიგ-რიგად და მწყობრად მიადგნენ გემს და დაუწყეს იარაღს გადმოზიდვა. პირველი ნავეები მშვიდობიანად მოადგნენ ნაპირს და დანიშნულ ადგილას გადაიტანეს იარაღით დატვირთული პირველი ყუთები. მთელი ეს ოპერაცია კარგად და მშვიდობიანად გათავდებოდა, ერთ სამწუხარო გარემოებას რომ ხელი არ შეეშალა. ჩვენ პარტიულ ამხანაგებს საჭირო კონსპირაცია არ დაეცვათ და იარაღის მოსვლის ამბავი ფოთში ბევრს გაეგო. როცა იარაღის გადმოტვირთვა დაიწყო, ნაპირს ბევრი ხალხი მოაწყდა. ვიღაცებს ყუთი გაეხსნათ და დაეწყით იარაღის გატაცება. ატყდა ხმაურობა, სირბილი. მოდარაჯე გემს ამ დროს შეუნიშნავს ნავეები და გაუსროლია. შემდეგ ნავსადგურიდან გასულა და შორიდან «სირიუსიც» შეუმჩნევია, აუტეხია სროლა. «სირიუსის» მეზღვაურებს რამდენიმე ყუთი, უკვე ნავეებში ჩასაწყობად დამზადებული, ზღვაში გადაუგდიათ და გემი წაუყვანიათ. ჩვენებს დატვირთული ნავეები გაგრის ახლო გაუჩერებიათ და გათენებისას იქ მოუხერხებიათ იარაღის ნაპირზე გადმოზიდვა. ამგვარად წინად შედგენილი გეგმა ჩაიშალა: ზოგი ყუთი ადგილობრივ მთავრობას ჩაუვარდა ხელში, ზოგი, ვინ იცის, ვინ გაიტაცა. ზოგიც ზღვაში ჩაიძირა. მაგრამ ბევრი იარაღი მაინც შეგვრჩა ხელში და თავის დროზე ხალხს დაურიგდა. შვეიცარიის თოფები ბევრგან იყო გაფანტული სოფლად და ქალაქად, უმთავრესად სამეგრელოსა და იმერეთში.

როგორც შემდეგში გამოირკვა, ცენტრალურ მთავრობას წინდაწინვე ჰქონდა გაგებული ჩვენი იარაღის მოსვლის ამბავი, ისე, როგორც ფინლანდიის აქტივისტების გემისა. «Новое Время»-ში ამ ხანებში დაიბეჭდა პოლიციის დეპარტამენტის ცნობა, რომელშიაც დაწვრილებით იყო მოთხრობილი იარაღის

დამზადებისა და გამოგზავნის ამბავი. მაშინ ჩვენთვის გაუგებარი იყო, საიდან გაიგო მთავრობამ ყველაფერი, ეხლა კი ვფიქრობ, რომ აქტივისტების და ჩვენი იარაღის ამბავიც მთავრობას აზრე მათ შეატყობინა. აზრე იმ დროს საზღვარგარეთ იყო და როგორც ესერების კომიტეტის აქტიური წევრი, სრულის ნდობით იყო აღჭურვილი. გიორგი დეკანოზი-შვილი კარგად იცნობდა მას და შეიძლება მის დახმარებითაც სარგებლობდა.

რასაკვირველია ამ ამბის განმარტების შემდეგ გიორგის ადარ შეეძლო საზღვარგარეთიდან სამშობლოში დაბრუნება, როგორც ეს წინად ჰქონდა განზრახული. გადასწყვიტა დროებით ისევ საზღვარგარეთ დარჩენა და განაგრძობდა მუშაობას, ეხმარებოდა ესერებს, პოლონელებს, გვიგზავნიდა სარეკოლუციო ლიტერატურას და სხვა. 1901 წლიდან დაწყებული ეს ადამიანი 7-8 წლის განმავლობაში მოუსვენრად მუშაობდა და მისმა სუსტმა აგებულებამ ვერ აიტანა ესოდენ თავგანწირული შრომა. იგი დასნეულდა და მალე გულის ავადმყოფობისაგან გარდაიცვალა. მისმა ნათესავებმა რეაქციის სუსხიან დღეებში, ფარულად მოასვენეს მისი გვამი ტფილისში და ჩუმად დაასაფლავეს კუკიის სასაფლაოზე. ჩვენი პარტიის მთავარმა კომიტეტმა და პარტიულმა ამხანაგებმა მხოლოდ დასაფლავების მეორე დღეს გაიგეს ეს ამბავი.

ასე უდროოდ დაღია სული და შეეწირა სამშობლოს უზომო სიყვარულს ეს მრავალმხრივ ღირსშესანიშნავი რეკოლუციონერი.

***

როგორც ზევით მოვიხსენიე, კავკასიაში ჩამოსვლისთანავე მეფის ნაცვალის შეუდგა თათბირების მოწყობას, სხვადასხვა რეფორმების პროექტების შესამუშავებლად. პირველ რიგში წამოიჭრა ისევ ერობის შემოღების საკითხი. ზაფხულის ერთ-ერთ თვეში მეფის ნაცვლის საბჭოში მოწვეულ იქნა დიდი კრება უწყებათა, საზოგადოებრივ დაწესებულებათა და პრესის წარმომადგენლებისა. ჩვენი რედაქციიდან დაესწრო რედაქტორი ალ. ჯაბაძე ი. კრებამ დაადგინა ერობის შესახებ თათბირები გამართულიყო ცალკე გუბერნიებში და ადგილობრივ დამზადებულიყო პროექტები. ამგვარად ერობის საქმე კვლავ დიდი ხნით გადაიდო.

შემდეგ მეფის ნაცვალის შეუდგა გურიის საქმეების შესწავლასა და მოწესრიგებას. პირველად ყოვლისა მან განიზრახა ადმინისტრაციის საქმის მოწესრიგება დასავლეთ საქართველოში. ამისათვის აირჩია განათლებული და ლიბერალური მოხელე აგრონომი სტაროსელი-სკი და ქუთაისის გუბერნატორად დანიშნა იგი. სტაროსელსკი ჩვენში ცნობილი იყო, როგორც საკმაოდ განათლებული და მოწინავე აზრის კაცი. ის თანაუგრძობდა განმათავისუფლებელ მოძრაობას და ქუთაისში გუბერნატორობის დროს ხშირად თათბირობდა ადგილობრივ სარეკოლუციო პარტიების წარმომადგენლებთან. სხვათა შორის კარგად იცნობდა ჩვენი პარტიის ქუთაისის წევრს პეტრე ყიფიანს. სტაროსელსკიმ ამას მიმართა და სთხოვა: მინდა ვიცე-გუბერნატორად და ჩემ თანაშემწედ ვინმე კარგი ქართველი მოღვაწე დაინიშნოსო; საჭიროა ამასთანავე იგი მოხელეც იქნეს, ვინაიდან წინააღმდეგ შემთხვევაში შეიძლება არ დაამტკიცონო _ ამოირჩიეთ ასეთი კანდიდატიო. პეტრე ყიფიანი იმ დღესვე წამოვიდა ტფილისში _ ჩვენთან, მთავარ კომიტეტთან ამის შესახებ მოსალაპარაკებლად. კერძო თათბირზე, არ მახსოვს ვინ, მგონი ხარლამპილლონტმა _ ალექსანდრე ყიფშიძემ დაასახელა. ეს კანდიდატურა ყველას მოეწონა: ცნობილი ქართველი საზოგადო მოღვაწე და მწერალი ალ. ყიფშიძე (ა. ფრონელი), ამავე დროს თვალსაჩინო მოხელე იყო _ საგუბერნიო მმართველობის წევრი, ასე რომ ვიცე-გუბერნატორად იმისი დანიშვნა მთავრობისათვის მისაღები იყო.

პეტრე ყიფიანმა მიიღო ყიფშიძის შესახებ დასტური და ქუთაისს გასწია. სტაროსელსკის შუამდგომლობით ალექსანდრე ყიფშიძე მართლაც მალე დაინიშნა ქუთაისის ვიცე-გუბერნატორად. ახალი ადმინისტრატორები მალე გურიაში გაემგზავრნენ ხალხთან მოსალაპარაკებლად და რამდენადაც შეიძლებოდა მშვიდობიანობის დასამყარებლად. სტაროსელსკიმ შეიწყნარა ხალხის მიერ არჩეული მამასახლისები და სხვა თანამდებობის პირები; ნება მისცა თავის მოსამართლეების არჩევისა; იგი სთხოვდა გლეხობას დამშვიდებლად, რადგან მალე ხალხის წარმომადგენლობა იქნება მოწვეული და უქველია პირველ რიგში გლეხთა უფლებრივი მდგომარეობა და აგრარული საკითხი იქნება განხილული და მოწესრიგებული.

იმავე ხანებში კავკასიის მხარეს თავს დაატყდა მეტად სამწუხარო ამბავი: ეს იყო სომეხ-თათართა შორის ურთიერთობის გამწვავება, რასაც მოჰყვა მეზობელ ერთა შორის ნამდვილი ომი. ბაქოში, განჯაში, ერევანს, ნახიჩევანსა და ადერბეიჯან-სომხეთის სხვა ადგილებში სომხები და თათრები დაერივნენ ერთმანეთს და შეუბრალებლად ჟლეტდნენ მამაკაცებს, ქალებს, ბავშვებსაც-კი. რასაკვირველია, კავკასიის მაშინდელ ადმინისტრაციას და შავრაზმელებს წილი უდევთ ამ საშინელ ჟლეტის გამოწვევაში. იმათ ისარგებლეს ამ ორ ერთ შორის არსებულ უკმაყოფილებით და წაუსიეს ერთმანეთს. მეზობელ ერების ერთმანეთის გადაკიდება უთუოდ ხელსაყრელი იყო რეაქციის ძალებისათვის, რადგან სომეხ-თათართა შეტაკება შესამჩნევად აბრკოლებდა განმათავისუფლებელ მოძრაობის განვითარებას და რევოლუციის წინსვლას, ანელებდა სომეხ და თათარ მშრომელ ხალხის კლასობრივ თვითშეგნებას და ამით აფერხებდა დემოკრატიის საქმეს. სამწუხაროდ, ამის შეგნება თითქოს არ ჰქონდათ ამ ორი მეზობელი ხალხის მეთაურებს.

დაშნაკელები უმთავრესად ბრალს სდებდნენ კავკასიის მაშინდელ ადმინისტრაციას. ამან გამოიწვია ეს საშინელი ჟლეტაო. ალბად ამიტომ ამ პარტიამ გააჩაღა ტერორი ადმინისტრაციის წარმომადგენლობაზე. მაისში ბაქოში ყუმბარა ესროლეს და მოჰკლეს ბაქოს გუბერნატორი მ ი ხ ე ი ლ ნ ა კ ა შ ი ძ ე. ამ მკვლელობამ იმ დროს დიდი მითქმა-მოთქმა გამოიწვია ბაქოსა და ტფილისის ქართველ საზოგადოებაში. სხვათა შორის «ცნობის ფურცელს» ბაქოს ქართველ საზოგადოებისაგან მოუვიდა მთელი მემორანდუმი ამ საქმის შესახებ. ბაქოელი ქართველები, მათ შორის ჩვენი პარტიული ამხანაგებიც, დაჟინებით ამტკიცებდნენ, რომ ნაკაშიძეს არავითარი ბრალი არ მიუძღოდა სომხების მოსახლეობის წინაშე; ის არც წამქეზებელი ყოფილა, არც გამმწვავებელი სომეხ-თათართა შეტაკებისაო; ისიც ტყუილია, თითქო ნაკაშიძე დახმარებას არ უწევდა სომხებს, როცა მათ თათრები თავს დაესხნენ. თითქო მისი ბრძანებით პოლიცია და ჯარები უძრავად იდგნენ და ზომებს არ იღებდნენ ჟლეტის შესაჩერებლადო.

ბაქოელების ეს წერილი ჩვენ გავაცანით «დაშნაკცუტუნის» ტფილისის მეთაურებს, მაგრამ ისინი ღრმად იყვნენ დარწმუნებულნი ნაკაშიძის დანაშაულობაში.

ყოველ შემთხვევაში, დასძინა ერთმა მათგანმა, ცხადია, რომ ბაქოს უმაღლესი ადმინისტრაცია მოწადინებული იყო ბაქოში მძლავრად ამოვარდნილი სარევოლუციო იერიში უკუეგდო, ამისათვის კი საუკეთესო საშუალებად მიიჩნია სომეხ-თათართა შეტაკების გამოწვევაო.

შემოდგომაზე სომეხ-თათართა შეტაკება, ჩვენდა სამწუხაროდ და მოულოდნელად, საქართველოს ტერიტორიაზედაც მოხდა, სახელდობრ ტფილისში. თუ არა ვცდები, ნოემბრის დასაწყისში თათრების მოედანზე სომხებსა

და თათრებს შეტაკება მოუხდათ, რომლის დროს რამდენიმე კაცი მოკლულ და დაჭრილ იქნა. იმ წუთსავე მთელ იმ რაიონში და ახლომახლო უბნებში დაიკეტა თათრის და სომხის დუქნები და მაღაზიები, ქუჩებში შეიარაღებული ხალხი გაჩნდა. ეს ამბავი სწრაფლ მოედო მთელ ქალაქს და ყველა აღშფოთებული იყო. მეორე დღეს დილით გაიმართა ქართველ პარტიების თათბირი, რომელზედაც კატეგორიულად იყო მიღებული დადგენილება: ყოველი ღონე ვიღონოთ და საქართველოს ტერიტორიაზე სომეხ-თათართა ჟლეტა არ დავუშვათო. გადაწყდა მიგვემართა ადგილობრივ მთავრობისათვის წინადადებით, რომ პარტიებისათვის მიეცა ნება ამ საქმეში ჩარევისა მშვიდობიანობის დასაცავად.

ამავე დღეს გაზეთ «Возрождение»-ს რედაქციაში მივიდა მაშინდელი პოლიცემისტერი და მთავრობის სახელით გამოაცხადა სურვილი პარტიებთან მოლაპარაკებისა სომეხ-თათართა შეტაკების შესახებ. მაშინვე თავი მოვიყარეთ ხსენებულ რედაქციაში და ს.-დ. წარმომადგენელმა გამოუცხადა პოლიცემისტერს: ჩვენის თავდებობით მთავრობამ მისცეს მუშებს ათასი თოფი, მოგვაშოროს პოლიცია და ჩვენ თვითონ დავიცავთ წესიერებასო. პოლიცემისტერმა ცისმა ჩაისვა ავტომობილში ი ს ი დ ო რ ე რ ა მ ი შ ვ ი ლ ი და მეფის ნაცვლის სასახლეში წაიყვანა. იქ თანხმობა გამოაცხადეს პარტიების წინადადებაზე და მეორე დღესვე ის. რამიშვილს არსენალიდან მისცეს ათასი თოფი. ამასობაში სომეხ-თათართა შეტაკება სომხისა და თათრის ბაზრების რაიონში გამწვავდა: უკვე რამდენიმე ათეული მოკლულ-დაჭრილი მიიტანეს მიხეილის საავადმყოფოში. აქა-იქ სომხებისა და თათრების სახლებს ცეცხლი წაეკიდა. მთავრობის განკარგულებით, ჯარი არტილერიით დადგა ამ რაიონების საზღვარზე, რათა უწყობის ლოკალიზაცია მოეხდინათ და ჟლეტა ქალაქის სხვა რაიონებში არ გადასულიყო.

მცხოვრებნი შიშიანობამ მოიცვა. მრავალი მითქმა-მოთქმა დაიბადა: ბორჩალოს თათრების დიდძალი შეიარაღებული ცხენოსანი რაზმი მოდის ქალაქზე თავდასხმისათვისო, სომხების სამველად დაშნაკელების რაზმი დამრულა ერევნიდან და ზარბაზნებით მოდის ქალაქზეო და სხვა. აქა-იქ შეტაკება ქალაქის სხვა რაიონებშიც მოხდა. ერთი უბედურება ჩვენ თვალწინ, ჩვენი რედაქციის პირდაპირ – მოედანზე დატრიალდა. უეცრად რომელიღაც დუქნიდან ორი უბრალო თათარი გამოჩნდა, ერთ მათგანს ჩაის ჭურჭელი ეჭირა ხელში; ორივე სიჩქარით მიდიოდა, ალბად, ვორონცოვის ხიდისაკენ. ამ დროს ქუჩაში გაჩნდა მაუზერებით შეიარაღებული სომეხთა ჯგუფი, რომელმაც სროლა აუტეხა უიარაღო თათრებს. ერთი იმათგანი დასჭრეს, მეორე კი მოჰკლეს.

ამ სანახაობამ ჩვენი რედაქცია მეტისმეტად ააღელვა და «ცნ. ფურცელში» მეორე დღესვე მივმართეთ საყვედურით, «დაშნაკეუტუნს»: არ შეიძლება თქვენმა პარტიამ არ იცოდეს, ვინაა ეს მაუზერებით შეიარაღებული ახალგაზრდობა, რომელიც მშვიდობიან და უიარაღო თათრებზე ნადირობას აწყობს. თქვენ იმდენად ძლიერი ხართ, რომ შეგიძლიათ შეაჩეროთ ეს საზიზღარი ჟლეტა-თქო და სხვა.

ჩვენი შენიშვნა დაშნაკელებმა ძალიან იწყინეს და პასუხი გაგვცეს, პარტია აქ არაფერ შუაშიაო და სხვ. მაგრამ მალე გამოსცეს ხალხისადმი პროკლამაცია, რომლითაც სასტიკად უკრძალავდენ ყველას უწყობების ჩადენას, იწვევდენ სომხებს მშვიდობიანობისაკენ და სხვა; თავისი შეიარაღებული რაზმებიც შეუერთეს მუშებისა და პარტიების რაზმებს, რომელნიც უკვე ბრძოლის ველზე იღვინ და წესიერებას იცავდენ.

პარტიების ენერგიულმა ჩარევამ მალე ბოლო მოუღო ამ სამარცხვინო შეტაკებას მეზობელ ერებისა ჩვენს ქალაქში. ბორჩალოელი თათრები მართლა მოადგნენ ტფილისს, მაგრამ როცა დარწმუნდნენ, რომ მათ ერთმორწმუნეთ საშიშროება აღარ მოელოდათ, უკანვე გაბრუნდნენ.

ამ ამბების გამო ატეხილი პოლემიკა ადგილობრივ პრესაში კიდევ დიდხანს გაგრძელდა. უნდა აღვნიშნო, რომ მეტად შეუფერებელი პოზიცია დაიჭირეს ადგილობრივმა რუსულმა გაზეთებმა. ეს გაზეთები (გარდა პ ა რ თ ე ნ გ ო თ უ ა ს «ვოზროჟდენიისა») ორ ბანაკად გაიყო: ერთი («ნოვ. ობოზრენიე», «ტიფლისკი ლისტოკი») შეტაკების დამწყებად თათრებს აღიარებდა და მათ სთვლიდა დამნაშავე მხარედ. მეორე ბანაკი შავრაზმელთა გაზეთები _ სომხებს აბრალებდა ყველაფერს და მათ იკლებდა ლანძღვა-გინებით.

მეტად სამწუხარო იყო ყოველს შემთხვევაში პროგრესიულის და რიგიანი გაზეთის, თუმანიშვილების «ნოვ. ობოზრ.» საქციელი. ის სასტიკად თავს ესხმოდა თათრებს და რამდენადაც შესაძლებელი იყო, იცავდა სომხებს. ოსმალეთის ჯარი მოადგა კავკასიის საზღვრებსაო, სხვათა შორის სწერდა გაზეთი; იქიდან გზავნიან ემისარებს, აღელვებენ თათრებსაო და ესენი, ეს ნახევრად ველური ხალხი, ადვილად ემორჩილება პროვოკაციას და უმოწყალოდ თავს ესხმის, აწიოკებს მშვიდობიან სომხის მოსახლეობასო.

«ცნობის ფურცელში» მე აღვნიშნე «ნოვ. ობოზრ.»-ს ასეთი შეუწყნარებელი ცალმხრივობა და დავუწუნე პოზიცია. თუმანიშვილების გაზეთს ძალიან ეწყინა ჩვენი შენიშვნა და თავის მხრით ჩვენ დაგვწამა შოვინისტობა.

გაცხარებული პოლემიკის დროს, ერთ დღეს, ვიღამაც ტელეფონით გამომიძახა. მივედი: აღმოჩნდა, რომ ჩემთან ლაპარაკი სურს «ნოვ. ობოზრ.»-ს რედაქტორს გიორგი თუმანიშვილს.

_ არ მოველოდი, გიორგი, თქვენგან ასეთ უსამართლო გამოლაშქრებას «ნოვ. ობოზრ.»-ს წინააღმდეგ. თქვენ კარგად იცით ჩემი აზრი და შეხედულება კავკასიის ერებზე, მათ ურთიერთობაზე, იცით რომ მე და «ნოვ. ობ.» ყოველთვის ვიცავდით კავკასიის ერთა სოლიდარობას. მიუხედავად ამისა, თქვენ გვიკიჟინებთ შოვინისტობას და გვწამებთ თათრების საწინააღმდეგო გამოლაშქრებას.

_ სწორედ იმან გაგვაკვირვა, ბატონო გიორგი, _ ვუპასუხე მე, _ რომ თქვენ და თქვენმა გაზეთმა, რომლის აზრი ამ საგნებზე ჩვენ ვიცოდით, ასეთი შეუფერებელი პოზიცია დაიჭირეთ. სწორედ იმან გაგვაჯავრა, რომ თქვენგან არ მოველოდით ასეთ ცალმხრივ სჯას ამ მწვავე საკითხზე.

ასე განვაგრძეთ ერთხანს ტელეფონით კამათი და ბოლოს გ. თუმანიშვილმა მითხრა:

_ თქვენ რომ გაჯავრებული ბრძანდებით და უსამართლოდ მექცევით, იქიდანაც ჩანს, რომ გვარიც კი გამომიცვალეთ. ქართულ გაზეთში მოხსენიებით, როგორც თუმანოვის, მე კი თუმანიშვილი ვარ. ასეთი იყო ჩვენი გვარი ძველთაგანვე და ასე ვართ მოხსენიებული მეფე ერეკლეს სიგელებში. «თუმანოვი» რუსების მთავრობამ გვიწოდა ისევე, როგორც ბევრ სხვა ქართველ თავადიშვილს შეუცვალეს გვარი, მე გთხოვთ გვარს ნუ მიცვლით...

ცოტა არ იყოს, ასეთი პრეტენზია ახირებული იყო, ვინაიდან თითონ რუსულად ყოველთვის თავის თავს თუმანოვებად იხსენიებდნენ, მაგრამ მე მაინც ავუსრულე თხოვნა პატივცემულ გიორგის და ვთხოვე ყველას რედაქციაში _ ყოველთვის თუმანიშვილი ეწერათ თუმანოვის მაგიერ.

სომეხ-თათართა შეტაკებამ კავკასიის სხვა ადგილებში კიდევ დიდხანს გასტანა და, ბოლოს, უკვე 1906 წელს დაიწყო შერიგების ხანა. ორივე მხარის დეპუტაციები იყრიდნენ თავს და მთავრობის წარმომადგენელთა და სტუმართა (ქართველ და რუს ინტელიგენციიდან) დასწრებით ერთმანეთს სიტყვას აძლეოდნენ – ამიერიდან ძმურად და მეგობრულად ვიცხოვროთო. ერთ ამგვარ კრებას ტფილისში მეც დავესწარი. თათრების მთავარი წარმომადგენელი, როგორც ნამდვილი დიპლომატი, მოქარგულის ენით ეფერებოდა სომხებს და ძმოზა ერთობას ეფიცებოდა. მეორე მხრით, სომხების უფრო დახელოვნებული დიპლომატი მჭევრმეტყველობით ფიცულობდა – როგორც ნამდვილ ძმებს, ისე შეგიყვარებთ ამიერიდანაო.

***

იმ წლის ზაფხულის თვეებში ტფილისს მეტად შფოთიანი და მღელვარე ცხოვრება იყო. რამდენჯერმე აქა-იქ ყუმბარები ისროლეს, ხშირი იყო ტერორი პოლიციელებზე, ხდებოდა შეტაკებები, ხშირი იყო გაფიცვები, დუქნები და მაღაზიები იკეტებოდა რამდენიმე დღით; ქუჩებში სამხედრო პატრულები იყო გაძლიერებული და ბევრ ხალხს ატუსაღებდნენ. ბევრი დაატუსაღეს მაშინ ჩვენი პარტიის წევრებიც. სხვათა შორის დაატუსაღეს ჩვენი მთავარ კომიტეტის წევრი ვლ. ლორთქიფანიძე.

იმის ბინაზე ასოთამწყობმა და თითონ ვლადიმერმაც ააწყეს მთავარ კომიტეტის ერთი პროკლამაცია. საღამოს აწყობილი «გრანკები» ლორთქიფანიძემ გადასცა პარტიის ახალგაზრდა წევრს – ნიკო შარაშიძეს და გაატანა ერთერთ სტამბაში დასაბეჭდად. გზაში პატრულს რაღაც ეჭვი აუღია, გაუჩერებია ფაიტონი და შარაშიძე გაუჩხრეკიათ.

– საიდან მოგაქვს და სად მიგაქვს ეს დასაბეჭდი მასალა? – ეკითხება პატრულის უფროსი შარაშიძეს. შარაშიძე სდუმს. მაშინ პატრულის უფროსი პოლიციით ჩაუჯდა შარაშიძეს ეტლში და მეფაიტონეს უბრძანა – წაგვიყვანე იქ, საიდანაც ეს ყმაწვილი მოგყავსო. მეეტლემ ბრძანება აასრულა. უკან დაბრუნდა და ვლ. ლორთქიფანიძის ბინას მიადგა, დავიდოვის ქუჩის ბოლოში მოედანზე, გამრეკელის სახლში. ასოთამწყობი უკვე წასულიყო, ვლადიმერი და შარაშიძე დააპატიმრეს.

ეს ამბავი მოხდა საღამოს და ჩვენ მაშინვე გავიგეთ. იმ ღამეს ჟანდარმები თავს დაგვეცნენ – მე და, თუ არა ვცდები, ს ა მ ს ო ნ ფ ი რ ც ხ ა ლ ა ვ ა ს და ი ლ ი ა ა ლ ლ ა ძ ე ს. სასტიკად გავგზირიკეს. წაგვართვეს წიგნები და სხვადასხვა ხელთნაწერები, მაგრამ არ დავუტუსაღებიათ.

იმავ ზაფხულში ჩვენი პარტიის ტფილისის კომიტეტმა განიზრახა ერთი ტერორისტული აქტი. სახელდობრ გადასწყვიტა მოკვლა პოლიცმეისტრის კოვალევისა, რომელიც იმ ხანებში გულმოდგინედ სდევნიდა მუშებს. 12 ივლისს ოლღას ქუჩაზე, მოსკოვის უნივერსიტეტის სტუდენტმა ლევან ხერხეულიძემ ყუმბარა ესროლა ეტლით მიმავალს კოვალევს. პოლიცმეისტერი სიკვდილს გადარჩა, მხოლოდ დაჭრილი იყო საკმაოდ მძიმედ. გაქცეულ ხერხეულიძეს დაედევნენ კოვალევის მცველები. დაეწივნენ და საბრალო ახალგაზრდა ხმლებით მოჰკლეს.

მორჩენის შემდეგ მეფის ნაცვალმა კოვალევი დააწინაურა: განჯაში გააწესა გუბერნატორად.

მთავარმა კომიტეტმა ამ ტერორისტულ აქტის შესახებ წინდაწინ არაფერი იცოდა და რადგან მაშინ საერთოდ ადგილი ჰქონდა ტერორისტულ აქტებს, გადასწყვიტა ამ საქმის მოწესრიგება. ყველა ორგანიზაციას გაეგზავნა ცირკულიარები, რომ ყოველგვარ ტერორისტულ აქტის შესახებ, გარდა ისეთებისა, რომელიც თავდაცვის საჭიროებით არის გამოწვეული, მთავარ კომიტეტს უნდა ეცნობოს წინასწარ და წარედგინოს მას ტერორის

აღსრულების გეგმა. მხოლოდ მთავარი კომიტეტისგან გეგმის მოწონების და დასტურის შემდეგ შეიძლება ტერორისტულ აქტის მოხდენა. სამწუხაროდ, ამ დადგენილებას ორგანიზაციები მტკიცედ არ ასრულებდნენ და ამის გამო შემდეგ წელს პარტიას დიდი უბედურება დაატყდა თავზე, რომელზედაც ქვემოთ მოგახსენებთ.

იმ დღეებში ტფილისში იყო ქუთაისის კომიტეტის თავმჯდომარე გიორგი ზდანოვიჩი. ზემოხსენებული ცირკულარული წერილი ჯერ დაუბეჭდელი იმას გადავეცით, რომ ქუთაისში დაებეჭდა და დაეგზავნა დასავლეთ საქართველოს ჩვენი ორგანიზაციებისათვის. ამასთან ერთად ჩვენი პარტიის სამხედრო ორგანიზაციამ გიორგის გადასცა ხელნაწერი რვეული «სამხედრო ორგანიზაციის დებულება და პარტიზანულ ომის წარმოების გეგმა». გიორგი ამ დოკუმენტებით იმავ საღამოს ქუთაისისაკენ გაემგზავრა. მასთან ერთად იყვნენ კიტაბაშვილი და, თუ არ ვცდები, ექიმი თიკანაძე. მეორე დღეს დილით რედაქციაში მუშაობის დროს, უცბად შემოიჭრა ალელუბული ექიმი ალ. დიასამიძე და გადმოგვცა:

– ეს არის გრავლიდან მატარებლით ჩამოვდი. როცა მატარებელი ტფილისში გაჩერდა, დავეტილ კუპედან ჯარისკაცებმა და ჟანდარმებმა გიორგი ზდანოვიჩი გადმოიყვანეს, ჩასვეს ეტლში და წავიდნო.

ამ მოულოდნელმა ამბავმა თავზარი დაგვცა, რადგან გიორგის ხელში ჰქონდა ის მეტად სახიფათო დოკუმენტები, რომელიც წინააღმდეგ ქუთაისში გავატანეთ.

დარწმუნებული ვართ, რომ გიორგის ახლა მაგრად მოუჭერენ ხელს. დავიწყეთ თათბირი, თუ როგორ, რა გზით გვეძველნა. სხვათა შორის ტელეფონით ვთხოვეთ რედაქციაში ჩვენი რედაქციის მეგობარს ნიკოლოზ რევაზიშვილს ერისთავს.

მოხუცებული ნიკოლოზ ერისთავი განათლებული და მოწინავე ადამიანი იყო. იმ ხანებში გატაცებით თანაურგონობდა განმათავისუფლებელ მოძრაობას და თუმცა სოციალიზმი არ სწამდა, მაგრამ ჩვენი პარტიის თანამგრძობი იყო და ძლიერ მოსწონდა ჩვენი ბრძოლა ეროვნულ თავისუფლებისათვის. ის ხშირად გვეხმარებოდა როგორც ფულით, ისე თავის გავლენით მაღალ სფეროებში, როცა ამ გავლენის ამოძრავება საჭირო იყო.

ვზივართ შეწუხებულნი და ველით ამ ერისთავს. უეცრად კარი გაიღო და რედაქციაში თითონ გიორგი ზდანოვიჩი შემოვიდა. ადვილად წარმოიდგენთ, რა სიხარულით მივეგებეთ და გადავხვიეთ მას. იმავ წუთს რედაქციაში შემოვიდა კიტაბაშვილიც, რომელიც გიორგის დატუსაღების შემდეგ ხაშურიდან წამოსულიყო იმავ მატარებლით, სადაც გიორგი იჯდა დაპატიმრებული. ორთავს ნალაპარაკვიდან შემდეგი გამოირკვა: საღამოს გიორგი ზდანოვიჩი თურმე ადრე მივიდა სადგურზე. ის იყო ბაქოს მატარებელი მოადგა სადგურს, პლატფორმაზე მას მიეგება ექიმი ხუდადოვი, რომელიც რაღაც საქმისთვის თავის შვილთან ერთად მოსულიყო სადგურზე. ხუდადოვის შვილი, ვლადიმერი, ცნობილი სოციალისტ-რევოლუციონერი იყო და ყოველთვის «მპიკების» თანხლებით დადიოდა. პატარა ხნის საუბრის შემდეგ გიორგი გამოეთხოვა ხუდადოვებს და შევიდა ვაგონში, სადაც მას უკვე მოელოდნენ თანამგზავრები. გზაში ამათ გადაეწყვიტათ ორიოდე დღით ბორჯომში შესვლა და დასვენება. როცა ხაშურის სადგურზე ვაგონიდან ჩამოვიდნენ, გიორგი ზდანოვიჩს წინ გადაჰლომებია ჟანდარმი, ვიღაც უცნობით, რომელთაც გიორგისთვის წინადადება მიუციათ. – საჟანდარმო ოთახში მობრძანდით საჭირო ოქმის შესადგენად. გიორგი ამ ოთახში დაუტოვებიათ, დაუყენებიათ მცველად ყაზახი, თითონ კი ხაშურში გასულან ჟანდარმის ოფიცრის მოსაყვანად.

როცა გიორგი მარტო დარჩენილა, ყაზახისთვის უთხოვია, მოსამსახურეს დაუძახეო. მწყურია, ბორჯომის წყალი მინდა დავლიოვო. ყაზახს კარებიდან დაუძახნია მოსამსახურისთვის. გიორგიმ გახსნა პორტმონე, ამოიღო ხუთმანეთიანი და შიგ შეუმჩნევლად ჩასდო პროკლამაცია, რომელიც აგრეთვე პორტმონეში ჰქონდა. ყაზახს ვერაფერი შეუმჩნევია,

მოსამსახურეს კი თვალი მოუკრავს, წაუღია ხუთმანეთიანი და პროკლამაცია კიტა აბაშიძისათვის გადაუცია, რომელიც იქვე კარებთან მდგარა. შემდეგ გიორგის უთხოვნია ყაზახისთვის, კლოზეტში წამიყვანეო. ყაზახი დათანხმებულა, გიორგი თავის ხელის აბით ოთახიდან გამოსულა ყაზახის თანხლებით. აბიდან ამოუღია სამხედრო ორგანიზაციის რეგული და იქვე კლოზეტში მოუსპია.

საჟანდარმო ოთახში მას უკვე მოელოდა ოფიცერი, რომელსაც გამოუცხადებია:

– თქვენ დატუსაღებული ხართ და პირველივე მატარებლით ტფილისში უნდა გაგზავნოთო.

ტფილისში გიორგი მიიყვანეს ჟანდარმთა სამმართველოში და ცოტა ხნის შემდეგ სამმართველოს უფროსის კაბინეტში შეიყვანეს. ჟანდარმთა პოლკოვნიკი თავაზიანად მიეგება გიორგის და უთხრა:

– ეს არის, ერთმა ოფიცერმა მითხრა, რომ თქვენ ბრძანდებით მარგანეცის საბჭოს თავმჯდომარე გ. ზდანოვიჩი. უცვნიხართ, მართალია ეს?

– მართალია!

– მერე რა მოხდა, რისთვის დაუტუსაღებინართ?

– არაფერი ვიცი და სწორედ მე თვითონ თქვენგან მინდოდა ამის გაგება.

– დიალ, დიალ, აქ გაუგებრობას აქვს ადგილი. მიბრძანეთ: თქვენ ექიმ ხუდადოვს და მის შვილს ვლადიმერს იცნობთ?

– ექიმი ხუდადოვი სტუდენტობის დროიდან ჩემი ამხანაგია და, რასაკვირველია, კარგად ვიცნობ; მის შვილსაც ვიცნობ.

– აი, აქედან წარმოდგა გაუგებრობა. ჩვენს აგენტს უფიქრია, რომ თქვენ რუსეთიდან ჩამოხვედით მატარებლით და ხუდადოვის შვილი შეგეგებათ სადგურზე. საეჭვო პიროვნებად მოეჩვენეთ ჩვენს გზადაბნეულ აგენტს. ბოდიშს ვიხდი. თავისუფალი ბრძანდებით.

ასე გადარჩა დიდ ხიფათს გიორგი ზდანოვიჩი იმჟამად; შემდეგში ასეთისათვე მოხერხებით კიდევ უფრო დიდ ხიფათს გადარჩა, მაგრამ ამაზე ქვემოთ მოგახსენებთ.

XXVIII

**პარტიების ზრდა. _ 17_22 ოქტომბერი ტფილისში. _
დამსჯელი რაზმები დასავლეთ საქართველოში. _ «ცნობის ფურცლის» წინააღმდეგ
ადგილობრივი მთავრობის
გამოლაშქრება. _ «დაურღვეველი საბუთები». _ გაზეთის
დაკეტვა. _ დუშეთის ხაზინიდან ფულის გატაცება. _ «შრომა», «ისარი», «ამირანი»
და სხვა.**

განმათავისუფლებელ მოძრაობის ხანაში (1904 _ 1905 წ.წ.) მეტად გაიზარდნ როგორც რუსეთში, ისე ჩვენშიაც პოლიტიკური პარტიები. მეტად დიდი იყო ზრდა ს.-დემოკრატიული პარტიისა. მის გავლენას დაემორჩილნენ უპარტო მუშების მასებიც, გლეხებიც, ყოველ ნაბიჯზე გრძნობდი ს.-დ. გავლენას და ავტორიტეტს მშრომელ ხალხში.

ამავე ხანში საგრძნობლად გაიზარდა ჩვენი პარტიაც. ის აერთიანებდა დიდძალ ინტელიგენციას, მოზარდ თაობას, მრავალ წვრილ მოსამსახურე ხალხს ფოსტა-ტელეგრაფში, აფთიაქებში, ნოქრებს და სხვას. შესამჩნევად იმატეს მუშათა ჯგუფებმაც როგორც ტფილისში, ისე პროვინციაში; გაიზარდა პარტიის გავლენა აგრეთვე სოფლებში.

ჩვენ რედაქციას მოემატნენ ახალი წევრები, ახალი თანამშრომლები. დაიწყეს მუშაობა ა რ ჩ ი ლ ჯ ა ჯ ა ნ ა შ ვ ი ლ მ ა, რუსეთიდან ახლად ჩამოსულმა შ ი ო ჩ ი ტ ა მ ე მ.

ერთხელ რედაქციაში შემოვიდა ფერმკრთალი ახალგაზრდა ხელთნაწერით ხელში. ეს იყო მოთხრობა. ყურადღება არ მივაქციეთ, რადგან რედაქციაში ბევრს მოჰქონდა მოთხრობები და ლექსები, რომელთა უმრავლესობა უვარგისი იყო. მეორე დღეს რედაქციის მდივანმა ილია დლაძემ მითხრა: გუშინ რომ ყმაწვილმა მოთხრობა მოიტანა, ყურადღების ღირსია, კარგია. მის ავტორს უეჭველად ნიჭი ეტყობა და კარგი მწერალი დადგებაო. ეს იყო მიხეილ ჯავახიშვილი (აღსანიშნავია) პირველი მოთხრობა «ჩანჩურა». მოთხრობა დაიბეჭდა და მას მოჰყვა სხვებიც. ამის შემდეგ ჯავახიშვილი გახდა ჩვენი რედაქციის წევრად და პარტიაშიაც დაიწყო აქტიური მუშაობა. იმ ხანებში ჩვენმა კომიტეტმა გადასწყვიტა გლეხებისათვის განსაკუთრებულ ორგანოს დაარსება. ამ საქმის გაძლიერებისთვის სამსონ ფირცხალავამ მისი უახლოესი თანაშემწე გახდა მიხეილ ჯავახიშვილი. გამოვიდა გაზეთი «გლეხი», მისი დაკეტვის შემდეგ, «მიწა» და სხვა. გარდა გაზეთებისა, ისინი ბეჭდავდნენ პოპულარულ ბროშურებს აგრარულ საკითხებზე. ერთერთ ზემოხსენებულ საგლეხო გაზეთის ოფიციალურ რედაქტორად მიხ. ჯავახიშვილიც იყო. როცა გაზეთი დაკეტეს, ადმინისტრაციას განზრახვა ჰქონდა ჯავახიშვილის დაჭერა და პასუხისმგებლობაში მიცემა, მაგრამ მან თავს უშველა და ცოტა ხნით საზღვარგარეთაც გაიხიზნა.

«ცნობის ფურცლის» ტირაჟმა კვლავ იმატა. მისი გავლენაც ხალხში დიდი იყო. მახსოვს, დასავლეთ საქართველოში გაგზავნილ დამსჯელ რაზმის უფროსი პოლკოვნიკი კრილოვი ტფილისის გენერალ-გუბერნატორს სწერდა, «ცნობის ფურცელს» აუკრძალეთ ამდელვებელ წერილების ბეჭდვა; ეს გაზეთი ძალიან გავრცელებულია ხალხში და გავლენა აქვს; საჭიროა ზომების მიღება გაზეთის წინააღმდეგაო.

სწორედ ამ დროს ჩვენს რედაქციაში შემოვიდა «მშაკის» რედაქტორი ქალანთარი დავითაძე: პეტერბურგიდან ცნობა მივიღეთ, რომ იმ კომისიაში, რომელიც ბეჭდვითი სიტყვის ახალ კანონებს ადგენს, განუზრახავთ ქართულ და სომხურ პრესისთვის განსაკუთრებულის პირობების შექმნა, საჭიროა ზომების მიღებაო.

ეს ამბავი სწრაფლ ვაცნობეთ ყველა ქართულ-სომხურ გაზეთის რედაქციებს და საერთო დეპუტები გავუგზავნეთ მთელი ამ პრესის სახელით როგორც კომისიის თავმჯდომარეს, ისე მეფის ნაცვლის თანაშემწეს სულთან-კრიმ-გირეისს, რომელიც იმაჟამად პეტერბურგში იყო. მალე სულთან-კრიმ-გირეისსაგან პასუხი მივიღეთ, არავითარი განზრახვა არ არსებობს კავკასიის პრესისათვის რაიმე განსაკუთრებული პირობების შექმნისათვის. მაგრამ ნამდვილად ეს მაინც ასე იყო: ქართული პრესა განსაკუთრებულ დევნას განიცდიდა: «კვალის» და «მოგზაურის» დაკეტვის შემდეგ ს.-დემოკრატიული გაზეთები იკეტებოდა, როგორც კი დაიწყებდა გამოსვლას: 1906 წლიდან ასეთსავე ყოფაში ჩავარდა ს.-ფედერალისტთა პრესა. გაზეთების დაკეტვის უფლება მეფის ნაცვალმა გენერალ-გუბერნატორებს მისცა, რომლებიც ამ უფლებით უხვად სარგებლობდნენ, როცა ტფილისში სამხედრო წესები იქნა შემოღებული, სახელდობრ 1905 წლის ივნისიდან.

6 აგვისტოს გამოცხადდა თვითმპყრობელ ხელმწიფის მანიფესტი სახალხო წარმომადგენლობის მოწვევის შესახებ. მაგრამ მანიფესტი მტკიცედ აღნიშნავდა, რუსეთის იმპერიის ძირითადი კანონები უცვლელად დარჩებაო. ცხადი იყო, ბიუროკრატიას განზრახული ჰქონდა ისეთი სახალხო წარმომადგენლობის დაწესება, რომელსაც მხოლოდ სათათბირო ხმა ექნებოდა. ამის საპასუხოდ რუსეთის საზოგადოების ოპოზიციონური მიდრეკილება კიდევ უფრო გაიზარდა. ხოლო სარევოლუციო პარტიების მოქმედება უფრო გაღრმავდა და გაფართოვდა: დაიწყო მზადება საყოველთაო გაფიცვისა და შეიარაღებული აჯანყებისათვის. სექტემბერში მოსკოვში მოხდა სრულიად რუსეთის საქალაქო და საერო მოღვაწეთა ყრილობა, რომელმაც 6 აგვისტოს მანიფესტს მეტად რადიკალური რეზოლუციით უპასუხა:

ბრძოლა არ დასრულდება საყოველთაო საარჩევნო უფლების წესით დამფუძნებელ კრების მიწვევამდე; ამასთანავე კრებამ მიიღო რეზოლუცია რუსეთის ფედერაციულ სახელმწიფოდ აღიარების შესახებ. უნდა აღვნიშნო, რომ ავტონომიისა და ფედერაციის იდეა მეტად გავრცელდა იმ ხანებში რუსეთში, რაც ზემოხსენებულ რეზოლუციითაც მტკიცდება და იმ გარემოებით, რომ პირველ სათათბიროში ორასამდე დეპუტატი იყო ავტონომიისა და ფედერაციის მომხრე. ამ იდეას თანაუგრძობდნენ რუსეთის სოციალისტური პარტიებიც. მოსკოვში ბოლშევიკების «ბორბა» გადაჭრით მოითხოვდა განაპირა ქვეყნების ავტონომიასა და რუსეთის სახელმწიფო ფედერაციად გარდაქმნას. ამრიგად მხოლოდ ჩვენებური სოც.-დემოკრატიული პრესა განაგრძობდა ფედერაციის იდეების წინააღმდეგ ბრძოლას.

სექტემბრიდან უკვე დაიწყო მთელ რუსეთში გაფიცვები, რომელიც 14 ოქტომბრიდან გადაიქცა ისტორიაში უმაგალითო საერთო პოლიტიკურ გაფიცვად. მომრაობაში მთელი მოსახლეობა ჩაება: ბურჟუაზიაც და პროლეტარიატიც. გაჩერდა რკინის გზები. შეწყდა ფოსტისა და ტელეგრაფის მუშაობა, გაჩერდა ფაბრიკა-ქარხნები, დაიკეტა ყველა მაღაზია-დუქნები; შესწყვიტეს მუშაობა სახელმწიფო მოსამსახურეებმა და დაიკეტა დაწესებულებები. ერთი სიტყვით, უზარმაზარ იმპერიაში მთელი ცხოვრება შეჩერდა. ამ უდიდეს იერიშის წინაშე, თვითმპყრობელმა ბიუროკრატებმა ქედი მოიხარა და 17 ოქტომბერს გამოვიდა მეფის მანიფესტი იმის შესახებ, რომ იგი თანახმაა დააკანონოს რუსეთში: «ურყევი საფუძვლები მოქალაქეობრივ თავისუფლებისა, პიროვნების ხელშეუხლებლობის, სინდისის, სიტყვის, კრების და კავშირების თავისუფლების პრინციპებზე».

შემდეგ მანიფესტი აღიარებდა, რომ მოწვეულ იქნება ნამდვილი საკანონმდებლო სახალხო წარმომადგენლობა და საარჩევნო უფლება გაფართოებულ იქნება იმისთვის, რომ სახალხო წარმომადგენლობის მონაწილედ რაც შრიძლება მეტი ხალხის გახდეს. ეს იყო სიტყვით მაინც კონსტიტუციის გამოცხადება და მთელი რუსეთი აღტაცებით მიეგება ამ პირველ თავის გამარჯვებას.

ტფილისში მანიფესტი 18 ოქტომბერს დილით გადმოგვცა ტელეგრაფმა, იმ წამსვე ქუჩები აივსო ხალხით. აფრიალდა წითელი დროშები და გაიმართა მიტინგები. გოლოვინის (რუსთველის) პროსპექტზე შეგროვდა დიდძალი ხალხი და გადაწყდა დიდუბე-ნაძალადევში წასვლა მუშებისათვის მილოცვისა და თანაგრძობის გამოსაცხადებლად. დიდუბეში მრავალ ათასი ხალხის დასწრებით დიდი მიტინგი გაიმართა. ამგვარივე მრავალრიცხოვანი აღტაცებული მიტინგები იმართებოდა ტფილისში შემდეგ დღეებშიაც. 19 ოქტომბერს გამოცხადდა ანისტია და დიდძალი ხალხი მეტეხისაკენ გაემართა, სადაც პოლიტიკურ ტუსაღებს მიულოცეს გამარჯვება. იმ დღეს ბევრი განათავისუფლეს, მათ შორის ჩვენი მთავარი კომიტეტის წევრი ვლადიმერ ლორთქიფანიძეც.

მაგრამ რუსეთის ხალხის სიხარული ხანგრძლივი არ ყოფილა: მალე ახმაურდნენ და ქუჩებში გამოვიდნენ რუსეთის შავრაზმელთა ბრბოები და თან გაისმა მთავრობის გამოძახილიც «Патронов не жалеть». დაიწყო ქუჩებში შეტაკებები და ხალხის სისხლის ღვრა.

ტფილისში რუსის პატრიოტების მანიფესტაცია უკვე 21 ოქტომბერს გაიმართა. მანიფესტანტები ნაციონალურ დროშებით და ხელმწიფის სურათებით რუსთველის პროსპექტისაკენ გაემართნენ. იმავე საღამოს შესდგა სარევიოლოციო პარტიების წარმომადგენლების კრება მომავლისათვის ტაქტიკის გამოსარკვევად. ზოგი, განსაკუთრებით ესერები, იმ აზრისანი იყვნენ, რომ არ უნდა მოვერიდოთ ქუჩებში შეტაკებებს და ვეცადოთ «პატრიოტები» ხულიგანები ისევ თავის სოროებში დავაბრუნოთ. ს.-დ. და ჩვენ ამის წინააღმდეგნი ვიყავით. ცხადი იყო, რომ

პოლიცია და ჯარები «პატრიოტების» მხარეზე იქნებოდნენ და პირდაპირი შეტაკების ტაქტიკა უიარაღო ხალხს სახიფათო მდგომარეობაში ჩააყენებდა. ამიტომ ერთხმად გადაწყდა პირდაპირ შეტაკებას მოვერიდოთ, მხოლოდ განვაგრძოთ ქუჩებში მიტინგების მართვაო. დაინიშნა ყველა პარტიის დიდი მიტინგი 22 ოქტომბრისათვის დიდუბეში.

დილით ჩვენი პარტიის წევრთა დიდრიცხოვანი კრება რუსთველის პროსპექტიდან ვერის დაღმართით გაემართა დიდუბისაკენ. ჩვენ შემდეგ წამოვიდნენ ესერები და დაშნაკები: ს.-დ. დანიშნულ ადგილას მიგველოდნენ. ასე, რომ რუსთველის პროსპექტზე იმ დღეს პარტიული მიტინგი არ ყოფილა და მხოლოდ ჩვეულებრივი მოსერიანე საზოგადოება დარჩა. მიუხედავად ამისა, «პატრიოტთა» მანიფესტაციამ, ჯარების დახმარებით, სწორედ აქ მოახდინა იმ დღეს ხალხის დარბევა და გამოიწვია საშინელი სისხლის ღვრა. მიტინგი გრძელდებოდა დიდუბის ერთ-ერთ მოედანზე, როცა უეცრად ქალაქის ზედა ნაწილიდან, მტკვრის მარჯვენა მხრიდან საშინელი სროლის ხმა მოგვესმა. ჯერ თოფის გრიალი იყო, მერე ტყვიისმფრქვევლის ტკაცატკუცივ გავიგონეთ. ხალხი შეკრთა, ცოტა ხნით სიტყვები შეწყდა; ყველანი გაოცებული ვიყავით, ცხადი იყო, რომ იქ რაღაც დიდი უბედურება ხდებოდა, მაგრამ რა _ ეს არავინ იცოდა. ბევრი მამინვე იქით გაემურა; მათ შორის მეც. ავედით ოლღას ქუჩაზე; წინ გვხვდებოდა გამოქცეული ჯგუფ-ჯგუფა ხალხი, რომელთაც ვერაფერი გადმოგვცეს დალაგებით, ბოლოს, უკვე რუსთველის პროსპექტზე გავიგეთ ის საზარელი ამბები, რომელიც 22 ოქტომბერს სისხლიანი თარიღით შევიდა ძველი რეჟიმის ისედაც დასისხლიანებულ, შავბნელ ისტორიაში. როცა ჭემმარიტ რუსთა «პატრიოტული» მანიფესტაცია ბარიათინსკის აღმართით რუსთველის პროსპექტზე ასულა და მეფის ნაცვლის სასახლისაკენ მობრუნებულა, ქუჩის კუთხეზე პირველი გიმნაზიის მხრით, ვიღაცას რევოლვერი გაუსროლია. ამის საპასუხოდ მანიფესტაციის ზოგ მონაწილესაც უსროლია. ამის გაგონებისთანავე იქ მდგომ პოლიციელთა რაზმს და ორ როტა ჯარისკაცებს აუტეხიათ სროლა. ესროდნენ მოსერიანე ხალხს, ესროდნენ ირგვლივ სახლებს: პირველ გიმნაზიას, მანთაშევის სახლს «ტიფლ. ლისტოვის» რედაქციას, შემდეგ პოლიციელთა და ყაზახთა რაზმები შეესივნენ ხალხს, დაუწყეს ჟღერა. შეცვივდნენ ახლო-მახლო სახლებში, გიმნაზიის ეზოში, სადაც მოჰკლეს პატარა გიმნაზიელი ც ი რ უ ლ ნ ი კ ო ვ ი, დასჭრეს რამდენიმე ახალგაზრდა. ბევრი სრულიად უდანაშაულო ხალხი იმსხვერპლა ამ დარბევამ. მოკლულთა რიცხვი სამოც კაცს აღემატებოდა, ასზედ მეტი დაჭრილ-დაშავებული იყო. ბევრი რაღაც სასწაულით და შემთხვევით გადარჩა.

სხვათა შორის კინალამ დაილუპა იმ დღეს ი ა კ ო ბ გ ო გ ე ბ ა - შ ვ ი ლ ი. მას დასდევნებოდა ხმაღამოდებული ყაზახი. გოგებაშვილი შევარდნილა მანთაშევის სახლში, კლუბის ბიბლიოთეკის წინ დიდ დარბაზში და იქ ამოჭვარებია წიგნების დიდ შკაფებს. ყაზახს ვერ შეემჩნია და სხვა ოთახებში შევარდნილიყო. აგრეთვე შემთხვევით გადურჩა იმ დღეს ხიფათს ფ ი ლ ი პ ე გ ო გ ი ჩ ა ი შ ვ ი ლ ი, რომელსაც აგრეთვე ყაზახი გამოჰკიდებოდა.

მეორე დღეს ოფიციალური ცნობა ამ ამბების ბრალს რევოლუციონერებს ახვევდა კისერზე: იმათ აუტეხეს სროლა მანიფესტაციასა და ჯარსაო. მაგრამ მთავრობის ეს ცდა ამაო იყო. არც ერთი რევოლუციონერი პარტია იქ იმ დღეს არ ყოფილა; მათ შეგნებით აარიდეს თავი მანიფესტაციას და დიდუბეში შეგროვდნენ. ყველა დამსწრე, გარდა ამისა, ერთხმად ამბობდა, რომ ჯარების და მანიფესტანტების მხრით სროლის დაწყება მოჰყვა იმ ერთ რევოლვერის დაცლას, რომელსაც ადგილი ჰქონდა გიმნაზიის ახლო, ქუჩის კუთხიდან. შემდეგ-კი მართლა გაისმა იქეთ-აქედან რევოლვერების ხმა, მაგრამ დღესაც არავინ იცის, ვინ იყვნენ მსროლელები. შესაძლებელია პროვოკაცია იმათ მხრით, ვისაც სურვილი ჰქონდა, მხიარულ აღელვებით გატაცებული ხალხის სისხლი დაღვრილიყო და მთავრობა რეპრესიებს დაბრუნებოდა.

მთელს რუსეთში ამგვარივე ამბები ხდებოდა იმ მომენტში. ყველგან გამოიფინა შავრაზმელობა და ჯარებიც არ ზოგავდნენ ტყვია-წამალს. როგორც მოსალოდნელი იყო, ბურჟუაზია

დაკმაყოფილდა 17 ოქტომბრის მონიფესტით და განმათავისუფლებელ მოძრაობას ჩამოშორდა. პირისპირ დარჩნენ დემოკრატია და ძველი რეჟიმის ძალები. დემოკრატია შეეცადა მართოდ-მართო გამკლავებას და დეკემბერში აჯანყება მოახდინა მოსკოვს, მაგრამ თავით-ფეხამდე შეიარაღებულმა თვითმპყრობელობამ ეს აჯანყება ჩააქრო და იმ დროიდან რეაქცია გაბედულად წავიდა წინ.

მთელი საქართველოს ყურადღება იმ დროს, ისევ დასავლეთ საქართველოს და განსაკუთრებით გურიის ამბებმა მიიქცია. უკვე შემოდგომაზე იქ გაიგზავნენ «დამსჯელი რაზმები», რომელთაც დაიწყეს თარეში, _ აწიოკება ხალხისა და აოხრება ქვეყნისა. 31 ოქტომბერს ტელეფონით გვაცნობეს «ვოზროჟდენიეს» რედაქციიდან, რომ საზოგადოებრივ დაწესებულებათა და პრესის წარმომადგენელთა დეპუტაცია მიდის მეფის ნაცვალთან და თქვენი წარმომადგენელი გამოგზავნეთო. არ მახსოვს, ვინ გავგზავნეთ, მგონი ისევ ა. ლ. ჯ ა ბ ა დ ა რ ი. დეპუტაცია წარუდგა მეფის ნაცვალს და სთხოვა ჯარების უკან დაბრუნება და ხალხის დასამშვიდებლად ისევ მშვიდობიანის გზის არჩევა. მეფის ნაცვალმა ჯერ უარი უთხრა დეპუტაციას. უკვე სამი წელიწადია მთავრობა ცდილობს გურიის დამშვიდებას, უმეტეს შემთხვევაში მშვიდობიანის ღონისძიებებით, მაგრამ არაფერი გამოდის. გურულები კარგა ხანია გადასახადებს არ იხდიან, სამხედრო ბეგარას გაურბიან, ადმინისტრაცია და სასამართლო გააუქმეს. ეს განმათავისუფლებელი მოძრაობა-კი აღარ არის, ნამდვილი ამბოხებაა სახელმწიფოს წინააღმდეგ, გურია ჩამოშორდა იმპერიასაო. დეპუტაცია გამოეკამათა გაჯავრებულ მეფის ნაცვალს და დაუწყო მტკიცება, გურიაში იგივე მოძრაობაა, როგორც მთელ რუსეთში და ამ მომენტში, როცა იმპერატორის მანიფესტი გამოცხადდა, როცა სახალხო წარმომადგენლობის მოწვევის დღე მოახლოვდა, უფრო ადვილია ხალხის დამოშინება მშვიდობიანის გზითაო. ბოლოს, მეფის ნაცვალის დათანხმდა და გამოუცხადა დეპუტაციას: ჯარების უკან გამობრუნება შეუძლებელია, მაგრამ მე განკარგულებას მოვახდენ, რომ ისინი სამტრედიაში გააჩერონ; გავგზავნი გურიაში გენ. მ ა ლ ა მ ა ს, თქვენი წარმომადგენლებიც გაჰყვინენ მას და კიდევ ერთხელ ვცდი გურულ ხალხის დამშვიდებასო.

რამდენიმე დღის შემდეგ მეფის ნაცვალს ვორონცოვ-დაშკოვს მეორე დეპუტაციაც წარუდგა იმავე თხოვნით: ახლო-მახლო სოფლების გლეხები ი ო ს ე ბ ი მ ე დ ა შ ვ ი ლ ი ს ა და დ ა ვ ი თ ნ ა ხ უ ც რ ი- მ ვ ი ლ ი ს მეთაურობით. ვორონცოვ-დაშკოვმა ამათ უთხრა: დამშვიდდით, გურიაში ხალხის სისხლი არ დაიღვრება, ამის ბრძანება უკვე გავეცი და ყოველ ღონეს ვიხმარ საქმე მშვიდობიანად გათავდესო.

მართლაც, ცოტა ხნით გურია მოასვენეს ნოემბერში და დეკემბერში იქ შედარებით სიწყნარე სუფევდა. მაგრამ, შემდეგ წელს, 1906-ში გურიას მაინც ხვდა ალიხანოვის რაზმების არაჩვეულებრივი თარეში. გურიის მაგივრად _ გაგზავნილმა «დამსჯელმა რაზმებმა» ჯავრი იმერეთსა და სამეგრელოზე იყარეს. ჩვენი დროის ალა-მაჰმად-ხანი. გ ე ნ ე რ ა ლ ი ა ლ ი ხ ა ნ ო ვ ი არაფერს ზოგავდა და ცეცხლში გახვია მთელი მხარე. ტფილისში კანტი-კუნტად მოდიოდა საზარელი ამბები: გადასწვეს ზესტაფონი, გადასწვეს სამტრედია, ცეცხლი წაუკიდეს ქუთაისსაც. დამსჯელი რაზმები შეიჭრნენ დაბა-სოფლებში, ხდება ქვეყნის აოხრება, მოსახლეობის ჟლეტა და გაუგონარი შეურაცყოფაო. ამ ამბებმა მთელი საქართველო ააღელვა. სატახტო ქალაქების რუსული პრესაც ალაპარაკდა.

სხვათა შორის იმ წლებში ქართულ გაზეთების წარმომადგენლები მიგვიწვიეს ქალთა ერთ წრეში, სადაც ცნობილ მაშინდელ მოღვაწე ქალის მ ა რ ი ა მ ვ ა ხ ტ ა ნ გ ი ს ა ს უ ლ ო რ ბ ე ლ ი ა ნ ი ს თაოსნობით გადაეწყვიტათ საზღვარგარეთ საპროტესტო წერილი გაეგზავნათ ქალების სახელით. მეტად ენერგიულად და მხურვალედ დაწერილი პროტესტი იქვე წაგვიკითხეს. ჩვენ განზრახვა მოვუწონეთ. ქალებმა იგი ფრანგულად გადასთარგმნეს და მრავალ ქალთა ხელმოწერილი საზღვარგარეთ გაგზავნეს. იქ გაზეთებმა დაბეჭდეს და, როგორც ერთი საინ-

ტერესო ეპიზოდი გვიჩვენებს, ერთგვარი შთაბეჭდილებაც მოუხდენია. იმ დროს ინგლისის ესკადრა სადარბაზოდ უნდა მოსულიყო რუსეთში. ბალტიის ზღვაში. ამის გამო ქვედა პალატის ერთი დეპუტატი შეეკითხა მთავრობას:

– უკანასკნელ დროს რუსეთიდან მეტად ამაღლებელი ამბები მოდის: წაიკითხავდით აგრეთვე ქართველ ქალების მხურვალე პროტესტს საქართველოს აოხრების შესახებ: მიაჩნია მთავრობას შესაძლებლად ამის შემდეგ ესკადრა გაგზავნოს სადარბაზოდ რუსეთში?

მინისტრს უპასუხნია:

ესკადრის გაგზავნის შესახებ უკვე ცნობა გაეგზავნა რუსეთის მთავრობას და ახლა უხერხულია დარბაზობის გაუქმებაო.

ქალთა იმავ კრებაზე მ ა რ ი ა მ ვ ა ხ ტ ა ნ გ ი ს ა ს უ ლ მ ა ო რ ბ ე ლ ი ა ნ ი ს ა მ გადმომცა, რომ ქალებს განზრახული აქვთ მოაწყონ დაზარალებულ ხალხის დამხმარე კომიტეტი. მე მოვუწონე ეს განზრახვა, მხოლოდ ეჭვი გამოვთქვი, არ დაამტკიცებენ მეთქი ასეთ კომიტეტს. მარიამ ვახტანგის ასულმა მაცნობა, რომ პრინციპიალური თანხმობა მეფის ნაცვლისა უკვე აქვს. მართლაც, ცოტა ხნის შემდეგ ასეთი კომიტეტი დაარსდა თ ა მ ა რ დ ვ ი თ ი ს ა ს უ ლ ი ს გ რ უ - ზ ი ნ ს კ ა ი ა ს ი და მ. ვ. ო რ ბ ე ლ ი ა ნ ი ს მეთაურობით. კომიტეტი მხნედ შეუდგა შეწირულების შეგროვებას. განსაკუთრებით გაზეთთა რედაქციების დახმარებით ფული მაშინ ბლომად შეგროვდა და უმეტეს წილად გურიაში დარიგდა. გურიაში უფრო ადრე დახმარების საქმე მოაწყო ჩვენმა მწერალმა ქალმა და მოღვაწემ ნ ი ნ ო ნ ა კ ა შ ი ძ ე მ, რომელსაც შემოწირული ფული ეგზავნებოდა დასარიგებლად. ნინო ნაკაშიძე ამ მოღვაწეობისთვის შემდეგში დააპატიმრეს კიდევ და გურიიდან გამოაძევეს.

დარბევისა და ჟღერის გარდა დამსჯელი რაზმები დიდძალ ხალხს ატუსაღებდნენ. ამბობდნენ, ალიხანოვმა უკვე ტფილისიდან წაიღო პროსკრიპციული სია, რომელშიაც შეტანილი იყო დასავლეთ საქართველოს ბევრი ცნობილი რევოლუციონერიო. სხვათა შორის, ალიხანოვმა განკარგულება გასცა დაეპატიმრებინათ გ ი ო რ გ ი ზ დ ა ნ ო ვ ი ჩ ი და სწორედ აქ მოხდა გიორგის მოხერხებული გადარჩენა, რომელზედაც ზემოთ მოგახსენებდით.

ზდანოვიჩს მაშინ ჰყავდა ერთი მეტად ერთგული მოსამსახურე ნასაღდათარი პოლონელი. საღამოს ეს მოსამსახურე აღელვებული შევარდა გიორგის კაბინეტში და მიაძახა:

– გიორგი ფელიქსოვიჩ! ჩვენ სახლს ყაზახები და პოლიციელები მოადგნენ, თავს უშველეთ! გიორგი უკანა კარებისაკენ გაიქცა, რათა ბაღში გასულიყო და იქედან გაქცეულიყო. მაგრამ დაინახა, რომ ყაზახებს მოევლოთ, ღობე შეეტეხათ და ბაღში შედიოდნენ. მაშინ გიორგი დაბრუნდა თავის საწოლ ოთახში და ლოგინში ჩაწვა, საბნები გადაიფარა ისე, რომ ზევიდან დაგებდათ, იფიქრებდით გაუმლელი ლოგინიაო. მოსამსახურეს უთხრა, მიიღე და უთხარი რომ მე დღეს დილით სოფელში წავედიო. მოსამსახურე გაიქცა შემოსასვლელ კარებისაკენ, სადაც უკვე ძალზე ზარს რეკდნენ. გაულო კარი და ოფიცერის შეკითხვაზე, სახლშია თუ არა ზდანოვიჩიო უპასუხა: *Никак нет, Ваше благородие. Они сегодня утром уехали в деревню.* ოფიცერი ყაზახებით ოთახში შევიდა. ყველა ოთახი დაბნელებული იყო, მარტო სასადილო ოთახში მაგადაზე იდგა სანათური. ოფიცერმა უბრძანა მოსამსახურეს, ოთახები მაჩვენეო. მანაც აიღო ხელში სანათური და გაუძღვა წინ ოფიცერს. შეიყვანა ჯერ კაბინეტში, მერე ზალაში, ბოლოს მიიყვანა საწოლ ოთახთან. გაალო კარი და სანათურით შეანათა, ოფიცერმა შეიხედა ოთახში, მოტრიალდა, დაბრუნდა კაბინეტში და შეუდგა ოქმის წერას. შეეკითხა მოსამსახურეს სად, რომელ სოფელში წავიდაო. *Не могу знать, ваше Благородие!*

ოფიცერმა ხელი მოაწერინა მოსამსახურეს ოქმზე და თავის ამალით სახლიდან წავიდა. ამ სასწაულებრივ გადარჩენის შემდეგ გიორგი დაუყოვნებლივ გაემგზავრა ერთ მახლობელ სოფელში. იქიდან ტფილისის ჩამოვიდა და თვეზე მეტი არალეგალურად ცხოვრობდა. ნ ი კ ო რ ე ვ ა ზ ი ს ძ ი ს ე რ ი ს თ ა ვ ი ს დახმარებით და სულთან-კრიმ-გირეის შუამდგომლობით მე-

ფის ნაცვალმა აპრილში განკარგულება გასცა, მარგანეცის საბჭოს თავმჯდომარე გიორგი ზდანოვიჩი განთავისუფლებულია დევნიდან.

ჩვენი გაზეთი დაწვრილებით ბეჭდავდა დასავლეთ საქართველოს აკლემის ამბებს. ერთ დღეს რედაქციაში მოულოდნელად მოგვივიდა ტფილისის გენერალ-გუბერნატორის ტიმოფევისგან უცნაური წინადადება:

«ქართულ გაზეთს «ცნობის ფურცელში» არა ერთხელ დაბეჭდილა ქუთაისის გუბერნი-იდან ისეთი წერილები და კორესპონდენციები, რომლებითაც რედაქცია ცდილობს აღნიშნოს იქ მყოფი ჯარის უწყესო მოქმედება. თუმცა რედაქტორი უკვე გავაფრთხილეთ, ყურადღებით მოპყრობოდა თანამშრომელთა მიერ მიწოდებულ ამბებს გაზეთის ერთს უკანასკნელ ნომერში მაინც მოთავსებულ იქმნა კორესპონდენცია იმერეთიდან. ამ კორესპონდენციაში გაზეთი ათას რამეს აბრალებს ჯარს: სახლების ცეცხლის წაკიდებას, მკვლელობას, ქალების გაუპატიურებას და სხვას. ყველა ამის გამო მე, ტფილისის გუბერნატორი წინადადებას ვაძლევ «ცნ. ფურცლის» რედაქტორს, შვიდი დღის განმავლობაში წარმოადგინოს დაურღვეველი საბუთები იმისა, რომ ამ შენიშვნაში დაბეჭდილი ამბები ნამდვილად მოხდა და არაა მოგონილი კორესპონდენტის მიერ. ამასთან ვაფრთხილებ რედაქტორს, თუ ამ ვადის განმავლობაში არ წარმოადგინა დამამტკიცებელი საბუთები, გაზეთი «ცნ. ფურცელი» დაიკეტება.».

ამგვარმა არაჩვეულებრივმა წინადადებამ ძალიან გაგვაკვირვა და ქალაქში სენსაციაც გამოიწვია. რედაქციაში ბევრი მოდიოდა ამბის გასაგებად. მახსოვს, მოვიდნენ ს.-დემოკრატები და მუშები, შეგვეკითხნენ, _ რას აპირებთო.

ჩვენ ვუთხარით:

_ პასუხის გაცემას ვაპირებთ და თადარიგსაც უკვე შევუდექით. მართლაც იმავე დღეს ვაფრინეთ კაცი ქუთაისში და შევუთვალეთ ქუთაისის კომიტეტს და ჩვენს იქაურ კორესპონდენტებს _ პეტრე ყიფიანს და დ. ავალიანს სამი ოთხი დღის განმავლობაში შეეკრიბათ რაიმე ოფიციალური დოკუმენტები, ოქმები ან განკარგულებები _ და ჩვენთვის საჩქაროდ გამოეგზავნათ. ხუთი დღის შემდეგ მართლაც მოგვივიდა ცოტაოდენა საინტერესო დოკუმენტი, და 24 მარტისათვის მე შევუდექი გაზეთის სათანადო ნომრის დამზადებას გენ.-გუბერნატორის საპასუხოდ. ნომერი იწყებოდა მოწინავე წერილით ამ სათაურით «დაურღვეველი საბუთები».

მე ვწერდი: უწინარეს ყოვლისა, უნდა აღვნიშნოთ, რომ ჩვენ თავი დამნაშავედ არ მიგვაჩნია. ჩვენ ჩვენს მოვალეობას ვასრულებდით და ვასრულებთ ისე, როგორც გვესმის პრესის დანიშნულება. ჩვენ არ შეგვეძლო გავჩუმებულიყავით, როცა ქვეყანა აიკლეს და ხალხი ააწიოკეს, როცა მთელი დასავლეთი საქართველო და აღმოსავლეთ საქართველოს დიდი ნაწილი გაუგონარ ტანჯვა-ვაებაში ჩააგდეს. პირიქით, ჩვენ დავაშავეთ ხალხის წინაშე, რომ უფრო მედგრად და უფრო გაბედულად ვერ დავიცავით დატანჯული სამშობლო მხარე. მაგრამ ჩვენმა მკითხველებმა იციან ის «საპატიო მიზეზები», რომელნიც ხელ-ფეხს გვიბორკავდნენ და გვიშლიდნენ უფრო ნათლად გამოგვექვავნებია მძვინვარე «დამსჯელების» მოქმედება. ბ-ნი ტფილისის გენ.-გუბერნატორი მოითხოვს ჩვენგან «დაურღვეველ საბუთებს» ამ საშინელებისას. რაღა საბუთებია იქ საჭირო, სადაც ქვანიც კი ღაღადებენ. ვინც თავის თავს შრომას მიაყენებს და დასავლეთ საქართველოსაკენ გაემგზავრება, ვაგონიდან გამოსვლაც არ დასჭირდება _ ისედაც დაინახავს «დაურღვეველ საბუთებს». ხაშურიდან დაწყებული შავ ზღვამდე საშინელი ნანგრევები უტყუარად მოწმობენ იმ «გმირობას», რომლის მეოხებით მუდამ აყვავებული მხარე მიწასთანაა გასწორებუ-

ლი. დედამიწა ხალხის ცრემლითა და სისხლითაა გაჟღენთილი. ჩვენ, ჩვენს ერს ეს საბუთები არ სჭირია: მან ყველაფერი გადმოსცა და თვითონ, ყველაფერი თავის თვალთ ნახა, ყველა დამნაშავეს იცნობს და არასოდეს არ დაივიწყებს.

მაგრამ ბ-ნ გენ.-გუბერნატორს არ სჯერა, რომ ასეთ ფაქტებს ადგილი ჰქონდა. არა სჯერა, რომ ამის ჩამდენი ჯარი ყოფილიყოს: მას გაზეთების არაფერი სწამს და სხვა საბუთები უნდა. როგორც ოფიციალური პირი, ის ოფიციალურ წყაროებს ენდობა და ამიტომაც, თანახმად გენ.-ალიხანოვის ოფიციალურის დეკემბრისა, უარყოფს ჩვენს ცნობებსა და ბრალდებებს და მოითხოვს «დაურღვეველ საბუთებს».

კანონით, ლოლიკით, სამართლით (რითაც გინდათ) ამგვარ შემთხვევაში საჭირო იყო ჩვენი სამართალში მიცემა. მაშინ ჩვენ შეძლება მოგვეცემოდა მრავალ მოწმეთა დახმარებით, ოფიციალურ მიწერ-მოწერისა და საბუთების მოთხოვნით, მოხელეთა ჩვენების ჩამორთმევით და ბევრ სხვა კანონიერ ღონისძიებით. სრული ჩვენი სიმართლე დაგვემტკიცებინა. მაშინ ტვ. გენ.-გუბერნატორიც დარწმუნდებოდა, ვინაა მართალი და ვინ სტყუის და მთავრობაც გაარჩევდა ნამდვილ დამნაშავეთ, თუ კი სურს მათი აღმოჩენა. მაგრამ გენ.-გუბერნატორმა არ მოისურვა სასამართლოსათვის მიმართვა და ამრიგად ჩვენ გაჭირვებულ მდგომარეობაში ჩავგავდო.

მართლაც, გაითვალისწინეთ ის პირობები, რომელიც გვიშლის «დაურღვეველ საბუთების» წარმოდგენას: 1) არც ერთი მთავრობის დაწესებულება და მოხელე პირი ოფიციალურად ჩვენ საბუთებს არ გადმოგვცემს; 2) ქუთაისის გუბერნიაში და ქართლში ისეთი რეჟიმია ეხლა, რომ შეუძლებელია ჩვენი კერძო გამომძიებლები თავისუფლად მივიდნენ და საბუთები შეჰკრიბონ; 3) ხალხი ისე შეშინებული და თავზარდაცემულია რეპრესიებისაგან, რომ ვერ გაჰბედავს ყოველისფრის გადმოცემას; 4) მოწმედ ვერავინ დაგვიდგება იმის შიშით, რომ მეორე დღესვე დასწავენ და გაანადგურებენ. აქედან ცხადად სჩანს, რომ სანამ საქართველოში სამხედრო წესებია, სანამ დაზარალებულთა კარებზე ზარბაზნები სდგას, ჩვენ ხელ-ფეხ შებორკილები ვართ და გავვიჭირდება გენ.-გუბერნატორის ცნობისმოყვარეობის დავამყოფილება. მიუხედავად ამისა, ჩვენ მაინც ვცდით და ზოგიერთ ფაქტს და საბუთებს მივაწვდით ბ-ნ. გენ.-გუბერნატორს.

მეთაურ წერილის შემდეგ იწყებოდა «დაურღვეველ საბუთების» ჩამოთვლა. პირველად აღნიშნული იყო ის ქალაქები და დაბა-სოფლები, რომლებიც დამსჯელ რაზმებმა გადასწვეს, ამნაირად: 1) 1 იანვარს ალიხანოვის ჯარის მოწინავე რაზმი ხაშურში მივიდა. 1 და 2 იანვარს ხაშური ნახევრად განადგურებულ და გადაძვარ იქნა; დუქნები და ბევრი კერძო სახლი გაძარცვეს; 2) 7 იანვარს გადასწვეს ხარაგოულის უმეტესი ნაწილი და სხვა. სულ ჩამოთვლილი იყო 20 გადაძვარი და გაძარცული დაბა-სოფელი. ამას არავითარი ოფიციალური დოკუმენტებით დამტკიცება აღარ უნდოდა, ვინაიდან თვით ნანგრევები ღალატდებდნენ.

ამის შემდეგ იწყება ოფიციალური წყაროების ჩამოთვლა, ამნაირად: ქუთაისის პოლიცემისტრის რაპორტი გუბერნატორის სახელზე № 386. 1 თებერვალი 1906 წელი. «27 იანვარს დამით ყაზახებმა გაძარცვეს, დაანგრიეს და კლიტეები დაჰგლიჯეს შემდეგ პირთა მაღაზიებსა და დუქნებს» ჩამოთვლილია 36 მაღაზია, დუქანი და კერძო სახლი, რომელთა პატრონებს რამდენიმე ასი ათასი მანეთის ზარალი მიაყენეს. ამ რაპორტს მიჰყვება 12 ამგვარივე რაპორტი ქუთაისის პოლიცემისტრის. ქუთაისის, მაზრის უფროსის, შორაპნის მაზრის უფროსის, სენაკის მაზრის უფროსის და სხვათა.

შემდეგ დაბეჭდილია ქუთაისის ადმინისტრაციის მიწერილობები პროკურორის და გამომძიებლის სახელზე, რომლებშიაც აგრეთვე აღნიშნულია აკლების და გაძარცვის ამბები.

შემდეგ მიდის საბუთები თვით დაზარალებულთა და მოწმეთა ხელმოწერილები, ამნაირად: «შორაპნის მაზრის სოფელ დურევში ღამე ყაზახები თავს დაეცნენ ამ სოფლის მცხოვრებს მათე ხარშალაძეს, აწამეს თვით მათე. მხოლოდ იმის მეზობლის 13 წლის ქალი გააუპატიურეს.

მეორე დღეს დატანჯული ქალი სოფელ კორბოულში წაიყვანეს ფერშალთან საექიმოდ. ამ ამბავს ვამოწმებთ (რამდენიმე ხელის მოწერა) და სხვა სულ ამგვარი საბუთი ხუთმეტამდე.

შემდეგ მოყვანილი გვაქვს დეპეშები და წერილები, რომელთა ავტორები აცხადებენ, მზად ვართ, თუ საჭიროება მოითხოვს, დავამოწმოთ მრავალი საზიზღარი ამბავი, რომელიც დამსჯელმა რაზმებმა დასავლეთ საქართველოში ჩაიდინესო. მოგვყავს აქ ორი დეპეშა: პირველი მოგვივიდა მოსკოვიდან ცნობილ კავკასიელ ჟურნალისტის ო რ ე ს ტ ს ი ო ვ ი ნ ი ს ა გ ა ნ: «ეს არის ეხლა წავიკითხე დეპეშები, მუქარა, რომელითაც ტფ. გენ-გუბერნატორს მიუმართავს «ცნობის ფურცლისათვის». ვამოწმებ, მე თვითონ ადგილობრივ, დასავლეთ საქართველოში დავრწმუნდი, რომ ცეცხლის წაკიდება, მარცვა-გლეჯა და ხალხის ხოცვა ხაშურიდან ქუთაისამდე, სულ ჯარის მოქმედებაა».

შემდეგ ჩემ წერილში მოყვანილია ოფიციალური ამონაწერი თავად-აზნაურთა საგანგებო კრების ოქმიდან და ქუთაისის საქალაქო საბჭოს სხდომის ოქმიდანაც ამავე აკლებისა და მარცვა-გლეჯის შესახებ.

ერთი სიტყვით, გაზეთის მთელი ნომერი (10 გვერდი) დაჭერილია სავაშო რიცხვის საბუთებით, რომელთაც ერთხელ კიდევ გადაშალეს საზარელი სურათი დასავლეთ საქართველოს მაშინდელი აკლებისა. მთელი ნომერი ჩვენმა თანამშრომელმა შ ი ო ჩ ი ტ ა მ ე მ რუსულად გადათარგმნა და პ ა რ თ ე ნ გ ო თ უ ა ს გადავეცით «ვოზროჟდენიაში» დასაბეჭდად, რადგან გვეშინოდა, რომ ჩვენი გაზეთი იმ დამესვე არ დაეკეტათ. მეორე დღეს ეს ნომერი სათანადო მიმართვით ჩვენმა რედაქტორმა ა ლ . ჯ ა ბ ა დ ა რ მ ა გენერალ ტიმოფეევს ჩააბარა.

იმ დამესვე ჩვენი რედაქცია გაჩხრიკეს. ბევრი ხელნაწერი წაგვართვეს და გამოგვიცხადეს, რომ გაზეთი დაკეტილია. გენერალ გუბერნატორმა მოწოდებაში აღნიშნულ მუქარას გადააქარბა კიდევ. რედაქტორ ა ლ . ჯ ა ბ ა დ ა რ ს აევრძალა ქალ. ტფილისში და ტფ. მაზრაში ცხოვრება სამხედრო წესების მოხსნამდე.

ქართველთა გამომცემელმა წიგნების ამხანაგობამ ამის შემდეგ სხვადასხვა მოსაზრების ძალით უარი სთქვა გაზეთის გამოცემის გაგრძელებაზე. მაშინ ჩვენი პარტიის მთავარმა კომიტეტმა დაადგინა თავის ხარჯით გამოეცა «ცნ. ფურცლის» მაგიერ გაზეთი. რამდენიმე დღის შემდეგ გამოვიდა კიდევ გაზეთი «შრომა» ჯერ ა ლ . დ ი ა ს ა - მ ი ძ ი ს და შემდეგ გ რ ი გ ო ლ რ ც ხ ი ლ ა მ ი ს რედაქტორობით და გამომცემლობით.

ზემოთ დამავიწყდა მეთქვა, რომ გენერალმა ა ლ ი ხ ა ნ ო ვ მ ა ქუთაისში შესვლის დროს, თავის ადგილებიდან მოხსნა გუბერნატორი ს ტ ა რ ო ს ე ლ ს კ ი და ვიცე-გუბერნატორი ა ლ . ყ ი ფ შ ი - მ ე . ჟანდარმების თანხლებით ისინი ტფილისში გამოისტუმრა.

ერთ კვირა დღეს ჩვენი ა ლ ე ქ ს ა ნ დ რ ე ყ ი ფ შ ი მ ე რედაქციაში შემოვიდა ჩვეულებრივის ხმამაღალი ქაქანით:

– გიორგი ლასხიშვილო, ჩემი ხელით დაგადრჩობ. ეს რა ხათაბალაში გამხვიე... თუ სულელი არ ვიყავი, _ ფედერალისტებისაგან ვიცე-გუბერნატორობა როგორ მივიღე!

ჩვენ დავამშვიდეთ ალექსანდრე.

– მოიცა კაცო, აი, მალე კადეტების სამინისტრო შესდგება, მაშინ გუბერნატორობასაც შემოგთავაზებენ.

«შრომამ» ისევ განაგრძო დაწვრილებით დასავლეთ საქართველოზე წერა, შემდეგ სოც.-რევოლუციონერების რაღაც მოწოდება დაბეჭდა. ყველა ამის გამო გაზეთი მალე დაგვიხურეს და გ რ ი გ ო ლ რ ც ხ ი ლ ა მ ე პასუხისგებაში მისცეს. აქვე აღვნიშნავთ, რომ იგი სასამართლოს სხვადასხვა ინსტანციებმა სამჯერ გაასამართლეს და მხოლოდ 1909 წელს გაათავეს მისი საქმე: ერთი წლით დატუსაღება მიუსაჯეს.

«შრომის» შემდეგ გამოვიდა «ისარი», მერე «ამირანი», «დროება» და სხვა გაზეთები, სახელები არც კი მახსოვს.

მაღლე გაზეთისთვის კომიტეტმა საკუთარი სტამბაც შეიძინა, რომელიც რედაქციასთან ერთად მოვათავსეთ ელისაბედის (ახლა კლარა ცეტკინის) ქუჩის ბოლოში, მილოვის სახლში. ამ სტამბის შექმნაში ჩვენი პარტიის სამხედრო ორგანიზაცია დაგვეხმარა.

ერთხელ სამხედრო ორგანიზაციამ მთავარ კომიტეტში წინადადება შემოიტანა ღუმეთის ხაზინის ექსპროპრიაციის შესახებ. კომიტეტმა განიხილა ეს წინადადება და უარი სთქვა – პარტია ამ საქმეს ვერ იკისრებსო.

იყო მაგალითები, რომ ამგვარ ექსპროპრიაციებს იმ დროში უწესოება და დეზორგანიზაცია შეჰქონდა უფრო მეტ დისციპლინის მქონე პარტიებში, ვიდრე ჩვენი პარტია იყო. მაგალითად, პოლონეთის ს. პ. ს.-ის პარტიაში ერთმა ექსპროპრიაციამ მთელი აურზაური და არე-დარევა გამოიწვია. გარდა ამისა, იყო შემთხვევა, როცა ხაზინიდან წაღებული ფული მთავრობამ ადგილობრივ მოსახლეობას გადაახდევინა. კომიტეტის უარის შემდეგ ჩვენმა სამხედრო ორგანიზაციამ მაინც მოაწყო ღუმეთის ხაზინის ექსპროპრიაცია კერძოდ თავის ნებითა და პასუხისმგებლობით. ეს საქმე კარგად ჰქონდათ განზრახული, კარგი გეგმა ჰქონდათ შემუშავებული. ღუმეთის ადგილობრივ კომანდის უფროსის სახელზე დამზადებულ იქნა მთავარ სამხედრო შტაბის მოწერილობა იმის შესახებ, რომ ღუმეთის ხაზინის დარაჯობა ადგილობრივ კომანდის მაგიერ უნდა ჩაჰზარდეს ტფილისიდან საგანგებოდ გამოგზავნილ რაზმს. დამე თორმეტიოდე ახალგაზრდა ყმაწვილი, ზოგი ჩვენი პარტიისა, ზოგი უპარტიო სათანადო სამხედრო ტანსამოსში გამოწყობილი და თოფებით შეიარაღებული ღუმეთს მივიდა და ხაზინის სადარაჯო რაზმის უფროსს გადასცა მთავარ შტაბის ზემოხსენებული ყალბი მიწერილობა. როცა სადარაჯო რაზმი მოიხსნა და წავიდა, ჩვენები შევიდენ ხაზინაში, ხელფები შეუკრეს იქვე მცხოვრებ ორ მსახურს, ყუთებიდან ამოიღეს 300 ათას მანეთზე მეტი ფული და წინადადეგ დამზადებულ ფურგონით საჩქაროდ მცხეთისაკენ გასწიეს, მაგრამ ამ კარგად განზრახულსა და აღსრულებულ საქმეს ბოლო მაინც ცუდი აღმოაჩნდა; ადმინისტრაციამ კვალს მიაგნო და დააპატიმრა ერთი თუ ორი უპარტიო მონაწილე, რომელთა ჩვენებით საქმე გამომჟღავნდა. დააპატიმრეს ამ საქმის ორგანიზატორები შტაბს-კაპიტანი იოსებ გედევანიშვილი და ოფიცერი ლადო ცაგარელი. დააპატიმრეს აგრეთვე ექსპროპრიაციის უშუალო მონაწილენი პარტიის წევრები ვ. თაქთაქიშვილი, ი. ვ. ციმა-კურიძე და სხვები. რამდენიმე კაცმა თავს უშველა საზღვარგარეთ გაქცევით, მათ შორის ძმებმა კერესელიძეებმა.

მთავრობამ შვეიცარიას მოსთხოვა ამათი გაცემა, მაგრამ შვეიცარიის სასამართლოს გაეგზავნა ჩვენი პარტიის მოწმობა, რომ ექსპროპრიაცია პოლიტიკურის მიზნით იყო მოხდენილი და შვეიცარიის მთავრობამ უარჰყო რუსეთის შუამდგომლობა კერესელიძეების გაცემის შესახებ. დანარჩენები შემდეგ წელს გასამართლებულნი იყვნენ: გედევანიშვილს და ცაგარელს ჩამოერთვათ სამხედრო ღირსება და ორ-ორი წლით ციხე მიესაჯათ, ახალგაზრდები: თაქთაქიშვილი, ციმაკურიძე და სხვანი კატორღაში გაიგზავნენ. წამოღებულ ფულიდან ნაწილი მცხეთაში გატაცების დროს გზაში დაეკარგათ, ნაწილი მონაწილეებს დაურიგდა, დანარჩენი სამხედრო ორგანიზაციამ გაუნაწილა ტფილისის და ქუთაისის კომიტეტებს და თავის საჭიროებასაც მოახმარა.

აი, ამ ფულით შეიძინა მთავარმა კომიტეტმა საკუთარი სტამბა, რომელშიაც იბეჭდებოდა გაზეთები და პარტიის სხვადასხვა გამოცემები.

XXIX

პირველი პოლიტიკური არჩვნები რუსეთში და ჩვენში. –

პირველი სათათბირო. _ ბაასი ნიკო ნიკოლაძესთან და ილია ჭავჭავაძესთან. _ განხეთქილება ჩვენს პარტიაში. _ შიო ჩიტაძის ბარბაროსულად მოკვლა. _ მეორე პოლიტიკური არჩევნები. _ ვარლამ ჩერქეზიშვილი. _ ფერეიდანელ ქართველების ჩამოსვლა. _ კონგრესი ფინლანდიაში

დაიწყო რუსეთში პირველი პოლიტიკური არჩევნები პირველ პარლამენტისთვის.

არჩევნების მოახლოებისას სოციალისტურ და სარევოლუციო პარტიებში კამათი გაჩაღდა იმის შესახებ _ მიეღოთ ამ პარტიებს მონაწილეობა საპარლამენტო არჩევნებში, თუ არა. სრულიად ბუნებრივია, რომ სარევოლუციო პარტიებში ბოიკოტისადმი განწყობილება სუფევდა. რევოლუციის საბოლოო მიზნები მიღწეული არ იყო, ყოველ შემთხვევაში გამარჯვება სრული არ იყო თვითმპყრობელობაზე, ხოლო საპარლამენტო არჩევნებში მონაწილეობის მიღება თითქო მოასწავებდა, რომ მეზრდოლნი შეურიგდენ რევოლუციის დასრულების აზრს. კამათის დაწყებისას ბოიკოტისტები თითქოს იმარჯვებდენ, მაგრამ მალე გამოირკვა, რომ უმრავლესობა მონაწილეობის მომხრე იყო. ამათი არგუმენტაცია მარტივი იყო და მართალიც: საპარლამენტო არჩევნებში მონაწილეობის მიღება სრულიადაც არ ნიშნავს იმას, რომ ჩვენ ხელს ვიღებთ რევოლუციის განგრძობაზე. პირიქით, საშუალება გვძლევს არჩევნებში აგიტაციით პროპაგანდა გავწიოთ, ხოლო საპარლამენტო ტრიბუნა უძლიერესი იარაღი იქნება სარევოლუციო პარტიების ხელში ბრძოლის განსაგრძობადაც.

ყველაზე უფრო გვიან ბოიკოტზე ხელი ჩვენმა პარტიამ აიღო. საქმე ისაა, რომ იმხანად ჩვენ საკმაოდ ძლიერი მემარცხენე ფრთა გვყავდა, რომელშიაც, სხვათა შორის, მოიკალათა რამდენიმე «თანამგრძობმა» ანარქისტმაც. აი, ამ ფრთის ზეგავლენით ჩვენ პარტიაში მძლავრი ბოიკოტისტური განწყობილება სუფევდა. როცა საკითხი რაიონების კრებებზე დადგა, უმრავლესობამ ბოიკოტი გადასწყვიტა და მთავარი კომიტეტიც ჯერ ამას დაემორჩილა, მაგრამ შემდეგ გადასწყვიტა ფედერალურ საბჭოს მოწვევა და ამ საკითხის იქ გადაწყვეტა. იმ დროს ჩვენ გვქონდა ასეთი დაწესებულება: ფედერალურ საბჭოს შეადგენდა ყველა საქალაქო და სამაზრო კომიტეტების თითო წარმომადგენელი და მთავარ კომიტეტის სამი წევრი. ამ საბჭომ ხმის უმეტესობით უარყო ბოიკოტის ტაქტიკა, მაგრამ ამასობაში დრო გავიდა, უკვე ზოგან პირველ საფეხურის არჩევნებიც დაიწყო და სოფელმა გორის მაზრაში, რომელიც ჩვენი გავლენის სფეროში იყო, არჩევნებზე უარი სთქვა. ამრიგად ჩვენი პარტია დაგვიანებით შევიდა საარჩევნო კამპანიაში. მიუხედავად ამისა, ჩვენ მაინც თვალსაჩინო როლი ვითამაშეთ ამ პირველ საპარლამენტო არჩევნებში. რასაკვირველია, ჩვენ არ შეგვეძლო დიდი მეტოქეობა გაგვეწია უძლიერეს ს.-დ. პარტიისთვის, მაგრამ მათ შემდეგ ამომრჩეველთა მეტი რიცხვი ჩვენი იყო. მაგალითად, ქუთაისის გუბერნიაში სულ იქმნა არჩეული 42 ამომრჩეველი, რომელთაც საბოლოოდ უნდა აერჩიათ დეპუტატები. ამ 42 კაცში, ს.-დ. იყო 22, ს.-ფ. 16 და კადეტი 4.

ტფილისში ჩვენი პარტია საარჩევნო შეთანხმებით შეეკრა რადიკალების და ქართველ ავტონომისტების პარტიებს. შეთანხმების ლოზუნგი იყო _ ტაქტიკური საარჩევნო ბლოკი იმ პარტიებთან, რომელნიც აღიარებენ დამფუძნებელ კრების მოწვევის საჭიროებას და მხარს უჭერენ ფართო ადგილობრივ პოლიტიკურ თვითმართველობას. ტფილისში ჩვენ სასტიკად დავმარცხდით. ვერც ერთ საარჩევნო ნაწილში ამომრჩევლები ვერ გავიყვანეთ, მხოლოდ საგუბერნიო ამომრჩეველთა შორის გვყავდა საკმაო რიცხვი. ტფილისისა და ქუთაისის გუბერნიებში სოც.-დემოკრატებმა გაიმარჯვეს: ყველა დეპუტატი ამ პარტიას ეკუთვნოდა. ტფ. საგუბერნიო კურიაში ერთი ჩვენი პარტიის წევრი მოჰყვა, სახელდობრ ი ო ს ე ბ ბ ა რ ა თ ა შ ვ ი ლ ი, რომელიც დეპუტატადაც გავიდა. ბათუმის საარჩევნო ოლქიდან გავიდა კადეტი პ რ ო კ ო ფ ი შ ა რ ვ ა შ ი ძ ე, დანარჩენები ჩვენი ქვეყნიდან პირველ სახელმწიფო სათათბიროში ს.-დემოკრატები გავიდნენ.

საერთოდ ამიერ-კავკასიაში არჩევნები შეგვიანებით მოხდა. პეტერბურგში სათათბირო უკვე გაიხსნა, როცა ჩვენში არჩევნები გრძელდებოდა. უკვე სეფე-სიტყვა წარმოთქმული იყო და სათათბირო ამზადებდა პასუხს. რასაკვირველია ამ პასუხში უნდა ყოფილიყო მოთხოვნები განაპირა ქვეყნების შესახებ და ჩვენი საზოგადოება ძალიან სწუხდა, რომ საქართველოს დეპუტატები ჯერ პეტერბურგში არ იყვნენ და თავის სიტყვას ვერ მიუმატებდნენ სხვების მოთხოვნებს. პოლონელები და სხვა ერები ავტონომიაზე ლაპარაკობდნენ, სათათბიროში დიდძალი მომხრე იყო ავტონომიისა, ცნობილ დეპუტატების ლ ე დ ნ ი ც კ ი ს და კ უ ზ მ ი ნ-კ ა რ ა ვ ა ე ვ ი ს მ ე თ ა უ რ ო ბ ი თ დაარსებულ იქნა იმათი განსაკუთრებული ბიუროც, რომელშიაც მონაწილეობის მისაღებად მიწვეული იქნა აგრეთვე ი ლ ი ა ჭ ა ვ ჭ ა ვ ა მ ე.

ყველას ახსოვს, რა ბედი ეწია პირველ სათათბიროს. ჯერ სანამდი ის შეიკრიბებოდა თვითმპყრობელმა ბიუროკრატია ვიტტეს სამინისტრო გადააყენა და პრემიერობა დახვსებულ გ ო რ ე მ ი კ ი ნ ს ჩააბარა. ამით ძველმა რეჟიმმა სასვებით ცხადვყო, რომ იგი არავითარ ანგარიშს არ უწევდა სახელმწიფო სათათბიროს, რომლის უდიდესი ნაწილი კონსტიტუციის მომხრე იყო. დაიწყო ბრძოლა ძველ რეჟიმსა და პირველ პარლამენტს შორის და სამი თვის შემდეგ, როგორც იცით, პარლამენტი გარეკეს და დაიწყო სასტიკი რეაქციის ხანა: დაარსდა სამხედრო-სავლელე სასამართლოები, დაიწყო მებრძოლ ხალხის ხვრეტა, ამოდრავდა ხულიგნობა, შეიზღუდა კრებების და პრესის თავისუფლება და სხვა. ამ რეაქციონურ პოლიტიკის ხელმძღვანელობა სტოლიპინს ჩააბარეს.

გარეკილი დეპუტატები ფინლანდიის ქალაქ ვიბორგში შეგროვდნენ და იქ გამოსცეს ცნობილი მოწოდება რუსეთისადმი, სადაც იწვევდნენ ხალხს: გადასახადს ნუ გადიხდი, სამხედრო ბეგარას ნუ მოიხდი, წინააღმდეგობა გაუწიე მთავრობას იმ დრომდე, სანამ დამფუძნებელი კრება არ იქნება მოწვეული. ამ მოწოდებისათვის ყველა დეპუტატი, ვინც ხელი მოაწერა, პასუხისგებაში იყო მიცემული და სამ-სამი თვით ყველანი ციხეში ჩასვეს, მათ შორის ჩვენი დეპუტატი ი. ბ ა რ ა თ ა შ- ვ ი ლ ი ც. სამწუხაროდ, ვიბორგის მოწოდებას დიდი არაფერი გავლენა მოუხდენია ხალხზე.

ამის გამო მახსოვს ერთი საინტერესო შეხვედრა და ბაასი უფრო ადრე, ვიდრე სახელმწიფო სათათბიროს დაითხოვდნენ, მომიხდა ნ ი კ ო ნ ი კ ო ლ ა მ ე ს თ ა ნ მ გ ზ ა ვ რ ო ბ ა ტ ფილისიდან ქუთაისამდე. ნიკო ნიკოლაძე უკმაყოფილო იყო პირველ სათათბიროსი და იწინასწარმეტყველა კიდევ მისი ბედი. დაახლოებით ნიკომ შემდეგი სთქვა:

— სახელმწიფო სათათბიროში ბევრი გამოჩენილი ინტელიგენცია, მეცნიერი, ორატორი და საზოგადო მოღვაწე, მაგრამ საუბედუროდ სახელმწიფო მოღვაწე ძლიერ ცოტა არის. მათ სრულიად ალლო ვერ აუღეს მომენტს და იმითი არ დაუწყიათ საქმე, რითაც უნდა დაეწყოთ. კადეტების წარმომადგენელს, რომელიც პირველად ავიდა საპარლამენტო ტრიბუნაზე, პირველი სიტყვა ამნისტიის შესახებ კი არ უნდა ეთქვა, ეს მემარცხენეებს უფრო შეეფერებოდათ და კადეტები მხარს დაუჭერდნენ; კადეტების პირველი სიტყვა ომს უნდა შეხებოდა. მთელი რუსეთი საგონებელში იყო ჩავარდნილი დამარცხების გამო; მთელი რუსეთი მწვავე სირცხვილს განიცდიდა იმის გამო, რომ უზარმაზარი რუსეთი პატარა იაპონიამ სასტიკად დაამარცხა. პარლამენტის ხელმძღვანელ პარტიას უნდა ესარგებლა ამით და მოეთხოვა საპარლამენტო კომისიის დანიშვნა იმ მიზეზების გამოსარკვევად, რომელთაც ასეთ სირცხვილში ჩააგდეს რუსეთი და იმ დამნაშავეთა მოსაძებნად, რომელთა ბოროტმოქმედების წყალობით რუსეთის უძლიერესმა ჯარმა ორი წლის განმავლობაში ერთი გამარჯვებაც კი ვერ იგემა. კადეტების ასეთი განცხადება გამოძახილს მთელს რუსეთში იპოვიდა, მთელი ხალხის თანაგრძნობა პარლამენტის მხარეზე იქნებოდა, მთავრობაც უარს ვერ გაბედავდა ასეთ მოთხოვნაზე და იძულებული გახდებოდა სხვა საკითხებშიაც დათმობის გზას დადგომოდა. ამის მაგიერ სათათბირო შეუდგა

სარეგულაციო აგიტაციას და უმრავლესობის თანაგრძობა დაჰკარგა. ამ პირობებში მოსალოდნელია მთავრობამაც ბრძოლის გზა აირჩიოს და, შეიძლება სათათბიროც დაითხოვოსო.

მახსოვს, ამავე საგნებზე უფრო ადრე ილია აქავე ჰქავედა. თანაც მქონდა საუბარი. მაშინ არჩევნებიც არ იყო დასრულებული და ილიას შევეკითხე საერთოდ რუსეთის რეგულაციაზე.

ილია იმ აზრის იყო, რომ რუსეთის რეგულაციის მამოძრავებელი ძალა _ აგრარული საკითხია. ქვეყნის უმრავლესობა გლეხობა არის, სთქვა ილიამ. ამაზე დაყრდნობილი სახელმწიფოს კეთილდღეობა, და სწორედ ეს წოდებაა ცუდყოფაში ჩაყენებული. რუსეთში დიდია გლეხთა მიწათმფლობელობის კრიზისი და აი, ამ მხარეს უნდა მიექცეს მთავარი ყურადღება. რუსეთი თავისებური ისტორიისა და კულტურის მქონეა. არ ვფიქრობ, რომ ის წავიდეს დასავლეთ ევროპის ჩვეულებრივი გზით. მისი განმათავისუფლებელი მოძრაობა შეიძლება საშინელ სტიქიურ «ბუნტად» გადაიქცეს და გლეხთა ამოძრავებულმა ძალამ ქვა-ქვაზედაც არ დასტოვოს. ამ ცეცხლს მორიდება უნდა. პარტიებმაც, მთავრობამაც ანგარიში უნდა გაუწიონ ამას და რეგულაციის გაღრმავების მაგიერ დაუყოვნებლივ შეუდგნენ აგრარულ პრობლემის მშვიდობიანის გზით მოწესრიგებასაო.

საზოგადოდ ილია პესიმისტურად იყო განწყობილი და არაფერ კარგს არ მოელოდა რუსეთის რეგულაციისაგან.

***

1906 წლის მეორე ნახევარში უნდა მომხდარიყო ჩვენი პარტიისათვის მეტად დიდმნიშვნელოვანი კონფერენცია. უნდა მიგველო და საბოლოოდ დაგვემტკიცებინა პარტიის პროგრამა. ამ პროგრამის შედგენა და დასაბუთება, თანახმად ჟენევის კონგრესის რეზოლუციისა და პირველი პროგრამისა, მინდობილი ჰქონდა მთავარ კომიტეტის წევრს გ. რ. რ. ც. ხ. ი. ლ. ა. მ. ე. ს. ეს საქმე იმიტომ იყო დიდმნიშვნელოვანი ჩვენი პარტიისათვის, რომ იმხანად დიდ შინაურ ბრძოლასა და კრიზისს განვიცდიდით. პარტიაში სამი სხვადასხვა ფრთა გაჩნდა: მემარჯვენე ფრთა უფრო ჩვენ ეროვნულ პროგრამის მომხრე იყო და სოციალიზმს ნაკლებ იზიარებდა; მემარცხენე ფრთა ანარქოსინდიკალიზმისაკენ მიაქნებდა პარტიას და მხოლოდ ცენტრი ადგა მტკიცედ ს. ფ.-ის პირველ საფუძვლებსა და მიმართულებას. მომავალ კონფერენციაზე უნდა მომხდარიყო გადაწყვეტი ბრძოლა და პარტიის საბოლოოდ ჩამოყალიბება. ჩვენამდე მოაწია ხმამ, რომ ჩვენი პარტიის თანამგრძობი ანარქისტები კ. ო. მ. ა. ნ. დ. ო. გ. ო. გ. ე. ლ. ი. ა. და მ. ი. ხ. ა. კ. ო. წ. ე. რ. ე. თ. ე. ლ. ი. ჩვენ მემარცხენე ფრთასთან ერთად ძლიერ იერიშს აშხადებდენ. მთავარ კომიტეტს სასურველად არ მიაჩნდა ანარქისტების ასეთი აქტიური ჩარევა ჩვენს პარტიულ საქმეებში, მაგრამ არავითარ ზომებს არ იღებდა. მე პირადად, კომიტეტის დაუკითხავად და ჩემის პასუხისმგებლობით გადავდგი ერთი ნაბიჯი. მოვიწადინე გოგელიასთან და წერეთელთან მოლაპარაკება. ჯერ გოგელიასთან მივედი, ავუსხენი პარტიის მდგომარეობა, ვუმტკიცებდი ჩვენი პარტიის არსებობის საჭიროებას.

_ თქვენი და მიხაკოს ჩარევა მხოლოდ არეგ-დარეგვას შემოიტანს საქმეში, გამოიწვევს განხეთქილებას პარტიაში. ანარქიზმის საქმეს ეს დახმარებას ვერ გაუწევს, ჩვენი პარტიის არსებობას კი განსაცდელში ჩააყენებს. ჩვენ ბევრი გვყავს მემარცხენე ახალგაზრდობა, რომელიც შეიძლება ადვილად გადავარდეს ანარქიზმში. მე მგონია თქვენს ინტერესსაც არ უნდა შეადგენდეს ს.-ფედერალისტების პარტიის დანგრევა საქართველოში. მართალია, თქვენი ჩარევა და მემარცხენეების მომორებაც ვერ მოსპობს ჩვენს პარტიას, მაგრამ რად გინდათ ხანგრძლივი კრიზისი გამოიწვიოთ პარტიის ცხოვრებაში. მე პირადად გთხოვთ, კონფერენციას ნუ დაესწრებით და პროგრამის თქვენს კონტრ-პროექტს (ჩვენ გვითხრეს, რომ ასეთი პროექტი მზადა გაქვთ) _ კრებას ნუ წარუდგენთ მეთქი.

გოგელიამეუბნებოდა:

– ჩვენი ჩარევა პარტიას გასწმენდს, მოაშორებს უცხო ელემენტებსო და სხვა. ბოლოს მითხრა:

– თუ მიხაკო წერეთელი არ წამოვა კონფერენციაზე, მეც თავს შევიკავებ, იმას მოელაპარაკეთო.

მიხეილწერეთელთანაც ასეთივე საუბარი გავმართე. იმანაც ორჭოფი პასუხი მომცა და ბოლოს აღმითქვა:

– თუ კომანდო არ წავა კონფერენციაზე, არც მე დავიძვრები ადგილიდანაო.

იმ ხანებში, როცა სოფლად დამსჯელი რაზმები დათარეშობდნენ, ხოლო ქალაქებში გაძლიერებული პატრულებისაგან მუდმივი ჩხრეკა და დაპატიმრება იყო გახურებული, ერთობ ძნელი შეიქნა დიდი კონფერენციის მოწვევა. პეტრე ყიფიანმა ასეთი წინადადება მოგვცა:

– 29 ივნისს ჩემი დღეობაა. შეგროვდით ამ დღისთვის ჩემსას სოფელ ბეკაშში (ხაშურის ახლო) ორი-სამი გაშლილი სუფრა ვიქონიოთ და თუ ვინმე დაგვეცა თავს, დღეობა განვაგრძოთო. ეს წინადადება მივიღეთ და 29 ივნისისათვის ბეკაშში წავედით. რედაქციიდან გავემზავრეთ სამი კაცი – გრ. რცხილაძე, სამსონ ფირცხალავა და მე. რედაქცია ჩავაბარეთ ილია ალლაძეს და შიო ჩიტაძეს.

29 ივნისს კონფერენცია გაიხსნა. პირველი მოხსენება გააკეთა გრ. რცხილაძემ. ერთ დღეს მოუნდა პროგრამის კრებისათვის გაცნობას და დასაბუთებას. გოგელიაც დაწერეთელიც კრებაზე იყვნენ, როგორც სათათბირო ხმის პატრონნი. მონაწილეობას იღებდა 28 ორგანიზაციის დელეგატი, 30 კაცზე მეტი. რცხილაძის მოხსენების შემდეგ დაიწყო კამათი. დიდი სიტყვა წარმოსთქვა კომანდო გოგელიამ, ანარქისტულ კრიტიკის ქარ-ცეცხლში გაატარა მთავარ კომიტეტის პროგრამა; დიდი სიტყვითვე მას მხარი დაუჭირა მიხაკო წერეთელმა. ოთხ დღეში პროგრამაზე კამათი დასრულებული არ იყო, როცა ტფილისიდან საზარელი ამბავი მოვიდა. კონფერენციის თავმჯდომარედ მე ვიყავი. 5 ივლისს კრების ერთერთი მონაწილე გარედან დარბაზში შემოვიდა, მომიახლოვდა და ჩუმად მითხრა:

– ტფილისიდან რეზო გაბაშვილი ჩამოვიდა და დაუყოვნებლივ თქვენი ნახვა უნდა დიდად საჭირო საქმეზე, აივანზე გიცდითო.

თავმჯდომარეობა გადავეცისამსონ ფირცხალავას და გარეთ გავედი. რეზო გაბაშვილი მომიახლოვდა და საშინელის აღელვებით გადმომცა:

– გუშინ ტფილისში ყუმბარა ესროლეს პოლიცემისტერს მარტინოვს. ამის შემდეგ ყაზახები შეცვივდნენ ქართულ გიმნაზიაში, მოჰკლეს შიო ჩიტაძე და დასჭრეს რამდენიმე მასწავლებელი.

ადვილად წარმოიდგენთ, რა შთაბეჭდილებას მოახდენდა ჩემზე ეს მოულოდნელი, თავზარდამცემი ამბავი. ჩვენი ძვირფასი შიო, ახალგაზრდა, დაუშრეტელი ენერგიით და ცხარე ტემპერამენტით სავსე, ესოდენ ერთგული რევოლუციისა და პარტიისა, ასე უდროვოდ მოგვიკლეს, წაგვართვეს... კონფერენციამ გადასწყვიტა კრების შეჩერება და დაუყოვნებლივ ტფილისში წასვლა საყვარელ ამხანაგის დასაკრძალავად.

ერთი წელიწადი გავიდა მხოლოდ, რაც შიო კიევიდან ჩამოვიდა, სადაც ის გიმნაზიის მასწავლებლად იყო. ტფილისში დაინიშნა ქართულ გიმნაზიის გამგედ და საოცარის ენერგიით შეუდგა ამ გიმნაზიის საქმეთა გაუმჯობესებისა და რეორგანიზაციის მოხდენას. ამავე დროს დაულალავად მუშაობდა «ცნობის ფურცლის» რედაქციაში და პარტიაში. მოკლე ხანში ამ ნიჭიერმა და ნამდვილ კეთილშობილმა ადამიანმა, საერთო სიმპატია და თანაგრძნობა დაიმსახურა ყველა წრეში. ტფილისში ჩამოსვლისას შემდეგი ამბავი დაგვახვედრეს:

4 ივლისს ქართულ გიმნაზიის მეორე სართულიდან ახალგაზრდებს ყუმბარა გადმოედოთ პეტრე დიდის ქუჩაზე, სადაც ამ დროს ეტლით მიდიოდა ტფილისის პოლიცემისტერი

პოლკოვნიკი მარტინოვი. მარტინოვი მხოლოდ დაიჭრა ფეხში, გადმოხტა ეტლიდან და რევოლვერის სროლა დაიწყო. მოცვიდენ მეფის ნაცვლის სასახლის მოდარაჯე ყაზახთა რაზმის ჯარისკაცები, პოლიციელები; მათ ალყა შემოარტყეს გიმნაზიას, შეცვიდენ შიგ და დაიწყეს იქაურობის აკლება. როგორც შემდეგში იქ იმ დროს მყოფმა მასწავლებელმა და ჩვენი პარტიის წევრმა ხ ა რ. ლ ლ ო ნ ტ მ ა გვიამბო, იმ საღამოს მასწავლებელთა თათბირი უნდა გამართულიყო. ზოგიერთი მათგანი _ ს ე რ- გ ო გ ო რ გა ძ ე, ი უ ს ტ ი ნ ე ა ბ უ ლ ა ძ ე და სხვები უკვე შეგროვილიყვნენ. შიო ჩიტაძეს თავის ოთახში ეძინა. როცა მასწავლებლებს ყუმბარისა და გიმნაზიის აკლების ხმაურობა გაეგონათ, გარეთ გამოსულიყვნენ, უკანა პატარა ეზოში. შიო ჩიტაძე ყუმბარის ხმამ გააღვიძა, გადაიხედა ფანჯარაში და მასწავლებლებს სთხოვა, ზევით ასულიყვნენ. როცა ხმაურობა გაძლიერდა და ჩიტაძის კაბინეტს მიუახლოვდა, ჩიტაძე გავიდა ამბის გასაგებად და შესაძლებელ ღონისძიებათა მისაღებად. დაუნახავს მისკენ მომავალი ყაზახები და უკითხავს:

_ Что тут происходит, что вы тут делаете?

ყაზახებს მაშინვე თოფი დაუხლიათ შუბლში და განგმირული შიო იქვე წაქცეულა. მოცვიდენ სხვა ყაზახებიც, მივარდენ ლლონტს და იუსტინე აზულაძეს, დასჭრეს ისინი და უქველად მოჰკლავდენ, რომ ერთი ოფიცერი არ წამოშველებოდათ. ორივენი დაატუსაღეს, დაატუსაღეს აგრეთვე სერგო გორგაძე, რომელიც კაბინეტში დამალულიყო. ამ მხეცურმა ბოროტმოქმედებამ მთელი ქალაქი შეაშფოთა. სხვადასხვა გზით მეფის ნაცვალს შეატყობინეს, რომ შიო ჩიტაძეს და მასწავლებლებს არავითარი დანაშაული არ მიუძღოდათ ტერორისტულ აქტში, მაგრამ პოლიცია დაჟინებით იმათ სდებდა ბრალს.

7 ივლისს შიო ჩიტაძე მიხეილის საავადმყოფოდან კუკიის სასაფლაოზე გავასვენეთ. დიდძალი ხალხი მოგროვდა. იყვნენ ყველა პარტიის წარმომადგენლები წითელარმიან გვირგვინებით. პროცესიას წინ მიუძღოდა პოლიციელთა ძლიერი რაზმი, უკან ყაზახთა ცხენოსანი რაზმები. საფლაოზე სიტყვები წარმოსთქვეს ს.-ფ., ს.-დ პარტიების წარმომადგენლებმა.

ეს ტრაგედია ამით არ დასრულებულა. შიო ჩიტაძეს ცოლად ჰყავდა უკრაინელი განათლებული ქალი, რომელსაც შიო გაგიჟებით უყვარდა, ყველაფერში თანაუგრძობდა და დახმარებას უწევდა. ამ კეთილშობილ ადამიანზე შიოს მოკვლამ ისეთი საშინელი შთაბეჭდილება მოახდინა, რომ რამდენიმე კვირის შემდეგ საწამლავი დალია და წუთისოფელს გამოესალმა, მიუხედავად იმისა, რომ ორი პატარა ბავშვი ობლად რჩებოდა. ჩვენ ეს ამბავი დაუყოვნებლივ დაწვრილებით ვაცნობეთ პეტერბურგში ო ს ი კ ო ბ ა რ ა თ ა შ ვ ი ლ ს და დანარჩენ ქართველ დეპუტატებს. ვთხოვეთ შეკითხვის შეტანა. დეპუტატებმა შეკითხვა შეიტანეს, მაგრამ სათათბირომ მთავრობის პასუხი ვერ მოისმინა: ეს მოხდა 6 ივლისს, ხოლო 8-9 სათათბირო უკვე დაითხოვეს.

გამოძიება დატუსაღებულ მასწავლებელთა შესახებ კარგა ხანს გაგრძელდა. ნამეტურ ხელს უჭერდენ ხ ა რ ლ ა მ შ ი ლ ლ ო ნ ტ ს. ამტკიცებდნენ, რომ მონაწილეობა მიიღო ყუმბარის გადაგდების საქმეში და, საერთოდ იმეორებდენ: ქართული გიმნაზიის რევოლუციონერ მოსწავლე ახალგაზრდობის ხელმძღვანელიაო. დიდი მეცადინეობის შემდეგ მოხერხდა მათი განთავისუფლება სატუსალოდან და გამოძიებისაგან: ესეც იმიტომ, რომ შედარებით სინიდისიერსა და გონიერ პროკურორს ჩაუვარდა ხელში საქმე. ლლონტი მაინც საექვოდ დარჩა პოლიციის თვალში და თვალყურს არ აშორებდენ; ბოლოს იძულებული გახდა ბაქოში გადასულიყო მასწავლებლად.

გავიდა ზემოთაღწერილ ტრაგედიის შემდეგ ერთი თუ ორი თვე, ჩემს ოთახში ვზივარ. ვილაცამ კარი დააკაკუნა. შემოვიდა მაღალი, ახალგაზრდა ოფიცერი ბრწყინვალე გვარდიის მუნდირში გამოწყობილი. გამეცნო, შიო ჩიტაძის ცოლის ძმა ვარო.

– პეტერბურგიდან ჩამოვედი, – განაგრძო მან, – ჩემი უბედური დისა და სიძის ამბის გასაგებად. თქვენთან მომასწავლეს, მითხრეს, რომ თქვენ შეგიძლიათ ამიხსნათ, რაშია აქ საქმე?

მე დაწვრილებით მოვუყევი, რაც ვიცოდი შიოს მოკვლის შესახებ. ავუხსენი, რომ იგი არაფერ შუაში იყო, რომ იმ წუთს დამშვიდებით ეძინა თავის ოთახში, მამასადაძმე, არც კი იცოდა, რომ იქ ყუმბარა უნდა გაესროლათ – შემდეგ დაწვრილებით გადავეცი, რა მდგომარეობა შეიქმნა საზოგადოდ კავკასიაში და კერძოდ ტფილისში, როგორ დარაზმა ადმინისტრაციამ და ოფიცრობამ შავრაზმელობა, რა და რა სახის პროვოკაციები ხდებოდა, როგორ აწიოკებენ ხალხს, რამდენი უდანაშაულო მსხვერპლი შეიწირა შირინკინების, გრიაზნოვებისა და გოროდცოვების პოლიტიკამ.

– ეს მიზრძანეთ, გამაწყვეტინა სიტყვა ოფიცერმა, შიო მართლა იყო სარევოლუციო პარტიის წევრი?

– იყო, ს.-ფ. პარტიის წევრი.

– აი ეს გარემოება შემოშლის ხელს დამნაშავეები მოვძებნო და ჩემი დის დამლუპველნი დავსაჯო. პირში ბურთს ჩამჩრიან, – თქვენი სიძე რევოლუციონერი იყოვო. აქ მაინც ვერაფერს მოვახერხებ, პეტერბურგში ვეცდები. თუ რამე გავაწყვე, გაცნობებთ. ჩაიწერა ჩემი მისამართი და გამომეთხოვა. ამის შემდეგ ის არც მინახავს და არავითარი ცნობა მისგან არ მიმიღია. ალბად დარწმუნეს, რომ შიო ბარბაროსულად მოკვლის ღირსი იყო.

* * *

შიო ჩიტაძის დასაფლავების შემდეგ ისევ გაგრძელდა ჩვენი კონფერენცია. ახლა შევიკრიბეთ სოფელ რეხაში, ძველ ნაროდნიკის ა ს ი კ ო ე რ ი ს თ ა ვ ი ს სახლში. გაგრძელდა კამათი საპროგრამო საკითხებზე. გოგელიამ წამოაყენა თავისი კონტრ-პროექტი, რომლის დედააზრი იყო: საზოგადოებრიობა შეიძლება სახელმწიფოს გარეშე, სოციალიზმი უნდა აშენდეს არასახელმწიფოებრივ ფორმებში. ბოლოს წარმოდგენილ იქნა ორი რეზოლუცია: ერთი მთავარ კომიტეტის პროგრამის მიხედვით, მეორე ანარქისტ-მემარცხენეებისა. უკანასკნელს ხმა მისცა თერთმეტ ორგანიზაციის წარმომადგენელმა.

ამრიგად ფაქტიურად პარტიაში განხეთქილება მოხდა, ბევრნი, უმეტესად მემარჯვენეები, პარტიიდან გავიდნენ. შემდეგ ხანებში საქართველოში ამ ელემენტებისაგან დაარსდა ნაციონალ-დემოკრატიების პარტია. მთავარი დამარსებელი ამ პარტიისა იყო ჩვენი პარტიის ყოფილი წევრი – ს პ ი რ ი დ ო ნ კ ე დ ი ა, ენერგიული პოლიტიკური მოღვაწე და კარგი ორატორი. მასაც ბევრი გაჰყვა ჩვენგან მემარჯვენე ფრთიდან.

ამნაირად ჩვენი პარტია თავისთავად გაიწმინდა, ჯერხანად შემცირდა, მაგრამ შემდეგ უფრო გაიზარდა და გაძლიერდა, ვიდრე ოდესმე ყოფილიყო. შემდეგ წელს ტფილისში გაიმართა გ ი ო რ გ ი ზ დ ა ნ ო ვ ი ჩ ი ს თავმჯდომარეობით მეოთხე კონფერენცია, რომელზედაც საბოლოოდ დამტკიცდა გ რ. რ ც ხ ი ლ ა ძ ი ს მიერ შემუშავებული პროგრამა.

დაახლოვებით ამდროინდელ ჩვენი პარტიული კრიზისის დასახასიათებლად მომყავს ამონაწერი გიორგი ზდანოვიჩის ერთერთ მეგობართან მიწერილ ბარათიდან: «–ის დიფერენციაცია, რომელიც ახლა ჩვენს მიმართულებაში ხდება, უსათუოდ დაუკარგავს ფედერალისტებს იმ ხასიათს, რომლის გამოც თქვენ ბრძანებთ, რომ ისინი ხანდახან ორ სკამზე სხედანო. ჩემის ფიქრით, ნაციონალურ იდეასა და სოციალიზმს შორის არავითარი შეურთებლობა არ არსებობს, მაგრამ წინააღმდეგობა უსათუოდ იჩენს თავს იმ მიმართულებაში, სადაც ზოგიერთი სოციალისტია, ზოგიერთი კი – არა, და იმავე დროს ორივეს აერთებს ნაციონალური კითხვა – ბოლოსდაბოლოს უსათუოდ იდეური კრიზისი უნდა დადგეს და ასეც ხდება ახლა ჩვენში».

ცოტა ხნის შემდეგ რუსეთსა და ჩვენშიაც დაიწყო არჩევნები მეორე სათათბიროს დეპუტატებისა. ახლაც არჩევნებს წინ უძღოდა სოციალისტურ პრესაში კამათი ბოიკოტის შესახებ.

ჩვენს გაზეთში სადისკუსიო წერილები იბეჭდებოდა, კიდევ იყვნენ ბოიკოტის მომხრენი, მაგრამ გაცილებით სჭარბობდა ამ აზრის მოწინააღმდეგეთა რიცხვი. ბოლოს მთავარმა კომიტეტმა გადასწყვიტა არჩევნებში მონაწილეობის მიღება და გამოსცა საარჩევნო პლატფორმა, რომლის შინაარსი დაახლოებით ასეთი იყო: სახელმწიფო სათათბირო იარაღია სარევოლუციო ბრძოლის განსაგრძობად; ბრძოლის უახლოესი მიზანია _ დამფუძნებელ კრების მოწვევა, რომელიც საბოლოოდ დაამყარებს მშრომელი ხალხის უფლებას და შექმნის დემოკრატიულ სახელმწიფოს, ფედერატიულ საფუძვლებზე; ამასთანავე დამფუძნებელი კრება მშრომელ ხალხს გადასცემს საერთო სამფლობელოდ მიწას და შემოიღებს ფართო მუშათა კანონმდებლობას. სათათბიროს დეპუტატებს უნდა დავალებოდათ ბრძოლა რეპრესიების მოსპობისა და დაპირებულ თავისუფლებათა დაკანონებისათვის, აგრეთვე ბრძოლა დამფუძნებელ კრების მოწვევისათვის, საარჩევნო ტექტიკა იყო _ სადაც შესაძლებელია საკუთარ დეპუტატების არჩევა, სადაც არა შეთანხმება იმ პარტიებთან, რომელთაც დაახლოებით ჩვენი საარჩევნო პლატფორმა ეწეება.

მახსოვს ამ პლატფორმის შესახებ _ ს.-დ-ს «ტალღა» აგვიჯანყდა: რა იქნა სოც.-ფედერალისტების სოციალიზმი, რატომ საარჩევნო პლატფორმაში არაფერიაო. რა უნდა ყოფილიყო ამ ხანებში საარჩევნო პლატფორმაში იმაზე მეტი, რაც ჩვენ გვქონდა, ეს ისევ საიდუმლოებად დარჩა, რომელიც ხანგრძლივ კამათშიაც ვერ გამოვარკვიეთ.

მაშინ ხმები დადიოდა, რომ საარჩევნო კანონი შეცვლილი იქნებოდა, მაგრამ ეს ხმა არ გამართლდა და არჩევნები ძველის კანონით დაიწყო. სამაგიეროდ მთავრობამ გააძლიერა რეპრესიები, აკრძალეს კადეტთა პარტიის კონფერენცია, არ დაამტკიცეს მშვიდობიან რეფორმათა პარტიის დებულება, ხოლო სარევოლუციო პარტიების ლიდერები დაატუსაღეს, ან იძულებული გახადეს არალეგალურ მდგომარეობაში გადასულიყვნენ, ბეჭვდითი სიტყვა შეზღუდულ იქმნა. კრებები და აგიტაცია აკრძალეს. მიუხედავად ასეთი ზომებისა, მთავრობა მაინც დამარცხდა; მეორე სათათბიროც უმთავრესად ოპოზიციის და რევოლუციის წარმომადგენლებისაგან შესდგებოდა: საქართველოდან დეპუტატებად ყველა სოც.-დემოკრატები აირჩიეს. ქალაქ ტფილისის წარმომადგენლად ახლა არშაკ ზურაბიანი გავიდა.

დაიწყო ისევ ბრძოლა თვითმპყრობელ ბიუროკრატებსა და სახალხო წარმომადგენლობას შორის. მთავრობა დიდი უკმაყოფილო იყო და მხოლოდ საბაზს ეძებდა ამ სათათბიროს დათხოვნისათვის. ამ სათათბიროშიაც შესდგა ავტონომისტების ფრაქცია სხვადასხვა პარტიების წარმომადგენლებისაგან. ოდესეულ დეპუტატის პერგამენტის მეთაურობით საქართველოს დეპუტატები ამ ფრაქციებში არ შესულან.

***

იმ ხანებში საზღვარგარეთიდან ჩამოვიდა ჩვენი თანამემამულე, ცნობილი ანარქისტი ვარლამ ჩერქეზიშვილი. ის უკვე 70-იან წლებში გაიქცა ევროპაში და ცხოვრობდა უმთავრესად ლონდონში. მეგობარი იყო ყველა ცნობილ ანარქისტებისა _ კროპოტკინის, ელიზე რეკლიუსის და სხვებისა. ამავე დროს იქიდან მონაწილეობას იღებდა ჩვენს პრესაში. თავგამოდებული დამცველი და მომხრე იყო საქართველოს ავტონომიისა. უცნაური იყო, რომ ეს უკიდურესი სოციალისტი, საქართველოს დამოუკიდებლობის, ან ავტონომიის საკითხს «იცავდა არა საერთო სამართლიანობის» მიხედვით, არა სოციალისტურ თვალსაზრისით, არამედ ქართველ ერის ისტორიული უფლებით. ყოველთვის კამათში წინ აყენებდა ჩვენი მეფეების ტრაქტატებს რუსეთის თვითმპყრობელებთან. ამ საკითხზე მან ტფილისში ჩამოსვლისას რამდენიმე ლექცია წაიკითხა. ერთმა ლექციამ, ტფილისის საქალაქო საბჭოს დარბაზში დიდძალი ხალხი მიიზიდა. კამათი მეტად გამწვავდა; მოწინააღმდეგენი უშლიდენ მომხსენებელს, განზრახვა ჰქონდათ კრება ჩაეშალათ, ატყდა აურზაური. საზოგადოება აირია, ჩერქეზიშვილს შემოერ-

ტყენენ შეიარაღებული ანარქისტები. გაისმა მიხაკო წერეთლის რიხიანი ხმა მოწინააღმდეგეთა მიმართ; ამან უფრო ააღელვა კრება და თავმჯდომარე იძულებული გახდა იგი შეეწყვიტა. ასეთ პირობებში იმართებოდა ხშირად იმ დროს ავტონომიაზე აკადემიური კამათიც კი.

ვ ა რ ლ ა მ ჩ ე რ ქ ე ზ ი შ ვ ი ლ ს იმდენად სწამდა ჩვენი ერის ისტორიული უფლებების სიძლიერე, რომ დაუცხრომლად შეუდგა პროპაგანდას _ მომავალ ჰააგის საერთაშორისო კონფერენციას უნდა წარედგინოს ჩვენი ერის მოთხოვნა საქართველოს ავტონომიისათვის. მაშინ მართლაც დაიწერა ამის შესახებ დასაბუთებული მემორანდუმი და ჰააგის კონფერენციას წარედგინა. არ ვიცი, რა ბედი ეწია ამ მემორანდუმს, მაგრამ ვარლამ ჩერქეზიშვილი ღრმად იყო დარწმუნებული, რომ თუ ახლა არა, მალე მთელი ევროპა იცნობს ქართველ ერის ისტორიულ უფლებას და დაეხმარება ქართველ ერს თავის უფლებების მოპოებაში, თუ რასაკვირველია, ქართველი ხალხი ბრძოლას განაგრძობსო.

ამ დროს დაკეტეს ჩვენი გაზეთი «მეგობარი». შემდეგი გაზეთის ორგანიზაციის საქმიანობას შევუდევით, როცა სამი უცნაური ტიპის, შეხედულების და ტანსაცმელის კაცი შემოვიდა რედაქციაში. ერთი უკვე ხანში შესული, ორი ახალგაზრდა. იმ დღეებში გაგებული გვქონდა, რომ ტფილისში სპარსეთიდან ჩამოვიდნენ ფერეიდანელი ქართველები. მაშინვე მივხვდით, რომ რედაქციაში სწორედ ესენი მოვიდნენ. გაგვეცნენ _ სპარსელი ქართველები ვართო ო ნ ი კ ა შ ვ ი ლ ი და ხ უ ც ი შ ვ ი ლ ე ბ ი ო. დავსვით. ჩვენი საქმე მივატოვეთ და გარს შემოგვუსხედით; სტამბიდან გამოვიდნენ ჩვენი ასოთამწყობებიც და შემოგვიერთდნენ. ყურს ვუგდებდით ამათ უცნაურ ბაასს და მეტად საინტერესო ამბებს შორეულ ქართველების შესახებ. დაფიქრებული და თან გაკვირვებული ვუსმენდი მეც ონიკაშვილის საუბარს. არ მჯეროდა და ჩემს თავს ვეკითხებოდი: ნუ თუ ეს იმ მრავალ კახელთა შთამომავლობაა, რომელიც 300 წლის წინად სპარსეთის მკვრობელმა შაჰ-აბაზმა საქართველოს მოსწყვიტა და შორს, ირანის მთებში გადასტყორცნა? როგორ შეინარჩუნა ამ ხალხმა არსებობა, როგორ შეინარჩუნა ენა და ზნე-ჩვეულება?

80-იან წლებში სპარსეთში გაემგზავრა ჩვენი მწერალი ლ ა დ ო ა ღ ნ ი ა შ ვ ი ლ ი საგანგებოდ ფერეიდანის დასათვალისწინებლად. თავისი მოგზაურობა და ფერეიდანელ ქართველების ცხოვრება მან აგვიწერა ჟურნალ «მომბემში», ონიკაშვილს ენახა მაშინ ლ ა დ ო ა ღ ნ ი ა შ ვ ი ლ ი და, მგონი, იმის წაქეზებით გაებედნათ საქართველოში წამოსვლა.

ფერეიდანელების ჩამოსვლამ დიდი სენსაცია გამოიწვია მაშინ ქართველ საზოგადოებაში. შესდგა კომიტეტი, რომელსაც დაევალა მათთვის მზრუნველობა. წაიყვანეს კახეთში და საქართველოს სხვა კუთხეებშიაც; შემდეგ შეაგროვეს ფული, შეიძინეს «დედა-ენა» და სხვა სახელმძღვანელოები, საკითხავი წიგნები, მოიწვიეს მასწავლებლები იმ განზრახვით, რომ ფერეიდანში ჩვენი წერა-კითხვის საზოგადოების სახელით პირველი ქართული სკოლა გაეხსნათ. თითქმის ერთი წელიწადი დაჰყვეს სპარსელმა ქართველებმა საქართველოში და დაბრუნდნენ მასწავლებლის თახნლებით, მაგრამ ეს უკან დაბრუნება უბედური გამოდა; საზღვარზე მათ თავს დაესხა ავაზაკთა ბრბო, გაძარცვეს, მასწავლებელი დასჭრეს და ის იძულებული გახდა უკან დაბრუნებულიყო. რამდენიმე წლის შემდეგ ერთი მათგანი კვლავ ესტუმრა საქართველოს, მაგრამ ყოველი გეგმა კავშირის დაჭერისა და იქ ქართულ სკოლის დაარსებისა სრულ დავიწყებას მიეცა.

***

1907 წ. აპრილის დამლევს ესერების ცეკასაგან მოგვივიდა მოწვევა კონგრესზე. ფინლანდიაში დანიშნული იყო რუსეთის სხვადასხვა სარევოლუციო პარტიათა კონგრესი ეროვნულ საკითხის გასარკვევად და ზოგიერთ პრაქტიკულ სარევოლუციო საქმეებზე მოსალაპარაკებლად. კონგრესის მოწვევა ითავს ს.-რევ.-ის პარტიის ცენტრალურმა კომიტეტმა. ყოველ მოწვეულ პარტიას უნდა წარმოედგინა მოხსენება თავის ქვეყნის საზოგადოებრივ მართლმადიდებლურ ურთიერ-

თობის შესახებ და აგრეთვე ეროვნულ მოთხოვნებზე. ჩვენმა კომიტეტმა გიორგი ზდა ნოვიჩი და მე გაგვზავნა კონგრესზე. გიორგიმ შეიმუშავა მოხსენება აგრარულ პრობლემის შესახებ საქართველოში. მე დავწერე მოხსენება საზოგადოებრივ ძალთა ურთიერთობასა და ეროვნულ პრობლემაზე. ჩავედით თუ არა პეტერბურგში, მე იმ დღესვე მივედი «რუსსკოე ბო-გატსტვოს» რედაქციაში, სადაც ერთი თანამშრომელი ქალი უნდა მენახა. იმისგან უნდა გამე-გო, სახელდობრ, სად უნდა მივსულიყავით ფინლანდიაში. მივედი ხსენებულ ქალთან და ვუთხარი მისვლის მიზეზი.

– სხვას არაფერს მეტყვით? – მეკითხება ქალი და გაჩუმებული დგას, მე არ ვიცოდი, რა უნ-და მეთქვა. ისევ გავუმეორე, რომ მინორისაგან წერილი მივიღე, რომელშიაც ნაჩვენები იყო ეს გზა კონგრესის მისამართის გასაგებად.

ბოლოს ქალი მეკითხება: «პაროლი» მითხარით. მე ვუპასუხე, რომ მინორის წერილში არა-ვითარი პაროლი არ ყოფილა.

ქალმა ერთხელ კიდევ ამხედ-დამხედა და მითხრა:

– გენდობით... გარდა ამისა, შორიდან, კავკასიიდან ჩამოსულხართ... თორემ უკან გაგაბრუ-ნებდით.

მომცა მისამართი – ჰელსინგფორსის იქით ერთი სოფლისა, სამწუხაროდ სახელი დამავიწ-ყდა, და დასძინა: სადგურზე ფინლანდელი აქტივისტი შეგვხვდებათ და იმას ესა და ეს პარო-ლი უთხარითო.

იმავე ღამეს მე და გიორგი ფინლანდიის რკინის გზით გავემართეთ. დილას ადრე ჰელსინ-გფორსში მივედით და ჩვენი ვაგონის ფანჯრიდან საუცხოვო სურათი გადაგვეშალა წინ: დი-დი ვოგზალი გაჰქედილი იყო ხალხით; ქალი და კაცი, სულ ახალგაზრდები – ერთ და იმავე ფერად ფორმაში გამოწყობილი; აუარებელი დროშა ფრიალებდა. ეს ზღვა ხალხი ეროვნულ ჰიმნს მღეროდა; შევამჩნიეთ, რომ იქვე ერთ დროშის ქვეშ რუსის ჟანდარმი იდგა. ქუდთან აწე-ული ხელით ეროვნულ დროშებს სამხედრო სალამს აძლევდა. გავიგეთ, რომ ფინლანდიელი «შავარდენის» საზოგადოება აცილებდა პრაგიდან ჩასულ ჩეხელ «შევარდენებს». გაათავეს სიმ-ღერა, გაისმა ორკესტრის ხმა და სტუმრების მატარებელი დაიძრა. პატარა ხანს იქით ჩვენი მა-ტარებელიც წავიდა. მე და გიორგი ვაგონში შევბრუნდით და შევამჩნიეთ იქვე ახლოს მჯდომი ორი ქალი, რომელნიც ყურადღებით გვათვალიერებდნენ. ერთი მათგანი, მოხუცებული, მაღა-ლი, რამდენჯერმე თითქო ჩვენსკენ წამოვიდა კიდევ. მალე დანიშნულ ადგილზე მივედით. ის ორი ქალიც ჩამოვიდა და მაშინვე ჩვენსკენ წამოვიდნენ.

– მე მივხვდი, მოგვიბრუნდა მოხუცებული ქალი, რომ თქვენც კონგრესზე მოდიხართ... მე «ბაბუშკა» ვარ, ბრემკო-ბრემკოვსკაია. თქვენი გვარები.

გიორგიმ თავისი ვინაობა დაასახელა და «ბაბუშკა» დიდის ალერსით გადაეხვია.

– გიცნობ, 50 პროცენტის მონაწილე ხარ... ეს ვინაა არისო, მოაშვირა ჩემსკენ ხელი. ესეც ძვე-ლი ნაროდოვოლეცი არისო, მიუგო გიორგიმ, ახლა ს.-ფ. პარტიის წევრიო. ბრემკო-ბრემკოვ-სკაია მეც გადამეხვია. მერე გაგვაცნო თავისი თანამგზავრი, – ეს ცნობილი რევოლუციონერი ქალია ივანოვა, ცეკას წევრიაო. შეგვხვდა ახალგაზრდა აქტივისტი, რომელმაც სოფელში წაგ-ვიყვანა და ერთ დიდ სახლში მიგვიყვანა კონგრესის ბინაზე. იქ უკვე ბევრი ხალხი ირეოდა. წარვუდევით საორგანიზაციო ბიუროს, წარვუდგინეთ ჩვენი მანდატები.

კონგრესზე მოწვეული ყოფილიყო თერთმეტი სარევოლუციო პარტია სხვადასხვა ერისა, რომელთაგან ზოგ პარტიას სხვადასხვა მიზეზის გამო წარმომადგენლები არ გამოეგზავნა, იყ-ვნენ: ს.-რევ., პოლონეთის სოც. პარტია, ბელორუსების «გრომადა», ფინლანდიის «აქტიური წი-ნაადმდეგობის» პარტია, ებრაელთა პროლეტარიატის სოც. პარტია («სერპ») საქართველოს სოც.-ფედ. პარტია, სომხური «დამნაკვლტუნი». კონგრესმა განიხილა შემდეგი საკითხები:

1. ეროვნული საკითხი და სოციალიზმი;

2. ფედერაცია და ავტონომია;
3. მცირე ერების უფლებათა გარანტია;
4. აგრარული საკითხი სხვადასხვა რაიონსა და ერში;
5. რუსეთის თვითეული ერის დღევანდელი პოლიტიკა-სოც. მდგომარეობა და
6. პრაქტიკული საკითხები.

პირველად კონგრესს წარედგინა მოხსენებანი თეორიული საკითხების შესახებ: «სოციალიზმი და ეროვნული პრობლემა». მომხსენებლები სხვადასხვა მხრით შეეხნენ ამ საკითხს: რა არის ნაცია, ეწინააღმდეგება თუ არა ეროვნულ თავისუფლებისათვის ბრძოლა მშრომელ კლასის თანამედროვე ბრძოლას. ეროვნული საკითხი კლასთა ბრძოლის მიხედვით, ეროვნული პრობლემა ბურჟუაზიული და სოციალისტურის თვალთახედვით და სხვა.

საერთოდ მომხსენებლებმა აღიარეს უდიდესი მნიშვნელობა ეროვნულ პრობლემისა, კაცობრიობის თანამედროვე ცხოვრებაში საზოგადოდ და სოციალისტურ მოძრაობისათვის კერძოდ; დაამტკიცეს, რომ თუ ეროვნული საკითხი დღესვე არ გადაწყდა ჯეროვანად, იგი დიდ შემაფერხებელ ფაქტორად გადაიქცევა სოციალისტურ მოძრაობისათვის; თანამედროვე ეროვნული ექიპობა და ერთი ერისგან მეორის დაჩაგვრა ხელს უშლის სწორედ მშრომელ კლასთა საქმეს: აგვიანებს მათ გათვითცნობიერებას და აფერხებს მათ კლასობრივ ბრძოლასაო.

როგორ უნდა გადაწყდეს ეროვნული საკითხი თანამედროვე ბურჟუაზიულს ხანაში და უმთავრესად რუსეთში, ამ მრავალ ერის სახელმწიფოში? ამ საკითხის განხილვას შეუდგნენ მეორე რიგის მომხსენებლები, რომელთაც წარუდგინეს კონგრესს მოხსენებანი ფედერაციის და ავტონომიის შესახებ და აგრეთვე იმ ღონისძიებათა შესახებ, რომლებით უზრუნველყოფილი უნდა იქმნან მცირე ერთა უფლებანი. ფედერაციის პრინციპი კონფერენციის მიერ ერთხმად აღიარებულ იქნა, როგორც აუცილებელი საფუძველი, რომელზედაც უნდა აშენებულიყო მომავალი რუსეთის სახელმწიფო წყობილება. კერძოდ ავტონომიის საკითხში კონგრესზე: ერთნი (ს.-რევ., პოლონელები და ქართვ. ს.-ფედ.) იცავდენ ტერიტორიალურ ნაციონალურ ავტონომიებს; იმ ერებს, რომელთაც განსაზღვრული ტერიტორია აქვთ, უნდა მიენიჭოთ ავტონომიური წყობილება სრულ დემოკრატიულ საფუძველზედაო, ხოლო ამათ საზღვრებში მცხოვრებ სხვა მცირე ეროვნულ ერთეულების უფლებანი უზრუნველყოფილ უნდა იქმნას საზოგადო სახ. კანონებით და ავტონომიურ კანონებითაც (თავისუფალი სკოლა, ეკლესია, პროპორციონალური წარმომადგენლობა ადგილობრივ სეიმებში და სხვა გარანტიები).

უნდა აღვნიშნოთ აქვე, რომ კონგრესმა ერთხმად აღიარა: ტერიტორია განისაზღვრება რეალურისა და არა ისტორიულის პრინციპის მიხედვითაო.

მეორენი (ებრაელთა სოც. პ. სომხ. «დამწაკც») იცავდენ წმინდა ეროვნულ ავტონომიებს. გარდა ტერიტორიალურ ავტონომიებისაო, ამზობდენ ისინი, ყოველ ერს, მიუხედავად ტერიტორიისა, ნება უნდა ჰქონდეს შეადგინოს ეროვნული კავშირი იძულებითის ხასიათისა, რომელმაც უნდა განაგოს ამ ერის კულტურული საქმეებიო. მაგალითისთვის მოვიყვანოთ ებრაელები: ამათ საკუთარი ტერიტორია არა აქვთ; ამიტომ ისინი გახდებიან ან პოლონეთის, ან უკრაინის ან ველიკოროსიის ავტონომიების მოქალაქეებად. ამ ავტონომიებში მათ უნდა მიენიჭოთ ყველა უფლება; შემდეგ ყველა ებრაელნი, სადაც კი უნდა ცხოვრობდენ, შეადგენენ განსაკუთრებულ ეროვნულ კავშირს, რომელსაც ადგილობრივი თვითმართველობანი ექნება (პოლონეთში, უკრაინაში, რუსეთში, საქართველოში და სხვა) და ერთი ცენტრალური ებრაელთა სეიმი, რომელსაც საკანონმდებლო უფლება ექნება კულტურულ საქმეებში და რომელსაც ყოველმა ტერიტორიალურმა ავტონომიამ ბიუჯეტის ნაწილი უნდა დაუთმოს თავის საქმეების განსახორციელებლად.

ამ ტიპის ავტონომიების დამცველნი იმ აზრისანი იყვნენ, რომ უამისოდ არ შეიძლება მცირე ერთა უფლებების დაცვა ისეთ აჭრელებულს ქვეყანაში, როგორც რუსეთია. ყოველს

ახალს ტერიტორიაში მოხვდება რამოდენიმე სხვა ერი, რომელნიც ისევ დაჩაგრულნი იქნებიან, როგორც ცენტრალისტურს რუსეთში იყვნენ, თუ მათი საეროვნო-საკულტურო საჭიროებანი გამოყოფილ არ იქმნენ ტერ. ავტონომიის კომპენტენციიდან და არ გადაეცნენ ეროვნულ კავშირებს დამოუკიდებელ წარმოებისათვის.

ამ საკითხზე კამათმა დღენახევარს გასტანა და ბოლოს კონგრესმა მიიღო შემდეგი რეზოლუციები: ტერიტორიალურ-ნაციონალური ავტონომიის საჭიროება აუცილებელია. რაც შეეხება ეროვნულ ტიპის ავტონომიას, მართალია ის ჯეროვნად დაიცავს მცირე და გაფანტულ ერთა უფლებებს, მაგრამ რადგან ამ ტიპის ავტონომია ჯერ არაა სავსაოდ გამორკვეული პრაქტიკულის მხრივ, კონგრესი ურჩევს ყველა სოციალისტურ პარტიას თავიანთ კრებებზე, დისკუსიებზე და ლიტერატურაში დაწვრილებით განიხილონ საკითხი და გადაჭრილი აზრი შეიმუშავონ შემდეგ კონგრესისათვის.

შემდეგ კონგრესმა მოისმინა თვითეულ პარტიის მოკლე მოხსენებანი თავის ეროვნების სოც. პოლიტიკური მდგომარეობის შესახებ. საერთოდ გამოირკვა, რომ ყველანი ბეჯითად მოისწრაფიან ავტონომიურ წესწყობილებისაკენ, რომ ამ მხრით ყველგან შედარებით ერთსულოვნება სუფევს. ამ მოხსენებამ მცირე კამათი გამოიწვია კერძოდ საქართველოს შესახებ. კონგრესმა დიდის ყურადღებით მოისმინა ჩემი მოხსენება, რადგან ძლიერ ნაკლები წარმოდგენა ჰქონდათ ყველას ჩვენი ქვეყნის მაშინდელ ჭირ-ვარაშხე. კონგრესი დაინტერესდა და უმთავრესად შემდეგ შეკითხვებს მაძლევდენ: რით აიხსნება, რომ საქართველოს წარმომადგენლებად მარტო ს.-დ. არიან სათათბიროში, თუმცა საქართველო უფრო მიწათმოქმედების ქვეყანაა და არა განვითარებულ მრეწველობისა. რით აიხსნება, რომ ქართველი ს.-დ. წინააღმდეგია ავტონომიისა, როცა ყოველ ერის სოციალისტური პარტიები არა თუ ავტონომიას, სრულს დამოუკიდებლობასაც არჩევენო და სხვა. საინტერესო იყო, სხვათა შორის, ავტონომიაზე კავკასიაში «დამნაკვეთუნის» წარმომადგენელთა აზრი. მათის შეხედულებით ამიერ-კავკასიაში მაშინვე უნდა განხორციელებულიყო ფედერაცია, რომელშიაც შემლებისდაგვარად მოეწყობოდა ეროვნულ-ტერიტორიალური ავტონომიებიც; ამიერ-კავკასია დაიყოფა შტატებად; ზოგს, როგორც მაგალითად ქართველებს, შეეძლებათ წმინდა ეროვნულ შტატის შექმნა, რადგან მათ განსაზღვრული ტერიტორია აქვთო. სხვა ერებს კი უფრო რაიონულ შტატების დაარსება მოუხდებათო; საერთოდ ამ შტატებმა ერთი სახელმწიფო ერთეული უნდა შეადგინონ კავკასიის საერთო საქმეების და საჭიროების გასაძლოლად.

შემდეგ კონგრესმა მოისმინა მოხსენებები თვითეულ პარტიის აგრარულ საკითხის შესახებ. გ ი ო რ გ ი ზ დ ა ნ ო ვ ი ჩ ი ს მოხსენებამ დიდი ინტერესი გამოიწვია. საზოგადოდ გამოირკვა ყველა ერის ს.-რევ. პარტიების აგრარული პროგრამის ნათესაობა. ესერების პროგრამასთან უფრო შორეული აღმოჩნდა პ. ს.-პ.-ის პარტიის პროგრამა, რომელიც მახლობელ დროში ვერ სცნობდა შესაძლებად სოციალიზაციის პრინციპის განხორციელებას პოლონეთში.

ბოლოს კონგრესმა შემდეგი რეზოლუცია მიიღო: აგრარული საკითხი უნდა გადაწყდეს ადგილობრივ ავტონომიებში; ხოლო თუ ეს საკითხი მთელს რუსეთში უფრო ადრე გადაწყდა, ვიდრე ავტონომიები დაარსდება, მაშინ ეროვნულ ს.-რევ. პარტიები ემხრობიან ესერების პროგრამას იმ ცვლილებით, რომელსაც დაინტერესებული პარტიები უჩვენებენ. მეხუთე დღე კონგრესმა მოანდომა პრაქტიკულ საკითხების განხილვას. სხვათა შორის გადაწყდა რუსეთის ერთა სოც.-რევ. პარტიების კონგრესი მუდმივ დაწესებულებად გადაქცეულიყო.

საერთოდ კონგრესი ძალიან საინტერესო იყო, როგორც აღძრულ საკითხების მხრით, ისე შემადგენლობით. მონაწილეობა მიიღეს ცნობილმა თეორეტიკოსებმა სოციალისტურ და ეროვნულ საკითხებში. ეროვნულ პრობლემის ისეთი მცოდნეები იყვნენ, როგორც ჟ ი ტ ლ ო ვ - ს კ ი და რ ა ტ ნ ე რ ი, თან მშვენიერი ორატორები. ჟიტლოვსკისა და რატნერის გარდა, პ. ს.-

პ-ის და «სერპის» წარმომადგენელნიც იშვიათი, დახელოვნებული მოკამათენი და ორატორები იყვნენ.

ფინლანდიის აქტივისტებმა დიდი სტუმართმოყვარეობა გამოიჩინეს, დიდი პატივი გვცეს. კონგრესისთვის მოხერხებული სადგომი იყო მოძებნილი დიდი დარბაზით სხდომებისათვის, კაბინეტებით ფრაქციებისათვის, სასადილო ოთახით და სხვა. საუზმეს და სადილს იქვე გვაძლევდნენ, ძალიან იფავდ და კარგს. მთელი დღე იქვე ვიყავით და გრძელდებოდა სხდომა. საღამოს ჩვენს ბინაზე მივდიოდით. ბინები გვექონდა გლეხების სახლებში. ყველა, ვინც პირველად ვიყავით ფინლანდიაში, გაგვაკვირვა ადგილობრივ გლეხთა ყოფა-ცხოვრებამ. მშვენიერი სახლები, კარგი ქაჩა-სმა, შრომისმოყვარე და მეტად პატიოსანი ხალხი. დიდი კულტურა აშკარად ეტყობოდა ამ ხალხის ყოფა-ცხოვრების ყოველ მხარეს: გიორგი და მე პირველად რომ მივედით ჩვენთვის დანიშნულ ბინაზე, განცვიფრებული ვათვალიერებდით ყველაფერს. ერთსართლიანი მშვენიერი სახლი ოთხი დიდი ოთახისგან შესდგებოდა. ერთ ოთახში მოთავსებული იყვნენ ცოლ-ქმარი, მეორეში მათი ქალები, მესამეში ვაჟები, მეოთხეში საერთო სასადილო და სტუმრების მისაღები ოთახი იყო. იატაკი ყველა ოთახში ლინოლეუმით იყო დაფენილი, საუცხოვო სისუფთავე იყო. სასადილო ოთახის ერთ კუთხეში მაგიდა იდგა და ზედს ტელეფონი, სხვადასხვა წიგნები, საანგარიშო და სხვა.

ჩვენთვის ვაჟების ოთახი დაეთმოთ. შოგ დაგვხვდა ორი კრაოტი, სუფთა და მშვენიერის ლოგინ-მოწყობილობით. მეორე დღეს გამოვიკითხეთ და აღმოჩნდა, რომ სხვა დელეგატების ბინებიც ასეთივე იყო. საღამოს და დილით ჩვენი მასპინძლები მიგვიწვევდნენ ყავასა და საუზმეზე. ყავასთან მოგვიტანდნენ რძეს, კარაქს, ყველს და რამეს ხორცეულს. პირველ საღამოსვე ჩვენმა მასპინძელმა გლეხმა და იმის უფროსმა შვილმა ბასაი გააბეს ჩვენთან, შვედური ენა საკმაოდ ჰგავს გერმანულს და გ ი ო რ გ ი ზ დ ა ნ ო ვ ი ჩ ს ცოტათი ესმოდა მათი ლაპარაკი. გლეხმა რაღაც სთქვა და ჭერში აიშვირა ხელი, თან მამაცა და შვილიც გულიანად იცინოდნენ. გიორგიმ ვერ გაიგო, რაში იყო საქმე, გლეხმა უფრო ვრცლად გაიმეორა და ხელით ჭერს გვანიშნებდა. როცა შეგვატყო, რომ ვერაფერი გავიგეთ, აიღო მაგიდიდან შვედური გაზეთი და გიორგის ანიშნა ერთი ადგილი; გიორგიმ გადაათვალიერა გაზეთი, იპოვა იქ, რომ ლაპარაკი სახელმწიფო სათათბიროს ეხება და მამინ მივხვდით, რაზე იცინოდა მამა და შვილი: რამდენიმე კვირის წინ სახელმწიფო სათათბიროს შენობაში, თავრიდის სასახლეში, სწორედ საპარლამენტო სხდომების დარბაზში, ჭერი ჩამოინგრა. სხდომის დროს რომ მომხდარიყო ეს სამარცხვინო ამბავი, ძალიან ბევრი დეპუტატი გაისრისებოდა. შვედელი გეხები დარწმუნებული იყვნენ, რომ ეს უბედური შემთხვევა კი არ იყო, არამედ მთავრობამ განზრახ დააზიანა ჭერი, უნდოდა დეპუტატების გაჟლეტა, მხოლოდ ჭერი შემთხვევით ადრე ჩამოინგრა და დეპუტატები გადარჩნენ.

ვინ იცის, იქნებ ამ გლეხთა იჭვი სიმართლეს მოკლებულიც არ იყო.

მეექვსე დღეს კონგრესი დასრულდა და მონაწილენი დაიშალნენ. გიორგის და მე ეხლა დღისით მოგვიხდა ფინლანდიაში მგზავრობა და მთელი გზა ფანჯარასთან ვიდექით. დიდი შთაბეჭდილება მოახდინა ჩვენზე ყველაფერმა, რასაც ვხედავდით. ეს ხრიოკი ქვეყანა, ღარიბი ბუნებით, ნამდვილი დასავლეთ ევროპა იყო და არა რუსეთი. კარგად დამუშავებული მიწა, ფაბრიკა-ქარხნები, მოსახლეობის კეთილდღეობა, ქალაქის გარეგანი კეთილ-მოწყობა, სასოფლო მეურნეობის, უმთავრესად საქონლის მოვლა-მოშენების საქმის განვითარება – ყველაფერს ეტყობოდა მაღალი კულტურა და მოსახლეობის დიდი ენერჯია.

საღამოს პატერბურგში ჩავედით. გიორგი იქვე დარჩა მარგანეცის საქმეებზე, მე მხოლოდ დღენახევარი გავჩერდი, რათა კვლავ არ მიმეცვია პოლიციის დეპარტამენტის ყურადღება. მეორე დღეს თავრიდის სასახლეში წავედით და სათათბიროს სხდომას დავესწარი. მოვისმინეთ ს.-დ. ო ზ ო ლ ი ს გრძელი სიტყვა: რაღაც შეკითხვას იცავდა რიგის სატუსაღოში, «ოხრან-

კაში» მომხდარ ამბების შესახებ. მოვისმინეთ კ უ რ ი შ კ ე ვ ი ჩ ი, კადეტების რომელიღაც ორა-ტორი. შემდეგ ვესტუმრეთ ს.-რევ. ფრაქციას. იმათი პრეზიდიუმი დიდ ფაცა-ფუცში იყო: ჩერ-ნოვის ხელმძღვანელობით მზადდებოდა სათათბიროში წარსადგენად ესერების აგრარული კანონპროექტი, ს.-რ. დეპუტატები პესიმისტურად უყურებდნენ მეორე სათათბიროს მომავალს. სათათბიროს მალე აუცილებლად გარეკავენო, ამბობდნენ ისინი. მთავრობა მხოლოდ მარჯვე საბაზს ეძებს; აქამდისაც დაითხოვდა, არ მოერიდებოდა, მაგრამ ამჟამად ევროპაში დიდი სეს-ხის აღება უნდათ და ეშინიათ, სათათბიროს დახურვამ ცუდი შთაბეჭდილება არ მოახდინოს იქ და სესხის საქმე არ დაბრკოლდესო. ყოველ შემთხვევაში სათათბიროს დღეები დათვლი-ლიაო, დასძინეს დეპუტატებმა. და ისიც მოსალოდნელია, რომ მთავრობა შეეცდება საარჩევნო კანონის შეზღუდვასაო.

იმ ხანებში სათათბიროში შეტანილი იყო შეკითხვა ა/კავკასიის საქმეებზე, მაგრამ ამ შეკით-ხვასაც ის ბედი ეწია მეორე სათათბიროში, როგორც პირველ სათათბიროში შ ი ო ჩ ი ტ ა ძ ი ს მ ო კ ვ ლ ი ს გამო შეტანილ შეკითხვას: სათათბიროს დათხოვნის გამო მას არ ჰღირსებია კანო-ნიერი და ნორმალური მსვლელობა-დამთავრება.

XXX

მეორე სათათბიროს დათხოვნა. _ სტოლიპინის coup d'etat და მე-III სათათბიროს არჩევნები. _ ბოიკოტის ტაქტიკა და ვ. ჩერქეზიშვილი. _ რეაქციის გაძლიერება. _ ილია ჭავჭავაძის ტრაგიკული სიკვდილი და დასაფლავე-ბა. _ ქართული საზოგადოებრივი დაწესებულებანი. _ აკაკი წერეთლის იუბილე

ტფილისს დავბრუნდი მაისში. არ გაუვლია ამის შემდეგ ერთ თვესაც და დეკემბათა სააგენ-ტომ გვაცნობა მეორე სათათბიროს გარეკვის ამბავი. მთავრობამ საბაზი მალე იშოვა. მაისში, დე-პუტატ ო ზ ო ლ ი ს ბინაზე დაატუსაღეს პეტერბურგის გარნიზონის ჯარისკაცთა ჯგუფი. ჯა-რისკაცთ აქ სათათბიროს ს.-დ. ფრაქციის წევრები ენახათ და მასთან მოლაპარაკება გაემარ-თათ. «ოხრანკას» წინადაც შეუმჩნევია დეპუტატების კავშირი ჯარისკაცებთან. აქედან მთავრო-ბამ დაასკვნა, პეტერბურგში აჯანყება მზადდებოდა სათათბიროს ს.-დ. ფრაქციის ხელმძღვანე-ლობითაო. დეპუტატები შეიპყრეს და მალე გაასამართლეს, გაგზავნეს კატორღაში; მათ შორის იყო კაკი წერეთელი. ეს ის წერეთელია, რომელზედაც წინათ მქონდა უკვე ლაპარაკი, დავით მელიქიშვილს რომ ეკამათებოდა. როგორც სტუდენტობაში მიიპყრო მან ყურადღება, ისე ახ-ლაც ყველა მტერიცა და მოყვარეც დიდის ყურადღებით უსმენდა ძლიერ მჭერმეტყველ დე-პუტატს.

სათათბიროს დათხოვნას მოჰყვა ის, რაც პეტერბურგში ყოფნის დროს ს.-რ. დეპუტატებმა იწინასწარმეტყველეს და რაზედაც მე და გიორგი ზდანოვიჩს გვესაუბრნენ: საარჩევნო კანონის შეზღუდვა დამახინჯება. იმ დროის დიქტატორი ს ტ ო ლ ი პ ი ნ ი ნამდვილ coup d'etat -საც არ მოერიდა. დაარღვია სახელმწიფოს ძირითადი კანონები და პარლამენტის გარეშე გამოსცა ახალი საარჩევნო კანონი, რომლითაც გააძლიერა მემამულეთა უფლებანი და შეზ-ღუდა მშრომელ ხალხის მონაწილეობა სახელმწიფოს საკანონმდებლო დაწესებუ-ლებაში. ახალი საარჩევნო კანონი 3 ივნისს გამოცხადდა. ორი დღის შემდეგ სტო-ლიპინმა უკვე არჩევნების ინსტრუქცია დაუგზავნა გუბერნატორებს და განკარგუ-ლება გასცა, დაუყოვნებლივ შესდგომოდნენ საარჩევნო სიების დამზადებას. ყველა ეს ცხადად მოწმობდა, რომ მთავრობას კარგა ხანია გადაწყვეტილი ჰქონდა მე-II სა-თათბიროს გარეკვა და წინდაწინვე დაეწყო მზადება ახალი სათათბიროსთვის არ-ჩევნებისა.

რეაქცია შეუჩერებლივ და მტკიცე ნაბიჯით მიდიოდა წინ. ახალი საარჩევნო კანონი და ის მოურიდებელი რეპრესიები, რომლითაც ს ტ ო ლ ი პ ი ნ ი გაუმასპინძლდა ქვეყანას, ცხადად მოწმობდნენ, რომ მთავრობა ახლა ისეთ სათათბიროს მიიღებდა, როგორც მას უნდოდა: ყურმოჭრილ მონასსა და მისი ზრახვების მორჩილად ამსრულებელს. ეს მით უფრო ცხადი იყო, რომ სარეგოლაციო პარტიები და ყველა აქტიური მებრძოლნი იძულებულნი გახდნენ მაშინ ისევ არალეგალურ მდგომარეობაზე გადასულიყვნენ.

ამისთანა პირობებში გასაკვირელი არ იყო, თუ ბოიკოტისტური განწყობილება გაიზრდებოდა და მართლაც, მესამე სათათბიროს არჩევნების წინ ასეთი განწყობილება მეტად თვალსაჩინო შეიქნა. კერძოდ, ჩვენს პარტიაში ახლა დიდი უმრავლესობა გახდა ბოიკოტის მომხრე. მაგრამ იყვნენ ისეთებიც, რომელიც დაჯინებით და ცხარედ მოითხოვდნენ მონაწილეობის მიღებას. განსაკუთრებით იცავდა ამ აზრს კ ი ტ ა ა ბ ა შ ი ძ ე. გაზეთებშიაც, კრებებზედაც ის მხურვალედ ეწინააღმდეგებოდა ბოიკოტისტებს. ახლა, როცა რეგოლაციის ტალღა დაბლა დაეცა, ამზობდა კიტა, როცა ხალხი დაქსაქსულია, როცა რეაქცია შეუჩერებლად იზრდება, რა აზრი აქვს ხელიდან გაუშვავთ ის ერთადერთი იარაღი, რომლითაც შეიძლება ამკარა ბრძოლა გავაჩალოთ მთავრობასთანაო. ეს ნამდვილი ბავშვური ბუტიაობა არისო, მწარე ღიმილით ხშირად იმეორებდა ხოლმე კიტა. მოულოდნელად მას ისეთმა ადამიანმა დაუჭირა მხარი, რომლისგან ამგვარ პოზიციის დაჭერას არავინ მოელოდა და საკვირველიც იყო. ეს გახლდათ ჩვენი მეგობარი, თანამგრძნობი და გაზეთის თანამშრომელი, ანარქისტი ვ ა რ ლ ა მ ჩ ე რ ქ ე ზ ი შ ვ ი ლ ი. ანარქისტი და რუსეთის მახინჯ პარლამენტში მონაწილეობის მიღების დამცველი – ეს რაღაც უცნაურობა იყო. როცა გაკვირებულნი ამგვარ სიტყვით, შევეკითხეთ ვარლამს, თუ რაში იყო საქმე, მან გვიპასუხა:

– პარლამენტისთანა უსინიდისო დაწესებულება სხვა არ შეუქმნია ბურჟუაზიას. ეს არის დიდი სავაჭრო ბირჟა, სადაც ხალხს ჰყიდიან, სადაც თვალმაქცობენ და ქვეყანას ატყუებენ... მაგრამ თქვენ, ხომ გწამთ მისი პოლიტიკური სიძლიერე. და თქვენს ადგილზე რომ ვიყო, თქვენს აზრს რომ ვიზიარებდე, ბოიკოტის იდეა უაზრობად მეჩვენებოდა. ჩვენი ქვეყნის მდგომარეობას რომ ითვალისწინებ, ყოველგვარ საშუალებას უნდა მიჰმართო. უნდა გახვიდეთ საპარლამენტო ტრიბუნაზე და უნდა იყვიროთ საქართველოს ისტორიულ უფლებაზე. დეე ევროპამ და მთელმა ქვეყანამ გაიგოს, რომ ქართველ ერს ისტორიული უფლება აქვს თავისუფალ დამოუკიდებელ არსებობისათვის. ხომ იცით, რომ ჩვენი ქვეყნიდან წარმომადგენლებად წასვლას ისევ თქვენი მოწინააღმდეგენი – ს.-დ. აპირებენ. ხოლო ისინი ჩვენი ერის ისტორიულ უფლებაზე იქ კრინტსაც არ დასძრავენ. არა, თქვენს ადგილზე რომ ვიყო, ბოიკოტის აზრი ერთი წუთითაც ვერ გამიტაცებდაო.

მიუხედავად მომხრეების ცხარე მუშაობისა, პარტიის მთავარ დაწესებულებათა ორგანოებმა ბოიკოტი გადასწყვიტეს. მალე არჩევნები მოხდა. საქართველოდან კვლავ ს.-დ. გავიდნენ დეპუტატებად, მაგრამ რუსეთის სხვა ადგილებში უმთავრესად მემარჯვენეებმა გაიმარჯვეს. მესამე სათათბირო გაცილებით მემარჯვენე იყო I და II სათათბიროებთან შედარებით; სკარბობდნენ ზომიერი და უკიდურესი მემარჯვენენი – ოქტომბრისტები და სხვადასხვა ჯურის მონარქისტები. თითქო მთავრობამ ის მიიღო, რაც სურდა – მორჩილი სათათბირო. მიუხედავად ამისა, იგი მაინც განაგრძნობდა სათათბიროს წინააღმდეგ ბრძოლასა და ცდილობდა მის დამცირებას, ესოდენ პრინციპიალურად მიუღებელი იყო რუსეთის თვითმპყრობელობისათვის სახალხო წარმომადგენლობა.

იმავე 1907 წლის 30 აგვისტოს გვიან საღამოთი ვზივართ რედაქციაში გაზეთის მომუშავენი და ვათვალიერებთ მასალას შემდეგი ნომრისათვის. შემოდის მოსამსახურე და ახლად მიღებულ რაღაც დეპეშას მაწვდის. ეს იყო თავზარდამცემი დეპეშა ილია ჭავჭავაძის მოკვლის შესახებ. იმ დღეს შემთხვევით მცხეთაში მყოფი ჩვენი ამხანაგი ვლ. ლორთქიფანიძე გვატყობინებდა:

დღეს ნაშუადღევს, წიწამურის გზაზე, თავის მამულ საგურამოში ეტლით მიმავალ ილია ჭავჭავაძეს თავს დაესხა ავაზაკთა ბრბო. ილია მოჰკლეს, მის გვერდით მყოფი მეუღლე ოლღა მძიმედ დასჭრეს. მივდივარ საგურამოს დაწვრილებით ამ საზარელ ამბის გასაგებად.

იმდენად მოულოდნელი და საშინელი იყო ეს ამბავი, რომ პირველი წაკითხვით ვერაფერი გავიგე, არ მჯეროდა და მეორედ წავიკითხე. თავბრუ დამესხა, ძალზე გაფითრებულს მომგარდენ იქ მყოფი თანამშრომლები და დეპეშა ხელიდან გამომტაცეს. იმდენად დიდი იყო ჩვენი მწუხარება, რომ მისი აღწერა მე არ შემიძლია. ახლაც, ოცი წლის გასვლის შემდეგ, ტანში ჟრუანტელი მივლის იმ წუთების გახსენებაზე.

ილიას მოკვლის ამბავი იმავე ღამეს მთელ ტფილისს მოედო. ჩვენს რედაქციას გვიან ღამით დიდძალი საზოგადოება მოაწყდა მეორე დღესაც განუწყვეტლივ მოდიოდა ხალხი დაწვრილებით ამბების გასაგებად. იმ დროის გაზეთები სავესა ამ მხეცურ მკვლევლობის ამბებით და აქ აღარ გავიმეორებ. ვიტყვი მხოლოდ, რომ მთელი საქართველო, მთელი შეგნებული ნაწილი ქართველ ერისა ააღელვა, შეაშფოთა და უზომოდ შეაწუხა ჩვენი დიდი პოეტის და დიდი მოამაგის ასეთმა ტრადიკულმა დასასრულმა.

მესამე დღეს ილია საგურამოდან ჩამოასვენეს. ოლღას ქუჩის დასაწყისში (ახლა ლენინის ქუჩა) საქართველოს სამხედრო გზის ბოლოში, ძვირფასს ცხედარს მთელი ტფილისი დახვდა. მხურვალე სიტყვები წარმოსთქვეს ვლ. მიქელაძემ, ილია ზურაბიშვილმა, ვასილ ჩერქეზიშვილმა, მიხაკო წერეთელმა, სილოვან ხუნდაძემ და სხვებმა, ორი დღის შემდეგ პოეტის გვამი სიონის ტაძრიდან გაასვენეს მთაწმინდაზე. არც მანამდის, არც შემდეგ, ალბად ტფილისს არ უნახავს ასეთი დასაფლავება. ზღვა ხალხი მოაწყდა ქუჩებს. დეპუტაციები იყო საქართველოს ყველა კუთხიდან. აუარებელი გვირგვინები-ცოცხალ ყვავილების და ვერცხლისა – დიდი წესრიგით გაემართა პროცესია. იმ დღეს მეთვალყურენი ამზობდნენ, პროცესიის თავმა გოლოვინის (რუსთაველის) პროსპექტიდან მთაწმინდის ქუჩას რომ შეუხვია, პროცესიის – ბოლო ჯერ კიდევ ერევნის მოედანზე იდგა და ნელ-ნელა მიდიოდა წინო. ვორონცოვ-დაშკოვის ბრძანებით ქუჩებში ჯარიც იდგა და სამხედრო სალამს აძლევდა ცხედარს, რადგან ილია სახელმწიფო საბჭოს წევრი იყო.

სიტყვები წარმოითქვა მრავალი: ჯერ სიონში, შემდეგ ერევნის მოედანზე და საფლავთან, მამადავითზე. დიდი ამაღლვებელი მომენტი იყო, როცა სასახლის ქუჩაზე პროცესია გააჩერეს და სასტუმრო «კავკაზიდან» ხელით ჩამოიყვანეს მამინ ავადმყოფი აკაკი წერეთელი, რომელმაც გრძნობით სავსე სიტყვა წარმოსთქვა. ბოლოს ატირდა და მიაძახა: «მეც მალე მოვალ შენთან, ილია». მამადავითზე სიტყვები წარმოსთქვეს ვაჟა-ფშაველამ, ი. ევდო-შვილმა, თ. რაზიკაშვილმა, სისიკო მდივანმა, კარლო ჩხეიძემ, ვლასა მგელაძემ, ნინო ნაკა-შიძისამ, გიორგი გვაზავამ, ექვთ. თაყაიშვილმა, მოსწავლე ახალგაზრდობის და მუშების წარმომადგენლებმა, ქართულ-რუსულ და სომხურ პრესის წარმომადგენლებმა და სხვამ მრავალმა. ღამდებოდა, როცა მიწაში ჩავსვენეთ დიდებულ ადამიანის გვამი.

ილია ჭავჭავაძის მკვლევები მალე დაატუსაღეს. ერთი წლის შემდეგ სამხედრო სასამართლომ ამათ სიკვდილით დასჯა მიუსაჯა. ამ გარემოებამ იმ ხანად გამოიწვია დიდი აღელვება. უპირველეს ყოვლისა განსვენებული პოეტის მეუღლემ, ო ლ დ ა თ ა დ ე ო ზ ი ს ა ს უ ლ მ ა, მხურვალე წერილით მიჰმართა ტფილისის გენერალ გუბერნატორს და სთხოვა:

ჩემი ქმრის მკვლელთ სიკვდილით ნუ დასჯითო.

ამ შესანიშნავმა და კეთილშობილმა წერილმა დიდი გამოხმაურება გამოიწვია.

***

რევოლუციის ხანაში (1905-1906) ჩვენმა საზოგადოებრივმა დაწესებულებებმა თითქო მიიძინეს. უფრო აქტიური ელემენტი სხვაგან წავიდა, უფრო დიდი და პასუხსაგები საქმეებით იყო დატვირთული; წერა-კითხვის და დრამატ. საზოგადოებისათვის არ სცალოდათ. კულტურულ სარბიელზე მუშაობა დროებით თითქო შეწყდა. მაგრამ, გავიდა ცოტა ხანი და აღმოჩნდა, რომ ის შენელება კულტურულ მუშაობისა მოჩვენებითი ყოფილა. ცხოვრების სიღრმეში, პირიქით, შეუჩერებლად სწარმოებდა ზრდა ინტერესისა კულტურულ მუშაობისადმი. უფრო თვალსაჩინო იყო ეს ზრდა ჩვენს პროვინციაში. სხვადასხვა კუთხიდან მოითხოვდნენ წ.-კ. საზოგადოების ადგილობრივ განყოფილებათა გახსნას; ბევრგან დაარსდა და მოიმაგრა ფეხი ადგილობრივმა სახალხო თეატრმა; დიდი იყო მოთხოვნა სახალხო კითხვათა საქმის მოწყობისა და სხვა. ცენტრშიაც 1907 წლიდან კვლავ დაუბრუნდნენ ჩვენი პარტიები საზოგადოებრივ დაწესებულებებს და ისევ გაჩაღდა მათ ირგვლივ ბრძოლა. უნდა შევნიშნო, რომ ბრძოლის ხასიათი წინანდელი დარჩა: პარტიების სამოქმედო პროგრამებში განსხვავება არ ყოფილა. როგორც ერთს, ისე მეორე მხარეს სურდა კულტურული მუშაობის გაცხოველება, _ სკოლების გამრავლება და მათი საქმეების მოწესრიგება, ბიბლიოთეკების ქსელის გაძლიერება, წიგნების გამოცემისა და გავრცელების საქმის წინ წაწევა, სახალხო კითხვათა მოწყობა და სხვა. არ იყო განსხვავება არც მიმართულებაში: ორივე მხარეს სურდა მშრომელ ხალხისათვის მუშაობა და თვით ამ ხალხის ჩაბმა კულტურულ მომზობაში. მოსალოდნელი იყო, ამ პირობებში, შეთანხმება მომხდარიყო და ურთიერთშორის ცხარე ბრძოლის მაგიერ ერთად ემოღვაწნათ საკულტურო ფრონტზე. მაგრამ ეს ასე არ მოხდა. ჩვენმა დასელებმა თავიდანვე მიზნად დაისახეს ამ ფრონტზე მარტო თავის ბატონობის განმტკიცება. ამ გარემოებამ ბრძოლა გაამწვავა უკიდურესობამდე. მაგალითად, ქუთათური ს.-ფედერალისტების გაზეთი «შრომა» გადაჭრით აყენებდა საკითხს: რა უნდათ დასელებს ქართულ კულტურულ დაწესებულებებშიო. ისინი ხომ ქართველებად არ სთვლიან თავის თავსო.

«შრომა» ტფილისელ ამხანაგებს უსაყვედურებდა _ რისთვის დაგჭირდათ დასელებთან კომპრომისიო. მეორე მხრით დასელები უკიდურესობაში ვარდებოდნენ: ფედერალისტებს და ნაციონალისტებს არ სურთ კულტურულ დაწესებულებათა კარი გაუღონ მუშებსა და მშრომელ ხალხსაო, ყვიროდნენ ისინი.

უფრო გვიან ეს პარტიული ბრძოლა მაინც დასრულდა შეთანხმებით, და, მაგალითად, წ. კ. საზოგადოების გამგეობაში ყველა მიმართულებას ჰყავდა თავის წარმომადგენლები, მაგრამ იმ ხანებში რომელზედაც ახლა ვწერ, ამ უაზრო ბრძოლით მოშხამული საზოგადოებრივი ატმოსფერა.

1908 წელს წ. -კ. საზოგადოებას თავი დაანება მისმა ძველმა მოამაგემ და უცვლელმა თავმჯდომარემ ნ ი კ ო ც ხ ვ ე დ ა ძ ე მ. მის მაგიერ საზოგადოების თავმჯდომარედ არჩეულ იქნა გენერალი გ ი ო რ გ ი ნ ი კ ო ლ ო ზ ი ს ძ ე ყ ა ზ ბ ე გ ი. გიორგი ყაზბეგი ევროპულად განათლებული და განვითარებული ადამიანი იყო. უმეტეს ხანს რუსეთში მსახურებდა: უკანასკნელ დროს იყო ვარშავის კომინდანტი, ხოლო რუსეთ-იაპონიის ომის დროს ვლადივოსტოკის გენერალ-გუბერნატორი. ამ თანამდებობაზე რეაქციის ერთგულობა

ვერ გამოიჩინა საკმარისად და სამართალშიაც უპირებდენ მიცემას, მაგრამ აპატიეს და მხოლოდ სამსახურიდან დაითხოვეს. გ ი ო რ გ ი ყ ა ზ ბ ე გ ი ერთგული და მუყაითი მოღვაწე აღმოჩნდა წერა-კითხვის საზოგადოებისათვის. ყველა ის გაუმჯობესება, რომელიც იმ წლებიდან საზოგადოების საქმიანობას დაეტყო, მისი ინიციატივის და მოღვაწეობის შედეგი იყო. როგორც თავმჯდომარემ, ყაზბეგმა მეორე უკიდურესობაში ჩაგვაგდო. ნიკო ცხვედაძემ ბევრი ლაპარაკი არ უყვარდა. რაც უნდა მძიმე საკითხი ყოფილიყო გასარჩევი, კამათს ერთდებოდა; ერთი-ორი კაცი რომ გამოსთქვამდა თავის აზრს, გავიხედავდით – ის უკვე რეზოლუციას სწერდა. ხშირად ამ რეზოლუციის წინააღმდეგი ვიყავით უმრავლესობა. მაგრამ ნიკო უმეტეს შემთხვევაში კამათის განგრძობაზე უარს ამბობდა და თავის რეზოლუციას მიგვაღებინებდა. პირველ ხანებში ეს გარემოება დიდ უკმაყოფილებას იწვევდა ჩვენში, მაგრამ თანდათან შეგვაჩვია თავმჯდომარეობის ასეთ უცნაურ წესს. გიორგი ყაზბეგი, წინააღმდეგ ამისა, გრძელი კამათის მოყვარული იყო; უმნიშვნელო საკითხებზედაც «პრინციპიალურ» ბაასს გააბამდა ხოლმე. ჯერ თითონ ილაპარაკებდა, მერე ყველას ათქმევინებდა თავის აზრს და ბოლოს დაიწყებოდა რეზოლუციების გაუთავებელი შემუშავება. ნიკო ცხვედაძის დროს გამგეობას ჰქონდა ერთი ძველად შემუშავებული ინსტრუქცია, რომლითაც თითქმის არ ვსარგებლობდით, ყაზბეგი კი თითქმის ყოველ თვეს ახალ-ახალ ინსტრუქციებს სწერდა და ბეჯითად თვალყურს ადევნებდა მათ ასრულებას.

როგორც ვთქვით, იმ ხანებში დაარსდა წ.-კ. საზოგადოების განყოფილებანი ქუთაისში, ბათუმში, ბაქოში და პროვინციის სხვა დაბა-ქალაქებში. შემცირებულ იქნა საწევრო გადასახადი და ამან გამოიწვია წევრთა რიცხვის თვალსაჩინო გადიდება. თვით გამგეობაში დაარსდა სხვადასხვა სექციები: სასკოლო, საბიბლიოთეკო, წიგნების გამოცემისა, სამუზეუმო, სახალხო კითხვათა. ყველა ამ ცვლილებამ, თქმა არ უნდა, გაცხოველა ჩვენი საზოგადოების მუშაობა, როგორც პროვინციაში, ისე ცენტრში.

ასეთივე გაცხოველება დაეტყო სახალხო თეატრის საქმესაც. ტფილისში ავჭალის აუდიტორიის გარდა სახალხო თეატრის საქმე გაჩაღდა ვერაზე, ავლაბარში, ნაძალადევში. პროვინციაშიაც ბევრ ადგილას მოეწყო სახალხო თეატრი.

მალე კიდევ შემოგვემატა ახალი კულტურული დაწესებულება: ეს იყო ტფილისის სახალხო უნივერსიტეტი. იმ წლებშივე თითქმის დასრულებული იყო ზუბალაშვილის სახალხო სახლის აგება და ახლად დაარსებულმა სახალხო უნივერსიტეტმა იქ დაიწყო მუშაობა. უნივერსიტეტის ქართული სექცია შეუდგა სისტემატიურ სახალხო ლექციების კითხვას სამეცნიერო და სალიტერატურო თემებზე და სახალხო წარმოდგენების მოწყობასაც. ერთი სიტყვით, იმ წლებში თვალსაჩინოდ გაცხოველდა კულტურულ ფრონტზე მუშაობა და, რაც ყველაზე უფრო აღსანიშნავია, თვით ხალხის მასა ჩაება ამ მუშაობაში.

იმავე წელს ქართველმა ერმა მოაწყო დიდი კულტურული ზეიმი. ეს იყო ა კ ა კ ი წ ე რ ე თ ლ ი ს იუბილე. ჩემს მახსოვრობაში ეს იყო მეორე კულტურული დღესასწაული. რაფიელ ერისთავის იუბილეს შემდეგ, რომელმაც დიდი აღფრთოვანება გამოიწვია ქართველ ხალხში. სახაზინო (ოპერის) თეატრი, სადაც გაიმართა საიუბილეო დღესასწაული, გაჭედილი იყო ხალხით; დეკუტატები საქართველოს ყველა კუთხიდან მოვიდნენ. ყველა აღტაცებით ეგებებოდა მხცოვან იუბილარს და საყვარელ მგოსანს. ბევრი საჩუქარი მიიღო და უმაღლვე ფონდიც იქნა დაარსებული, რომელიც მალე საგრძნობლად გაიზარდა. ტფილისის შემდეგ სხვა ჩვენმა დაბა-ქალაქებმაც მოისურვეს აკაკის იუბილეს აღნიშვნა და მგოსანს ბევრგან გაუმართეს დღესასწაული.

აკაკის მეზავობიდანვე პირადად ვიცნობდი. პატარობისას ხშირად მინახავს ქუთაისში ნ ი კ ო ნ ი კ ო ლ ა ძ ი ს ოჯახში. მესმოდა უფროსებისაგან, დიდი პოეტიად და მეხსიერებაში ჩამრჩა შთაბეჭდილება, რომელსაც მისი ნახვა და ეს ლაპარაკი ჩემზე ახდენდა. შემდეგ,

გიმნაზიის მე-7 კლასში ყოფნის დროს ასეთი შემთხვევა მახსოვს. გარდაიცვალა პოეტი გ რ ი გ ო ლ ო რ ბ ე ლ ი ა ნ ი. ჩვენ, გიმნაზიელებმა გადავსწყვიტედ გვირგვინის და სამგლოვიარო დეპეშის გაგზავნა. გიმნაზიის მაშინდელმა მთავრობამ როგორღაც კეთილის თვალთ შეხედა ამ ჩვენს განზრახვას: ნება მოგვცა ფულის შეგროვებისა, დეპეშის და გვირგვინის გაგზავნისა. დეპეშა შევადგინე და შევუტანე დირექტორს – ასეთი იყო განკარგულება, ალბად საცენზუროდ. ს ტ ო ი ა ნ ო ვ მ ა მირჩია: «Гениальныи!»-ს მაგიერ, როგორც დეპეშაში მეწერა «Маститый!» ჩამეწერა. ნამეტანი არ ვარგაო, მაშინ ასეთი გასწორება ძალიან გვეწყინა: ჩვენი ეროვნული გრძნობა შეურაცყოფილად ჩავთვალეთ. მხოლოდ შემდეგში მივხვდი, რომ სტროიანოვი მართალი იყო. გვირგვინი რომ დავამზადდეთ, რამდენიმე გიმნაზიელმა წავუღეთ ოგ ა კ ა კ ი ს: გაგონილი გვეონდა, რომ აკაკი ტფილისში მიემგზავრებოდა გრ. ორბელიანის დაკრძალვაზე დასასწრებლად. ვთხოვეთ ჩვენი გვირგვინის წაღება და ჩვენ მაგიერ ორიოდ სიტყვის თქმა. აკაკიმ განზრახვა მოგვიწონა, ხმამალა წაიკითხა ლენტზე წარწერა:

«მიეცით ნიჟსა გზა ფართო,
თაყვანისცემა ღირსებას» და სხვ.

დაგვირდა თხოვნის ასრულებას და შემდეგ ღიმილით მოგვმართა:

– ყმაწვილებო! დარწმუნებული ვარ, როცა მოგვკვდები, მეც შემამკობთ გვირგვინით. მოდით, ასე გაგრიგდეთ: რაც გვირგვინისათვის ფული იქნება საჭირო, ახლავე მომეცითო.

შემდეგ აკაკის შეხვდელი ციმბირიდან დაბრუნებისას მ ა რ ი ა მ დ ე მ უ რ ი ა ს სახლში. როგორც ყოველთვის, ჩვენი მოღვაწე მწერლებთან პირველ შეხვედრის დროს, ლაპარაკი პოლიტიკაზე და ჩვენი ქვეყნის მდგომარეობაზე ჩამოვადდე. აკაკიმ სიტყვა ბანზე ამოგდო, ლაპარაკში არ გამოიმყვა; დაიწყო თავისებური ოხუნჯობა და პოლიტიკური ანეკდოტებიც მოაყოლა. ერთი მის მიერ ნაამბობი სასაცილო ამბავი კარგად დამახსოვნდა. არ ვიცი ნამდვილი ამბავია, თუ ანეკდოტი.

– რუსეთ-ოსმალეთის უკანასკნელ ომის დროსაო, – სთქვა აკაკიმ, – გ ი ო რ გ ი წ ე რ ე თ ე ლ ი სამხედრო კორესპონდენტად იყო ფრონტზე, ქობულეთში მომქმედ არმიასთან. დიდის იმედებით იყო აღფრთოვანებული. ომში ინგლისი ჩაერევაო, გვარწმუნებდა ყველას, გამოგზავნის ძლიერ ფლოტს შავ ზღვაზე და საქართველოს განათავისუფლებსო. ისე იყო ამაში დარწმუნებული გიორგი, რომ უშიშრად რაღაც მოლაპარაკებასაც აწარმოებდა ქობულეთის წარჩინებულ მაჰმადიან ქართველებთან. თან ჩვენ ინტელიგენციას და საზოგადოებასაც ელაპარაკებოდა ამაზე, – მართავდა კრებებს ტფილისსა და ქუთაისში. ერთ ამისთანა კრებაზე ქუთაისში ამტკიცებდა – მალე ინგლისელები შემოვლენ ჩვენს ქვეყანაშიო. კრებაზე სხვათა შორის, გურიამი ცნობილი მემამულე სიო ბერიძეც იყო. გაიგონა თუ არა ინგლისელების საქართველოში მოსვლის ამბავი, სიო ბერიძემ მაშინვე სიტყვა გააწყვეტინა გიორგის და უთხრა:

– თუ ღმერთი გწამს გიორგი, თავი დაგვანებე. ძლივსძლივობით ორი ღერი რუსული ვისწავლე, ახლა ინგლისურს რა მასწავლის... არ გვინდა, ბატონო, არაო.

– მერე, როგორ დაასრულა გიორგი წერეთელმა თავისი პოლიტიკური მუშაობა? – შევეკითხე აკაკის.

– ცოტა დააკლდა, კინალამ ჩამოაღრჩესო, – მიპასუხა აკაკიმ. შემდეგ მიუბრუნდა მარიამ დემურის პატარა ვაჟებს და მათთან დაიწყო ხუმრობა. საზოგადოდ, აკაკის ძალიან უყვარდა პატარა ბავშვები, შემდეგშიაც ბევრჯერ მინახავს იგი პატარებში გართული.

როცა «ივერიაში» ვმუშაობდი, აკაკიმ რამდენჯერმე ლექსები მოგვიტანა დასაბეჭდად, ჰონორარს კარგს ვაძლევდით. არ მახსოვს რამდენს, მაგრამ ჩვეულებრივზე ბევრად მეტს, მაგალითად 3-4 ჯერ მეტს, ვიდრე ვაჟა-ფშაველას. თურმე ამ ნიადაგზე უსიამოვნო ინციდენტს

ჰქონდა ადგილი ილიასა და აკაკის შორის და ილიას განკარგულება მოეხდინა – აკაკის მიეცით, რაც მოითხოვოსო. მიუხედავად ამისა, აკაკი მაინც უკმაყოფილო იყო. მე თვითონ გამოვინა მისგან: «ივერიაში» არაფერს მაძლევენო. ეს ჩვეულებრივი სენი იყო ჩვენი დიდი მგოსნისა: მუდამ ჩიოდა, ნაკლებ ყურადღებას მაქცევენო, თუმცა საქართველოში აკაკიზე მეტად არც ერთი პოეტი არ უყვარდათ, არავის ისეთ პატივს არ სცემდენ, როგორც მას, როცა ჩააცივდებოდენ და დაჯინებით ამ უყურადღებობის საბუთებს მოსთხოვდენ, აკაკი ხშირად უცნაურს რასმეს შეთხზავდა, რასაც არასოდეს ადგილი არ ჰქონია. ამ მის შეთხზულ ფანტასტიურ ამბებს ხანდისხან მეტად უსიამოვნო ხასიათი ჰქონდა.

ერთხელ, მახსოვს, წ.-ვ. საზოგადოების გამგეობის კრებაზე გიორგი ყაზბეგი ძალიან აღელვებული მოვიდა. ერთ ოჯახშიო, გადმოგვცა მან, აკაკიმ დიდი ბრალდება წამოაყენა ჩვენი საზოგადოების წინააღმდეგო.

– თუ ეს მართალია, – დასძინა ყაზბეგმა, მე ერთ წუთსაც ვერ გავჩერდები აქ.

ჩვენ შევეკითხეთ:

– რაშია საქმე?

ყაზბეგმა გვითხრა:

– აკაკი არწმუნებდა იქ დამსწრეთ, რომ წ.-ვ. საზოგადოებამ ფული შეუჭამა. გამოსცეს ჩემი თარგმანი – კრილოვის «იგავ-არაკები», გაჰყიდეს და მე კაპიკი არ მომცესო...

ჩვენ სიცილი დავიწყეთ და ვამშვიდებდით ყაზბეგს. – ეს ჩვეულებრივი ფანტაზიებია აკაკისი და არავინაც არ უჯერის-თქო, მაგრამ ყაზბეგი არ მშვიდდებოდა. მაშინ სამსონ ფირცხალავამ მოიტანა დავთრები, რომლიდანაც აღმოჩნდა, რომ აკაკის მეტიც ჰქონდა წაღებული ამ წიგნის ანგარიშში წინასწარ, ვიდრე წიგნების გაყიდვისაგან ერგებოდა: მერე მიიყვანა გიორგი თაროსთან მაღაზიაში და უჩვენა ბევრი ჯერ გაუყიდავი წიგნი. ერთი ამოდენა საწყობშიაც გვაქვსო, დასძინა ფირცხალავამ...

ყაზბეგი ძალიან გაწყრა და სთქვა – ბოდიში უნდა მოვახდევინო ასეთ მოგონილ ჭორისათვისო. მეორე დღეს ყაზბეგი მისულიყო აკაკისთან და უსიამოვნო ლაპარაკი ჰქონოდა. როცა შევეკითხეთ ყაზბეგს, როგორ გათავდა მისი ლაპარაკი აკაკისთან, მან გვიპასუხა:

– მეტისმეტად ახირებული კაცია. იცით რა მითხრა? გიორგი, შენ ახალი კაცი ხარ იქ და არაფერი იცი იმათი მახინჯიებისაო. პირველი გამოცემა «იგავ-არაკებისა» სულ გაიყიდა, ხოლო შენ რომ გაჩვენეს თაროებზე, ის შემდეგ საიდუმლოდ არის გამოცემულიო. როცა მოვთხოვე ამის დამტკიცება, სიცილით მიპასუხა: ჩემთვის ეს დამტკიცებულია და თუ შენ არ გჯერა, დამამტკიცებელი საბუთები შენ თითონ ეძიეო...

ყაზბეგს დიდხანს არ დაჰვიწყებია ეს ამბავი, მაგრამ მხოლოდ სიცილით მოიგონებდა ხოლმე მას.

აკაკი მუდამ ფულის ძებნაში იყო. მას ქუთაისის საადგილ-მამულო ბანკიდან პენსია ეძლეოდა თვეში 100 მანეთი, მაგრამ რასაკვირველია, ეს ფული არ ეყოფოდა: ბევრს ხარჯავდა, ცხოვრობდა ხან ქუთაისში, ხან საჩხერეში, ხან ტფილისში. მოგზაურობასა და სასტუმროებში ცხოვრებას ბევრი ფული უნდოდა; კარტის თამაში უყვარდა. რუს პოეტ ნეკრასოვივით ისიც ხშირად ღამებს ათენებდა კლუბებში. მაგრამ მეტად გულკეთილი იყო: ფულს, თუ გაჭირვებულებისათვის იყო საჭირო, არ დაიშურებდა, უკანასკნელსაც მიაწოდებდა.

ერთხელ, ზაფხულის დამდეგს, მარიამ დემურისათან შევედი, აკაკი იქ დამხვდა.

დემურისა შევჩივლე:

– არჩილის (ჯორჯაძის) გაგზავნა აუცილებელი აგარაკზე. ამ ზაფხულს თუ აქ დარჩა, ცუდად იქნება მისი საქმე. ფული კი არა გვაქვს: კომიტეტი ვეღარ იძლევა რამდენსაც წინად იძლეოდა არჩილისათვის, რედაქციასაც არა აქვს. იქნება რაიმე მოგვიხერხოთ, ქალბატონო მარიამ.

_ რამდენია საჭირო? _ მომიბრუნდა აკაკი.

მე ვუპასუხე, რომ ერთდროულად საჭიროა ხუთმეტი-ოცი თუმანი აგარაკის ქირის, მგზავრობისთვის და რაღაცეები უნდა ვუყიდოთ _ მეთქი.

_ გიორგი, წაიღეთ ჩემი ფონდიდან ოცი თუმანი. ბარათს მიგიწერთ წ.-კ. საზოგადოებაში. როცა შესძლებთ, სესხს დააბრუნებთ: თუ ვერ შეიძლოთ, თქვენი ჭირი წაულიაო.

აკაკიმ ბარათი მომცა და ეს მით უფრო სასიამოვნო იყო, რომ წ.-კ. ს. გამგეობამ აკაკის დაუკითხავად, დროებით ისესხა კიდევ მის ფონდიდან ასი მანეთი იმავე არჩილ ჯორჯაძისათვის. ახლა წამოვიღეთ ასი მანეთი, შემდეგში მარიამ დემურიაშვილს რაღაც საღამო გამართა და აკაკის ფონდი შევაგსეთ.

ხანდახან აკაკისა და ქართველ ინტელიგენციას შორის დიდი უსიამოვნება ჩამოვარდებოდა ხოლმე. პოეტი, რასაკვირველია, კარგად ხედავდა ჩვენი ინტელიგენციის სუსტსა და ცუდ მხარეებს. არ ზოგავდა კიდევ მას წერთა თუ სიტყვით. მაგრამ უბედურება ის იყო, რომ ბრძოლით გატაცებული, ის ხშირად თითქო ინტელიგენციის ჯიბრით, მხარს უჭერდა ამ ინტელიგენციის უფრო მავნე და უფრო ცუდ ელემენტს. ასე იყო, მაგალითად, ქუთაისის ინტელიგენციის ბრძოლის დროს კ ა ლ ი ს ტ რ ა ტ ე ჩ ი კ ვ ა ი ძ ი ს წინააღმდეგ. აკაკი კალისტრატეს მიემხრო: ჯერ თავისებურად ოხუნჯობდა და დასცინოდა კიდევ კალისტრატეს; მახსოვს ერთი მისი მოსწრებული ფელეტონი, რომელიც ასე თავდებოდა «Калистрат, коль истратиш __ пройдет რაზედაც წინათაც ვილაპარაკეთ.

მაგრამ, შემდეგში აშკარად და გადაჭრით გადვიდა კალისტრატეს მხარეზე. შემდეგ კალატოზიშვილს უჭერდა მხარს გ ი ო რ გ ი ზ დ ა ნ ო ვ ი ჩ ი ს წინააღმდეგ. მისი ასეთი პოზიცია გაცხარებულსა და უსიამოვნო იერიშს იწვევდა ხოლმე ინტელიგენციის მხრით.

მიუხედავად ბევრი უცნაური თვისებისა და ნაკლისა, აკაკი, როგორც ვთქვი, ძალიან უყვარდა ქართველ ხალხს, არა მარტო როგორც დიდი პოეტი და დიდებული პატრიოტი, არამედ როგორც ადამიანი გულკეთილი, ტკბილი მოსაუბრე, მოსწრებული სიტყვა-პასუხის და იშვიათი მჭერმეტყველი, თავის მრავალფეროვანი ბუნებით ის მეტად ხიბლავდა თანამედროვეებს.

XXXI

ეგზარხოსის ნიკონის მოკვლა. _ ქართველი სამღვდელოების დევნა. _ ვლ. ლორთქიფანიძე. _ კოლელიშვილის კომუნა კახეთში. _ ჩვენი პარტიის კომიტეტების დატუსაღება. _ მაშინდელი მეტეხი და პოლიტიკურები. _ მეორედ ჩემი გადასახლება

1908 წლის 20 მაისი იყო. რაღაც საქმეზე სასოფლო-სამეურნეო ბანკში მივედი, სასახლის ქუჩაზე. უეცრად ქუჩაში რაღაც არაჩვეულებრივი მოძრაობა შევამჩნიეთ. ჩქარის ნაბიჯით ყაზახთა ცხენოსანი რაზმი გაემართა ერევნის მოედნისკენ; უკან მისდევდნენ ეტლებით პოლიციებისტერი და სასამართლოს მოხელენი... იმავე წუთს ვიღაც შემოვიდა ბანკში და სენსაციური ამბავი გადმოგვცა: ეს არის ახლა მოკვლეს საქართველოს ეგზარხოსი, არქიპისკოპოსი ნ ი კ ო ნ ი ო. ეგზარხოსი დიდი წარჩინებული სასულიერო ბიუროკრატი იყო იმ ხანებში კავკასიაში. მეფის ნაცვლის შემდეგ, ეგზარხოსი ითვლებოდა მთავარ წარმომადგენლად ცენტრალურ მთავრობისა. ამიტომაც ასეთ ბოზოლას მოკვლა თვალსაჩინო ტერორისტული აქტი იყო, რომელმაც ალაპარაკა მთელი რუსეთი.

პირველ დღეებში ტფილისს ვიღაც პროვოკატორებმა ხმა გაავცელეს, ეგზარხოსი ს.-ფედ. პარტიამ მოკვლაო. ეს ნამდვილი ჭორი იყო: ჩვენს პარტიას არავითარი მონაწილეობა არ

მიუღია სამღვდელოების მამინდელ მოძრაობასა და საეკლესიო საქმეებში და ფიქრადაც არავის მოგვსვლია ამგვარ ტერორისტულ აქტის მოხდენა. დღესაც არ ვიცი დანამდვილებით, ვინ იყვნენ მკვლელები, მაგრამ, ცხადია, ეს ტერორისტული აქტი დამზადდა და განხორციელდა თვით სამღვდელოების წრეებში. ამ მკვლელობის შემდეგ უფრო გამწვავდა და გაძლიერდა ის ბრძოლა, რომელიც უკვე რამდენიმე წელიწადი სწარმოებდა უმაღლეს ცენტრალურ სასულიერო მთავრობასა და ქართველთა სამღვდელოებას შორის. რასაკვირველია, პოლიცია და საერთოდ რეაქცია დიდ დახმარებას უწევდნენ სინოდს და ჩვენს სამღვდელოებას, ეკლესიას უმოწყალოდ სდევნიდნენ. 1905 წელს სამღვდელოების კრება მოხდა ტფილისს, სასულიერო სემინარიის ძველ შენობაში. კრებაზე დიდძალი გარემე ხალხიც მივიდა იმის გასაგებად, თუ რა პოზიციას დაადგებოდა და რას მოითხოვდა განმათავისუფლებელ მოძრაობის ხანაში ქართველი სამღვდელოება. ხალხს თან მოჰყვა პოლიცია და ყახაზები. ჯერ ქუჩაში მოხდა რაღაც შეტაკება, მერე პოლიცია და ჯარი შეესია სემინარიას და მათრახებითა და თოფის კონდახებით გაჰფანტა შეკრებილი მღვდლები. მთავარი მოთხოვნა, რომელიც მამინ წამოაყენა ქართულმა ეკლესიამ, ეს იყო საქართველოს ეკლესიის დამოუკიდებლობა – ავტოკეფალია. ამ საკითხის გარშემო დიდი კამათი და აგიტაცია ასტყდა. ქართველ სამღვდელოებას ორიოდე თანამგრძნობი და დამხმარე თვით რუსულ უმაღლეს იერარქიაში აღმოჩნდა; აღმოუჩნდა ასეთი თანამგრძნობი პრესამიაც, მაგალითად ცნობილი კონსერვატიული ჟურნალისტი დ უ რ ნ ო ვ ო თავგამოდებით იცავდა საქართველოს ეკლესიის დამოუკიდებლობას. სინოდთან და სონიდის გარემე დაიწყო დაუსრულებელი კამათი და თათბირები ამ საკითხზე; სასულიერო პირთა გარდა კამათში მონაწილეობას იღებდნენ მოწვეული მეცნიერებიც; ჩვენი ეკლესიის დამოუკიდებლობის დამცველად, მაგალითად გამოვიდა პროფესორი ნ ი კ ო მ ა რ ი. მიუხედავად იმისა, რომ სიმართლე ქართველთა ეკლესიის მხარეზე იყო და მიუხედავად მძლავრის იერიშისა, ამ საკითხს მაინც არ ეღირსა გადაწყვეტა ძველი რეჟიმის დროს... ხოლო სანამ საკითხი ირჩეოდა, რუსეთის სასულიერო და საერთო თვითმპყრობელი ბიუროკრატია დროს არ ჰკარგავდა და ენერგიულად განაგრძობდა ქართველთა ეკლესიის შევიწროებასა და ურჩ სამღვდელოების დევნას.

გამანადგურებელი პოლიტიკა უფრო გამწვავდა ეგზარხოსის მოკვლის შემდეგ. ეპისკოპოსები ამბროსი და კირიონი რუსეთის მიყრუებულ მონასტრებში გამოამწყვდიეს, ლეონიდი გაჩხრიკეს და პოლიციის ზედამხედველობაში მისცეს; ბევრი დაატუსაღეს და სხვა.

სარევოლუციო პარტიები, რასაკვირველია, ამ ბრძოლაში არავითარ მონაწილეობას არ იღებდნენ. მათი მთავარი მოთხოვნა იყო – ეკლესიის დაუყოვნებლივი განცალკევება სახელმწიფოსგან, სულერთია, დამოუკიდებელი იქნებოდა ის, თუ რუსეთის ეკლესიასთან შეერთებული. მაგრამ ჩვენი გაზეთი, «ცნობის ფურც.» ყურადღებით და თანაგრძნობითაც ადევნებდა თვალყურს საქართველოს ეკლესიის გარშემო გამართულ ბრძოლას. ამ ყურადღებას უფრო ინფორმაციული ხასიათი ჰქონდა, ვიდრე პრინციპიალური. მიუხედავად ამისა, პარტიის ფედერალურ საბჭოს ერთ-ერთ კრებაზე გაზეთის რედაქციას დიდი საყვედური გამოეცხადა; მოითხოვეს, რომ გაზეთს თავი დაენებებია ავტოკეფალიის საკითხზე წერილების ბეჭდვისთვის. კრებაზე რედაქციას დამცველებიც აღმოუჩნდნენ. ისინი ამტკიცებდნენ, რომ დაწყებული საეკლესიო ბრძოლა თვალსაჩინო ეპიზოდია, პატარა ნაწილია დიდი ეროვნული ბრძოლისა და საკითხისა, ამიტომ ყოველდღიურ გაზეთს, რომელიც ამასთანავე ოფიციალურად არ არის პარტიული ორგანო, არ შეუძლია გვერდი აუხვიოს მწვავე საზოგადოებრივ საკითხსაო. ბოლოს, ფედერალურმა საბჭომ გადასწყვიტა ეს საკითხი შეეტანა პარტიის უახლოეს კონფერენციის დღის წესრიგში და მოხსენების დამზადება დაავალა ცენტრ. კომიტეტისა და რედაქციის წევრს ვ. ლ ო რ თ ე ი ფ ა ნ ი ძ ე ს.

* * *

ვლ. ლორთქიფანიძეს არ დასცალდა პარტიის ახალი დავალების ასრულება, სწორედ იმ წელს ის მიიმედა ავად გახდა და ლოგინში ჩაწვა: ძველმა სენმა _ ჭლექმა გაუხსენა. შემდეგ წლის (1909) ზაფხულის დასაწყისში ის წაიყვანეს აბასთუმანში, საიდანაც 28 ივნისს მის მეუღლეს ეკატერინესაგან სამწუხარო დეპეშა მივიღეთ ვლადიმერის გარდაცვალების შესახებ. იმავ დღეს მე და ქართულ გიმნაზიის მაშინდელი გამგე და ამასთანავე ჩვენი პარტიის წევრი ალ. მდივანი აბასთუმანს გავემგზავრეთ ძვირფასი ამხანაგის ცხედრის ტფილისში მოსასვენებლად. აბასთუმანში გვიან ღამე ჩავედით; კუბო უკვე დასვენებული იყო ეტლზე და ვლადიმერის მეუღლე ეკატერინე და ერთი მისი ნათესავი ის იყო გამომგზავრებას აპირებდნენ. მეორე დღეს უკვე ტფილისში ვიყავით და განსვენებული ამხანაგი კუკიის სასაფლაოზე, შიოჩიტიძის გვერდით დავასაფლავეთ. დაკრძალვას დიდი ხალხი დაესწრო; იყვნენ ყველა სარევოლუციო პარტიების წარმომადგენელი, ადგილობრივ ქართულ, რუსულ და სომხურ გაზეთების თანამშრომლები, პედაგოგები, განსვენებულის მოწაფეები და სხვანი. იყო გვირგვინები ჩვენი პარტიის და გაზეთისა, ს.-დ. და ს.-რევ. ადგილობრივ საოლქო კომიტეტებისა და სხვა.

უდროოდ გამოგვტაცა ხელიდან ულმოებელმა სენმა ეს დაუღალავი მუშაკი და ფრიად სასარგებლო ადამიანი როგორც საზოგადოდ ჩვენი საზოგადოებრივობისათვის, ისე კერძოდ ჩვენი პარტიისათვის. ვლადიმერი სულ იყო 35-36 წლისა. ერთ და იმავე დროს ის მუშაობდა როგორც პედაგოგი ქართულ გიმნაზიაში (ასწავლიდა ისტორიას), მუშაობდა გაზეთში, სადაც სწერდა პრინციპიალურ წერილებსაც, სხარტულ ფელეტონებსაც _ ყოველდღიურ ვარამზე, აწარმოებდა ინფორმაციასაც საზოგადოებრივ დაწესებულებათა ცხოვრებისას და ამასთანავე დაუღალავად მოღვაწეობდა პარტიაშიაც, სადაც დაარსებიდანვე იყო ცეკას წევრი... ამ მოუსვენარმა მუშაობამ და ყველგან შესამჩნევ ნერვიულ გატაცებით მოღვაწეობამ, უეჭველია, ხელი შეუწყო მის დაავადებასა და უდროოდ გარდაცვალებას.

* * *

მეორე ჩვენი ავადმყოფი არჩილ ჯორჯაძემ წლის ზაფხულში თელავს გაემგზავრა. ზაფხულის დასასრულს არჩილი საგრძნობლად უკეთ შეიქნა, ლოგინიდან ადგა და მუშაობას შეუდგა. აგვისტოში მე წავედი არჩილის სანახავად თელავში. იქაურ ჩვენი კომიტეტის წევრებმა, სხვათა შორის წინადადება მომცეს სოფელ გულგულაში წავსულიყავი ცნობილი ივ. კოლელიშვილის მიერ მოწყობილ კომუნის გასაცნობად. კომიტეტის წევრის ანტონ ყაზახაშვილის თანხლებით გულგულაში წავედი და ხსენებული საინტერესო დაწესებულება დავათვალიერე.

ივ. კოლელიშვილმა რამდენსამე მეზობელ გლეხს ურჩია მამულების შეერთება და საზოგადოებრივ მეურნეობის წარმოება. თვითონ თავისი მამული შესწირა კომუნას, მიიმხრო იქაური გლეხები, და მართლაც გააჩაღა კოლექტიური მეურნეობა. თუ მეხსიერება არ მძალატობს, იმხანად სულ 17 მამული გააერთიანა კოლელიშვილმა. მის მამულში საგანგებოდ დანიშნულ ბინაზე ყოველ საღამოს მუშაობის შემდეგ იკრიბებოდნენ გლეხები და საერთოდ ადგენდნენ გეგმას შემდეგი დღის მუშაობისას. რიგრიგად ყველანი ერთ დღეს ერთ მამულში მუშაობდნენ, მეორე დღეს მეორეში და სხ. კოლექტიურმა დამუშავებამ კარგი ნაყოფი გამოიღო. ყველა მონაწილეთა ვენახები, სახნავი მიწები და ხეხილის ბაღები, თავის დროზე და კარგად იყო დამუშავებული. მოსავლის მიღების შემდეგ უნდა მომხდარიყო მისი განაწილება

თვითეულ ოჯახის წევრთა რაოდენობის მიხედვით. კოლელიშვილის და სხვების მოწმობითაც კომუნაში მუშაობამ დიდი კულტურული ზეგავლენა მოახდინა წევრებზე: ლოთობას, უწმაწურ გინებას და უსაქმოდ აქეთ-იქით ხეტიალს სოფელში ადგილი აღარ ჰქონდა; გლეხები ძმურად დაუახლოვდნენ ერთმანეთს, იჩენდნენ ინტერესს წიგნისა და გაზეთისადმი; გლეხთა კოლექტიურ მუშაობა-ცხოვრებაში ქალებიც ჩაებნენ.

ი ვ კ ო ლ ე ლ ი შ ვ ი ლ მ ა შემდეგში ასწერა ეს თავისი კომუნა, ხელნაწერი წამიკითხავს, მაგრამ არ მახსოვს _ დაიბეჭდა თუ არა... პირველ ხანებში _ ეს იყო განმათავისუფლებელ მოძრაობის დროს _ კოლელიშვილის დაწყებულობას ადგილობრივმა მთავრობამ თუმცა აღმაცერად შეხედა, ხელს არ უშლიდა, მაგრამ დაიწყო თუ არა რეაქცია, ადმინისტრაცია შეუდგა კომუნის მონაწილეთა დევნას _ გლეხების ჩხრეკას და დაპატიმრებას. ბოლოს ივ. კოლელიშვილს შეატყობინეს, რომ საგუბერნიო მართველობას გადაეწყვიტა მისი დაპატიმრება და საქართველოდან განდევნა. კოლელიშვილი გაიქცა და საზღვარგარეთ გაიხიზნა. ამგვარად გულგულის კომუნა დაინგრა.

ი ვ კ ო ლ ე ლ ი შ ვ ი ლ ი საკმაოდ განათლებული ინტელიგენტი იყო, იმ ხანებში ანარქისტი და ლევ ტოლსტოის მიმდევარი. გატაცებული იყო სასოფლო-სამეურნეო კომუნების დაარსების იდეით, ადამიანი მტკიცე პრინციპებისა, თვითონ მცირე მოთხოვნილების, უბრალო ცხოვრების მოყვარული; მტკიცედ იცავდა ვეგეტარიანობას და ხილისა და პურის მარცვლის გარდა თითქმის არაფერს ეკარებოდა.

უკვე დიდი რევოლუციის შემდეგ, ერთ დღეს, იგი კვლავ ვნახე სამშობლოში დაბრუნებული, უკვე მოხუცებული ჩემთან იყო და მიაშბო: კახეთს მივებზავრები და განზრახვა მაქვს კვლავ დავუბრუნდე ჩემი კომუნის აშშენებლობასო. სამწუხაროდ, ამის შემდეგ აღარაფერი გამიგია ამ საინტერესო პიროვნებაზე.

* * *

რუსეთის და საქართველოს პოლიტიკურ ცხოვრებაში იმ ხანად, როგორც ვთქვით, დიდი რეაქცია და ეგრეთწოდებული «რევოლუციის ლიკვიდაცია» დაიწყო. სამხედრო და სამოქალაქო სასამართლოები მთელ იმპერიაში განუწყვეტლივ არჩევდნენ პოლიტიკურ საქმეებს, ხვრეტდნენ, ან ციმბირში ისტუმრებდნენ მრავალ ხალხს. ჩვენშიაც იყო დაუსრულებელი პროცესები, ეგრეთწოდებულ «რესპუბლიკებისა» _ გურიის, შორაპნის, სოხუმის, ზუგდიდის, ლეჩხუმის და სხ... ჩვენი პარტიის ხალხიც ბევრი იქმნა იმ ხანებში ციმბირში გადასახლებული, ხოლო 1910 წელს მოხდა ჩვენი პარტიის სათავის _ ტფილისისა და მთავარ კომიტეტების ლიკვიდაცია.

30 აპრილს, საღამოს სტუმრად ვიყავი ი ლ ი კ ო ა ლ ლ ა ძ ე ს თ ა ნ, რომელიც მაშინ ელისაბედის ქუჩაზე ცხოვრობდა. უეცრად მოვიდა კოვისპირული წვიმა, რომელმაც თითქმის სამ საათს გასტანა: ქუჩებში ნიაღვარი დადგა და შეუძლებელი გახდა ჩემი სახლში დაბრუნება. მხოლოდ ღამის ორ საათზე დავაპირე წასვლა, მაგრამ ამ დროს გაისმა ძლიერი კარის ზარის რაკუნნი და ბინაზე შემოვიდნენ პოლიციელები და ჟანდარმები. ჩხრეკამ დილაძე გასტანა. ამის შემდეგ ალლაძე დაატუსაღეს, ხოლო მე და ორი სტუმარი სახლში გაგვიშვეს ოქმზე ხელის მოწერის შემდეგ.

ჩემ სახლში რომ მივედი, ბინა აწიოკებული და ოჯახი შეშინებული დამხვდა; იმ ღამეს ჩემთანაც ყოფილიყვნენ ჟანდარმები... ცოტა ხნის შემდეგ თავზე წამომადგა პოლიცია და მეც დამატუსაღეს. ჟანდარმთა სამართველოში, პეტრე დიდის ქუჩაზე მიყვანისთანავე «სარდაფში» დამამწყვდიეს. გაიღო «სარდაფის» კარი და ორი კაცი ჩამოგზავნეს. ერთი იყო მაღალ-მაღალი, შავ სერთუკში გამოწყობილი, თავზე პატარა ცილინდრით; მე ვიღაც უცხოელი მეგონა: უკან დაბალი ტანის ახალგაზრდა მოსდევდა, რომელიც ჟანდარმებს აგინებდა და რაღაცას

ჰკითხავდა მაღალ პატიმარს. პატარა ხნის შემდეგ მაღალი კაცი მომიახლოვდა და პაპიროსის მოკიდება მთხოვა. როცა ჩემსკენ დაიხარა, მხოლოდ მაშინ ვიცანი, რომ ეს იყო შ ა ლ ვ ა ა მ ი რ ე ჯ ი ბ ი. ხმა არ გავეცი. გავიდა ნახევარი საათი, «სარდაფი» კვლავ გაიღო, ახალგაზრდა ზევით გაიწვიეს. როცა მარტო დავრჩით, მაღვამ მითხრა: ეს ვიღაც ჯაშუში ამაღვენეს, ალბად იმის გასაგებად, თუ როგორ შევხვდებით ჩვენ ერთმანეთს და რას ვილაპარაკებთო. მაცნობა აგრეთვე, რომ ბევრი ჩვენები დაეტუსალებინათ იმ ღამეს.

სხვათა შორის მას დაენახა ს ა მ ს ო ნ ფ ი რ ც ხ ა ლ ა ვ ა, მ ი ხ . ა დ ა მ ა შ ვ ი ლ ი (ჯ ა ვ ა ხ ი შ ვ ი ლ ი), შ ა ქ რ ო ბ ი ლ ა - ნ ა შ ვ ი ლ ი და სხვები. ნაშუადღევს სამ საათზე ზევით, სამმართველოში, ამიყვანეს და დაიწყო ჩვეულებრივი პროცედურა: სურათის გადაღება, თითების აღბეჭდვა-გაზომვა და სხვ. მერე შემიყვანეს ჟანდარმთა პოლკოვნიკის კაბინეტში. მაგიდასთან იდგა მაღალი, მოსული, შუახნის კაცი, რომელიც თავაზიანად მომეგება და სავარძელზე მიმითითა. დავსხედით და დაიწყო დაკითხვა:

- _ თქვენ ს.-ფ.-ის პარტიის კომიტეტის წევრი ბრძანდებით,
- _ არასოდეს პარტიის წევრი არ ვყოფილვარ.

_ ჩვენ უტყუარი ცნობები გვაქვს იმის შესახებ და უარის თქმა მხოლოდ გააუარესებს თქვენს მდგომარეობას; ჩვენ ისიც ვიცით, რომ ამ გაზაფხულზე თქვენ გორში იყავით პარტიულ კონფერენციაზე, რომელზედაც გადასწყვეტით აგრარულ მოძრაობის განახლება _ გაძლიერება.

ეს ნამდვილი ჭორი იყო და ამიტომ უფრო ენერგიულად უარყოფის ტაქტიკას დავადექი. გადაჭრით გამოვუცხადე, რომ მე პარტიაში არა ვარ, მხოლოდ თანაუგრძნობდი საქართველოს ავტონომიის იდეას რომელიც პარტიამ წამოაყენა და გაზეთში ლეგალურად ვწერდი ამის შესახებ... გამოკითხვის შემდეგ მეტეხში გამგზავნეს... იქ გავიგე, რომ თითქმის მთელი მთავარი კომიტეტი, რედაქციის წევრები და პარტიის სხვა წევრებიც დატუსაღებული იყვნენ. დაპატიმრებული იყვნენ არა პარტიულნიც, თანამგრძნობი და რედაქციაში მომუშავენი, როგორც, მაგალითად, შ ა ქ რ ო ბ ი ლ ა ნ ი შ ვ ი ლ ი.

ჯერ ჩამსვეს ეგრეთწოდებულ «ახალ შენობაში», ერთსართულიან, ალაყაფის კართან ახლოს მიმენებული ფლიგელში, სადაც «სმერტნიკების» კამერა იყო წინად. ჩემს გვერდით, კამერაში, აღმოჩნდა რუსი ნ ე კ ლ ი უ დ ლ ო ვ ი, რაღაც ექსპროპრიაციის საქმეზე შეპყრობილი. მეტად უცნაური პიროვნება იყო ეს ტუსალი. რაღაც არაჩვეულებრივი და თავისებური მაქსიმალისტი. ყველაფერს უარყოფდა, მთელ თანამედროვე ცივილიზაციასა და კულტურას. ყველაფერი უნდა დაინგრეს, ნაცარ-ტუტად უნდა იქცესო.

როცა მე გამოვეკამათებოდი და წინააღმდეგის რწმუნებას დავიწყებდი, წამოვარდებოდა თავის კრაოტიდან და დაკოდილ მხეცივით დაიწყებდა კამერაში ტრიალს; ანთებულის თვალებით, გაჩეჩილ გრძელ თმებით, გიჟს ჰგავდა; დარბოდა და ხრწიანის ხმით გაიძახოდა:

- _ სულ ტყუილია ყველაფერი. ჩვენი მეცნიერება და ლიტერატურა მანილოვის ზღაპრებიაო.

ერთი კვირის შემდეგ ჟანდარმთა სამმართველოში წამიყვანეს დასაკითხავად. ს.-ფედერალისტების საქმე გამოსადიებლად ჩაებარებინათ პოლკოვნიკ ბ ა შ ი ნ ს კ ი ს ა თ ვ ი ს. ამას რაღაცნაირად ჩემი ძველი საქმე გამოენახა და ეხლა მეკითხებოდა ნაროდოვოლცების პარტიაში მონაწილეობაზე, ციმბირში გადასახლებაზე და სხვა... ეს იყო და ეს. მეტი მე არ გავუწვევივართ, არც არაფერი უკითხავთ; დანარჩენ ამხანაგებსაც თითოჯერ დაჰკითხეს და საქმე სრულიად გამოუძიებლად გაათავეს მხოლოდ იმ ცნობების მიხედვით, რომელიც მათ ჰქონდათ აგენტებისა და პროვოკატორებისაგან.

ერთი თვის შემდეგ მომაშორეს ჩემ დაღვრემილ მაქსიმალისტს და ძველ კორპუსში გადამიყვანეს, მეორე სართულში, რომლის ფანჯრები ეზოში გამოიყურება. დამხვდა ბევრი

ამხანაგი: გიგო რცხი-ლაძე, სამსონ ფირცხალავა, ექიმი ალ. მაღალა-შვილი, ილია ალლაძე, ალ. ჯაბადარი, მიხ. ჯავახიშვილი, ს. გრძელიშვილი (სანგანიძე), ქაიხოსრო ქავთარაძე, ესტატე ავალიშვილი, მიშა ხუციშვილი, გელიაძე და სხვანი. ჩვენს სართულში ბევრი იყო ს.-დემოკრატიც; მახსოვს ი. ვ. გომართელი, ს. ე. ვ. ჯუღელი და სხვანი; ს.-დ. ისხდენ ჩვენს პირდაპირ კორპუსში; იქ, სხვათა შორის, იმდროს იჯდნო ე. ჟორდანიაც. გარდა ამისა, ჩვენს კორპუსშივე ისხდენ და მწაკვლები, რომელთაც დიდი პროცესი მოელოდათ...

ციხეში მაშინ მკაცრი რეჟიმი სუფევდა, კამერები მუდამ დაკეტილი იყო; დღეში ერთჯერ გამოგვიყვანდნენ ეზოში სასიერნოდ, ნახევარი საათით. გარედან მოსულების დანახვის ნება კვირაში ერთჯერ იყო «რემოტკებში», «გადმოცემა» კვირაში ორჯერ. ციხის უფროსი იყო მაშინ რიშკევიჩი; გადარეულივით დარბოდა ეზოში და ხშირად ისმოდა მისი უშვერი ლანძღვა-გინება... გაზეთის კითხვა სასტიკად აკრძალული იყო და, თუ ვისმე უპოვნოდ გაზეთს, აუცილებლად დასჯიდნენ: ან «ნახვის» ნებას წართმევდნენ რამდენიმე ხნით, ან კარცერში ჩასვამდნენ... წიგნების კითხვა შეიძლებოდა, მხოლოდ წიგნებს მეტეხისავე პატარა ბიბლიოთეკა გვაწვდიდა. გარედან წიგნის გამოგზავნა კი შეიძლებოდა მხოლოდ პროკურორის საშუალებით, პროკურორის ნებადართვით... სასმელ-საჭმელი სახაზინო იყო: დილა-სადამოს ჩაი, სადილად 1/4 გირვანქა ხორცი და წვენი; პურს გვამღებდნენ საკმარისად, მაგრამ წითელს _ მეორე ხარისხისას; თეთრ პურს იღებდნენ მხოლოდ ის პოლიტიკურები, რომელთაც სასამართოს დადგენილებით «ვრეპოსტში» დამწყვედვეა ჰქონდათ მისჯილი. რით აიხსნებოდა «ვრეპოსტნიკების» ეს პრივილეგია, ახლაც არ მესმის. შედარებით მცირე კვებას ვავსებდით გარედან კვირაში ორჯერ მოტანილ საჭმლით. მუდამ ჩაკეტილ პატარა კამერაში უსაქმოდ ჯდომა მეტად ძნელი ასატანი იყო. ამგვარ რეჟიმში მთელი თვეობითა და წლობით ციხეში ყოფნა ძალიან ცუდად მოქმედებს ადამიანის ფსიხიკაზე და ჯანმრთელობაზედაც. ბევრი ვერც უძლებდა ასეთ სასტიკ ოზოლაციასა და ვინ ჩამოსთვლის, რამდენი კაცი დაუღუპავს რუსეთის ძველი რეჟიმის ციხეს, რამდენი დაავადებულა სულით და ხორციით. მე ყოველთვის მაკვირვებდა და ეხლაც მაკვირვებს, როგორ, გასძლო მაგალითად, ნიკ. მოროზოვი 28 წელიწადს პეტრეპავლეს ციხეში, დამწყვედვის უსასტიკეს პირობებში. მე ვნახე და გავიცანი მოროზოვი ციხიდან გამოსვლის შემდეგ: ის ჯანსაღი იყო სულითაც და ხორცილაც, არათუ ჯანსაღი, ძლიერიც, თითქო არავითარი საშინელება არ გადაეტანოს.

მეტეხში იმდროს სხვადასხვა სახელოსნო იყო: სახარაზო, სადურგლო, წიგნების ასაკინძი, ბოლოს სტამბაც. მაგრამ იქ ამუშავებდნენ მხოლოდ სისხლის სამართალში მიცემულთ, პოლიტიკურებისათვის-კი სასტიკად აკრძალული იყო სახელოსნოებში მუშაობა... ერთ ხანს ჩვენც ვიშოვეთ მეტეხში თავგასართობი საქმე. ვთხოვეთ რიშკევიჩს ნება მოეცა საეკლესიო გუნდის შედგენისა. იმან ნება დაგვრთო და მეორე დღესვე შევადინეთ დიდი სია; ბევრი ჩაეწერა ისეთიც, რომელთაც გალობის არაფერი გაეგებოდათ. რიშკევიჩმა სია შეამოკლა, მაგრამ 30-40 კაცი მაინც დავრჩით. დილას გაგვიწვიეს სასკოლო ოთახში «სპეცკაზე». ჩვენ შორის აღმოჩნდა ერთი მასწავლებელი, თუ არა ვცდები ნაცვლის შვილი, რომელმაც კარგად იცოდა ქართული საეკლესიო გალობა და ცოტა რუსულიც. შევადგინეთ ორი გუნდი; რუსულ გუნდს ხანდახან მეც ვლოტბარობდი: გიმნაზიაში რვა წელიწადს ვგალობდი კლიროსზე და ამიტომ რუსულ წირვა-ლოცვის გალობა კარგად ვიცოდი. ამნაირად კვირაში სამჯერ დავდიოდით ჩვენ «სპეცკებზე», სხვადასხვა პარტიის ხალხი ვიკრიბებოდით, ვლაპარაკობდით, ვმღეროდით. ეს კარგი თავშესაქცევი გამოვძებნეთ, მაგრამ ერთმა შემთხვევამ, სამწუხაროდ, ესეც მოგვისპო. ერთ კვირა დღეს მეფის რაღაც დღესასწაული იყო; წირვის შემდეგ დაიწყო პარაკლისი. პარაკლისის თითქმის გათავებისას არის მეფის ერთი სადღეგრძელო საგალობელი, «ღმერთო, აცხონე ერი შენი და აკურთხე სამკვიდრებელი შენი».

ამის გალობაზე პოლიტიკურებმა უარი სთქვეს და როცა დრო მოვიდა, ყველანი ძირს ჩავიდნენ. დავრჩით მარტო მე, _ ლოტბარი და ორი სისხლის სამართლის პატიმარი. მღვდელი გვიძახის ქვევიდან: «Спаси господи, Спаси господи», მაგრამ ჩვენ ვდუმვართ. ჩვენც ჩავედით ქვევით, გზაში შემოგვეფეთა ციხის უფროსი _ პოლკოვნიკი ლ ე ო ნ ტ ი ე ვ ი, (რიმკვეიქს რაღაც ფული შემოეფლანგა და სამსახურიდან დაითხოვეს) მოგვიბრუნდა და მრისხანედ შეგვეკითხა: «Почему не пели? Я об этом сообшу пастрюлину _ (ქანდარმთა სამმართველოს უფროსი იყო). არ ვიცი შეასრულა თავისი მუქარა თუ არა, მაგრამ იმ დღიდან გუნდი მოისპო.

ეს ახალი ჩვენი უფროსი გულკეთილი კაცი იყო, მაგრამ ცოტა ახირებული. სხვადასხვა შეღავათი მოგვცა პოლიტიკურებს, მაგრამ განიზრახა ერთი სამხედრო ჩვეულების შემოღება და ამის გამო ჩვენი ურთიერთობა გამწვავდა. სეირნობის დროს ზედამხედველს, როცა უფროსს დაინახავდა, უნდა დაეძახა: «Смирно» და ჩვენ უნდა გამოვჭიმულიყავით ფრონტში. ეს, რასაკვირველია, ჩვენ არ ავასრულეთ. პირველი მე დავისაჯე ამ ამბის გამო. პირველ წყებაში ვიდექით მე და სომხის დაშნაკების ცნობილი ლიდერი ხ ა ჯ ა კ ი. გავიგონეთ კომანდა «Смирно», მაგრამ ჩვენ წინ წავედით. ლ ე ო ნ ტ ი ე ვ ი ძალიან გაჯავრდა, სეირნობა შეაჩერა, ხოლო მე კარცერში გამეზავნა. შუა ზაფხული იყო და დიდი სიცხე იდგა. კარცერის სამი კედელი სამზარეულოს კედლებიც იყო. ბნელ კარცერში აუტანელი სიცხე იდგა და ჰაერი მეტად შეხუთული იყო. კარებში ჩავიკვე და პატარა ჭურჭულტანაში ჰაერს ვცლაპავდი. ერთი საათის შემდეგ კარცერის კარები გაიღო და თვითონ ლეონტიევმა გამოგვიშვა. ძალიან გაბრაზებული ვიყავი უსამართლო დასჯით და ჩვილსაც ვაპირებდი, მაგრამ გულზე მომეშვა, როცა ეს მოხუცებული დავინახე. ძალიან დარცხვენილი იყო და ბოდნიმაც მოიხადა: Вы меня простите, но я не стерпел, вы издевались надо мной, показывали пальцем на меня. ამის შემდეგ ჩემთან კარგ განწყობილებაში იყო, ჩემ ოჯახთან პირისპირი ნახვის ნებას მაძლევდა და სხვა...

ერთ დღეს ლეონტიევი ჩვენს კამერაში შემოვიდა, რომელშიაც 5 ს.-ფ. ვიჯექით და გვახარა:

_ გუმინ საღამოს თქვენი სტამბაც მოგვივიდა მეტეხში. პარტიაც აქ არის და მისი სტამბაც.

მართლაც ჩვენი პატარა სტამბა რედაქციისათვის წაერთმიათ და მეტეხის სტამბის გასაძლიერებლად მოეტანათ ციხეში.

აღვნიშნავ აქვე რომ ჩვენი გაზეთის გამოსვლა ერთი დღითაც არ შეჩერებულა, თუმცა მთელი რედაქცია დაგვაპატიმრეს. ჩვენს შემდეგ რედაქციაში ჩამდგარიყვნენ: გ ე რ ო ნ ტ ი ქ ი ქ ო ძ ე, ს ვ ი მ ო ნ მ ა ჭ ა ვ ა რ ი ა ნ ი და სხვები; იყვნენ გადარჩენილებიც, როგორც მაგალ. ა რ ჩ ი ლ ჯ ა ჯ ა ნ ა შ ვ ი ლ ი.

რამოდენიმე ხნის შემდეგ მეტეხში, რედაქციის ეს ახალი შემადგენლობაც მოიყვანეს და გაზეთის გამოცემა განაგრძო ა რ. ჯ ა ჯ ა ნ ა - შ ვ ი ლ მ ა. ამრიგად, მეტეხის პატიმრებს მოემატნენ გ ე რ ო ნ ტ ი ქ ი ქ ო ძ ე და ს ვ. მ ა ჭ ა ვ ა რ ი ა ნ ი. მასთან ერთად დააპატიმრეს ფერეიდანელი ო ნ ი კ ა შ ვ ი ლ ი, რომელიც სპარსეთიდან მეორედ იყო ჩამოსული; ონიკაშვილიც, როგორც სოც.-ფედერალისტი იყო დატუსაღებული, ძლივს-ძლივობით მოხერხდა მისი განთავისუფლება.

ასე ვისხედით იმ წლის დეკემბრამდე, 7 თვის განმავლობაში. დეკემბრის დამდეგს გამოგვიცხადეს განაჩენი: ხუთ-ხუთი წლით აგვიკრძალეს კავკასიის სამეფისნაცვლოში ცხოვრება. ორი დღით გაგვათავისუფლეს ციხიდან და მესამე დღეს ჩვენ მიერ არჩეულ ქალაქებში გავვისტუმრეს. მე საცხოვრებელად ავირჩიე ხარკოვი, სადაც გადავწყვიტე შემთხვევით მესარგებლნა და ჩემი თვალები მეწამლნა, რუსეთში ცნობილ პროფესორ _ ოკულისტ გირშმანთან. დანარჩენი ჩემი ამხანაგები, თითქმის ყველანი, როსტოვში გადასახლდნენ, მხოლოდ ს. ფირცხალავამ ქალ. ტვერი აირჩია სადაც იმ დროს ცხოვრობდა მისი მეგობარი, ავადმყოფი სტულდენტ კ. მიქელაძე.

XXXII

ხარკოვში. _ ბაქოში გადასვლა. _ ბაქოს ქართველობა. _ ჩემი მონაწილეობა გაზეთ «ბაკუში». _ მეოთხე სათათბიროს არჩევნები. _ ჩვენი პოზიცია. _ ჩემი დაბრუნება ტფილისში.

ხარკოვში იმხანად ბევრი ქართველი ახალგაზრდობა სწავლობდა. მე მყავდა ერთი კარგი ნაცნობი, ს ვ ი მ ო ნ ს ა რ დ ი ო ნ ი ს ძ ე ა მ ი რ ე ჯ ი ბ ი, რომელიც დატოვებული იყო უნივერსიტეტის მიერ პროფესორობისათვის მოსამზადებლად. იმის შემოწმებით გავიცანი აგრეთვე მომავალი პროფესორები: ნ ა თ ი შ ვ ი ლ ი და ა ლ ა დ ა შ ვ ი ლ ი. მყავდა აგრეთვე ნაცნობი სტუდენტები: გ ი გ ო ყ ი ფ შ ი ძ ი ს შვილი _ ვ ა ს ი ლ ი, და ჩვენი პარტიული ამხანაგის ე ს ტ ა ტ ე ა ვ ა ლ ი შ ვ ი ლ ი ს ძ მ ა _ ს ო ს ო ა ვ ა - ლ ი შ ვ ი ლ ი. ამათი შემწეობით ბევრი ქართველი სტუდენტობა გავიცანი.

ზემოხსენებული სვ. ამირეჯიბი, ნათიშვილი და ალადაშვილი ამჟამად ტფილისის სახ. უნივერსიტეტის პროფესორები არიან. მე დავესწარი ხარკოვში სამეცნიერო სხდომას, რომელზედაც ა ლ ა დ ა შ ვ ი - ლ ი თავის პირველ დისერტაციას იცავდა ბორჯომის წყლის სამკურნალო თვისებების შესახებ. ს. ა მ ი რ ე ჯ ი ბ ი ბაქტერიოლოგი იყო და მუშაობდა ხარკოვის საექიმო საზოგადოების რუსეთში განთქმულ ბაქტერიოლოგიურ სადგურზე. ჩასვლისთანავე მოგძებნე ერთი ძველი ნარდოვოლევი, რომელთანაც გავიცანი რამდენიმე ადგილობრივი სოც.-რევოლ. დროგამოშვებით დავდიოდი მათთან, მაგრამ მალე კიევიში ს ტ ო ლ ი პ ი ნ ი მოჰკლეს, რის გამოც ხარკოვში ჩხრეკა და დატუსაღება დაიწყო; მე თავი ავარიდე ჩემ ახალ ნაცნობებს, რათა ტყულ-უბრალოდ არ დავსჯილიყავი, მით უმეტეს, რომ იმჟამად, როგორც ჩემმა ნაცნობმა სტუდენტებმა გადმომცეს, «შპიკეპი» დამდედენ.

მალე სამუშაოც აღმომიჩნდა: ტფილისის და ქუთაისის საადგილ-მამულო ბანკებმა მომანდეს, ხარკოვის საად.-მამულო ბანკში საქმეთა მმართველობის და საერთოდ ბანკის საქმეთა ორგანიზაციის გაცნობა. ხარკოვის ბანკი საუკეთესო საად.-მამულო ბანკად ითვლებოდა იმ დროს რუსეთში და, მართლაც, საუცხოვოდ იყო იქ დაყენებული მამულების დაფასების, სესხის გაცემის, დარჩენილ მამულების მოვლა-პატრონობის და სხვა საბანკო საქმე. ერთ თვეზე მეტი მოვანდომე ამ მუშაობას და ვრცელი მოხსენება გავუგზავნე ჩვენ ბანკებს.

მერე განვიზრახე ადგილობრივ გაზეთებში მუშაობა. გეგმაც შევადგინე ჩემთვის. ვიფიქრე, ადგილობრივ მოწინავე საზოგადოებისათვის ინტერეს მოკლებული არ იქნება გავაცნო ამიერკავკასიაში განმათავისუფლებელ მოძრაობის მთავარი ეტაპები და საყურადღებო მომენტები: მუშათა და განსკუთრებით გლეხთა მოძრაობა, მთავარი პარტიების მოღვაწეობა, ეროვნულ საკითხის ვითარება, სომეხ-თათართა ურთიერთობა, კავკასიისთვის უახლოესი და უსაჭიროესი რეფორმები და სხვა. ხარკოვში იმ დროს ორი პროგრესიული გაზეთი გამოდიოდა: «ნოვოროს-სიისკი ტელეგრაფი» და «უტრო». პირველი გაზეთი ეკუთვნოდა რუსეთში ცნობილ ჟურნალისტ ი ო ზ ე ფ ო ვ ი ჩ ს. ეს იოზეფოვიჩი წინად რეაქციონერი იყო, მოსკოველ კატკოვის მიმდევარი. ოთხმოციან წლებში ის იმავე «ნოვოროს. ტელეგრაფს» სცემდა ხარკოვში, ერთხელ სტუდენტობამ დიდი დემონსტრაცია გაუმართა, რედაქციის ფანჯრები ქვებით ჩაულეწეს და თვით იოზეფოვიჩი შემთხვევით გადურჩა ცემას. შემდეგში იოზეფოვიჩმა ფერი იცვალა და ლიბერალობა დაიწყო. «ბოროტი ენები» ამბობდენ, რომ ასეთი «ფერისცვალემა» გამოწვეული იყო მატერიალური მოსაზრებებით. რეაქციონურ გაზეთებს გასავალი არ ჰქონდათ და იოზეფოვიჩმა ლიბერალურ გაზეთის გამოცემა ამჯობინაო.

მეორე გაზეთი «უტრო» უფრო რადიკალური იყო და მეც ის ავირჩიე. წავედი რედაქციაში, ვიკითხე რედაქტორი, მაგრამ მითხრეს, სადარბაზო ბარათი უნდა შეგზავნოთო. ავიღე ქაღალდი, დავეწერე ჩემი გვარი და სახელი და ქვევით მოვაწერე «ქართველი ჟურნალისტი ტფილისიდან». ასეთი ცერემონიები არ მომეწონა რადიკალურ გაზეთის რედაქციაში; გამახსენდა ჩვენი რედაქციები, სადაც ყოველთვის და ყველასათვის კარი ღია იყო. პატარა ხნის ლოდინის შემდეგ მისაღებ ოთახში გამოვიდა მაღალ-მაღალი, შუახნის კაცი, მოვიდა ჩემთან, გამეცნო, _ რედაქტორი ვარო და მკითხა: რა საქმე გაქვთო. მე ვუპასუხე, რომ მაინცა და მაინც საქმე არაფერი მაქვს; კიდევ გავუმეორე, რომ ტფილისიდან ჩამოსული ჟურნალისტი ვარ, განზრახვა მაქვს გაზეთში ვიმუშაო-მეთქი.

_ თუ დასაბეჭდი რამე მასალა გაქვთ, მოგვიტანეთ, გავსინჯავთ, მომიჭრა სიტყვა რედაქტორმა. შევატყვე, აუდიენცია გათავებული იყო, თავი დავეუკარი და რედაქციიდან გავედი. გადავეწყვიტე, რომ ამგვარ მიღების შემდეგ იქ არასოდეს არ შევსულიყავი. გული დამწყვიტა ასეთმა ცივმა მიღებამ, გამახსენდა, როგორის სტუმარმოყვარეობით, ალერსითა და თავაზიანობით ვეგებებოდით ხოლმე რუსეთიდან ჩამოსულ ჟურნალისტებს...

შემდეგ ამისა, ჩემმა ნაცნობმა ხარკოველმა ქართველებმა მაცნობეს რომ ერთი ხარკოველი ებრაელი ექიმი ყოველკვირეულ გაზეთის გამოცემას აპირებს და თანამშრომლებს ეძებსო. მივედი, აღმოჩნდა, რომ მას უმთავრესად უნდოდა კორექტორი:

_ გაზეთი სპეციალური საექიმო ფურცელი იქნება, _ მითხრა ექიმმა, _ თქვენ დაგჭირდებათ ხელთნაწერების გადაკითხვა და გასწორება სტილის მხრით, შემდეგ-კი კორექტურის გასწორება.

იმ დროს მე პროფ. გრიშმანთან თვალეხს ვაქიმობდი და წერა-კითხვა თითქმის აკრძალული მქონდა. ამიტომ კორექტურის გასწორება ვერ ვიკისრე.

ამგვარად, უშედეგოდ დამთავრდა ხარკოვში ჩემი ცდა ჟურნალისტურ მუშაობის გამოძებნისა.

ხარკოვში ხშირად გამომივლიდნენ ხოლმე პეტერბურგში მიმავალი, ან იქიდან დაბრუნებული ქართველი მოღვაწეები; რამდენსამე საათს, ან ერთ დღეს ჩერდებოდნენ ჩემთან. ხშირად მნახულობდა გ ი ო რ გ ი ზ დ ა ნ ო ვ ი ჩ ი. ერთერთ ჩამოსვლაზე მან მიაშო: პირველ სათათბიროს ყოფილმა წევრმა პ რ ო კ ო ფ ი შ ა რ- ვ ა შ ი ძ ე მ აღმითქვა, მეფის ნაცვალს ვორონცოვ-დამკოვს ვთხოვ გიორგი ლასხიშვილს ნება მისცეს საქართველოში დაბრუნებისაო.

გაიარა ამის შემდეგ ერთმა თვემ და გიორგისაგან წერილი მივიღე, რომელშიაც მწერდა: შარვაშიძე დაპირებისამებრ ელაპარაკა შენს შესახებ მეფის ნაცვალს, სთხოვა: დააბრუნეთ ეს ქართველი მშვიდობიანი მოღვაწეო. მეფის ნაცვალმა ამაზე უპასუხა: თქვენ ლასხიშვილის ცხოვრების მხოლოდ ერთ მხარეს იცნობთ; ჩვენ კი ვიცით, რომ ის არის ისეთ სარევიოლუციო პარტიის წევრი, რომელიც ტერორისტულ აქტებსაც არ ერიდებაო.

მაგრამ, შარვაშიძის შუამდგომლობამ, მგონი მაინც გასჭრა: ხარკოვში ყოფნის მესამე წელიწადს ნება მომცეს ბაქოში გადასვლისა.

***

ბაქოში იმჟამად ცხოვრობდა, _ ჩემი და _ ცნობილ ქართველი პედაგოგის და მოღვაწის მ ი ხ ე ი ლ თ ა ქ თ ა ქ ი შ ვ ი ლ ი ს მეუღლე. იმათ ოჯახში დავსახლდი და დავიწყე ბაქოს გაცნობა. ბაქოში იმ ხანებში დიდძალი ქართველი საზოგადოება ცხოვრობდა: მუშა-მოსამსახურე, ვაჭრები და სხვები. იქ დამხვდნენ ბევრი ჩემი ძველი ნაცნობ-მეგობრები. ექიმი კ ო ნ ს ტ ა ნ ტ ი ნ ე ლ ო რ თ ქ ი ფ ა ნ ი ძ ე განაგებდა ნავთის მრეწველთა საბჭოს საავადმყოფოს, ექიმი ი ვ ა ნ ე ე ლ ი ა შ ვ ი ლ ი (ტფ. სახ. უნივერსიტეტში სოციალურ ჰიგიენაზე ლექციებს კითხულობს), ჩვენი პარტიული ამხანაგები: პ ლ ა ტ ო ნ გ ე ლ ო ვ ა ნ ი, ს ვ ი მ ო ნ კ ვ ი ტ ა შ ვ ი ლ ი, ვ ლ. ა ხ ო ბ ა მ

ე. იქვე დამხვდა ჩემსავით საქართველოდან გამოძევებული ჩვენი რედაქციის და კომიტეტის წევრი ილია აღლაძე და ბევრი სხვა.

ბაქოს ქართველი საზოგადოება გულმოდგინედ ეწეოდა ეროვნულ საზოგადოებრივ მუშაობას. წერა-კითხვის გამავრცელებელ საზოგადოების საუკეთესო განყოფილება სწორედ ბაქოში გვყავდა განყოფილებამ ქალაქის თვითმართველობისაგან მიიღო ქალაქის ცენტრში, ბირჟის მოედანზე მიწა და ცნობილ ნავთის მრეწველის იაკონ მანსვეტაშვილის მიერ გაღებულ საშუალებით ააგო მშვენიერი ორსართულიანი შენობა, სადაც ქართული სკოლა მოათავსა. გარდა თავის საქმეების მოწყობისა, ბაქოს განყოფილება წერა-კითხვის საზოგადოების მთავარ კომიტეტსაც თვალსაჩინო მატერიალურ დახმარებას უწევდა. განყოფილების კომიტეტის ენერგიული თავმჯდომარე იყო ხსენებული მ. ი. ხ. თ ა ქ თ ა ქ ი შ ვ ი ლ ი, მამინ ბაქოს კომერციულ სასწავლებლის დირექტორი _ ხოლო წევრებად პედაგოგები მ. ი. ხ. ე. ლ. კ ა ლ ა ნ - დ ა რ ა შ ვ ი ლ ი, რ. ნ ა ც ვ ლ ი შ ვ ი ლ ი, შემდეგ კ ვ ი ტ ა შ ვ ი - ლ ი, თ ე დ ე შ ვ ი ლ ი, პ ლ. გ ე ლ ო ვ ა ნ ი, ვ ლ. ა ხ ო ბ ა ძ ე და სხვები. შემდეგში განყოფილების თავმჯდომარედ იყო ცნობილი ქართველი ნავთის მრეწველი და ინჟინერი ი. ო. ს. ე. ბ. დ ა დ ი ა ნ ი. არსებობდა იმ ხანად ბაქოში იმავ თაქთაქიშვილის თავმჯდომარეობით ქართული დრამატიული სექცია, რომელიც ქართულ წარმოდგენებს მართავდა «სომეხ-კაცთმოყვარე საზოგადოების» სათეატრო შენობაში.

ბაქოს ქართველებში ბევრი იყო შეძლებული, სხვადასხვა სპეციალისტი, ვაჭარი და მრეწველი, და ამათგან სხვადასხვა ქართულ დაწესებულებანი დიდს მატერიალურ შემწეობას ღებულობდნენ.

განმათავისუფლებელ მოძრაობის დროს ბაქოში ჩვენ პარტიას ბევრი წევრი ჰყავდა და ადგილობრივი კომიტეტიც იყო არჩეული, რომელსაც პ ლ ა ტ ო ნ გ ე ლ ო ვ ა ნ ი თავმჯდომარეობდა. შემდეგში, როცა საქართველოში ნაციონალ-დემოკრატიკა პარტია დაარსდა, ზოგი ბაქოელი ს. ფ. იქით გადავიდა.

ბაქოში იმ წლებში გამოდიოდა ორი პროგრესიული გაზეთი «კასპი», და «ბაკუ». უკანასკნელ გაზეთის რედაქტორ-გამომცემელი იყო ჩემი ძველი ნაცნობი, ტფილისის ქალაქის თავად ნამყოფი ქ რ. ვ ე რ მ ი შ ე ვ ი. მალე იმასთან მივედი რედაქციაში და გამოვუცხადე თანამშრომლობის სურვილი. ვერმიშველა სიამოვნებით მიიღო ჩემი წინადადება და მითხრა:

_ სწერეთ, რამდენიც გინდათ და რაზედაც გინდათ, მხოლოდ უნდა გაგაფრთხილოთ, რომ აქ ისე ფართოდ და აშკარად სოციალისტურ საკითხებზე წერა არ შეიძლება, როგორც ამას ქართული გაზეთები სჩადიან ტფილისში.

რამდენსამე თვეს მართლაც ვმუშაობდი გაზეთ «ბაკუში» «განის» ფსევდონიმით, ხანდახან ჩემი წერილების გამო პრინციპიალური შეტაკება მქონდა ვ ე რ მ ი შ ე ვ თ ა ნ, მაგრამ მაინც და მაინც ხელს არ მიშლიდა.

«ბაკუ»-ში მუშაობის გარდა მამინ მომიხდა კიდევ პეტერბურგის და დიდ გაზეთის «სტოლიჩნაია მოლვაში» მუშაობა. ეს გაზეთი რადიკალურ მიმართულებისა იყო: ის იყო მამინ დაარსდა პეტერბურგში და მე წინადადება მივიღე რედაქციისაგან კავკასიის შესახებ მეწერა. ბაქოში ყოფნის დროს მართლაც დავბეჭდე ამ გაზეთში რამდენიმე წერილი _ ზოგი კერძოდ ბაქოს ცხოვრების შესახებ, ზოგიც საზოგადოდ კავკასიაზე. მაგრამ, მალე სამშობლოში მომიხდა დაბრუნება და დროებით შევწყვიტე «სტოლ. მოლვაში» მუშაობა. შემდეგისათვის ვაპირებდი ფართოდ გამომეყენებინა სატახტო გაზეთის ფურცლები საქართველოს ცხოვრების, მის ჟამთა სიავის აღწერისათვის, მაგრამ გარემოებამ შემიშალა ხელი და ამასობაში ეს გაზეთიც დაიხურა.

***

ხარკოვსა და ბაქოში ჩემი ყოფნის დროს დალია სული მესამე სახელმწიფო სათათბირომ. როგორც მოსალოდნელი იყო, ამ სახალხო წარმომადგენლების მუშაობა სრულიად უნაყოფო გამოდგა. სახელმწიფო მუშაობის და შემოქმედების ხელმძღვანელი პარტიის როლი ამ სათათბიროში დაეკისრათ ოქტომბრისტებს. თითქმის ხუთი წლის განმავლობაში ამ პარტიამ ვერ გადასწყვიტა გადაჭრით, ვის მხარეზე დამდგარიყო; ხან მორჩილად მისდევდა თვითმპყრობელ ბიუროკრატებს, ხან ოპოზიციონერობასაც ეპოტინებოდა. ამ სამარცხვინო ქანაობაში ერთი ნაბიჯიც ვერ გადადგა წინ, ვერ დააღწია თავი გამოურკვეველ მდგომარეობას და ყველა საჭირო ბოროტო საკითხი გადაუწყვეტელი დარჩა. განსაკუთრებით ითქმის ეს ამიერ-კავკასიის შესახებ: არც ერთი საკითხი, რომელიც ცხოვრებამ კარგა ხანია წამოაყენა, მესამე სათათბიროს არ განუხილავს.

ამ პირობებში შეუდგა რუსეთი 1912 წ. მეოთხე სათათბიროს დეპუტატების არჩევას. უნდა აღვნიშნო, რომ ამ არჩევნების შედეგი მრავალმნიშვნელოვანი იყო იმ მხრით, რომ მიუხედავად სამი ივნისის საარჩევნო კანონისა, მიუხედავად ათასგვარ შევიწროებისა, ქვეყანამ მაინც გამოიჩინა ოპოზიციონური სულისკვეთება. მე-III სათათბირო ოპოზიციამ კადეტებიდან დაწყებული უკიდურეს მემარცხენებამდე, არა თუ არ დაჰკარგა ძველი ადგილი, რამდენადმე გაიზარდა კიდევ. ამასთანავე სასტიკად დამარცხდა პარლამენტის ცენტრი – ოქტომბრისტები, რომელთა უმსგავსო პოლიტიკამ ხუთი წლის განმავლობაში, გაუვალ კრიზისიდან ვერ გამოიყვანა ქვეყანა. გაიზარდა აგრეთვე მემარჯვენეთა ფრთა. ბევრი მამინ წინასწარმეტყველებდა, რომ მე-4 სათათბიროს ხანგრძლივი სიცოცხლე ვერ ექნებაო. არ შეუძლია მუშაობა ისეთ პარლამენტს, რომელშიაც ძლიერია ფრთები, ხოლო ცენტრი არ არსებობსო. მაგრამ თვითმპყრობელმა მთავრობამ მოახერხა მემარჯვენე დეპუტატების შემწეობით ისევე ოქტომბრისტების ცენტრის შექმნა, ე. ი. ისევ მორჩილი პარლამენტი მიიღო.

საქართველოში ეს მეოთხე პოლიტიკური არჩევნებიც იმავე პირობებში მიმდინარეობდა, როგორც წინანდელი. ბრძოლა იყო არა რეაქციასა და ოპოზიციას შორის, როგორც შიდარუსეთში, არამედ, ოპოზიციონურ ჯგუფებს შუა. ახლაც უმეტესობა ს.-დ. ხვდა, მაგრამ ქუთაისის გუბერნიაში ერთი ს.-ფედერალისტი მაინც აირჩიეს – ვ ა რ - ლ ა მ გ ე ლ ო ვ ა ნ ი. გელოვანის არჩევა შემთხვევით იყო იმ მხრით, რომ ს.ფ.-ის კანდიდატი იყო კ ი ტ ა ა ბ ა შ ი ძ ე, მაგრამ რადგან მთავრობამ გააბათილა იმ ამომრჩეველთა ჯგუფის არჩევნები, სადაც კ. აბაშიძე იყო ამომრჩევლად, პარტიამ მის მაგივრად წამოაყენა ვ. გ ე ლ ო ვ ა ნ ი ს კ ა ნ დ ი დ ა ტ უ რ ა.

ტფილისის გუბერნიაში ს.-ფ. მხარს უჭერდნენ ლ უ ა რ ს ა ბ ა ნ დ რ ო ნ ი კ ა შ ვ ი ლ ი ს კ ა ნ დ ი დ ა ტ უ რ ა ს. ორ მეზობელ ჯგუფს თითქმის თანაბარი ძალა ჰქონდა, მაგრამ უპარტიო სომეხმა ამომრჩევლებმა მხარი დაუჭირეს ს.-დემოკრატებს და გამარჯვება მათ არგუნეს.

ამ გარემოებამ იმ ხანაში დიდი კამათი გამოიწვია ქართულ პრესაში. «სახალხოელები» (ს.-ფ.-ბი) უსაყვედურებდნენ სომეხ ამომრჩევლებს, რომ მათ, წინააღმდეგ თავის რწმენისა, მხარი დაუჭირეს ს.დ.-ს. მხოლოდ იმიტომ, რომ მეორე კანდიდატი მიმართულებით დემოკრატი და პროგრესისტი – ამავე დროს ქართველთა ეროვნულ მოთხოვნილებათა დამცველად გამოდიოდა. შეიქმნა უცნაური სიტუაცია: სომეხები თავის ქვეყანაში დეპუტატებად ირჩევდნენ ისეთ პროგრესულ მოაზროვნე მოღვაწეთ, რომელთაც ეროვნული საკითხი და ეროვნული საჭიროებანი აინტერესებდათ, ხოლო საქართველოში მხარს უჭერდნენ ს.დ., რომელთათვისაც ეროვნული საკითხი, ყოველ შემთხვევაში, მეორეხარისხოვანი საკითხი იყო.

ქართულ პრესის და ქართულ საზოგადოების ეს საყვედური რომ სამართლიანი იყო, იქიდანაც კი სჩანს, რომ თვით სომხის ერის წარმომადგენლები უკმაყოფილებას აცხადებდნენ სომეხ ამომრჩეველთა პოზიციის წინააღმდეგ. ამგვარი საყვედურები და პროტესტები გამოაცხადეს მაგ. გ. მ. თ უ მ ა ნ ი შ ვ ი ლ მ ა და ა. ე ვ ა ნ გ უ ლ ო ვ მ ა ტ ფ ი ლ ი ს შ ი. ხოლო ქ რ. ვ ე რ მ ი შ ე ე ვ მ ა ბ ა ქ ო შ ი. ასეთსავე პოლემიკაში მეც მომიხდა ჩარევა. ბაქოში იმ დროს გამოდიოდა ყოველ-

კვირეული ქართული გაზეთი «წყარო», რომელსაც ხელმძღვანელობდა იმხანად საქართველოდან გაძევებული ფ. მახარაძე. აი ამ «წყაროსთან» მომიხდა მე პოლემიკა იმავე საგანზე, რომლის გარშემო დიდი აურზაური იყო ტფილისის პრესაში.

* * *

დადგა 1913 წელიწადი, როცა რომანოვების სამეფო გვარმა თავისი არსებობის 300 წლის იუბილე გადაიხადა. ამ დღესასწაულის გამო გამოცხადდა მანიფესტი, რომელიც ცოტაოდნად პოლიტიკურებსაც შეეხო, უმთავრესად ადმინისტრატიულის წესით დასჯილებს. მე არ მოვუცადე არავითარ განკარგულებასა და მანიფესტის განმარტებას, მაშინვე ტფილისში დავბრუნდი. ბაქოს პოლიციას ეს გარემოება ტფილისისათვის ეცნობებინა და რამდენიმე დღის შემდეგ დამიბარეს მეფის ნაცვლის სამმართველოს საპოლიციო ნაწილში. ამ ნაწილის გამგემ მრისხანედ მკითხა:

– რა ნება გქონდათ ტფილისში ჩამოსვლისა?

მე ვუპასუხე, ეს ნება მანიფესტმა მომცა მეთქი. ამაზე საპოლიციო უფროსმა დამიწყო განმარტება: მანიფესტი სისრულეში მოყავთ მთავრობის აგენტებს და არა თვით დასჯილებს. ამიტომო, დააბოლოვა მან, დაუყოვნებლივ უნდა დაბრუნდეთ ბაქოში და იქ უცადოთ ჩვენ განკარგულებასაო.

ამაზე მე გადაჭრით უარი ვუთხარი და გამოვუცხადე, ჩემის ნებით ტფილისიდან არსად წავალ მეთქი.

მაშინ ამ ვაჟბატონმა იკადრა და თვითონ მოსძებნა გამოსავალი; თქვენ დროებით ხართ ჩამოსული ტფილისში, მანამდის – კი ჩვენ ამ საქმეს გადაწყვეტთ; დასწერეთ მეფის ნაცვლის სახელზე განცხადება, რომ თქვენზედაც გავრცელებულ იქნას მანიფესტის ძალაო.

ამრიგად თითქმის ორი წლით შემიმოკლდა სასჯელი და მე ისევ სამშობლოში დავბრუნდი.

XXXIII

«სახალხო გაზეთი» და ჩვენი პარტიის ახალი თაობა. – არჩილ ჯორჯაძის გადრაცვლება და დასაფლავება. – ჩვენი პარტიის ახალგაზრდობის დატუსაღება. – ტფილისის საადგილ-მამულო ბანკებში ჩემი მუშაობა.

რასაკვირველია, ჩამოსვლისთანავე ჩვენს გაზეთსა და პარტიას მივაშურე. ორთავესთან მჭიდრო კავშირი მქონდა შორიდანაც, მაგრამ მაინც ვიჩქაროდი, ჩემს თვალთ მენახა, როგორ არის საქმეები და როგორი ცვლილებები მოხდა სამი წლის განმავლობაში.

მაშინ გამოდიოდა «სახალხო გაზეთი», რომლის ოფიციალური რედაქტორი ნიკოკურ დელაშვილი იყო; იგივე ასრულებდა რედაქციის მდივნის როლს. გაზეთს ხელმძღვანელობდნენ და მუშაობდნენ სულ ახალგაზრდანი, ჩვენი პარტიის მეორე თაობა: არჩილ ჯანაშვილი, ქრ. რაჭველიშვილი, აკაკი პაპავა, არისტოჭუმბაძე, გ.ჭუმბურიძე, მიხ. საყვარელიძე. ჩემი ჩამოსვლისას, პირველსავე თვეებში, ამათ მიემატათ კიდევ ერთი ახალგაზრდა მწერალი თევდ. ლლონტი. ძველებიდან განაგრძობდნენ მუშაობას გრ. რცხილაძე, კიტა აბაშიძე, ილიანაკაშიძე და იოსებ გედევანიშვილი.

პარტიას ხელმძღვანელ დაწესებულებებშიაც ბევრი ახალგაზრდა წევრი დახვდა: შალვა მესხიშვილი, შალვა მიქელაძე, ვ. ეგნატაშვილი, ვ. კარბელაშვილი,

სამსონ დადიანი, მუშები ბესო (იულონ) ქელბა-ქიანი, ერასტი ტოროტაძე და მრავალი სხვა. საერთოდ პარტია იმ ხანებში ძლიერ გაიზარდა. რაც ახლად დასრულებულმა მეოთხე სათათბიროს არჩევნებმა გამოამჟღავნა; ამ არჩევნებში, რომლებზედაც მე უკვე მქონდა ზემოთ ლაპარაკი, საქართველოში არჩეულ იქნა 38 ს.-დემოკრატი ამომრჩეველი, 36 ს.-ფედერალისტი...

ტფილისში დაბრუნებისთანავე გავიგე მეტად სამწუხარო ამბავი, რომ არჩილ ჯორჯაძე უარესად შეიქნა. იმჟამად ის იმყოფებოდა ბათომში და თურმე კარგა ხანია ლოგინიდან ვერ დგებოდა. ჩვენი ქვეყნის და რუსეთის სხვადასხვა ადგილებიდან რედაქციას მოსდიოდა წერილები, რომლებშიაც პარტიული ამხანაგები და არაპარტიული ხალხი თანაგრძნობას უცხადებდნენ ავადმყოფ მწერალს და განკურნებას უსურვებდნენ.

მარტის დამდეგს სისიკო მდივნი სავან მომივიდა დეპუტა ბათომიდან, არჩილს შენი ნახვა უნდა და ჩამოდიო. იმ დამესვე ბათომს გავემგზავრე და დილას სასტუმრო «ფრანციაში» მივედი, სადაც არჩილის ბინა იყო. არჩილი იწვა დიდ, მზით უხვად განათლებულ ოთახში. ტყავისა და ძვლების მეტი აღარაფერი იყო, მხოლოდ ფერმიხდილ სახეზე ისევ ძველებურად ანათებდნენ მისი შავი თვალები. სუნთქვა გაძნელებული ჰქონდა და ბევრი ლაპარაკი აღარ შეეძლო, ირგვლივ მჯდომნი ვლაპარაკობდით ერთმანეთში და არჩილი ხანდახან ორიოდ სიტყვით ჩამოგვერეოდა. ბევრი ხალხი მოდიოდა არჩილის სანახავად სასტუმროში; მოდიოდნენ სხვა პარტიების წარმომადგენლებიც: ს.-დ., ს.-რევ., ნაც. დემ., და აგრეთვე უპარტიონიც. არჩილის მეგობრებიდან იმჟამად ბათომში იყვნენ: ქუთაისიდან ჩამოსული კიტა აბაშიძე, ბათომში მცხოვრებნი ს. მდივანი და ანდრია დეკანოზიშვილი.

დიდის მღელვარებით შემეგება არჩილი, გამომკითხა, როგორ მოვახერხებ დაბრუნება, შემდეგ განაგრძო:

– გასსოვს გიორგი, შენ რომ ხარკოვში გაგგზავნეს, მე და რამდენიმე ამხანაგმა ნავთლულამდე გაგაცილეთ. მატარებელი რომ დაიძრა, მე და სანდრო დიასამიძე კარგ მანძილზე მოვდევდით და ფანჯარაში მდგომს გელაპარაკებოდით. თითქო გუშინ იყო ეს ამბავი, რა მარდად მივდევდი მატარებელს, ახლა კი... არჩილმა ხელები გამალა და თავის დაუძლურებულ დავრდომილ სხეულს დახედა.

სამ დღეს დავრჩი ბათომში; მე და კიტა თითქმის არ მოვმორებივართ მის ლოგინს და ვცდილობდით სასიამოვნო მოგონებებით გაგვერთო. ეს საკვირვლად სულით ძლიერი ადამიანი კიდევ მედგრად ებრძოდა საშინლად მორეულ სენს, მაგრამ ცხადი ხდებოდა, მისი დღეები დათვლილი იყო.

არასოდეს დამავიწყდება გამოთხოვების დღე. არჩილი რამდენჯერმე გამომეშვიდობა და ხელის ქნევით უკანვე მეძახდა. ბოლოს მითხრა:

– წადი, წადი, გიორგი, საქმეებს მიხედე.

თვალებზე ცრემლი მომადგა, გამოუსხლტი ხელიდან და გარეთ გამოვვარდი.

ტფილისში დაბრუნების შემდეგ არ გაუვლია ათ დღესაც, დილით რედაქციაში დეპუტა მოვიდა: Вчера, 21 марта, в 11 часов ночи тихо скончался Арчил, окруженный друзьями. С. Мдивани.

თუმცა მოულოდნელი არ იყო, მაგრამ ძვირფასი ამხანაგის დაკარგვის ამბავმა ღრმა მწუხარება გამოიწვია ჩვენში. ამბავი სწრაფად ტფილისს მოედო და იმავე დღეს მრავალი ხალხი მოაწყდა რედაქციას.

23 მარტს არჩილი ს გვამი მეგობრებმა და ამხანაგებმა ტფილისში წამოასვენეს; ყოველ სადგურზე მათ ხვდებოდათ აუარებელი ხალხი, ამზობდნენ სიტყვებს და ამკობდნენ კუბოს გვირგვინებითა და ყვავილებით. 24 მარტს დილით დიდძალი ხალხი მოაწყდა ტფილისის სადგურს. სადგურის წინა მოედანი, დარბაზი და დებარკადერი გაჭედილი იყო ხალხით. აქ

იყვნენ ყველა პარტიის წარმომადგენლებიც, მატარებელი გაჩერდა: ვაგონი, რომელშიაც ესვენა არჩილი, სწორედ იქ გაჩერდა, სადაც ჩვენ მისი ამხანაგები და რედაქციის წევრები ვიდექით. ბათომელმა მეგობრებმა კუბო გადმოსვენეს და გადმოგვცეს; ახალგაზრდებმა და მუშებმა ძლივს გაგვიკაფეს გზა და პროცესია გაემართა რუსთაველის პროსპექტისაკენ.

მეორე დღეს მოხდა არჩილის დასაფლავება დიდუბეში, ქართველ მოღვაწეთა პანთეონში. პროცესია უთვალავ ხალხისაგან შესდგებოდა, აუარებელი იყო გვირგვინები. კუბოს წინ ქალები მიდიოდნენ და ყვავილებს აწნევდნენ.

საოცარი იყო ამ ადამიანის ცხოვრება. მე ის გავიცანი 1901 წელს; მაშინ იყო 27-28 წლისა; მხოლოდ რამდენიმე წლის წინად დაამთავრა სწავლა და ის იყო გამოვიდა სამწერლო და საპოლიტიკო ასპარეზზე, უკვე მაშინ იყო სამინელი სენით შეპყრობილი და 12 წლის განმავლობაში ჩემ თვალწინ იწვოდა, როგორც ლამპარი. საოცარი ძლიერი სულით ებრძოდა დავრდომილ სხეულს და ერთ წუთსაც არ გაუგდია კალამი ხელიდან, დიდი ნიჭის პატრონს, იშვიათი კეთილშობილებით აღვსილს.

აქვე უნდა აღვნიშნო, რომ მაშინვე გადაწყდა არჩილის საფლავზე ძეგლის აგება. ფულიც შეგროვდა, პროექტიც შევუკვეთეთ და წარმოგვიდგინა ჩვენმა მოქანდაკემ ი. ნიკოლაძემ, მაგრამ იმ ხანად ტფილისში არ აღმოჩნდა შესაფერისი მარმალაილოს ქვა; გამოწერა იტალიიდან დაგვიანდა, ხოლო მეორე წელს, დიდი ომი დაიწყო და გზები შეიკრა. ამგვარად ჩვენი განზრახვა შეუსრულებელი დარჩა.

ეს უხერხული მდგომარეობა ქართველმა მუშებმა გამოსწორეს. არჩილ ჯორჯაძეს მუშების ინიციატივით დაუდგეს პატარა ძეგლი, მოკლე წარწერით: «არჩილს _ მუშებისაგან». ასეთივე ბედი ეწია მეორე მაშინდელ განზრახვას. არჩილმა ყველა თავისი თხზულებანი წერაკითხვის საზოგადოებას შესწირა. «საზოგადოებას» გამგეობამ გადასწყვიტა მათი შეკრება და გამოცემა. წინად უკვე იყო გამოცემული ოთხი ტომი (მეხუთე სიკვდილის შემდეგ), მაგრამ ეს გამოცემა მალე გასაღდა და ბაზარზე აღარ იშოვებოდა. გარდა ამისა, ამ გამოცემის შემდეგ არჩილმა კიდევ ბევრი რამ დასწერა, მათ შორის დიდი მონოგრაფია დიმიტრი ყიფიანზე. ასე რომ ახალი გამოცემა უეჭველად საჭირო იყო; მაგრამ მალე ომი დაიწყო, ქალაქის ფასმა ძალიან აიწია, მუშახელიც ნაკლები იყო, მაშინ საერთოდ კარგა ხნით შეჩერდა გამომცემლობა და არჩილის თხზულებათა სრული კრებული ვეღარ ვიხილეთ.

***

იმ დროისთვის ტფილისში აგრეთვე დაბრუნდნენ თითქმის ყველა ჩემთან ერთად კავკასიიდან გაძევებული ამხანაგები _ სამსონ ფირცხალავა, ალ. ჯაბაძე, ა. ს. მ. ა. ჭავჭავაძე და სხვანი. ჩვენი დაბრუნება ამ დროისთვის უნებურად მიზანშეწონილი გამოვიდა, რადგან სწორედ ამ დროს მოხდა ჩვენი პარტიის ცენტრალურ ორგანოებისა და რედაქციის მეორე დიდი დარბევა და ხალხის დაქსაქსვა. ივნისში, დღისით უეცრად გაჩხრიკეს რედაქცია, წინა ღამით არალეგალურ კრებაზე თავს დაესხნენ და დაატუსაღეს (1913 წ.) ქრ. რაჭველი შვილი, მ. საყვარელიძე, ვახტანგ მუსხელი შვილი, ი. გედევანი შვილი და რამდენიმე მუშა, მათ შორის ბესო (იულო) ქელბაქიანი. თავის ბინებზე დააპატიმრეს არჩ. ჯაჯანაშვილი, ვ. ეგნატაშვილი, სიმ. მდივანი, ვ. კარბელაშვილი და ბევრი სხვა. ეს იყო მეორე დიდი აწიოკება ჩვენი პარტიისა, ამჟამად უმთავრესად ჩვენი «მეორე თაობისა». რამდენიმე თვის შემდეგ არჩ. ჯაჯანაშვილი, ვ. მუსხელი შვილი და ი. გედევანი შვილი განათავისუფლეს, დანარჩენები კი კავკასიიდან გააძევეს სხვადასხვა ვადით. ამ მასობრივმა დატუსაღებამ გამოიწვია ჩვენი, ახლად-დაბრუნებულების _ მაშინვე მუშაობაში ჩაბმა.

***

ცოტა უფრო ადრე ცხოვრების ულმოხელმა პირობებმა მაიძულეს რამე სამსახური მომეძებნა. ხუთმეტი წლის განმავლობაში, ავად იყო თუ კარგად, ლიტერატურულმა შრომამ გვაცხოვრა მე და ჩემი ოჯახი. მაგრამ ბოლოს, ჟურნალისტის შემოსავალი შემცირდა და რაიმე სამსახურის მოძებნა ჩემთვის აუცილებელი შეიქნა. მეტად ძნელი იყო ეხლა პროფესიის გამოცვლა და უკვე ჩვეულ მოღვაწეობისათვის თავის დანებება. მაგრამ მე მაინც დავიწყე ადგილის ძებნა იმ იმედით, რომ საგაზეთო ასპარეზიდან წასვლა დროებით იქნებოდა და იმ განზრახვით, რომ გაზეთში გარედან მუშაობა მაინც განმეგრძო.

იმ დროისთვის ადგილი განთავისუფლდა ტფილისის საადგილ-მამულო ბანკში, სახელდობრ ზედამხედველ კომიტეტის მდივნისა. ამ კომიტეტის თავმჯდომარემ, ექ. გრ. მ ა ლ ა ლ ა შ ვ ი ლ მ ა ეს ადგილი შემომთავაზა, მეც დავთანხმდი; ყოველ შემთხვევაში აქ სამსახური სჯობდა სახელმწიფო მოხელეობას, მით უმეტეს, რომ ბანკში მუშაობდენ ჩემი ძველი ნაცნობები, ქართველი მოღვაწენი და მწერლები – ა ნ ტ ო ნ ფ უ რ ც ე ლ ა მ ე, კ ო ტ ე მ ა ყ ა შ ვ ი ლ ი, კ. ა ფ ხ ა ზ ი, ს ვ. ვ ა ხ ვ ა ხ ი შ ვ ი ლ ი და სხვანი.

უნდა ვთქვა, რომ მაინცდამაინც გამოსადეგი მოსამსახურე ვერ გავხდი. ზედამხედველ კომიტეტის მოვალეობა იყო თვალყურის დევნება ბანკის მუშაობისათვის, ზედამხედველობა, რევიზია და სხვა რაც შეადგენს მთავარ საკონტროლო ორგანოს ფუნქციებს. ამისათვის კი მდივანი მოვალე იყო კარგად სცოდნოდა ბანკის მუშაობა და მუდმივ კურსში ყოფილიყო იმისა, თუ რა ხდებოდა ბანკის ყველა განყოფილებაში. ჩემი გულისყური კი ისევ პარტიისა და გაზეთისაკენ იყო მიპყრობილი; უმეტეს დროს ისევ პარტიასა და გაზეთს ვანდომებდი და საბანკო მუშაობისათვის თავი მაინცა და მაინც არ შევიწუხე.

მიუხედავად ამისა, ცოტა ხნის შემდეგ, როცა განთავისუფლდა ბანკის საქმეთა მმართველის ადგილი, ა ნ ტ ო ნ ფ უ რ ც ე ლ ა მ ე მ ეს თანამდებობა მეშემომთავაზა. მეც ვიკისრე, მაგრამ მალე დავრწმუნდი, რომ ეს ადგილი უფრო ძნელი იყო, უფრო დიდ დროსა და დიდ ენერგიას მოითხოვდა. აუარებელი «შავი სამუშაო» იყო. განსაკუთრებით ბევრი იყო საკითხავი და საწერი, რაც ჩემი ბეცი თვალებისათვის ერთობ გასაჭირი შეიქნა. ვერც ამ ადგილზე გამოვდექი და ის იყო სასოწარკვეთილებამ შემიპყრო, ვიფიქრე, – ჩემთვის უიმედოა ყოველგვარი სამსახური მეთქი. მაგრამ ამ დროს, მოულოდნელად, იმავე საბანკო «კარიერაში» დაწინაურება მხვდა წილად. ჩემმა ქუთათურმა მეგობრებმა – კ ი ტ ა ა ბ ა შ ი მ ე მ და გ ი ო რ გ ი ზ დ ა ნ ო ვ ი – ჩ მ ა – წინადადება მომცეს ქუთაისის საადგილ-მამულო ბანკში გადავსულიყავი სამუშაოდ, სახელდობრ ბანკის გამგეობის წევრობა მეკისრა. მართლაც ამირჩიეს ამ თანამდებობაზე და დამავალეს ქუთაისის ბანკის ტფილისის განყოფილების მართვა. ჩემამდე ამ ადგილზე იყო ჩემი პარტიული ამხანაგი, მწერალი და საზოგადო მოღვაწე ი ა კ ო ბ ფ ა ნ ც ხ ა ვ ა. იმას საქმე კარგად ჰქონდა დაყენებული და ამიტომ არც მე გამძნელებია პირველ ხანებში მუშაობა; შემდეგში კი საქმე გავიცანი და დამშვიდდი, რომ ამ საქმეს როგორცაა გავუძღვებოდი.

ცოტა უფრო ადრე ტფილისის სასოფლო-სამეურნეო ბანკის საბჭოს წევრად ამირჩიეს, ამ ბანკის მართველად იყო ჩემი კარგი ძველი ნაცნობი, აგრეთვე ქართველი მწერალი და მოღვაწე ვ ლ ა დ ი მ ე რ მ ი ქ ე ლ ა მ ე. მიქელამე წინად პედაგოგი იყო, მაგრამ მალე თავი დაანება სამსახურს, დაიწყო მწერლობა და საზოგადო მოღვაწეობა. სწერდა რუსულ გაზეთებში, უმთავრესად «ვეტერანის» ფსევდონიმით, ქართულ გაზეთებში კი უფრო «დავიწყებული მწერლის» ფსევდონიმით. იყო ნიჭიერი და ჭკვიანი ადამიანი, ძალიან ეხერხებოდა ლაპარაკი. საზოგადოებაში მის გამოსვლას ყოველთვის დიდი ყურადღებით უსმენდენ. მაგრამ უნდა ვთქვა, რომ ბანკშიაც, საქალაქო თვითმართველობაშიაც და საზოგადოდ ყველა იმ დაწესებულებაში, რომელშიაც ის მოღვაწეობდა, საქმის საფუძვლიანად და ღრმად შესწავლა მაინცდამაინც არ ეხერხებოდა. ბანკში, მაგალითად მთელი საქმის გამძღოლი და საბანკო პოლიტიკის ხელმძღვანელი იყო გამგეობის წევრი ვ ა ს ი ლ რ ო ს ტ ო მ ი ს მ ე ყ ი ფ ი ა ნ ი. მაგრამ წყნარი, უჩი-

ნარი მუშაკი იყო, საზოგადოებაში თავის გამოჩენა არ უყვარდა და მუდამ ჩრდილში რჩებოდა. მის მაგიერ საზოგადოებაში მისი აზრი და გეგმები ვ ლ ა დ ი მ ე რ მ ი ქ ე ლ ა მ ე ს გამოჰქონდა და ბრწყინვალედ დაიცავდა ხოლმე. როგორც ქართული, ისე რუსული ლაპარაკიც კარგი იყო და ყველგან ყურადღებით უსმენდნენ.

იმ ხანებში პეტერბურგს მოწვეული იყო მთელი რუსეთის საბანკო მოღვაწეთა ყრილობა. იქაც კი მოახერხა ვლადიმერმა თავის გამოჩენა იმდენად, რომ ახლად დაარსებულს რუსეთის ყველა საურთიერთო კრედიტის საზოგადოებათა ცენტრალურ ბანკში გამგეობის წევრად იქნა არჩეული. პოლიტიკური რწმენით კადეტებს უახლოვდებოდა; სახელმწიფო სათათბიროშიაც უნდოდა გასვლა და არჩევნების დროს ენერგიულ პროპაგანდას ეწეოდა. თავისი მრწამსი განსაკუთრებულ ბროშურით ამცნო ამომრჩეველთ, აღარ მახსოვს, რაღაც პრეტენციოზული სათაური ჰქონდა ამ ბროშურას – «მე ეს გახლავარო» თუ «ვინა ვარ მეო». სოციალიზმი და სოციალისტები ძალიან ეჯავრებოდა.

– კაცო, ერთი რამ გამაგებინე, – ხშირად მეტყოდა ხოლმე, – თქვენ ხომ ამბობთ, ეს სოციალიზმი მომავალში უნდა განხორციელდესო. ხვალინდელი და მომავალი სოციალისტი მეცა ვარ. მაგრამ დღეისთვის თქვენც მინიმუმ-პროგრამა გაქვთ: მეც დაახლოებით ამგვარივე სადღეისო პროგრამა მაქვს... მაშ, რაღა საჭიროა ეს სოციალისტობა, მოდით, დღეს ერთად ვიმუშაოთ...

XXXIV

ახალი საზოგადოებრივი დაწესებულებანი. – ჩვენი ქვეყნის კულტურული ზრდა. – აბესალომ და ეთერი. – საქართველოს თეატრის მოღვაწეთა პირველი ყრილობა. – რუსეთის მაშინდელი პოლიტიკური ვითარება. – საერთაშორისო ომის დასაწყისი.

სამშობლოში დაბრუნებისთანავე, პარტიისა და გაზეთის შემდეგ, ჩემი ყურადღება საზოგადოებრივ დაწესებულებებზე მიიპყრეს. უკანასკნელ წლებში ორ ჩვენებურ ძველ საზოგადოებას, – წერა-კითხვისას და დრამატიულს, – მარტო ტფილისში მიემატა ხუთი ახალი საზოგადოება: ქართული სასოფლო-სამეურნეო, საისტორიო-საეთნოგრაფიო, სიმფონიური, ტფილისის ქალთა და ქართულ კულტურის მოყვარულთა.

უკვე იქიდანაც სჩანს, რომ იმ ხანებში ქართველთა კულტურულ ფრონტზე მუშაობა საკმაოდ გაიზარდა. წინადა თუ წ.-კ, საზოგადოებას რამდენიმე ასი წევრი ჰყავდა, ახლა მის წევრთა რიცხვი ათასობით ითვლებოდა. შესაფერისად გაიზარდა ამ დაწესებულების ბიუჯეტი და ფონდებიც. ამის მიხედვით გაძლიერდა მუშაობაც, განსაკუთრებით სკოლა-ბიბლიოთეკების და გამომცემლობის დარგებში. შეიცვალა თვით საზოგადოების წყობილებაც. იგი გადაკეთდა ფედერატიულ საფუძველზე. სახელდობრ ტფილისისა და პროვინციის ყველა დაბა-ქალაქში მუშაობდნენ განყოფილებანი თავიანთი გამგეობებით, ხოლო საზოგადოების უზენაეს ორგანოდ გადაიქცა ამ განყოფილებათა მიერ არჩეული სადელეგატო კრება, რომელიც ირჩევდა ცენტრალურ აღმასრულებელ ორგანოს, – მთავარ კომიტეტს. ამავე დროს სხვა ჩამოთვლილ საზოგადოებათაც საკმაოდ რიცხვი წევრებისა ჰყავდათ და მხნე მუშაობა სწარმოებდა; განსაკუთრებით ენერგიული მუშაობა სწარმოებდა სასოფლო-სამეურნეო და საისტორიო-საეთნოგრაფიო საზოგადოებებში. აღვნიშნავ, რომ ეს უკანასკნელი საზოგადოება ამჟამადაც არსებობს და მის მუშაობას ხელმძღვანელობს ჩვენი ცნობილი მეცნიერი და ყველასაგან დიდად პატივცემული მოღვაწე პროფესორი ი ვ ა ნ ე ჯ ა ვ ა ხ ი შ ვ ი ლ ი.

ის გარემოება, რომ ყველა აღნიშნულ საზოგადო დაწესებულებათ თავისი მოზრდილი კადრი წევრებისა ჰყავდათ, ამკარად მოწმობს იმ ხანებში ერთის მხრით ჩვენი ინტელიგენციის

ფრიად თვალსაჩინო ზრდასა და ხალხის ჩაბმას კულტურულ მუშაობაში, მეორე მხრით. საერთოდ უნდა აღვნიშნო დიდი პროგრესი ჩვენი კულტურულ ცხოვრებისა იმ ხანასთან შედარებით, როცა მე გამოვედი საზოგადოებრივ ასპარეზზე სამუშაოდ, ესე იგი, 15 წლის განმავლობაში.

მოვიყვან ზოგიერთ მაგალითს. 90-იან წლების დასაწყისში ჩვენში ძლივს დაფავდა სულს ერთი ყოველდღიური გაზეთი «ივერია» ერთი კვირეული «კვალი» და ერთი ცივილიზირებული გამოცემა «მოამბე» 10_15 წლის შემდეგ _ კი, ცხრასასიან წლებში, უკვე გამოდის ტფილისში ყოველდღიური სამი გაზეთი _ ს. დემოკრატიებისა, სოც.-ფედერალისტებისა და ნაც.-დემოკრატიებისა; რამდენიმე კვირეული გამოცემა _ «მოგზაური» (ს.-დ.), «კლდე» (ნაც.-დემ.), «მიწა» (ს.-ფ.) «ალიონი» (ს.-დ. ავტონომისტთა ჯგუფისა), «თემი» (უპარტიო გრ. დიასპორის რედაქტორობით); ყოველთვიური ჟურნალი «მოამბე» და «განათლება» და სხვა; ამავე დროს ქუთაისში გამოდის ორი ყოველდღიური გაზეთი ს.-დ. და ს. ფ. და ერთი ბათუმში, მაშინ როდესაც 90-იან წლებში «ივერიის» ტირაჟი ძლივს აღიწერა 600_800-მდე, ცხრასასიან წლებში მარტო ყოველდღიურ გაზეთების ტირაჟი ავიდა 20_25 ათასამდე.

საზოგადოებრივ დაწესებულებათა ზრდის შესახებ უკვე ვილაპარაკე ზემოთ. აქ შევჩერდები კიდევ ორიოდე მაგალითზე, მით უმეტეს, რომ ამის დაკავშირებით მოსაგონებელი მაქვს ორი ამბავი, რომელსაც ადგილი ჰქონდა სწორედ 1913 _ 1914 წლებში. ეს ამბავი იმ დროს ეროვნულ დღესასწაულებად გადაიქცა და დიდი შთაბეჭდილება მოახდინა ჩვენს საზოგადოებაზე. ჯერ მოგახსენებთ ქართულ ფილარმონიულ საზოგადოების მიერ გამართულ ერთ დიდ კონცერტზე, როცა ქართველმა საზოგადოებამ პირველად მოისმინა ახალგაზრდა კომპოზიტორის ზ ა ქ ა რ ი ა ფ ა ლ ი ა შ ვ ი ლ ი ს მიერ ახლად დასრულებული პირველი ქართული ოპერა « ბ ე ს ა ლ ო მ და ე თ ე რ ი ». ამ კონცერტს მეც დავესწარი და მოწმე ვარ იმ ღრმა შთაბეჭდილებისა, რომელიც მან მოახდინა მაშინ. ამ კონცერტზე მე დავბეჭდე წერილი «სახალხო გაზეთში», რომელშიც სხვათა შორის ვსწერდი შემდეგს:

ის, ვისაც ახსოვს, რა მდგომარეობაში, რა საფეხურზე იდგა ქართულ სიმღერის საქმე ამ ოცი წლის წინად, როცა ლ ა დ ო ა ღ ნ ი ა - შ ვ ი ლ მ ა და რ ა ტ ი ლ მ ა იკისრეს მძიმე და დიდი ტვირთი მომღერალ გუნდის ორგანიზაციისა და ქართულ სახალხო მოტივების პირველად საკონცერტო სცენაზე გამოტანა, დაგვეთანხმება, რომ ამ მხრით დიდი ნაბიჯი გადავდგით წინ. მაშინ ერთ ხოროს, რომელიც ასრულებდა უაკომპანიმენტიოდ უბრალო ხალხურ სიმღერებს, აღტაცებაში მოვყავდით; ახლა დახელოვნებული და ნიჭიერი მცოდნენიცა გვყავს ჩვენის მუსიკისა, ბევრი კარგი ხორიც, რომელნიც ხელოვნურად ასრულებენ რთულ მოტივებს ორკესტრის აკომპანიმენტით, ხშირად ორიგინალურ და ლამაზ ჰარმონიზაციით გამშვენიერებულთ.

ახლა კიდევ ერთი ნაბიჯი გადავდგით წინ: მოვისმინეთ პირველ ქართულ ოპერის « ბ ე ს ა ლ ო მ და ე თ ე რ ი ს » პირველი აქტი და რამოდენიმე ნაწყვეტი დანარჩენ აქტებისა, რომელთაც ღრმა შთაბეჭდილება მოახდინეს ყველაზე და იმედი ჩაგვისახეს, რომ ახლო მომავალში ქართული ხელოვნება, ქართული მუსიკა და თავის საკადრისს, შესაფერის თვალსაჩინო ადგილს დაიჭერს განათლებულ ქვეყნების ხელოვნებაში. ოპერა, რამდენადაც ესა სჩანს ერთის აქტიდან, ნამდვილ ქართულ ბუნებისა, ლამაზი და მომხიბლავი მელოდიებით, გმირულ და ადამაფრთოვანებულ ხორებით. მეტად სასიამოვნო და ნაზი არიები აბესალომისა და ეთერისა, საუცხოვო საფინალო ხორო მესამე მოქმედებისა, აგრეთვე ცალკე ასრულებული ოპერის მეორე აქტიდან მშვენიერი კვარტეტი და ხორო «დიდება აბიო მეფეს», ჩვენის აზრით, საუცხოვო მარგალიტებია, რომელთაც ნამდვილად ატყვია ნიჭიერ შემოქმედების ძალა და სხვა.

ამგვარად (უნდა დავიკვებო) პირველი რეცენზია «აბესალომ და ეთერზე» მეკუთვნის მე, არა სპეციალისტ მუსიკალურ რეცენზენტს, არამედ მუსიკის უბრალო მოყვარულს. თუ ჩემ წე-

რილში აღნიშნულს დავუმატებთ კიდევ იმ გარემოებას, რომ დაახლოებით იმავე ხანებში დაიწერა მეორე ჩვენი ნიჭიერი კომპოზიტორის დიმიტრი არაკიშვილის ოპერა «თქმულ ებათათარულს თაველზე», დავრწმუნდებით, რომ ამ სფეროში ჩვენმა ერმა თვალსაჩინო ნაბიჯი გადადგა წინ.

მეორე ამბავი, რომელზედაც მინდა აგრეთვე ცოტა შევჩერდე, შეეხება ჩვენი თეატრის და სათეატრო ხელოვნების ზრდის საქმეს. იმ ხანში, რომელზედაც ახლა გვაქვს ლაპარაკი, ქართული თეატრი უკვე დიდი და ძლიერი დარგია ჩვენი კულტურული ცხოვრებისა. ჩვენ უკვე რამდენიმე მუდმივი დასი გვყავს ტფილისში და ქუთაისში, ბევრი პროფესიონალი არტისტი და რეჟისორი; გარდა ამისა გაძლიერდა და გაუმჯობესდა სახალხო თეატრის საქმე არა მარტო ტფილისში, არამედ ქუთაისშიაც და ზოგიერთ სხვა დაბა-ქალაქებშიაც. სათეატრო საქმის ზრდა იმ ხანებში ბრწყინვალედ დაამოწმა ჩვენში პირველად მაშინ მოწყობილმა სრულიად საქართველოს სათეატრო მოღვაწეთა ყრილობამ. ყრილობას ასზე მეტი დელეგატი დაესწრო საქართველოს ყველა კუთხიდან საპატოო თავმჯდომარედ არჩეულ იქნა ჩვენი დიდი მოსანი აკაკი წერეთელი, პრეზიდიუმში ვიყავით _ მე (თავმჯდომარე) _ ლადო მესხიშვილი და კიტა აბაშიძე (თავმჯდომარის ამხანაგები) საშა კრინიცკი, ი. გედევანიშვილი.

ყრილობამ რამდენიმე დღეს გასტანა: მომხსენებლად გამოვიდნენ და კამათში მონაწილეობას იღებდნენ აკაკი ფაღვავა, არისტო ჭუმბაძე, ლადო მესხიშვილი, ალ. წუწუნავა, კიტა აბაშიძე, აკაკი პაპავა, იოსებ გედევანიშვილი, კ. ანდრონიკაშვილი და ბევრი სხვა.

სხდომებს დიდძალი გარეშე ხალხიც ესწრებოდა და დიდის ყურადღებით უსმენდა შეკრებილ სათეატრო ხელოვნების საქმის მოღვაწეთა მსჯელობას. მახსოვს, დიდ ალტაცებაში იყვნენ ამ კრების გამო ჩვენი ძველი თაობის წარმომადგენლები. მათ აკვირვებდათ განსაკუთრებით ის გარემოება, რომ ბევრი მშვენიერი ორატორი იყო და საერთოდ, დიდძალი ახალგაზრდობა ქართულად თავისუფლად და მჭერმეტყველურად კამათობდი განყენებულ თემებზე.

ვერ გამოვიტყვი, გაიძახოდა მაგალითად ნიკო რევაზის ძე ერისთავი, რუსულმა სკოლამ როგორ აღზარდა ეს ამოდენა ქართველი ორატორი, ქართულად ასე თავისუფლად მოლაპარაკეო.

იმ დროს კულტურულ ფრონტზე მუშაობის სურათი სრული არ იქნება, თუ ორიოდე სიტყვით მაინც არ გავიხსენებთ ტფილისის საადგილ-მამულო ბანკის მაშინდელ მუშაობას. საადგილ-მამულო ბანკს წლიურად წმინდა მოგება 800 ათას მანეთამდე ჰქონდა. ამ თანხიდან მცირე ნაწილი იხარჯებოდა აპარატის შენახვისა და წარმომადგენლობაზე, დანარჩენი _ კი ხმარდებოდა სხვადასხვა საზოგადოებრივ საქმეს.

პირველად ყოვლისა, უნდა გავიხსენო ამ დაწესებულების მოღვაწეობა ტერიტორიის საკითხში. წინად მქონდა აღნიშნული კიდევ, რომ საქართველოს ტერიტორიის საკითხი იმ ხანებში კრიტიკულ მდგომარებაში ჩავარდა. სახელმწიფო ბანკის ხელში გროვდებოდა აუარებელი მიწა. მთავრობა ხელს უწყობდა რუსეთის შიდაგუბერნიების გლეხობას გადასახლების საქმეში და შეღავათიანის პირობებით უთმობდა მათ ამიერ-კავკასიაში დაგროვილ მიწის ფონდიდან მამულებს. საქართველოს გლეხობა _ უმიწაწყო მცირემამულიანი, ისეთ შევიწროებულ პირობებში იყო, რომ ვერ ახერხებდა სახელმწიფო ბანკის ხელში დაგროვილი მიწების შეძენას. საჭირო იყო გარეშე დახმარება, რათა ქართველ გლეხობას შესძლებოდა მეტოქეობა გაეწია უცხო ელემენტებისათვის, რომელთა ხელში გადადიოდა საქართველოს ტერიტორია. აი ამ დახმარებისათვის დაარსებულ იქმნა «საადგილ-მამულო კომისია», რომლის მმართველად მოიწვიეს ალ. ყიფშიძე. (ა. ფრონელი). საადგილ-მამულო კომისია ყოველგვარ დახმარებას უწევდა გლეხებს მამულების შეძენის საქმეში: მართავდა მოლაპარაკებას ბანკთან, მემამულე-

ებთან, უდგენდა გლეხებს თხოვნებსა და საჭირო დოკუმენტებს და, რაც უფრო საჭირო იყო, შეღავათიან პირობებში აძლევდა გლეხებს სესხს მამულების შესაძენად. პირველსავე წლებში საადგილ-მამულო კომისიამ ამგვარის დახმარებით მოახერხა საკმაოდ დიდი მამულების გადაცემა ქართველ გლეხობის ხელში.

ამასთან დაკავშირებულია მეორე საქმეც, რომელიც მაშინ მოეწყო. ეს იყო ტფილისის გუბერნიის მიწათმფლობელობისა და სოფლის ეკონომიურ ცხოვრების სხვა მხარეთა სტატისტიკური გამოკვლევა. ამ საქმის მოსაგვარებლად მოწვეულ იქნა ჩვენი ცნობილი საზოგადო მოღვაწე და სტატისტიკოსი ფილიპე გოგიჩაიშვილი, რომელმაც რამდენსამე წლის განმავლობაში შეაგროვა და გადაამუშავა ფრიად საინტერესო და დიდი სტატისტიკური მასალა.

გარდა ამისა, ბევრი რამ გაკეთდა მოზარდ თაობის აღზრდა-განათლების საქმისთვის. ბანკი ინახავდა ტფ. ქართულ გიმნაზიას, ჰყავდა ბევრი სტიპენდიანტი უმაღლეს და საშუალო სასწავლებლებში, აძლევდა სუბსიდიას წერა-კითხვის და სხვა საზოგადოებებსაც. ერთის სიტყვით, იმ ხანებში ის ასრულებდა ჩვენში ერობის ფუნქციებს, იმ ერობისას, რომლის შემოღებასაც რუსის ბიუროკრატია მრავალ წლის განმავლობაში გვპირდებოდა და ისე მოკვდა, რომ ამ დაპირების შესრულება ვერ მოახერხა.

***

რევოლუციის შემდეგ რვა წელიწადმა განვლო. ხშირად ვფიქრობდი და ვწერდი კიდევ მაშინ იმის შესახებ, თუ რა მოუტანა რუსეთს ეგრეთწოდებულმა განმათავისუფლებელმა მოძრაობამ და 1905 _ 1906 წლის რევოლუციამ.

განვლილმა რვა წელიწადმა ცხადად გვიჩვენა, რომ თითქმის არაფერი შეცვლილიყო. რუსეთი კვლავ დარჩა იმ გაუვალ ჩიხში, რომელშიაც ის მიიყვანა ძველმა რეჟიმმა. 17 ოქტომბრის მანიფესტი ყინულზე დაწერილი დაპირება გამოდგა; არც ერთი «მოქალაქობრივი თავისუფლება» არ განხორციელებულა. უკვე მეოთხე სახალხო წარმომადგენლობა შეიკრიბა, მაგრამ ის «ვუდმოკლე» კონსტიტუციაც კი ვერ დაკანონდა, რომელზედაც 20 წლის განმავლობაში ოცნებობდა ახალგვზადგმული რუსის ბურჟუაზია.

რუსეთს კვლავ მართავდა თვითმპყრობელი ბიუროკრატია რომლის მათავარი წარმომადგენელი _ რუსეთის სამეფო სახლი _ იმდენად დაეცა სულიერად და გონებრივად, რომ სათამაშო ბურთი გახდა გარყვნილ რასპუტინებსა, მასხარა მაკლაკოვებსა და გაიძვერა ხვოსტოვებს ხელში.

რუსეთის ბურჟუაზია, რომელიც 1905 წელსვე ჩამორჩა განმათავისუფლებელ მოძრაობას, იმდენად დაშინებული გამოდგა, რომ ვერავითარ წინააღმდეგობას ვერ უწევდა თვითმპყრობელობასა და მემამულეთა ბლოკს. რეაქცია სავსებით გამეფდა და რუსეთი 1914 წლისთვის, _ იმ წლისათვის, როცა მას ისტორიამ უდიდესი განსაცდელი მიაყენა კარს, ისევ ისეთი უძლური, ჩამორჩენილი და ნახევრად ფეოდალური პოლიტიკური წესწყობილების ქვეყანა იყო, როგორც 1905 წლისათვის.

სამაგიეროდ, რუსეთის Drang und sturm-ის ხანამ მუშა ხალხის თვითცნობიერების საქმეს გაუწია დიდი სამსახური. მუშათა უპარტიო მასებშია-კი დაიმსხვრა ის ილუზიები, თითქო მეფეს, ან «მოწინავე» საზოგადოებას შესძლებოდა ხალხს რამე უშველოს, _ ის ილუზიები, რომელთაც თავის დროზე შესაძლებელი გახადეს გიორგი გაპონის ავანტურა. განვლილ რვა წლის განმავლობაში ამიტომაც, ძალიან გაიზარდა რუსეთის პროლეტარიატის თვითშეგნება და ორგანიზაცია, ხოლო როცა ამას მიემატა საშინელი საერთაშორისო ომის გაკვეთილებიც, მაშინ რუსეთში ცხადად მომწიფდა სოციალურ რევოლუციის შესაძლებლობისათვის საჭირო სუბიექტური პირობები. ეს ბრწყინვალედ დაამტკიცა შემდეგში ოქტომბრის დიდმა რევოლუციამ.

1914 წლის ივლისის პირველ რიცხვებში საქმეების გამო ქუთაისში მომიხდა წასვლა. რამდენიმე დღის შემდეგ _ გამოვედი თუ არა სასტუმროდან ქუჩაში, რაღაც არაჩვეულებრივი ხმაურობა, მოძრაობა შევამჩნიე. აქა-იქ ხალხი შეგროვილიყო და რაღაც წითელ აფიშებს კითხულობდა. აღმოჩნდა, რომ ეს იყო მანიფესტი ომის გამოცხადებისა და მობილიზაციის შესახებ.

აღსრულდა. მოხდა ის, რასაც მთელი განათლებული კაცობრიობა კარგა ხანია შიშითა და თრთოლვით მოელოდა: ერთმანეთს დაეტაკა ორი დიდი იმპერიალისტური კოალიცია. დაიწყო დიდი, ჯერ ისტორიაში გაუგონარი, უმაგალითო ომი, რომელიც ოთხ წელიწადს გაგრძელდა და რომელმაც თითქმის მთელი მსოფლიო ამოდრავა და საშინელებაში ჩააგდო.

ქუთაისში ამის შემდეგ კიდევ დავყავი ორ-სამ დღეს. ხალხში დიდი მღელვარება სუფევდა, ხოლო ინტელიგენციაში უკვე დაიწყო ის კამათი, რომელიც დამახასიათებელია იმ დროის სულიერ განწყობილებისათვის, _ კამათი იმის შესახებ, თუ ვინ, რომელი კოალიცია გაიმარჯვებდა. უმეტესობას ღრმად სწამდა იმ კოალიციის გამარჯვება, რომელსაც გერმანია მეთაურობდა; სურდათ კიდევ ამ ჯგუფის გამარჯვება, რადგან სწამდათ, რუსეთის დამარცხება და გერმანიის გამარჯვება აუცილებლად გამოიწვევდა ქვეყნის განახლებას საერთოდ და კერძოდ ჩვენი ქვეყნის განთავისუფლებას. უმცირესობა საფრანგეთის მხარეზე იყო და მხურვალედ ამტკიცებდა: საფრანგეთის დამარცხება ცივილიზაციისა და პროგრესის დამარცხება იქნებაო. ინტელიგენციის ამ უმცირესობაში, მახსოვს, ყველაზე მეტად გაცხარებული კ ი ტ ა ბ ა შ ი ძ ე იყო. საფრანგეთის დამარცხება დიდი უბედურება იქნება და განთავისუფლებულ ქვეყანას კვლავ ბარბაროსობის ეპოქისაკენ დააქანებსო _ ამტკიცებდა ის...

დიდის გაჭირვებით ჩავაღწიე ტფილისში. არასოდეს მენახა ამოდრავებული ხალხი. რკინისგზის მატარებლების რიცხვს მოუმატეს, მაგრამ ეს არაფერს შველოდა. ყველა სადგური გაჭედილი იყო მობილიზაციით ამოდრავებული ხალხით. ყოველ სადგურზე ხალხს ნამდვილი იერიში მოჰქონდა მატარებელზე. შემდეგში ამნაირი სურათი ხშირად გვინახავს, მაგრამ ომის პირველ დღეებში ეს არაჩვეულებრივი რამ იყო და ძალიან აძლიერებდა საერთო მღელვარებას... უნდა აღვნიშნო, რომ ომში გაწვეულ ხალხის სულიერი განწყობილება მეტად ნერვიული იყო, მაგრამ სასოწარკვეთილებაში იყვნენ და ტიროდნენ მხოლოდ გამცილებლები.

ტფილისშიაც დიდი მღელვარება სუფევდა, ქუჩებში დიდძალი ხალხი მოძრაობდა, განსაკუთრებით სამხედრო ხალხი. გასაკვირველია, რომ აქ ამ ხალხში, ჩემთვის გაუგებარი მხიარული და აღფრთოვანებული სულისკვეთება იყო.

საზოგადოებაში, როგორც ქუთაისს, ისე აქაც უკვე დაწყებული იყო კამათი ორიენტაციაზე, როგორც მაშინ ვამზობდით. უმრავლესობა აქაც გერმანიას ემხრობოდა და სრულიად დარწმუნებული იყო გერმანიის გამარჯვებაში; უმცირესობა, პირიქით, გაცხარებითვე იცავდა იმ აზრს, რომ გაიმარჯვებს კოალიცია, რომლის მეთაურად ინგლისი გამოვიდაო. ამავე დროს ორივე მხარეს სწამდა, რომ ეს დიდი ერების შეხლა-შემოხლა ტყუილად არ ჩაივლიდა და ბოლოს განახლებას მოუტანდა კაცობრიობას.

მართლაც, დიდი და განუზომელია ამ ომის შედეგები. მან დასცა სამი დიდი სამეფო ტახტი _ ჰოგენცოლერნებისა, ჰაბსბურგებისა და რომანოვებისა. სამი უკიდურესად რეაქციონური მონარქიები რესპუბლიკებად შესცვალა; შექმნა და საისტორიო ასპარეზზე გამოიყვანა ახალი სახელმწიფოები _ პოლონეთი, ფინლანდია, ლატვია, ესტონეთი, ლიტვა, ჩეხო-სლოვაკია და სხვანი. ამასთანავე, რაც ყველაფერზე უფრო დიდმნიშვნელოვანია, საგრძნობლად შეარყია ძველი კაპიტალისტური ქვეყნის საძირკველნი და დააჩქარა სოციალური განახლების ხანა.

და მე, სიბერის ჟამს, ბედმა მარგუნა დამენახა ის, რაზედაც ცხოვრების რიყრაყზე მხოლოდ ვოცნებობდი; დავინახე პირველი სხივები ამომავლის დიდებულის მზისა. ღრმად მწამს, შორს აღარ არის ის დიადი ჟამი, როცა კაცობრიობის განახლების მზე მთლად აღმობრწყინდება, გაა-

ნათებს და გაათბობს მამვრალთა და ჩაგრულების ოფლითა და სისხლით გაუღწილ ქვეყანას...